नं: ६२ - ध १ क

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानम्

वैयाकरण सिद्धान्तरत्नाकारः

पत्राणि २३८ - १क

४७६

व्याकरण

॥वैयाकरणसिद्धांतरत्नाकरपुस्तकमिदं [redacted]
गाडेमित्येपाह्वरामचंद्रशर्मणा [redacted] पाठकोपनामवैद्यनाथशर्मणे दत्तम्

नं० ६२-च-१-क
सिद्धान्त कौमुदी व्याख्यानम्
वैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरः
पत्राणि २३८-१-क

सि॰र॰स्तु॰ ॥ श्रीगणेशाय नमः॥ गुरुचरणकमलेभ्यो नमः॥ शुभमस्तु॥ विश्वेशं सच्चिदानंदं लक्ष्मीकांतमजं विभुं।
१ प्रणम्याथ मुनीन्नत्वा पाणिन्यादींस्तथा गुरुं॥१॥ वेदशास्त्रार्थनिष्णातं तातं तिरुमलाभिधं॥ शि
ष्याशेषार्थिसिद्धांतकौमुदीमतिगह्वरां॥२॥ व्याचिख्यासुर्विधास्येऽहं रामकृष्णो यथागमं।
वैयाकरणसिद्धांतरत्नाकरमिमं सुधीः॥३॥ प्रारिप्सितग्रंथस्य निर्विघ्नेन परिसमाप्तिमभीप्सु
र्मंगलं मुख्यगुरुनमस्काररूपमाचरन्नात्मनः शिष्यशिक्षार्थं ग्रंथत उपनिबध्नाति॥ मुनित्रयमि
ति॥ त्रयोऽवयवा अस्येत्यर्थे संख्याया अवयवे तयबिति तयप्। द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वेति तय
जादेशः। षष्ठीसमासः। कृधातूपस्थाप्यक्रियानिरूपितकर्मत्वात्कर्मणि द्वितीया। न च नमःस्व
स्तीत्यादिना नमःशब्दयोगे चतुर्थी शंक्या। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति कार राम
कविभक्तेर्न्याय्यत्वात्। न च कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी स्यादिति वाच्यं। न लोकेति निषेधात्। नम १

स्कुर्मोन्नृसिंहायेत्यादौ तु नादर्थ्ये ल्यप्संबंधविवक्षायां चतुर्थी। यद्वा त्रिपाद्यपि पदस्य च
कर्मणि षष्ठ्या निनंसति चतुर्थ्यान्नृसिंहमनुकूलयितुं नमस्कुर्म इत्यर्थावगमात्। नमस्ये
त्येति। त्क्वो नेन गतिसमासे समासेनञ्पूर्वे इति क्त्वो ल्यप्। साक्षात्प्रभृतीनि वा कृतीति संज्ञायां नम
स्कुरसोगन्योरिति सत्वं। परिभाव्य विचार्य। परी भुवोऽवज्ञान इति लिंगात्परिपूर्वस्य भव
तेर्विचारेपि वृत्तेः। वैयाकरणेति। तदधीते तद्वेदेत्यण्। नय्वाभ्यां पदांताभ्यामित्यैजा
गमः। षष्ठीतत्पुरुषघटितः षष्ठीतत्पुरुषः। कौमुदीपदं तु तत्सादृश्यविशिष्टलाक्षणिकं।
यद्यपि वैयाकरणसिद्धांतविषयस्य स्फोटस्य हानिरूपणात्प्रतिज्ञाभंगस्तथापि तदभिव्यं
जकवर्णानुपूर्वीविषयकप्रक्रियासिद्धांतोत्र सिद्धांतपदेन विवक्षितः। विरच्यत इति मये
तिशेषः। इदमेव हि रादेर्जित्यादिशास्त्रस्योपजीव्यमतः देशस्त्रचीज्ञानमंतरेणान ज्ञास्त्रव्या रच्यतां।
योगात्प्रथमतस्तामुपन्यस्यति। अइउण् इत्यादि। संज्ञासूत्राणि पतन्त्यादिरंसेनेत्यनेनैकव

नी २

सि॰र॰स्त्र॰ व्यत्वात्तानन्तत्रसंधिनाभाव्यमितिचेन्नासंधिशास्त्रस्यैतदुपदेशकालेऽनुपपन्नत्वात्सनेति
२ कैय्यटोक्तं तन्न। संधिशास्त्रेणात्यन्तं नंतरस्य देश्यनावच्छेदककोटिनिविष्टत्वेन रमेशो नायक
इत्यादौ प्रवृत्तिवदत्रापि तत्प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। अन्यथा तुल्यास्यत्यादौ सवर्णदीर्घः प्राति
पदिक संज्ञा च न स्यादिति दीक्षिताः। तन्नाकैय्यटाशयानवबोधात्। उपजीव्यविरोधात्संधि
धिर्नेति तात्पर्यात्। तथा हि। संधिः स्यादिति वदता वर्णोपदेशकाले संधिरापद्येत तवर्णोप
देशोत्तरं संधिशास्त्रे च निष्पन्ने तदुत्तरमिति। नाद्यः। संधिशास्त्रस्यानुत्पन्नत्वादिति कैय्यटः। एव
मस्पष्टं न द्वितीयः। अत्र कृतत्ताकारादिवर्णेषु अजादिपदानां शक्तिग्राहदिरंत्येनेति शास्त्रेणाह्लुः प्रा
नथा चाङुरादित्यादीनां वर्णसमाम्नायप्रवृत्तावुपजीव्यभूतशक्तिग्राहकमानविरोधापत्तेः। न
हि संधौ सत्यकारादीनामविकृतं तद्रूपं संभवति। न च तुल्यास्यप्रयत्नं दावुमारीत्यादौ दीर्घो न स्यादि राम
ति वाच्यं। शास्त्रयोः पौर्वापर्येपि अत्रानुकृष्टं शेउपजीव्योपजीवकभावाभावात्संज्ञायास्त्वत्रेप २

वि४ सवर्ण१

पदप्रयुक्तम्।तुल्यास्येत्यादि।तद्दीपन।उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रसिद्धेः प्राक् तुल्यास्ये त्यादिपरिनि
ष्ठितानुच्चारणाप्रसङ्गात्।अइउण् इत्यादिवत्।अथ नित्यशब्दे पञ्चेत तदुच्चारणं न दोषाय।
प्रयुक्तानामनुशासनमिति सिद्धान्तात् इति चेत् हि अइउण् इत्यादावकृतसंधिके कथं तस्य
वृत्तिः।तितउशब्दवदुद्देश्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वात्।नह्यवर्णोत्तरत्वापरत्वादिकं तत्र।
अतिप्रसङ्गात्।किन्तु दृश्यार्थप्रत्यायनाय प्रयुक्तशब्दविभाजकालौकिकघटकावे
णत्तराव्यवरत्वाधिक्यमेव।इत्थं च तितउ अइउण् इत्यादौ तादृशशब्दविभाजकालौकि
कानन्तराप्रसिद्ध्याविशेषणाभावप्रयुक्तेत्यादिन्याये नेह तदभावात् कोटिप्रवेशा
भावे कथं संधिः प्रवर्ततामिति सुधियो विदांकुर्वन्तु।कार्यशब्दे पञ्चोपि प्राकृतन

२ पन्क्रान्नात्यन्तायमिघ्नतोप्रवाहानादित्वन्यायात्। अतएवहवढधषजबगडदशइत्यत्रषशो
र्जश्त्वंन। वन्दचमारा व्याख्याभेदेन पदान्तेस स्यात्। नचपाणिनिप्रतितदनुपपत्तिः(
३ तस्यस्वसंकेतितपदार्थविरूत्वात्। नापितत्पठितद्वनाधुनिकान्प्रतितदुक्तानुवादकत्वा
त्तेषांसाधुत्वबोधविलम्बेपिशाब्दबोधेविलम्बादर्शनात्। सर्वज्ञोप्याचार्यः उपजी
व्यविरोधोनुचितएवेत्याधुनिका [illegible] न्बुबोधयिषुर्व्याभिमतोद्देश्यतावच्छेदकम
ङ्गीकृत्यापिसंधिंनाकार्षीदित्यवधेयम्॥ तृतीयप [illegible] ञ्जेनिरुक्तपृष्ठे प्रथमपङ्क्तौ शोधपत्रमिदम्
राम

अव्ययपञ्चमात्रंशो ५४१

५८२

जीव्यत्वात्तौ किंच यद्ग्रहणाकशास्त्रं वर्णासमाम्नायेन प्रवर्त्तते स्वांगे स्वस्य व्यापाराभावादिति के
यटेन नाक्षलाविति सूत्रे भिहितं कौस्क्त भेपितत्वतथैव प्रुरस्कृतं तथा चतुल्यन्यायतया ऽ
डुराडइत्यादेरव्ययप्रहणिः स्पष्टैवेतीयथ्यड्डगीत्यादौ प्रत्येकं विभक्त्युत्पत्तावकारडुतरव
मके रुत्वयत्वलोपे पूर्वकृते पूर्वयलोपस्यासिद्धत्वाडुत रत्र स्तुपांस्तुलुगित्यादिना स्वरुकीको
सवराडित्यादिनाप्रहृतिभावेचसंध्यभावः स्पष्टमथापि एडुतादक्क समाधानांतरा भावा
एवैतत्समाधानमेव वाच्यं। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायां प्रातिपदिकत्वाभावे
स्वबनुत्पत्तावुक्तस्याव्ययकत्वाद्वा॥ केचित्तु चादिषु पाठान्निपातसंज्ञायां निपात एकाडि
तिप्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावइत्याडुः। पद्यनिपातानामपीह ग्रहणमिष्टं दध्यप्यवइत्याद्यार्थं तथा
पि स्वत्वव्यक्तिनिर्देशस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्संध्यभावरूपनात्पर्य याहकसत्वेन निपातव्य
क्तिनिर्देशः साहश्यात्तस्वसदृशी रिनरा व्यक्तीर्गृहीतानि निनेषा माकृतं पंतुसहितावि वक्षावि
ष्णुकौ[illegible]सत्वकल्पनेऽतिगौरवादुदानङ्घाक्ये दोवत्सूत्रारीत्यातिदेशप्रेस्तु ८। तेषु ५
५
ख्या।

२ महेश्वरे ष्वा विरहो यो युक्तत्वाच्च। किंच तत्राप्येन्द्रव्यापकम्। विभक्तिः स्ववर्गाश्च संज्ञा नपुंसकत्वाभ्युपगमे हस्वापत्तेः। सोत्र त्वादु
कारेति गौरवाच्च। अथ समाहारद्वन्द्वे वृषे यदि वाविभक्तिरहितवर्णसमुदायमनुकृत्य पद त्वम्। उभयथापि हरिवचनं प्राति हू
२ जित उरित्यादावेकपदे वितस्याभ्रदर्शनात्। २

सि॰र॰ख॰ रहान्न परादयः उक्तंचासंहितैकपदे नित्या नित्या धात्वुपसर्गयोः। नित्या समासे वा
२ क्येतु सा विवक्षामपेक्षत इति कौस्तुभे अभिहितं। तदसारं विवक्षाविरहरूपस्यागतिकगतित्वा
३-A त्तस्मात् याम्नांनारं यान्नकेयष्ट ग्रंथकृषणां वन्नानविजृंभितमेवे सु यजी व्यविरोधान्नये
गाद यइति दिक्का ऋल्लक्। नन्विह लकारोपदेशो व्यर्थः फलाभावात्। नच कृपेर्लत्वे कृते क
ल्पते इत्यादौ ल्कारस्यानिकृत्वाल्लघूपधगुणो न स्यादिति वाच्यं। लत्वस्यासिद्धत्वाद्धकारए
वतदुपपत्तेः। नचकॢपिकाल्लकारस्याजुकरणोऽसिद्धत्वाभावाद् ध्वृल्लकार इत्यादौ परागादि को ध्व॰ ६
स॰४ पौर्घ इति वाच्यं। ऋकारल्कारयोः सावर्ण्यविधानाद्धकारकार्यस्य लकारेपि संभवात्। प्राक्कारीय
नीत्यादौ वाच्यव्यापिशलेरित्यत्रऋतीत्यनुवृत्त्या ऋकारादौ धातौ विधीयमानं वृद्ध्यर्थं साव ६
र्ण्यविधेरावश्यकत्वात्। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनानुकरणोप्यसिद्धत्वस्य वक्तुं शक्यत्वा ग॰म
च्चेति वेत्राश्रत्रोच्यते। यत्कार्यप्रति लत्वं नासिद्धं तदर्थः सः। कॢ भः हूणवान् इत्यत्र नचिचेद्विवय ३
त्वम्। नित्यत्वात् संहितायाः। अथ ताहृगनुकृतावपदत्वमापदसमुदायाभावेन तद्वनोप वृ३ न्यासो व्यर्थ एव। सत्यामपि संहितायामनुका
र्यस्वरूपभंगापत्या केयटोप युक्त्या वसन्ध्य प्रवृत्तिः सुवचा। नचैवमसाधुत्वं मा अत एव गवित्याह मूर्सतायामिती हशाम्। नप्रातिपदिकं
नापि पदं साधु तत्स्मृत त मिति तेऽराद्धान्त यिष्यमा साधारितमाच २

यास्यात्। अन्यथा हि त्वं प्रनिलत्वस्यासिद्धत्वेन ऌकारस्यावृत्त्वविरहात्तत्र स्यात्। ऋऌ इ प्रशिख इत्यत्र

गुरोरनृत इति प्लुतो यथा स्यात्। न च दध्यॢकार इत्यादौ प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन तत्सिद्धि

ः। यत्न दे नेभ्य इति निर्देशेनानित्यत्वादिति तस्याप्रवृत्तेः। न चैकदेशविकृतन्यायेन ऌकारात्परत्वमा

श्रित्य द्वित्वोपपत्तौ किं नेनेतिवाच्यम्। उक्तन्यायस्यास्थानिवत्सूत्रस्थत्वेन यथोद्देशपक्षे तं प्र

तिलत्वस्यासिद्धत्वाड् उक्तन्यायस्यप्रवृत्तेः। अत एव ऋऌ इ प्रशिखेत्यत्र अनृत इति प्लुतनिषे

धो नाशंक्यः। ग... स... इत्यत्र अन्य ऌकारानुकरणे दध्यॢकार इत्यादौ यणाद्यर्थत्वाद्वन

च सावर्ण्यविधानादेतत्सिद्धिः। वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रं ह्यातो प्रवृत्तेः। किं च ऋऌ इ प्रशिखेत्यत्रानृत

इति निषेधं वारयितुं सावर्ण्यस्यानित्यत्वं वाच्यं तत्र ऌकारोपदेशेन ज्ञाप्यत इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु

अनृत इति निषेधस्य संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यतया ऋऌ इ प्रशिखेत्यत्र प्लुतसिद्धेः ऌकारोपदेशो

व्यर्थः। निषेधसमर्थकस्य प्लुत इति पदस्य संज्ञात्वात् अनृत इ... स्य पर्युदासत्वेऽप्यनृत इत्यस्य

सि॰स्व॰ पर्युदस्यमानसमर्पकस्यसंज्ञात्वानुपपत्तेः॥हयवरट्॥अत्रहोपदेशोऽट्प्रत्याहारग्रहणेनग्रहणा
४ र्थः॥अर्हेरोन्यत्राट्कुघाङि नित्यात्वेरामोहसतीत्यादौहशिचेत्युत्वंचसिद्धमिति।लण्।लण्सूत्रेल
५ रल्ग्रहणार्थोद्वितीयस्योपदेशः॥हादिहि।स्वपिहि।हृदादिभ्यःसार्वधातुकेइतिवलादिलक्षणाइ
४ फूलो ट्।अत्रदाम्यामदाग्ध्यांऽस्नलीतिलोपः।अधुहलन्ताल्लघूपधादनिटइतिक्सः।असिस्निहिषाति।
सिस्नेहिषाति।रलोव्युपधाद्धलादेःसंश्चेतिवाकित्वंचासिद्धंभवति।यत्तुहल्इदंसूत्रेव त्र रल्स लृश ल
घुहकारग्रहणार्थमित्याहुः।तत्रइदंसूत्रमितिसूत्राक्षेपंकृत्वाहकारप्रयोजनमनुकालकारप्रयो
जनानुवृत्तेर्नेतिध्येयं।अथकिंलकारानुबंधप्रयोजनं।हस्परेफात्परागापिपाठित्वेशक्य
त्वादितिचेत्तर्ह्यस्मरणात्प्रत्ययः हरिःस्वगणहरिरित्यादौतदभावेऽहीः।कुकुडुकुशरीरिनिकुकुउ
कोऽप्रसंगः।हरिर्हरिरित्यादौखरवसानयोरितिविसर्गापत्तिश्च।ननुएतानिसूत्राण्यप्रमाणा राम
निकर्तुरस्मरणात्।नचैषांपाणिनिरेवकर्त्तेतिवाच्यं।तथाप्रसिद्धिविरहात्।वृद्धिसूत्रेमांगलिकत्वा ४

चार्यो वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्त इति भाष्येणानन्वितत्वाच्चेत्याशंक्याह । माहेश्वराणीति । महेश्वरेण
कृतानीत्यर्थः । कृते ग्रंथ इत्यण् । न चात्र मानाभावः । येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं
व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नम इति शिक्षायां वचनस्यैव मानत्वात् । नन्वेवमपि प्रयोजन
विरहादेषामानर्थक्यं तदवस्थम् । न चाहस्वार्थत्वात्तेनानर्थक्यं । मानाभावात् । न च वर्णस्वरूपज्ञा
नार्थत्वं लोकेनैव तदुपपत्तेः । अन्यथा दीर्घादीनामप्युपदेशापत्तेः । न च कलादिदोषव्यावृत्त्यै
येव वर्णोपदेश आवश्यक इति वाच्यं । लोकत एव दोषरहितवर्णप्रतिपत्त्युपपत्तेः । नापि साधुत्वं
कस्यचिन्नेति याचत इत्याशंक्याह । अणादिसंज्ञार्थानीति । यथार्थत्वादिकं भाष्योक्तमप्यानुषंगि
कत्वान्नोक्तमिति भावः । न च कलादिदोषमत्र बंधानोस्थाने प्रकल्प्यानुबंधः कोपि न याद्यस्तस्थाने
चाद्गन्तदामडि तद्यत्र कलादौ लेनेयदमित्यादि पाठ्यं । अत एवेत्संज्ञाशास्त्रं तस्य लोप इत्यन्तमपि त
कुंशक्यं आदिरन्त्येन सहेतेत्यत्रादिकलो सहेत्यादि कर्तव्यमेव इति वाच्यं । अपाणिनीयत्वादि नियमस्य

शांतेष्माद्यक्तैनैवोक्तत्वात्। नचापाणिनीयत्वेपिलाघवमस्तीतिवाच्यं।तस्यादृष्टाजनकत्वेनाकिं
चित्करत्वात्।पाणिनीयंतुवेदांगत्वात्पारायणादौदृष्टजनकेऽदृष्टार्थमपीतिव्यक्तं।क्लिष्टत्वाच्चानच
कलादिदोषयुक्तस्यलोकेपिदृश्यमानत्वात्तदसाधुत्वंविना शास्त्रंबोद्धुमशक्यत्वात्तदर्थंव
र्णोपदेशातिरिक्तंयत्नांतरमास्थेयमितिवाच्यं।गर्गादिबिदादिपाठेनापठितेषुचपृषोदरादित्वात्सा
धुत्वस्यकैय्यटादिभिरेवोक्तत्वात्सर्वसंग्रहसिद्धिरितिदिक्।ननुअमङणनमित्यादौप्राधान्येनो
पदेशाद्धइउणित्यादौपुनराधिक्यपदेशोव्यर्थ।इत्याशंक्याह।अत्रेत्यादि।इतइति।पुनरुपदेशस्यसप्रयो
जनत्वान्नदोषइतिभावः।ननुणकारस्यहइउणित्यादौप्राधान्येनोपादिष्टत्वादुपकरणइत्यादौपुनरु
पदेशःकिमर्थइत्याशंक्याह।अत्रणकारार्थइति।नन्वत्रनस्यहल्संज्ञार्थःपुनरुपदेशः।रामइत्या
दौसंयोगांतलोपापत्तेः।अत्रसकृत्तुपदेशवैयर्थ्यापत्तेश्चाननुहलंत्यमित्यत्रहल्पदस्यप्रविष्टत्वा राम
दादिरंत्येनेत्यत्रेत्यपदस्यप्रविष्टत्वाद्वित्यदार्थप्रासिद्धेःपुनरहल्पदार्थप्रसिद्धिर्हल्पदार्थप्रासिद्धेः ५

न्तरमित्यपदार्थप्रसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः। यद्यपि अन्योन्याश्रयो नोत्पत्तिं प्रतिबध्नाति स्वत्वहेतो
हलादिपदार्थज्ञानस्य सत्त्वात्तत एव न कर्त्तुः सोऽन्यथा आदिरन्त्येन सहेताहद्विरादेः [illegible]ज्ञाया
देर्हलन्त्यमित्यादेश्चप्रयोगपर्यन्तं न संगच्छते इति तथापि शास्त्रपारुष्यनेपोस्तत्तद्वाक्य[illegible]जन्यशा
ब्दबोधे तत्तद्वाक्यघटितपदार्थज्ञानस्य हेतुत्वात्तस्य चोक्तरीत्यानुपपत्तिग्रस्तत्वाद्दोषस्तादवस्थ्यं तत्तद्वा
क्य[illegible]जन्यशाब्दबोधानुपपत्तेर्ज्ञप्तिं प्रतिबध्नात्येवेत्याशंक्य सूत्रावृत्त्या तं परिहरति। हलन्त्यमिति
। सूत्रेऽन्त्यमिति। अनेन सूत्रे सप्तमीतत्पुरुषो ध्वनितः। न च लुप्तसप्तमीकं पृथक् पदमस्त्वि
ति वाच्यं। गोरतद्धितलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यादाविव समासपक्षे बाधकविरहात्प्रधानस्य
सापेक्षस्यापि समास इति राद्धान्तविषयमात्रान्नाबाधा हलसीरादित्यादेः समानापेक्षत्वज्ञापकत्वाद्धल
धातोर्ग्रहणासंभवात्सूत्रस्यैव ग्रहणात्। सामान्यापेक्षत्वादित्युक्तेर्हलमीति हल इति द्विवचनेनाति
प्रसंगः। ननु हलि त्वेकदेशस्यान्त्येनाद्यन्तमसमस्तहस्यल्इति च व्याख्यास्यते सामीप्यषष्ठ्यर्थः।

सि॰ र॰ स्तु यद्वास्तु समाहारद्वंद्वः हल् च लृ च इति लृकारस्य संयोगान्तस्येति लोपे सति नोक्तदोषावकाशस्त
६ थाच सन्त्राहन्निर्णेकर्तव्या गौरवादिति चेत्॥ अत्राहुः॥ आद्यस्तावन्न॥ समासस्याक्लिष्टत्वात्॥ सा
6 मीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्। अत एव चित्रगुमानय चित्राद्यौ चित्रगवीनां समीपवर्तिनोष्ट्राद्येरा
नयनाभावश्च संगच्छते अत एवान्न राद्दिगुन समासोऽनभिधानादित्याकरोक्तं संगच्छते।
।द्वितीयेपि संयोगान्तलोपे परात्प्रतिषेधारंभात्। किंचास्यां दशायां हल्पदार्था बोध्ये सहविवक्षा
द्वि संभवाद्द्वंद्वोपि दुर्लभ इति तस्मात्स्वं चेष्टन्निरेवन्याय्येति। अत्र केचित्। वक्ष्यमाणरीत्योक्तपक्षद्व
येप्यन्त्रविरहात् स्वत्राहन्ति पक्षे गौरवादुक्तपक्षद्वयमेवन्याय्यमित्याहुः। तन्न। यतो हि। किं समा
सविधायकशास्त्रविरहप्रयुक्तं क्लिष्टत्वमुत सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावप्रयुक्तं। नाद्यः। ष
ति २ ष्ठीसमासविधायकशास्त्रस्य सत्त्वात्। न द्वितीयः। अस्तेर्भूरित्यत्रास्तेः समीपेऽनन्तरे वेति राम
संदिहानेन भाष्यकृतैव तदभ्युपगमात्। सेमर्थस्तत्रैव देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र सापेक्षत्वा ६
ल्लावृत्वं चेत्तस्य तस्य प्राबल्यमित्येवं परकौस्तुभाविरोधाच्च ४
सत्१

५ अलोन्यविधिना सिद्धे मन्ता करणावैयर्थ्यं च २४ संबन्धविशेषस्यनिर्धारितत्वात् ॥ २
तेर
मनोरमोन्तो ३

न्तसमासोन प्राप्नोतीत्याशंक्यप्रधानस्य देवदत्तसापेक्षत्वेन बाधकेपरिहृतेनर्थापिपुत्रो
देवदत्तस्येति विशिष्टतिबुध्यतेति भाष्यमादाय कैयटः सामीप्यादेरपिप्रतिपत्तिप्रसंगइतिव्याख्या
तो नचषष्ठीस्थानइति परिभाषाबाध एव क्लेशइति वाच्यं हलः अन्त्यमिति षष्ठीसमासेनवापि
तुल्यत्वात् सप्तमीसमासेनिर्दिष्टपरिभाषाबाधप्रसंगाच्च अथानुमानविशेषणोइति नि
धानमेपरिभाषोपस्थितिरिति चेत्तुल्यं भाष्यमतेपि किंच हकारस्थानिकलकाराभावान्नसो
पतिष्ठते नचोपानल्लुनातीत्यत्र तत्संभवश्चधत्वजश्त्वयोः कृतयोर्दकारस्थानिकत्वेन ह
निकत्वाभावात् परंपरासंबंधाश्रयणेमानाभावात् पयोदहेशप्रहृत्ते पादिकलत्वस्यासिद्ध
त्वाच्च पञ्चांतरेष्वनंतं गोत्संज्ञायाकर्तव्यायांतदसिद्धत्वेड्वीरोंपदपिब्राह्मणकं बलद्रत्य
त्रसामीप्यनभासनइत्यकौन्तदपितात्पर्यसत्वेत्पञ्चपतिग्रस्तां अतएव ग्रामस्यनदीत्यत्रसा
मीप्यप्रतीतिः प्रसिद्धेवापृदृष्यनेतरादिपुनसमासोनाभिधानादिति निषेधान्समासोदुर्लभइत्य
३ किंचोपदे शेहकारस्यानिकलकारस्यबाधितत्वान्न कश्चिदोषः। पञ्चमीसमासोवास्तु। पन्द्रुहपेषुपदेपि
शइत्यु ती। न्त्याहानानुकारणेमि त्रद्रुह लन्क्षणामि प्यादेनातिप्रसङ्गो नापि हल्धातोनवहादितो। उच्चारणात्

नवनविशेषस्यनिमित्तस्याप्राकृतिमाक्षेपः ९

॥८॥

निर्मूलत्वात्सत्वेवा [illegible]

सि॰र॰ म कं। तन्नान स्यात् द्विगुबहुव्रीहिमात्रविषयकत्वात् तामन्तुपस्त्वत्र भाष्यान्तरोधेनोक्तं क्वचनस्थ समा
१७ सपदस्य द्वन्द्वनिर्दिष्टोपलक्षकत्वात् न च द्वन्द्वमात्रोपलक्षकता किं न स्यादिति वाच्यं एतत्सूत्रस्थ
भाष्यवार्त्तिकविरोधात्। तथाहि। एकशेषनिर्देशाद्वा अथवा एकशेषनिर्देशोयं हल्च हल्च हल्च
मिति। ननु हस्पल्ल इत्येकस्तानुक्तन्येषा द्वितीयस्तु समाहारो न पुंसकमनपुंसके नैकवदित्येक
घः एकस्य पुल्लिंगत्वात् गत्वादितरस्य नपुंसकलिंगत्वादिति कैयटो व्याचष्ट अतएव त्रमकुप्र
रिति सूत्रेऽपि [illegible] तः समास इति भाष्यमुपाराशयात् शब्दस्य समीपे यो ध्वनितदं [illegible] समास इति कै
यटोक्तं संगच्छते एवं च सामीप्यषष्ठ्या समासो भाष्यवार्त्तिकाद्यारूढ एवेति कथमनभिधानोक्ति
तिनि राकृतामिति एतेन किं बहूनां सामीप्यत्वाभिरास्य कुबल इति व्यस्तप्रयोगो [illegible] इत्युक्तिरा
कृता नभिज्ञप्रतारणौ [illegible] वेति प्रतीमः। यदपि समाहारद्वंद्वे यणः प्रतिषेधार्थं भाष्ये योऽकुर्लमञ्यु राम
क्तं। [illegible] विनापयणः प्रतिषेधो वाच्यः। न वा झलो लोपात् इति यज्ञदयेकुलभत्वेपि न वा बहिरंगलक्ष १७

अपि च तस्य लोप इति सूत्रेऽनुबंधा अनेकांता इति पक्षोपात् [illegible] त्यादावनं तयादि सुबहुव्रीहि रप्यंगीकृतो भाष्यकैय
टयोः। सच क्वचिदेव न सर्वत्रेत्यपि तत्रैव यत्नमाकरदृशां सुधियां [illegible] सामीप्येताद्धतोपि प्रयुज्यते। तथा चापस्त [illegible]

रो त्वादित्वित्तीयपक्षेतस्यहलमत्वात्।सिद्धं हलकारनिर्देशादित्येतत्तत्रस्थवार्त्तिकसहक्र
तोन्यपक्षस्यप्राबल्यात्। अत एव कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रिय इत्यत्रय्यन्त्ययोर्वक्तुं लिङ्ग्याः।शिष्य
डित्यत्र हलकारस्को निर्देशः इस्तु स्काः एकस्य संयोगान्तस्य लोप इति स्वोक्तं उरण् रपर इत्यत्रा रा
हराभावे होतापोतारा वित्यत्रानङो पि रपरत्वं स्यादिति भाष्यमुपादाय रेफस्य संयोगान्तलोपेन
स्यासिद्धत्वान्न लोपो न स्यादिति कैयटोक्तं च संगच्छते किंच इहैव सूत्रे लकारस्त्वेति वक्तव्यमिति वा
र्त्तिकमुपादाय हल्ल्वचेति समाहारद्वंद्वे संयोगान्तलोपेन लकारो लुप्यते तत्र श्रवणं लस्येत्संज्ञायां प्रत्या
हारसिद्धो पश्चात् हलन्त्यमित्संज्ञाविधेयेत्येवं पूर्वः कैयटो व्याकुर्वता संयोगान्तलोपस्येत्संज्ञाशास्त्र
दृष्ट्याऽसिद्धत्वाल्लस्येत्संज्ञा प्रहृतिः स्ववचेति भाष्याधिकृतं यदपि सहविवक्षाभावाद्द्वंद्वो दुर्लभ
इत्युक्तं तदपि नापाणिनेर्हल्यदायि प्रसिद्धसत्वात्सहदिवक्षापाश्रपि संभवेन द्वंद्वस्य निर्बाधत्वा
त्तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वेन वक्तुरिच्छा सहविवक्षा वक्ता च पाणिनिरिति कुतः सहविवक्षा

सि॰र॰त॰ पात्रसंभवः। बोद्धॄणां यद्यपीदं द्वयं हल्पदार्थाज्ञानाद्द्वारापि शाब्दबोधोत्कुर्लभस्तथापि लक्ष्य
८ त्संज्ञायां तेन सह प्रत्याहारे सति हल्पदार्थप्रसिद्धौ द्वन्द्वार्थशाब्दबोधोपपत्तिः। न हि बोद्धॄणामपि
१ प्रथमतस्तद्घटितपदार्थज्ञानमावश्यकमिति नियमोऽस्ति यतः सहविवक्षायां भावेन द्वन्द्वोत्र अ३
ययन्नः स्यात्तावत्तस्य बोद्धॄणामपि न तदनुपपत्तिः भाविनी हल्पदार्थप्रसिद्धिमादाय पदार्थ
द्वयस्यैकबुद्ध्युपारूढत्वमात्रेण सहविवक्षोपपत्तेः। अतीतानागतयोरयं द्वन्द्व इतिवत्। अन्य
था तत्र द्वन्द्वो न स्यात्। अत एव द्वहरयोरेकशेषः संगच्छते। तत्र हि प्रथमे द्वयस्यापश्य
त्वधायो लिङ्गोक्त्यस्यैकत्विरभावे कृते तस्य त्यदादिनियमादिति प्रत्यभारभावेन तत्सामर्थ्यात्तु नार
दुभावः कृते इत्यादौ यत्र लिङ्गः त्यदादिनियमेनापीतरानप्राप्यते तत्र द्वरे भावस्य हलार्थत्वेन सामर्थ्या
भावाद्धृष्टप्यत्रैभावस्य ह्रिःप्रहतये एकशेषनिर्देशः। एवं चात्राविद्धितीयस्य रेशब्दस्य प्रथम राम
तो नुपपन्नत्वात्कथमेकशेषः। एकबुद्ध्युपारूढत्वेन तिचेत्प्रकृते पितद्येव निरीक्ष्यतामिति। ८

६२

एतच्चसामर्थ्याकमिति सूत्रेस्पष्टमेव स्वयं प्रत्यपादीति स्वपरग्रंथप्रतिसंधानाभावप्रयुक्त
मेतद्वचः सहविवक्षाभावाद्द्वंद्वो दुर्लभ इति तस्मादेकदेशादन्नौ समाहारे वा कहषराणामभावात्र
त्राह न्निर्गौरवपराहतेति सिद्धान्तमलेनुमं दधिपाशीघ्रप्रतिपत्त्यर्थं सूत्राहत्किं कृतेनेति इष्टव्यं लाघ
वेतात्पर्यं चेन्नहि तत्तोपिलाघवाद्वल्पदमेव त्यज्यतां तथा चान्योन्याश्रयदोषोपि न तथाहि
श्रूं त्वमित्येवाख्यानं चैवं पूर्वस्त्रेणानुनासिकस्यापीत्वं तपर्यन्तं त्पस्यापीत्संज्ञाप्रसक्तावन्त्यस्यै
वेत्वं नत्वनन्त्यस्येति परिसंख्यार्थत्वमस्य प्रसङ्गेन तथा च हलामनंत्यानाम चौचसानस्यादिति वा
च्यं । पृथक्सूत्रकरणासामर्थ्यान्नविभक्ताविति निषेधाद्वा ~~तिपरिसंख्यार्थत्वमस्यप्रसङ्गेन तथा~~
~~चक्राननुवर्तनं चापसारस्यादिति चार्थेऽयं चेत्तन्कस्यानविधानात्पिन्नित्वे~~ वा
स्याविषयत्वांगीकारात्तानचैवमप्युपदेशं त्यमात्रस्येत्संज्ञाविधावनन्तुनासिकस्याप्यचलन्तु
हनेजीगदरिद्राधिधारणाइत्यादावकाराकारेकाराणामित्वे तत्प्रयुक्तकार्यं स्यादिति वाच्यं । आ

सि॰ र॰ स्त
९

गत्वेर्गुणाविधानाद्धरिद्धानेरालोपविधायकवार्त्तिकादानीलोपकृदिचेतिसूत्रारंभाच्चनदनायत्तेः

त्यंमत [illegible] इरोऽन्यत्रजागर्त्तिग्रहणाद्वाविधानैप्रयोजनाभावादेवनसा। नचतुमर्शकयः। सूत्रत्वादृवः

परत्वासंभवेनतदनायत्तेः। तस्याऽन्यत्रचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावात्। अथवाष्टर्वसूत्रेऽनुना

सिकेऽदिवेदितिसूर्वयोगस्यनियमार्थत्वान्नककारादीनामित्संज्ञानस्यादितिवाच्यं। इतियोगविभागा

त्तस्यनियमार्थत्वान्नकोपिदोषः। अथवाष्टर्वत्राजन्यग्रहणाम्भास्त्र। नचैवसुत्तरसूत्रेताहल्मात्रस्येत्सं

ज्ञाप्रसक्तावनुनासिकः। नविभक्तौतुस्मा इतिसूत्रेणतवर्गसकारग्रहणावैयर्थ्यात्तन्नियमार्थत्वस्यचनु

मज्ञायचन्वेनानस्यविषयेत्वागीमाशेतानचैवंरुगुस्कृतावित्यादावतिप्रसंगः। रोपयदेशुधुगोनइ

त्यारंभादन्यत्रतुप्रयोजनाभावादेवनदनायत्तेः। नचप्रामादिभ्योनप्रत्ययनकारस्येत्संज्ञाया

माघ्कदात्तत्वानस्यादितिवाच्यंचुटूइत्यत्रविशिष्टविधौविशेषणविधिरार्थिकइतिन्यायेनविशेषणाविधि

कल्पनायाणकारणाकार [illegible] विषययोःकल्प्यविध्योर्नियमार्थत्वात्। नचप्रत्ययादेरनुनासिकस्य रम

९

ध२ ध२

चेन्नयोरेवेतिनियमादुक्तातिप्रसंगाभावेपिप्रत्ययमध्यस्थेशानचोनकारेतिप्रसंगइतिवाच्यं।स्तनो
त्रित्करस्मात्कार्यद्वयार्थाल्लिंगात्प्रत्ययमध्यस्थस्यञमोनेत्वमितिज्ञापनात्।नचञकारःश्रवणा
र्थएवास्त्वितिवाच्यं।शास्त्रद्वयबाधकल्पनापत्तेः।अतस्त्वाद्विषयकत्वमेवार्थात्सिद्धवेतिकिमञ्ग्रहणे
ना।यद्वोक्तविधिभ्यांव्यञ्जनेनतदप्रवृत्तिर्ज्ञापनीया।अथवाऽञ्ग्रहणमितियोगोविभज्यते।हल्त्वेदि
त्संज्ञंनर्हीत्यमेवेतिनियमादुक्तदोषाभावात्।अञ्ग्रहणंव्यर्थमेवा।अतएवाहुरसमाम्नायेहलित्सूत्रे
णाभूतोलकारोनिर्दिश्यतइतिभगवतःपतञ्जलेरुक्तिःसंगच्छते।नचगुणोक्तेतेऽज्भावादित्त्वविधि
त्वेनस्थानिवद्भावाभावात्कथमिष्टसिद्धिरितिवाच्यं।बहुश्रितत्वेनगुणस्यबहिरंगत्वादित्संज्ञायां
कर्तव्यायामसिद्धत्वात्।एतेनतद्भाष्यमुपादायतत्राप्यन्योन्याश्रयोद्भावनेनभाष्यदूषणम्।पूर्वंकक्लि
ष्टसमाधानांतरमभिदधानौकैयटदीक्षितौभाष्याशयानभिज्ञत्वात्परास्तौ।।उक्तरीत्यासर्वेष्टसिद्धेः।
अथवाऌलोऽलित्वमपिलिंगंऌस्येत्संज्ञापामितिभाष्यकारः।।ऌलोऌकारऌत्संज्ञकःस्वरार्थोनश्र

२ पश्चिष्टनिर्देशाद्वा । उदित्पदार्थाज्ञानेऽस्त्वदोऽलर्ग्याद्य । १ एतद्वदूषणं केयटस्यापि तु त्यमराशिगस्त्व
त्वायोगात् २ स्पदोर्लिप्यात् । २

सि॰कौ॰स्तु॰ १० नरार्थः हल्ग्रहादिसूत्रे विभेदेत्यत्र गाल्व्याहत्यर्थाद्धल्ग्रहणादिति कैयटः । तन्न । आमेत्ताछेनेत्यादौ डानि
हत्तये हल्ग्रहणमिति लिंगादिति कौस्तुभकृतः । तन्न । डानिवृत्तेर्दीर्घोच्चारणादेव सिद्धत्वात् । अन्यथाऽन्मनेप
दे नत्वसाफल्यं पाटेरेत्वावश्यंभावात् । किंच सुतिसिपृत्ययैर्धातुप्रातिपदिकादिप्रकृत्याद्यपेरापि डाप्र
त्यये नातिव्याप्तिः । पदपि प्रकृत्याद्येपपासेत्यादौ लोपो न स्यात् । न चैकदेशविकृतन्यायेनैकादेश
स्य पूर्वांततया ग्रहणाद्धलंतायाः प्रकृतेः परत्वेनेष्टसिद्धिः । यः सइत्यादावतिप्रसंगात् । तस्माल्लोपप्रवृ
त्तिकाले हलंतत्वं वाच्यं । न च यासेत्यत्रापि नास्ति किं त्वाबंतान्यरत्वमाश्रित्य लोपः कार्यः । न च तत्रा
बंता प्रकृतिः उभयत्राश्रयेनादिवद्भावायोगात् । अथ तदस्यां प्रहयामिति लिंगादुभयत्रा २४
श्रयेप्यंतादिवद्भावं ब्रूषे तथापि हल्शब्दस्यैवाघापिशक्तय ग्रहे कथं हल्ग्रहणसामर्थ्यासत्त्वेलालित्वं
निश्चयं । अतो नेदं भाष्यादिकं युक्तमिति कौस्तुभकृत उक्तुः । तदपि न । एकादेशविकृतेन त्यत्विषौ राम
न प्रवर्त्तत इति सार्वलौकिकनयाह हलंतायाः प्रकृतेरित्यादि शंकाद्वयमयोरनित्वैवान्वादिभक्तौ १०

चिकीर्षितानां न्यदोघनवविधिरिति वक्ष्यमाणतयावंतप्रकृतेः स्थलमात्वाद्रु(प)भेत आश्रयशंकाले
शाभावेन न तदस्यामित्यादेरत्यंतायुक्तत्वाद्वल्लशाह्वशान्त्यग्रहदोषस्य तन्वाषिंतुल्यतयाडानिवर्त्तक
त्वायोगाच्चास्याशोपदेशेन यदा हल्पदशक्तिग्रहस्तदा न दोष इति चेन्नाके प्यर्थमनोपिनौ त्यात्। व्या
करणाच्छक्तिग्रह इति पक्षे कथं भाष्ये योऽयमिति चेत् प्रयुतामस्त्वेति निगम इति सूत्रे गालंतानि
हेशेन लस्य श्रवणार्थत्वाभावे प्रमितेयपरिशेषास्मलोलित्वं निश्चयमिति भगवतोपि प्रायस्तत्त्वा
स्मांतावत्। भाष्यं च तथ्यहेतुमबुद्धितोयतस्त्वहृद्गुपन्वो यद्वद्दीक्षितादयः। श्रीरामकृष्णःस्यापि
तन्नये कृतीतेषां प्रमादान्न पृथग्यन्मुकुंदकुः॥८॥ आदिर्ञिटुडव इति। आद्यंतावेकवाभ्यामवयावि
ल ३ न्यामिलितेन त्यंत्स्पेक्षाप्यदर्शनात्। आनर्थक्यतदंगन्यायेन नहवपवेसंज्ञाय पविवस्यनीत्या
हामध्यगानामिति। ननु हल्त्यादिग्रहणेन हकारादेर्ग्रहणस्या देवं चदेवो हसतीत्यादावु
त्वं न स्यात्संज्ञा स्वरूपानगमत्वेन नातेवां र्वणाध्यादि त्याशंक्याह। स्वस्य चेति। एतद्व्यस्वरूपाभिव्यंतोऽनुपत्तेषं

सि॰र॰स॰ ष्ठा विपरिणम्यमानं सर्वनामत्वात्प्रधानस्यादेरेव परामर्शकं नन्वेतत्स्यानेन ङसः शीत्यत्र नोत्त्व
२१ ।प्रयुदध्यत्रेत्यत्र न पणशब्द इति कैय्यटो वादीत् । तत्रान स्मादिसुज्जरे स्यादिलिंगेन प्रत्येकं संज्ञि
॥ त्वावगत्या पणशब्दायादनानुपपन्नेरिति कृशब्दस्येव स्थानित्वापत्त्येकारमात्रस्य नदनुपपन्नेश्च ।
पत्र आद्य एव संज्ञा शब्दः संज्ञी चान्यस्यान्वित्वसंज्ञयापहृतस्य कथं संज्ञात्वप्रसक्तिरित्येवं रीत्यात्र
कैय्यटं कौस्तुभकृतो दूषयांचक्रुः । तन्नाद्यसंज्ञयापहृतस्य नान्यदीयग्राहकतानुपपन्नेरित्सं
ज्ञायां सत्यामपि लोपप्रवृत्तेः प्राक्प्रत्याहारसंज्ञाप्रवृत्तौ न दृशायामंत्यस्याप्युपस्थितत्वेन तस्य
३४ त्वप्रसक्तेरप्रस्तुवचनत्वाच्च आदिरिति किं । संज्ञासमर्थिगां यथा स्यात् । न चांत्येनेत्यनेनाद्येपा
दादिरिति लब्ध्वा तेरनिवाच्यो एवमप्यशब्दत्वेन स्वस्य चेत्यनेन तस्य परामर्शायोगात्तात्रत्ये
नेति किं । सुदृदनिरटरकारेणामाभूत् इति हत्तिहतावस्तुतस्तु अत्येनेनिव्यर्थीठाङसात्पादो णम
विशेषणार्थत्वात्तस्य पूर्वनित्वविरहादोष्ठकारस्यानन्यार्थत्वात्प्रथमोपाश्रितत्वाद्यतेन प्रत्या २१

६ नान्तलन्दूराग दीर्घस्त्रस्वौकर्तेत्यादौ विभक्तिहेतुके ऽनङि चरितार्थः। ग्र प्रत्ययत्वेन नित्स्वराभावात्। नवरपरत्व
निवृत्तिस्तोत्फलम्। नस्येत्संज्ञायां तस्यदुर्वारत्वात्। ६

हारोयत्नेः यत्नु आदिना नियमेनांत्यस्यैवाक्षेपेमानाभावान्मध्यमस्याप्याक्षेपे मध्येने नाग्
ह्यमाराग्रादिस्तनतः परेषामपिग्राह कः स्यादेवमीत्यस्याघाक्षेपकत्वेइतिकौक्ष्मभेमिह्निनेनन्त्व
त्राशयवर्णानमात्रे आदिरित्नासहरह्यमाराद्रनुकेसंदंशपतितन्यायेनमध्यस्थानामेव संग्रहित्वा
वगतेनतदधिकस्योपस्थापकाभावात्। सहग्रहरांतुइनेत्यस्याप्राधान्यस्त्वचनार्थमन्यथेत्यमन्त
नलह्नरोर्यन्त्नीयास्यात्। हलं त्यांह्निपदमिदं स्त्रनत्वसमस्तमेकं त्रत्यशहस्यह्वनिपातापन्नेरि
त्याशयेनाहांत्यं हलित्तिउपदेश इति किं क्ष्ण नियोनकारस्यमाभूत्। त्रौ अग्निचिदित्यादौ तुककसक
रस्यनेत्संज्ञाप्रयोजनाभावात्। अंत्यमिति किं वाचालः। आलुचौलकारस्यमाभूत्। हल्किंयाचि
शिडिरिइत्येनयोर्ध्वीत्वोरंत्यस्यमाभूत्। उपदेश इति। करणोलुठोबाधकस्याविद्यमानत्वेनतत्रय
णोडुर्लभत्वात्प्राचामनमपाकुर्वन्नभावेघञित्याह। आघेतिउपशद् आघंधाादिशिरूवाररांक्रिप
स्तथाचोक्तार्थलाभः। आघचवतद्वारगांचेतिविग्रहः। तत्र धातुप्रत्ययादिस्वरूपज्ञापनफलकेन
४४ यत्नु ... क्रिपः पित्त्वस्याग्निचितेत्यादौ कृतार्थत्वात्तल्लोपोदुर्वारइति हरदत्तः। तन्न। बहिरङ्गत्वेनसुलोपस्य
× स्यासिद्धत्वेनान्त्यलविरहेऽतिप्रसङ्गाभावात्। पुग्रुकतेः। ग्राजेसइतिचेत्तुल्यमग्निचितेत्यादावपीत्यवधेयम्। ४

सिरं-स्तु १२ 12

नु कार्यांतरफलकमित्यर्थः तेन नित्यं करोतेरित्यत्र हृधातोरकारकत्वेन च कर्थेत्यत्र भारद्वा
ज नियमान्नैष्ठिकत्यः।क्षौतेराधेचश्चस्या न्वुनेत्यायु ह्यायनेधातूनामपि विकरणानुबंधादि
ज्ञापनफलकत्वान्नैनघत्कमिस्तक्तमशोरित्यत्र कौमभोतन्नाएधर दावित्यादौ च्चारणस्य
विकरणादिज्ञापनेमुख्यतात्पर्याभावादुभयत्र मुख्यतात्पर्यकत्वनेगौरवानुदादिम्पः शः इ
त्यादिवद्विकरणादिज्ञापनफलकविभक्तिविशेषनिर्देशाभावाच्च नहि निष्प्रयोजनोच्चार
णमेवोपदेशइति वपंत्रमः।स्तम्भ्वादि सौत्र धा[illegible] नामुच्चारणस्य क्वचिदगत्योभयत्रतात्पर्य
मुख्यं कल्प्यं [illegible] ति दिक्छापन्नू पदेशेइत्यत्र भावादौ घञ्न त्वनो घचेनि घो वासंज्ञायां नपुंसीलिघः
हलश्चेति घञ्चेति करणोपि साधुत्वमस्त्र करणेवस्वीकृतमिति कश्चित्तु वाचा न न्नाधित्करणादन्य
त्रानुमीयमानो घञ्कम भगइत्यादौ कृत्यविषयेप्रवर्त्ततइति श्रृंगीकारादिह च तदविषयत्वात्।अत्र
तएव वाक्कलकाकरणेघञिनिभाष्यकृदुक्तं संगच्छतेनापद्योक्तं संज्ञायां त्विमादीनदपिनात्र संज्ञा रामु ११

४ मानांतरं बोधितस्वरूपज्ञापनफलकमुच्चारणं वा ततद्रूत्थंच स्तम्भ्वादीनां नोपदेशत्वात्तुपप
त्तिर्नापि कौस्तुकौक्तदूषणालेशावकाराइ ४
मो

२ अत एवोपदेशः स्वाभिमतो सामानाधिकरण्यं संगच्छते। नव्यमते त्वेतन्न स्यात् ३
५ह्यापि तै[illegible]
पैवौवित्याय

१५ त्वेन प्रत्ययद्वैस्या [illegible] दिहत्वनन्त्रविषयत्वात्ततान्न एव नाकुल [illegible] पत्तुपयत्नेः। अत एव वा संज्ञात्वात्
घोपि नेति भाष्यात्कं संगच्छते मनोरमायामपि तथैवोक्तत्वाच्च तस्मात्करराघजं तस्य भाष्यकारै
र्लोकेपि साधुत्वस्विकारादित्यस्म हुतच ररो [illegible] क्तमनोरममेवाल्न्येवं करराघजं तस्येह ग्रहणां शं
क्यां। आदेच उपदेशेऽशिति उपदेशे त्वतः इत्यादावाघोच्चारणमात्रस्येव प्रसिद्धत्वात्तदेक रूप्या
[illegible] पैदिति रिकूपा एवमजादिप्रत्याहारसिद्धावपि लणसूत्रे अकार उत्संज्ञ इत्युक्तनत्के नेत्याशं
क्याह उपदेशेऽजिति। उपदेश इति किं। अभ्र आँ अपः। न चाऽतोनुनासिक इत्यनुनासिकविधान
सामर्थ्यान्नद्विरहेपि न दोष इति वाच्यं। उत्तरार्थतया अवश्यकर्तव्यस्य तस्येहार्थत्वेपि बाधकाविरहा
न्नाच्। किं। मनि नो मकारस्य मा भूदिति प्राञ्चः। वस्तुतः स्तुतः नन्मालिनि हलंत्यसूत्रे पोचामा। ननु अनु
नासिकानुनासिकत्वविवेकस्य ज्ञातुमशक्यत्वेनातिप्रसंग इत्याशंक्याह। प्रतिज्ञेति। तन्निश्चय
श्च इत्यिकाराद्यिव्यवहारादिति भावः। प्रतिज्ञाविषयीभूतं प्रतिज्ञासैवानुनासिक्यं येषामिति विग्रहः।

५ ता क्रान्तस्तु रु हो श्रु ः चो ः रु रित्यादावुद्देशेप सूदि त्करणादक्षु प्राङ् नुमङ्गएको रित्यनयोः कुग्रहणस्येव वैय्यर्थ्यापत्तेश्च ५

सि॰ कौ॰ ३ आतश्चोपसर्गे इति कर्मणि पञ्चाऽतेन व्यधिकरणो बहुव्रीहिर्नाऽऽवर्णोनितोऽनुनासिकत्वप्रतिज्ञाना

१३ दनंन्येनापि प्रत्याहारः । अस्मिन्पक्षे न केऽपि दोषइति ध्येयं । ननु रकारस्य प्रत्याहारेण गतत्वेन

13 तस्यापि ग्रहणेऽत्र याणामिति वाच्ये रलयोरिति न्दर्शनं तत्राहाप्रत्याहारेष्विति । अनुनासिकइतीति । नन्व

त्रैव विधिसामर्थ्यादेव पणस्य निलोपो वा न भविष्यतीत्याशंक्याहा । आदीतितेनरषिम्रस्पिडल शो

शितिनिर्देशाद्विति भावः । प्रत्याहारशब्देनेति । प्रत्याक्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेत्यधिकरणे बाहुलका हु

द्विरणसो वृत्तिरिति केचित् । वस्तुतस्तु वैकुलकस्यागतिकगतिकतायाः उपदेशदृत्यश्च मेनोरमा

यांस्वयमेवाभिहितत्वा । ज्ञावयत्रं तादृशाघाडित्यपरेयपयीदंसुत्यादन मकारादिष्वनिव्या

प्तेः तथापि योगरूढिरियमिति प्राञ्चः । प्राचीनप्रयोगाभावस्य प्रतिबंधकत्वकल्पनावश्यकत्वायो

गरूढिर्नीगीक्रियत इति मनेनेत्वप्रत्तेतेपि प्रयोगेषु तथा कालाकालेनाजशब्देनस्वोच्चारणकालसहराम

शोलक्ष्यते । तथा च वः कालोऽस्येति विग्रहो वां कालइवेति फलितार्थकथनपरेस्वस्योच्चारणका १३

लसदृशकालकोऽच्तत्त्वसंज्ञ इत्यर्थः। ...स्वदीर्घप्लुतइतिसमाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं। नचविशिष्टेयमेकैव
संज्ञास्त्विति वाच्यं। प्रयोजनाभावात्संज्ञाकरणस्य लघ्वर्थत्वाच्च। अतएव संज्ञिनो पित्रयोऽनुसंधेयाः। न
चैवमपि मात्रिकस्याने त्रिमात्रकस्यादौ निवेशोऽस्त्विति वाच्यं। विभाषापृष्टप्रतिवचने हि इत्येकारस्य
प्लुतविध्यानर्थक्यापत्तेः। नचतस्यमध्ये निवेशोऽस्त्विति वाच्यं। अनोदीर्घोपनीत्यादेर्वैयर्थ्याप
त्तेः। नचैवमध्यमोऽन्तमयोर्वैपरीत्यं किं न स्यादिति वाच्यं। ओमभ्यादानइति ... नविध्यानर्थक्या प्लु १
पत्तेः। पारिशेष्यात्त्रिमात्रकस्याने एव निवेशान्नक्वापि दोषः। नचैवमुकारादेः कस्यादिसंज्ञाना
पत्तिः। उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतयानुपपत्तेः। नन्वेवमुकारस्याणत्वेन सवर्णाग्रहणेन स
तिदीर्घप्लुतयोर्ह्रस्वसंज्ञाप्राप्तौ निर्निमित्तं द्विमात्रत्रिमात्रयोस्तत्संज्ञापावाधः शक्यः। एकसंज्ञाधि
कारादन्यत्रसंज्ञासमावेशस्यवक्ष्यमाणत्वात्। एवं चाभ्यासस्य ह्रस्वविधौ दीर्घप्लुतयोरप्यापत्तिरि
ति चेन्न। कालग्रहणसामर्थ्यात् उकारोच्चारणकालसदृशकालस्यैवोक्तह्रस्वसंज्ञाविधानात्। अकि

दीर्घप्लुतयोरतत्कालत्वेन ...
दोषाभावात्।

सि॰कं॰ख
१४
14

।परस्येत्यत्र संयुक्तयोर्मात्रिकत्वाद्ध्रस्वसंज्ञायां ल्यपि सति ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् प्रसज्येतेति नत्वत्र
त्र मित्यत्र ह्रस्वयोर्दीर्घमात्रत्वाद्धेचेत्येनद्धित्वापरत्वात्पदान्ताद्वेति विकल्पितः स्तुक् स्यादिति नच
केनेपि तस्मिन्वर्णग्रहणापरिभाषया दीर्घेनादवस्याग्निपातन एकाजित्यत्रैकग्रहणेन तद्व्याप
नादिति वाच्यं तस्यानित्यत्वादिति दिक् ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ अधिकरणशक्तिप्रधानो यमुच्चैः स्थानेऽस्य
धीः तदाह । ताल्वादीत्यादि ॥ आद्युदात्तनिपातनात् आद्युदात्तत्वात्पाकार उदात्तः । पतत्शब्दः फिट्स्वरेणान्तो
दात्तः । जसः श्रवणादनुदात्तत्वं त्यदा घत्वेऽपि भावे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः ॥ अवीडि
ति । गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेनैकाका   आ४
रोऽनुदात्तः ॥ समाहारः ॥ पूर्वसूत्राभ्यामुदात्तानुदात्तशब्दौ धर्मिपरावनुवर्तमानावपीह लक्षणया धर्म
मिपरावित्याह । वर्णधर्माविति ॥ धर्मिणोरेकत्राविसमावेशायोगादिति भावः ॥ समाह्रियतेऽस्मिन्   राम
इति ॥ अर्थकथनमात्रमेतत् नत्वधिकरणे घञ् किंतु भावघञन्तादर्शप्राधान्यादनन्तोदात्तादिर्वह   १४

ई आजिति । एत... त्रेतत्सूत्रसमासस्येति सूत्र... स्थभाष्यविरुद्धम् । तत्र हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमा
नवदिति वै परिभाषा ॥ अग्रणीयान तु स्वरविधावित्यादिका । उदा । शिवत्वान वोपधेति मतुप उदात्तत्वप्रस
ङ्गादित्युक्तम् अतं कथं हलो नामस्वरप्राप्तिरि... त्यादेतन्निरूढं नमित्युक्तेः । ई
लो२ त्र२१

रस्य लोकवेदयोः प्रसिद्धत्वाद्यथ्यैयं त्रिसूत्रीति चेत्। अत्राङ्वर्णाधर्मीपुरत्वेन प्रसिद्धानां तेषां ध
र्मिपरत्वमनया बोध्यत इति। व...नत्वमङ्...दिशब्दवद्यपत्तेः सिद्धस्य ... निर्दियात स्यादिनाः सप्र
म्यन्तात् सिः। आघादिभ्यउपसंख्यानमित्यत्र नैवशब्दोप्युतङ्स्याङ्ः। अर्द्धं ह्रस्वमिति अर्द्धं नपुंसक
मित्येकदेशिसमासः। न च परवल्लिंगमिति पुल्लिंगतापत्तिः ... पुल्लिंगत्वादिति वाच्यं ...
दिशब्दवन्नियतपुंलिंगत्वाभावेनादोषत्वात्। अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रालक्षणेन अन्यथा ह्रस्व स्व
रित एवायं विभागः स्यात् न तु दीर्घस्वरितानां ह्रस्वशब्दस्यैकमात्राकेषु संकेतितत्वात् ...
स्वशब्देनार्द्धमात्रालक्षणेन अन्यथा ह्रस्वस्वरित एवायं विभागः स्यात् न तु दीर्घस्वरितानां ह्रस्व
... पुंलिंगत्वाभावेनादोष... संकेतितत्वात् ... नेन दीर्घस्वरितस्यादि
तोऽर्द्धमात्रोदात्तान्त्यदिति प्राञ्चः। लक्ष्यविरोधात् प्रातिशाख्यविरोधाच्च तन्न। अन्यात्र शयेनाह। ह्रस्वग्रहणमनुव
मिति। ये राश्यत्र एकारौकारौ ईमोदात्तः आ राइन्य... स्यादित्युदात्तः। फिषोन्तउदात्तइत्युक्तेः तयोरेका

अत एव तस्य ग्रहणं सार्थकं ३

सि॰रं॰स्त्र देशेकृतेएकादेशउदात्तेनेतिबाधित्वात्स्वरितोवानुदात्तेपदादावितिस्वरितएकादेशः।तत्रादितोर्इषदुदा
१५ त्तमधीयतेवैदिकाइतिलस्यविरोधः।तस्योदात्तेनतरोदात्तादर्द्धमा[illegible]र्द्धमेववेतिप्रातिशाख्यविरोध
15 श्चेतिभावः।वस्तुतस्तुअर्द्धह्रस्वमहरामपिव्यर्थंसमं स्यादश्रुतत्वादितिन्यायेनतद्दर्श्यलाभा[illegible]त्
[illegible]तस्यचेति।स्वरितैकदेशस्यानुदात्तस्येत्यर्थः।अन्यत्रेति।उदात्तस्वरितपरत्वाभावइत्यर्थः
।केति।किमोदित्यत्र।कामीति।काद्देशेतित्स्वरितमितिस्वरितः।सइति।उदात्तादिसंज्ञकोपीत्य
र्थः।मुखनासिका।समाहारद्वंद्वेप्राण्यंगत्वादेकवद्भावेमुखनासिकंतेनवचनोमुखनासिक
वचनइतिस्यात्तत्राह।मुखसहितेति।शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः।उच्यतेऽनेनेतिव
चनः।कृत्यल्युटोबहुलमितिबाहुलकात्कर्मणिल्युट्।कर्तृकरणयोःकृताबहुलमितिकरणात्त
तीयासमासइत्याशयेनाह।उच्चार्यमाणाइति।भाष्येतुउच्यतेऽनेनेतिकरणेल्युट्।मुखनासिकाव राम
चनमस्येतिबहुव्रीहिः।कृतः।पदसंस्कारपक्षेवचनमितिपदसंस्कृत्यसर्वेषाम्।अपःकृतः।शकंधुह्व १५

स्यात्तद्इति

उपहंतुंसंस्कृतंम द्वाइत्यादिवत्।वाक्यसंस्कारपक्षेतुमुखन्यासिकावचनीकइतिकैय्यटादयः।नैवं
बाहुलकस्यागतिकगतित्वात्।मूलकृतस्तदाश्रयणेऽमुधेतिवाच्यं।बहुव्रीहिपक्षेप्राप्तस्वरूप
स्यलघोपस्त्वात्।फलितार्थपरत्वावात्तथोक्तत्वात्।तुल्यास्य।तुल्यपासम्मितंतुल्यंनोवयो
धर्मेत्यादिनाप्यतापद्यपितुल्यशब्दाद्वयपवार्थानभासनेनतथापिसदृशमात्रेरूढौयंपा।अस्यंति
उच्चारयंत्यनेनवर्णानित्यास्यंबाहुलकाद्दस्तुहेपरोद्भूतयस्मात्कारतोरापन्नतत्रभवेशरीरावय
वाघनानाल्वादिस्थानाप्याचिमीमितिभन्वेपस्येत्पल्लोपेहलोपमामिमितिपाद्धिकोपलोपः।नचा
चःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वशंक्यं।पूर्व त्वासिद्धेननिषेधात्।यकारपाठयत्नविच्छप्रच्छरक्षो
नङितिभावेयतेर्नङ्।प्रकृष्टोयत्नःप्रयत्नः।प्रशब्देनगतिसमासः।प्रारंभेयत्नःप्रयत्नोवा।स्वेश्व
यतिसमासः।तुल्यास्यप्रयत्नोयस्येतिद्वंद्वगर्भोबहुव्रीहिः।प्रशब्दलभ्यमर्थमाहाभ्यंतरेति।तु
ल्यस्थानंकिं।ऊर्ज्जइत्यत्रजशोरादइतिलोपोमाभूत्।प्रयत्नग्रहणंकिं।बाकुश्चौनताः।सतिसाव

सि·र·त्न र्ऽपि स्वरोष्मरीति शलोपठस्यातान च श्वासाघोषविवारास्यबाह्यप्रयत्नसाम्यात्तेनेपि तस्मिन्
१६ दोषस्तदवस्थः आभ्यंतरप्रयत्न एव तेन विवक्षित इत्युक्तत्वात् तान च तद्धितो नास्य पदोपा
16 दानात्स्थानप्रयत्नोभयसाम्यलाभात् किं तदुपादानेनेति वाच्यं अन्यतरसाम्ये संज्ञाप्रवृत्तिर्माभू
दिति कैयटाद्युक्तेः स्थानत्वे व्यर्थाभावात्राव यत्नविनिगमकाभावादुभयसाम्यस्यैव तत्र वक्तोप्र
यत्नग्रहणं चिंत्यमिति ब्रूमः। अन्यथा सत्यपि तस्मिन्नुक्तदोषस्य दुर्वारत्वात् तद्वोपात्तसाहित्य
विवक्षणे तु एकपदोपात्तत्वेनास्मन्मते स्वतरां तद्विवक्षायाः वक्तुं शक्यत्वात् तयास्यपेनेति
तुल्यशब्देनायमर्थो लभ्यते ससंबंधिकत्वात्तस्याः केस्य वर्णस्य किं स्थानमित्याकांक्षायामाह अ सा ४
कुहेति। ञमङणानां नासिका चेति। नासिकाव्यापारसहकृतं तत्स्थानं ञमङणानामित्यर्थः। न च
नासिकास्थाने स्वस्ववर्गानुकूलस्थानं चेति स्थानद्वयमस्त्विति। अनुस्वारेतमास्त्र तु नासिकाः याम
यमानुस्वारनासिक्यानां नासिका अनुनासिकाश्चान्तमा इति तैत्तिरीयकापयपनप्रातिशाख्या १६

नो २ के १ अवांयवत्ना नाभिक्ये ३

म्यौंतथ्यानिर्गतत्वादिति वाच्यं अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यत इति पाणिनीयशि
क्षायां यमा मनुक्तत्वेत् अमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताइति नाप्यप्रयत्नप्रकरणे
पठितत्वाच्च। यथा तृतीयास्तथा पंचमा आनुनासिक्येनैवमामधिको गुणाइति भाष्यकृतोक्तत्वे
न चोदाहृतवचनद्वयस्य तत्तच्छास्त्रामात्रविषयत्वात्। अन्यथा प्लुतः संवृताइ स्पस्पापि विप्रा
तिशारत्वेऽनैकान्त्वमाशिरोहतस्मिन्नाश्रीयमाणे ईकारादीनामनच्चप्रसंगेन बहुव्याकुली स्यात्।
तपरत्वाविह्लायां स्तन्नादोषः अत एव ह्रतुगगस्त्वे कैच्यट ए कीयमनत्वेनोपन्यासस्तत्रा कौस्तु
भेपितथैवोक्तं। ननु बाधकविरहात्स्थानद्वयं कुलोनां गीक्रियत इति चेन्न तथा सति ञमां स्वं ङनो
कारीमा स्वस्वाद्याहारैः सवर्णसंज्ञानापन्नो लवङ्करोषीत्यादौ परसवर्णानापत्तेः। किंचनद्व्यक्षिवत्पादौ
यत्किंचित्स्थानसाम्येपि सावर्ण्यस्वीकारे वलं धोरपि सावर्ण्यापत्तौ नौ लीति लुकारः परसवर्णः
स्यात्। अपि च ञमां परस्परं सावर्ण्यापत्तौ न्वन्नपसीत्यादौ ऽनदपोपि स्युरिति। पद्मसवर्णस्थानसा

सि॰स्व स्येऽस्वसवर्णसंज्ञाया वर्णनिजमानुस्वस्वार्थेऽहत्वैः सावर्ण्यप्रशादिति ज्ञापकादितिकश्चि[illegible]तातन्नाऽऽक्
१७ ज्ञायकेनस्वतंत्रवचनकल्पना येन्नपालाघवाऽत्कवचनद्वयमिहनादर्तव्यमित्येनवक्तुंयुक्तत्वा
17 दितिदिक्। यत्नान्विवेचयति। आभ्यंतरेति। वर्णोत्पत्तिप्रागभावित्वात्स्पृष्टतादीनामाभ्यंतरत्वं। तथा
हि। घाणाख्यो वायुर्नाभिदेशादूर्ध्वमुत्क्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहंति। पश्चाद्वर्णस्यतदभि
व्यंजकध्वनेर्वोत्पत्तिः। उत्पत्तेः प्राग्यदा तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं तालावादि जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूला
नि[illegible]स्पृशेनि तदास्पृष्टताऽईषद्यदास्पृशंति तदेषत्स्पृष्टतासमीपावस्थानमात्रेणासंहननाद्वर
स्थत्वे विवृतमेति शिक्षायां स्पष्टं। अअ। अइउण्मत्र विवृतोकारस्योपदिष्टत्वा अकारादीनां ग्रहणा
र्थोऽन्यथा प्रयत्नभेदात्सावर्ण्याभावेनाचत्वाभावात् दंडाढकमित्यत्र सवर्णदीर्घो न स्यात्तथाच
तस्यैव लोकेऽपि साधुत्वेप्रसक्तेऽनेनतमुद्दिश्य संवृतो विधीयते इत्यर्थः। नचैवमुद्देश्यस्य सवर्णग्रा राम
हकत्वादाकारादीनामप्ययमादेशः शंक्यः। यथोद्देशपक्षे तस्यासिद्धत्वेन सवर्णग्राहकत्वानुपप १७

अनुनासिकादन्तस्य तादृशोकारादेशश्च यदानुकरणं तदेदं दूषणं ज्ञेयम्। निरनुनासिकानां स्थानभेदेना
न्योन्यं सावर्ण्यापादनायोगात् अनुनासिकानामनेनाले न परस्परमुपस्थाप्योपस्थाप [illegible] पक
त्वाभावेपिस्वावर्णपिस्वसत्वात्। गुणास्तु न १ निरनुनासिके वु [illegible] श्राव काशः॥ ४

कृश्निपादित्यादौ तत्साफल्यात्। एतेन हि यावत्स्थानसाम्यं विवक्षितम्। अमांस्वव [illegible] गैः सह
सावर्ण्यानापत्तेर्यवलानां सानुनासिकनिरनुनासिकानामसावर्ण्यापत्तेश्चेति कोस्तुभ
कृतोक्तं निरस्तम्। किं चैवमवामप्यनुनासिकानां यवलानामिव स्थानद्वयमङ्गीकर्तव्यं स्या
त्। निरनुनासिकानां त्वेकैकमेव स्थानम्। तथा च शिवेतः शिवोदकमित्यादौ सवर्णदीर्घः स्या
त्। सद्यूल्सरं यद्ल्लोकमित्यादावनुनासिकयोर्यलयोर्वययोरापत्तिश्च। यच्च यत्किंचित्स्था
नसाम्ये सति यावत्स्वयत्नसाम्यं सावर्ण्यहेतुरितीहैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्युक्तम्। तदपि
नाश्रवर्णस्य विभिन्नेष्टावर्णान्यामे अन्यामकारद्वारा कण्ठस्थानसाम्यात्सावर्ण्यमाशङ्क्य विव
ततरा [illegible] वर्णान्वेतावेवाविति परिहृत्य एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोतीत्याशङ्क्य
नैतौ तुल्यस्थानाविति भाष्ये [redacted] विरोधात्। वृद्धिसूत्रे आकारस्य तपरत्वं सवर्णनिषेधे मि
त्युपक्रम्य भेदकत्वात्स्वरस्येत्युक्तावानुनासिक्यासंग्रहप्रसङ्गाद्वेदकत्वाद्गुणस्येति वक्त

हदुनत्या २

१७ 17-A

यमित्यादिनोदात्तादिवदानुनासिक्यगुणस्यापि भेदकत्वाऽभेदकत्वविचारपरभाष्यव्याको
पाच्च। नवस्थानमपि तत्रत्यगुणपदेन विवक्षितुं युक्तम्। अपसिद्धान्तान्नैतौ तुल्यस्थाना
वित्यादिभाष्यविरोधादनिष्टप्रसङ्गादनुनासिकसंज्ञाविधेर्नैष्फल्यापत्तेः। शोधपत्रमिदं स
म्प्रदर्शपत्रस्य साङ्कपृष्ठे॥

नेः पक्षांतरेण परं निर्देशादिति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामत्रैव सूत्रे भाषितत्वाच्च । सर्वत्रासिद्धं । अत्र
सिद्धवदित्यर्थः । पादैः संहितास पादाः सप्ताध्यायीति समाहारद्विगोः पूर्वत्राविशेषणं विशेष्येणे
ति समासे स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावस्तत्र त्रनयादिविधायकत्वेऽत्रिपाद्याः पूर्वं प्रति परं त्रासिद्धं स्यादन
आहाधिकारेति । कार्यासिद्धत्ववादिनः पूर्वं क्रियायाः कृते नोमनेन मनोरथ इत्यत्र रुत्वं न स्यात्पूर्वत्राव
द्वोरीति लोपप्रसंगात् । न च लोपस्यासिद्धत्वेपि रोः सत्वादुत्वं भविष्यत्येवेति शंक्यं । देवदत्तहन
?हतन्यापि न रोः पुनरुत्पत्तस्तूनाभावादित्यभिप्रेत्याह । त्रिपादीति । शास्त्रासिद्धत्वे हि पूर्वशा
स्त्रं प्रतिबाधकस्योच्छेदात्स्थानिनो निवर्त्तकभावान्न पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिर्निर्बाधेति भावः । वस्तुत
स्तु कार्यासिद्धत्वेपि न कोपि दोषः । शास्त्रयोरुभयोर्विरोधाभावेन तस्य कार्यव्यवहारकत्वात् । अत्र
न्यथात्वप्रसंगः । मनोरथ इत्यादौ विरोधप्रयोजकीभूतकार्यासिद्धौ शास्त्रस्यासिद्धत्वेपि न पुंस
कत्तुल्यत्वात् । यद्यप्यबादि अमूमुमी इत्यादि च न सिद्ध्येदिति । तदनेन प्रत्युक्तम् । अमी इत्यत्र एतदुत

सि॰रै॰स्तु
१८
18

बहुवचनमित्येतत्सामर्थ्यादित्वप्रवृत्त्युत्तरमेवास्य त्वप्रवृत्तेः पुंवद्वचनत्वाच्च । न चैवं पूर्वत्रासिद्धं नास्ति विप्र
निषेध इति वार्तिकविरोधः । उत्तरस्य कार्यस्याभावादिति व्याख्यानेऽपि विरोधाभावात् । न चोक्तस्या
पाविरोधः । एकस्मिन्विषये स्वस्वकार्यद्वाराप्रसक्तविरोधयोः शास्त्रयोः परशास्त्रीयकार्यस्यासि
द्धत्वे स्थानिनो निवर्तकाभावात् । आकरे तूक्तन्यायमवष्टभ्यैवासिद्धत्वमाहुः । तेन्यायाप्राप्ति
मभिप्रेत्य प्राचा निष्कर्षस्याहृतः । विहरावते कठमिति विचारप्रयत्न एषामित्यर्थः । अल्लवाणीये
रिति । आचश्चाचरन्तौ तौ नन्तौ वर्णौ चेति विग्रहः । न च विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषा
पत्तिः । एतद्वचनप्रवृत्तेः प्राक् भिन्नशक्यतावच्छेदकत्वेन तयोः पर्यायत्वाभावात् । यत्त्वा
त्यक इति प्रहृति भावपक्षेऽत्र अलाविति भाव्यं गुणोत्तरमपि पूर्वविधौ स्थानिवद्भावेनास्तत्व
न्नान्तरभावपक्षे तु सवर्णदीर्घपरिशा चसनिराविये वेति रत्नावित्यमुद्धमित्याहुः । तन्विं त्यांवा राम
णीयपरिभाषया ऽलिगुणे सति सवर्णदीर्घयोगात् यथा पिनव्यमते समानाश्रयत्वविरहादिलावि १८
इत्यमनोरमयास्सहेतूदेतत्सूत्रे कौस्तुभस्य विरोध इति तत्रैव व्यक्तीकरिष्याम इति दिक् ॥ ९

त्यासंगतं तथाप्यकपरस्मिँन्यत्रास्मद्दृश्यमारा समानाश्रयत्वनिरुक्तेरिहापि संभवात्तदृस्येवेतिबोध्यं।
पूर्वपरयोर्विधीोस्था निवद्धा वोनेनि राहुंतानास्त्वानच विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव सवर्णदीर्घः पूर्वं क्वचः। अत्रय
वादभूनवार्णापरिभाषाविषयेनदप्रहेत्नेः। नह्यंतरंगबहिरंगयोर्युगपत्प्रवृत्तिः क्वचिदपि संभ
वति। वाक्यसंस्कारपक्षेत्युगपत्प्राप्तिसत्त्वाद्वनचैवैङ नसनेति विडि विड्विनोरित्यात्त्वे सवर्णदीर्घात्पू
र्वमेवात्तोधातोरितिलोपे पूर्वसवर्णदीर्घंच पश्यषाँइति स्यान्नतु पश्यषद्द्राति वाच्यं। असिद्धवदत्रैव प
पुषइति भाष्योदाहरणोन नार्णपरिभाषायाऽनित्यत्वज्ञापनात्। पदप्र्यंतरंगवलीयइति निरप
वादपरिभाषान्तरेणास वर्णदीर्घ प्राबल्यमाहुः। तदपिनातस्याविप्रतिषेधसूत्रे प्रत्याख्यातत्वात्। स्पष्ट
पिष्यतेचैतदस्माभिः। षिऔरादिभ्यश्चेतिसूत्रे। तत्स्मादृत्नाविति समप्र गेवेतिदिक्। ऊत्या स्यैन्यस्याति प्रसं
गमार्शकस माधनेनाम्रलावितिाओकारसहितइति। सौत्रद्विवचनोपपत्यर्थं मध्यमपदलोपी समासः
कृतइति भावः। तत्राकारान्यस्वस्थुतमप्रश्लेषोपि बोध्यः। नेनदे पिपारू सोऽत्यचेगाः परत्वमाश्रित्यनघत्वो का

सि॰स्त्र॰ २९ लसमयवेलास्त्विति निर्देशः प्रश्लेषे समान्यापेक्षं लिंगमिति नव्याः वस्तुतस्तु लाघवादकारस्याकारादिना
सार्द्धं न सावर्ण्यमिति ज्ञापनसंभवाद्दाकारादेः प्रश्लेषो व्यः । ननु अचपदे नैव ग्रहणकशास्त्रबलाद्दीर्घादी
119 नामुपस्थितौ दीर्घादीनामपिह ल्लिः सावर्ण्यनिषेधोऽपि [illegible] किं प्रश्लेषेण ज्ञापकवर्णनेन वा [illegible] नेव
र्णोपदेशोत्तरं संज्ञा प्रत्याहार सवर्णसंज्ञा तन्निषेधाः सर्वे ग्रहणकशास्त्राङ्गं । तथाहि । अणां सवर्णस्य ग्राह
कोऽभवतीत्युक्तौ तद्घटितारण्प्रत्याहारसावर्ण्यसमर्पणाद्वारा वर्णोपदेशादिकमुपनिष्टं तेन च स्वांगेऽ
पेक्ष्यमणप्रत्याहारसवर्णसंज्ञयोरसिद्धौ दीर्घादीनुपस्थापयितुमीष्टे । नापि निरूढलक्षणापानुपस्थितिः
। तस्याग्रहणकशास्त्रव्यापारमूलकत्वात् । न च भाविनी तत्र वृत्तिरिति वर्णोपजीव्यविरोधात् । अयमेव
ह्युपजीव्यविरोधो नाम । प्रकृतेपनोलक्षणा ।। न देतड्केकैय्यटेन स्वांगे स्वस्य व्यापाराभावादिति । न
चाचनाज्झलाविति सूत्रीयात् समानाधिकरण्यामरात्वमेव ग्रहणकशास्त्रस्योदेश्यतावच्छेदकमिति रामू
वेद्यं । तस्मात्सावर्ण्यवादसवर्णसंज्ञानिष्पत्तिसमये ग्रहणकशास्त्रार्थोन्मीलनाभावाद्ग्रहो दितानाम् ॥ २९

यद्येवं परश्शतानि रामष्षष्ठो रामस्सेषड् इत्यत्र शरां शरोभिः सावर्ण्यनिषेधापत्त्या झरो झरीति लोपाप्रसंगे त्रिशकारमेव
स्यात्र द्विशकारं । तेषां हि हलष्टुपाठात् हल्त्वं । इकार ऋकार लृकारैर्ग्रहणाद्‌च्त्वं । उक्तं च अ[illegible]लोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषे
धोऽस्सत्त्वादिति चेन्न । सिद्धमनच्त्वात् कथमनच्त्वं । वाक्यापरिसमाप्तेर्वैतिवदिति वार्त्तिककृतैव शराम् अनच्त्वप्रति
पादनद्वारा प्रश्लेषावश्यकत्वस्याप्युक्तप्रायत्वात् । साचेयं । वर्णोपदेशोक्तं त्वाग्रसाहारसवर्णसंज्ञा तन्निषेधानामर्थ
निश्चयात्याकृ ग्रहणकशास्त्रांतर्गतानामापाततो गृहीतशक्तिकानाम एव द्वित्ववर्णपदानामध्ये सापवादसवर्ण
संज्ञानिष्पत्तेः पूर्वं संतिष्ठ ल्लप्रसिद्धत्वभावात् सार्थबोधकं मत्वत्वांगेव वर्णोपदेशादौ कथं सवर्णानुपस्थापयेत । एवं चे
कारादीनां स्वसवर्णानुपस्थापकत्वेन शरामनच्त्वे प्रसिद्धे सावर्ण्यनिषेधविरहे झरो झरीति लोपः स्यु क्र एव इति
वर्णितां । तत्र व्याख्यातॄणां तु पपत्रि इत्याशंक्य प्रतिज्ञाविकल्पार्थो वा शब्दः । सावर्ण्यनिषेधोऽस्तु वा मा वा सात्र सर्वथाऽश्र
वणीयेवेति । न चैवं सति निषेधे त्रिशकारमेवाम यादिशकारमिति लक्ष्यभेदप्रसंगः । सिद्धांते द्विशकारत्रिशकारयो
र्द्वयोरपीष्टत्वात् । द्वित्वविकल्पेनैव लोपाप्रवृत्तावपि तादृग्रूपद्वयसिद्धेः । लोपोपि पाक्षिक इती हैव भाष्यादौ स्थितं ।
इत्थं च सापवादसवर्णसंज्ञानिष्पत्तिसमपेक्ष्यग्रहणकशास्त्रार्थोन्मीलनाभावात् गृहीतसवर्णानां ग्रहोदितानामेवा

१

सि॰ २॰ चांहलांचनिषेधप्रवृत्तौदीर्घादीनांतद्भावाहित्त्वपाभिरित्यादौसंयोगांतलोपवाहसमर्थमाकारप्रश्लेषादिकमाव
१५ श्यकम्।ततश्चररमाहस्वतीत्यत्रसवर्णदीर्घशंकापिनेतिवोध्यं।गौरीशेनेइत्यादौतुअचीमनुवर्त्यसनेतिकेचिदो
19-A रणीत।अत्रकेचित्कंभट्टतः।शारांशर्भिःसावर्ण्येनिषेधेसत्यपिलक्ष्यभेदाभावेस्थितेभगवतावाक्यापरिसमाप्ति
मास्थायशरामनच्चत्वंसाधयता।स्वरसोपिकश्चिद्दलीतिसम्मने।तथाहि।अवर्णस्याष्टादशधाभिन्नस्यपरस्परं
१ सावर्ण्येनस्यात्।ततश्चदंडाग्रमित्यादौदीर्घोनस्यात्।हकारेणाग्रहणादकारेहलत्रयत्त्वपाठबाधात्।नचाभिन्नैवस्तु
त्रैएतस्यप्रवृत्तिःयेनग्रहणाकशास्त्रमसावर्ण्यात्रप्रवर्तेतेत्याङुः।एतच्चाप्युक्तं।ऽकइतिवक्तव्येऽकइत्युक्तिसामर्थ्या
दकारेणाकारस्याग्रहकइतिदंडाग्रमित्यादेर्निर्बाधत्वात्।नाद्वितीयस्यपक्षेपर्थ्यापत्रेश्च।अतएवभाष्यकृदपिना
मुंदोषमुद्भावीभवतनापिकैयटः।एतेनदंडाग्रमित्येतत्सिध्यर्थंतत्रप्रसाव्यानसवाक्यापरिसमाप्तिमायस्यवाऽऽ
श्रयणेऽचावश्यकेशरांशर्भिःसावर्ण्याभावाभ्युपगमोनिर्मूलएवेतिपरास्तं।यदपिपर श्रतानानीमादौभाष्यो
क्तशकारहलिशेशोरचीतिअनचीतिवानिषेधोक्तइत्याशंकातत्रनास्फलावितिनिषेधादिकारेणशकारग्रहणम
णादितिपरिजह्रिरे।तदपिचिंत्यं।तेनैवनिषेधेनहकारेणाकारस्याहकइतिदीर्घविधावपिवक्तुंशक्यत्वात्याद्दंडा

अपि मम निष्प्रत्यूहत्वेन शरोचीमादिना सार्द्धमस्य वैलक्षण्यायोगात्। तस्मात्साकांक्षत्वेन कार्यित्वेनेति मायेन यत्सर्वं शार्वं
धर्मानवच्छिन्नस्यैवाचो द्विकनिषेधं प्रति हेतुत्वेनेति भावतस्तात्पर्यकल्पनं युक्तं। एवं च कौलकभोक्तास्वरसाभावे शांश
भिः साधर्म्ये निषेधे सत्यपि दोषाभावे आकारप्रश्लेषाभावे पीष्टसिद्धेः भाष्यकारादीनां वाक्यापरिसमाप्त्या अपर्णापदार्थ
शानं वाक्यार्थज्ञाने हेतुरिति तन्मूलकमेव न तु किंचिद्दनिष्टमस्तीति स्थितं। यदि तु अस्वरसात् आवश्यकत्वाद्धीत्यवर्णानी
यः च तु शकारमपि दूषं स्यादिति। शकारस्य सत्त्वे ततः परस्य शस्य तु न द्वित्वं स्यात्। न च रूपानां शं शंकं। त्याव तैवप
र्यवसानात्। अत एव यापचिषतेपि वद्धि पिषती त्यादौ विमितभेदेन तु न द्वित्वे प्राप्ते तत्रिवारणाय समङो रिश्यादौ
अनभ्यासस्येत्यनुवर्तितं भाष्टकैयटेनान च प्रात्ताछिष्टेनेत्युक्तमायेन शस्य द्वित्वं प्रति नावधित्वं युक्तमिति वाच्यं। सं
स्कर्ते तत्रानुस्वारस्यैव शस्थापितत्वात् लोपपत्तेः। प्रकृत भाष्यादि स्वारस्याच्च। तस्माच्चतुः शकार इति हृत्वे पक्षे रामनच्
त्वं च क्रमस्मृतस्मिन्पक्षे च वाक्यापरिसमाप्तिरादन्तर्भावेनेति नदीर्घादीनामुपस्थितिरित्याकारप्रश्लेषस्यावश्यकः। नापि
निरूढलक्षणया तदुपस्थितिः। तस्याग्रहणक शास्त्रमापारमूलकत्वात्। न च भाविनीतत्वाद् त्रिर्दुर्वारा। दीर्घादीनामपि
वशरामपञ्चत्वाय मोक्षदोषसंकेः। उपजीव्यविरोधाच्च। अयमेव [illegible] पजीव्यविरोधो नाम प्रकृतेयत्नो लक्षणा। तदेन दु

प्र१ घु१

२

उआ४ श्र॰१

सि॰र॰ क्रं कैयटेन ह्यंगे ह्रस्वस्य आपाराभावादिति। तथा च नाज्झलाविति सूत्रे या चूला समानाधिकरणमप्येवमेव ग्रहणकशास्त्रस्यो
देश्यता वच्छेदकमित्यभिधेयं। एतच्च कैयटानुरोधेनोक्तं। वस्तुतस्तु ग्रहणक शास्त्रार्थः प्रमितमनंतरमभिकोपगणावोस्यास्य वि वे
१० हापि तस्य वृत्त्यौ दीर्घादीनां हलां च पुनः सावर्ण्यनिषेधे बाधकाभावाल्लाघवाच्च प्रश्लेषोस्थर्थ एव वा सवर्णदीर्घेऽचोत्सत्तु वृत्तिर
२० प्येवं। हल्॥ दिसूत्रे आग्रहणेन लिंगेन सोपज्ञोपि ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिरविरुद्धा। यथा दिरंसेन सहेताहलं स्पमिसेन
१ योर्विरम्यमापारस्तथा। स्यापीति बोध्यं। तच्चापि अक्रिमहेत्स्वाजातिपहेतत्वग्रहणकशास्त्रेऽण्ग्रहणस्य प्रसाख्यातत्वेन नज्
ज्झलाविति सूत्रस्यैव वैयर्थ्यात्। वस्तु माणाविषया ग्रहणकशास्त्रे तु ग्रहणस्यावश्यकत्वे तु तन्मात्रविषयकत्वेनेदमप्याव
।श्र६ श्यकमस्मन्निर्दंते तु नर्षाविति सूत्रपितथमंचोक्तिवृत्तेन लमूष्माणामीषद्विवृतत्वमिस्मज्झलोः प्रयत्नभेदांगीकारे तु व्यर्थ
मेवेदं सूत्रमिति दिक्। इहाचामज्झिर्हलां हल्भिः सावर्ण्यं न निषिध्यते। नाज्झलाविति निर्देशाल्लिंगात्रावकुश्लाविसेव सू
तविन्त्य म। हैवे॥ परस्परैनि षेधाभाव न साव त्रपितं घक्कमितिकोक्तमेवदं तीनेक्षराविसेवेतित्त्वपा। अकारेण ग्रहणाद्धकारो नाच्। तस्य हि हल्संज्ञाविधेर्निपमार्थ
त्वात। हकारो हलेव नाजिति। अन्यथा सर्वत्र हल्ग्रहणे बुपल्यहणेनैवसिद्धे किं तेन। तथा हकारेणाग्रहणादकारो न हल्।
एतन्नदोः हलोपारंभाद्धल्ज्झाविसत्त्वाव ग्रहणाच्च। विध्यर्थत्वसंभवे नियमार्थतायोगात। ~~चस्तानिचेतिलिंगाच्चाक्रमथा~~
~~दीनिचसोश्वेतीति गाव्यपात~~॥ श्री॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
र्याप चे॥ यत्किंचित्स्यान साम्यं साव ॐ नावैशातितेम पत्रेसा ॐ एषे ततीयप ॐ शोधपेत्र ... द्दपमो
र्यहेतुरिति कौस्तुभादौ सिद्धान्ततत्वात। ततश्च गोमांनो ... मा दोढत्वादिकं स्यात। गोदुहो गो

१ हीस्तु भेवदं ति

निकुशराक्तियेवीतितुव यमृ। अत्र कारेण ग्रहणाद्धकारो नाचु। तस्य हि हल्संज्ञा विधेर्नियमार्थत्वात्। हकारो हल्त्वेव नाजिति। अन्यथा
सर्वत्र हल्ग्रहणेषु यत्नग्रहणेनैव सिद्धे किं तेन। तथा हकारेण ग्रहणादकारेण हल्। एतत्तदोः सुलोपा आरम्भाद्धल्त्वा बित्य

वाचां हलां च सावर्ण्यनिषेध इति प्रश्ने षादिकमावश्यकं न चापि व्यक्तिपक्ष एव जातिपक्षे तु ग्रहणाकशा
श्वेऽण्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानत्वेन नाज्झलाविति सूत्रस्यैव वैयर्थ्यात्। वक्ष्यमाणविधयायग्रहणाकशास्त्रेऽकग्र
हणस्यावश्यकत्वेन तन्मात्रविषयकत्वेनेदमप्यावश्यकमस्मत्सिद्धान्तेन तु न षाविति सूत्रापि न व्यर्थं
विद्यतत्वमपूर्णमीषद्विवृतत्वमित्यस्ति लोः प्रयत्नभेदाङ्गीकारेऽप्यर्थमेवेदं सूत्रमिति दिक्। इहाचा
मज्ञिर्हलां इत्वि सावर्ण्यं न निषिध्यते नाज्झलाविति निर्देशाल्लिंगात् इह नाकुशलाविति वसूत्राणि प्रक्त
मिति [illegible] दधीति। न चेकारस्य परग्राघ ये हायापरत्वात्संयोगान्तलोप एकन्याय इति वाच्यम्। असिद्धत्वा
त्। शकारस्यानणत्वेन सवर्णग्राहकत्वादिकारस्याहल्त्वे न संयोगसंज्ञाभावाच्चापरणादिकमिति
दधिशीतलमित्यत्र सवर्णदीर्घ आदिपदार्थः। किं चानुइ हं च मिवे पाशो मत्यइत्यत्र यस्येति चेति लो
पः स्यात्। नन्वचि परतो पारिविधानात्तत्र च हकारादीनामभावात्तर्थ्य परणादेः प्राप्तिरस्या शंक्या
हादीर्घादीनामिवेति आदिशब्दे नप्लुतस्य ग्रहणं नेनति ष्टतु दध्याग्नि दत्तेत्यत्र यणा। न च प्लुतस्या

अन्यथा विव्य
चावु ग्रहणा
च्चा क्वियर्थव
सं भवेन्नियम
मार्थत्वापो
गात्। यस्य
तिवीति लिङ्ग
इ। अन्यथा
हीति वचोक्ष्वि
ति नाभूयो
त्। ५

पौनुरु

सि॰ त्त २० सिद्धत्वाद् अकार एवातस्याचयरागादेशो निर्बाधएवेति वाच्यं। स्तुतप्रगृह्याइत्यनेन स्वरसंधिप्रतिषेधभा
भावञ्ज्ञापनात्। अःलुदित्तसवर्णस्यानञ्जुहत्रिमन्यायेनागादिप्रत्ययानां सवर्णाग्राहकतामा
20-A त्ता त्यदादीनामः अम संबुद्धाविन्यादौ सास्यादेवेत्युन आह। अप्रतीयत इति। परस्त्री तिकमीरापघ्
२ । यौगिकोयंनतु संकेतिकोहृतोवेति लिंगेनन्यायस्य हानात्। अप्रगात तानदेतदाह। विधीयमा
त॰५ नइति। अरलुदिच्चेति। चकारोसवरूपस्य। आघस्योदाहरणंतु अस्यं ऽपुक्की स्यातामालीस्यातएरनेका
चः। चिच्यतुर्निन्यतुरित्यादि। अप्रत्ययः किं। त्यदादीनामः अतङ्गुइत्यादौ सवर्णाग्राहकतामाभूतास्यादेतन
त्र्कं दीरघइत्यादावुद्देश्यसमर्पककस्य कारेणाकृस्वरूपकारोपस्थितएवं चकरइत्याघदातंपदंस्यात्
अयः पित्वेनधातुस्वरस्येवशिष्टत्वादितिचेन्नादीर्घोर्धारणासामर्थ्यादनराव्वाद्याउदितः चोक्तं सोऽनु
नास्क इत्यादि। नचाप्रत्ययइति निषेधाद्विधेयेसवर्णाग्राहकत्वंनस्यादितिवाच्यं। उदित्करणसामर्थ्यात्त राम २
त्रतस्याप्रहृत्तेः। नचैवं ङ्कोक्कु ङ्कङ्कङ्कइत्यादौसवर्णग्रहणं शंक्यं। तत्रोकारस्योच्चारणार्थत्वात्। अतएववभ्रू २०

व३ त्वा२

वेत्यत्रऋकोऽणात्मात्सवर्णग्राहकत्वमाशंक्याप्रत्ययइतिनिषेधान्नानुनासिकोवकारइतिभाष्यो
क्तेसंगच्छते।ननुसवर्णसिद्ध्यैवगतार्थत्वादिदंसूत्रंकिमर्थमितिचेन्मैवंऋलृवोःस्थानप्रयत्नाभ्यांसवर्णपदवा
च्यत्वाभावमभ्युपगम्यवाचोयत्वान्नैगमात्तान्नत्वादेश्चावद्विपदवाच्यत्वेपितेषांपरस्परंवाच्यवाचकभावःसंभ
वतीइहऋलृतिपदेऽण्ग्रहणप्रत्याख्यानंभाष्येऋत्वादिजातिऋत्वादिसाधारणेनसर्वत्रवर्ततेस्थूलदृशा
द्व्यक्तौगोत्वादिवत्तेनात्वाद्यवच्छिन्नव्यक्तीनामस्पष्टाविद्याद्युपस्थितिसंभवात्किमण्ग्रहणेनेतिउ
दिग्रहणंतुकर्तव्यमेवानवर्णानांऋलृवर्गादीनामनुगतजातिविशेषाभावात्तानचैवंऋकारलृकारयोरुभय २५
साधारणजातेरभावात्ऋकारग्रहणेलृग्रहणंनस्यात्।तथाचप्राल्कारीयतिप्रल्कारीयतीत्यत्रवृद्धि
विकल्पानुपपत्ति स्तत्रोपसर्गादृतीतिसूत्राद्दृतीत्यनुवृत्तेरितिवाच्यं।सत्येऽण्ग्रहणस्यकिंप्रमा
णान्तरानचऋकारा शिश्नतःएवंलृकारोपीतिमूलासंगत्याहोऋकारोहोलृकारइत्यत्रऋलृतिल
वेत्यप्रसंगेनचल्कारप्रश्लेषऋगितिप्रत्याहारग्रहणंबाध्यावश्यकमितिवाच्यंएवंलृकारोपी

सि॰ र॰ स्त्र
११
21

न्यस्यव्यक्तमभिप्रायकत्वाद्धोल्लंकारइत्यस्याकः सवर्णदीर्घानेनैवसाध्यत्विष्यमाणात्वेनल्तिल्वेत्य
स्यप्रत्याख्यानन्याय्यात्रप्रत्ययग्रहणान्नुत्र्याणग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेनकर्तुं व्यापष्ठकत्वाधिकर
णन्यायेनोपादेयविशेषणस्यविवक्षणात्पदादीनामइत्यादौयथाश्रुतरूपस्यैवग्रहणात्।अस्य
चाविन्यादौव्यक्तिनिर्देशस्यनान्तरीयकत्वाच्चतद्रूपस्याविवक्षणादत्वजात्युपाधिन्नानांग्रहणमिति
कैय्यटादयः।वस्तुतस्तत्सूत्रेअग्रहणस्यावश्यकत्वेनदध्याविश्यकात्रान्यथाविधेयमस्तुतस्याणकारस्यस
वर्णग्राहकत्वापत्तेः।तथाचसावसेर्कनुस्वसा।।दिवेर्कः देवादेवराविन्यादौदीर्घापत्तिश्चवीर।।नचपक्षेक
त्वन्यापेननिर्वाहः।न्यायायेत्तयावचनस्यबलीयस्त्वात्।अतएवप्रत्याख्यानपक्षेइतिवदन्कैय्यटाप्यसु
मर्थमस्त्वचात्।एतेनसूत्रेऋग्रहणंकार्यमप्रत्ययग्रहणाच्चनकार्यमितिकैश्चलक्तसूत्रेकौस्तुभोक्तंनिर
स्तमितिदिक्।त्रत्रेति।अत्रैवेत्यर्थः।एम्रोजितीति।एजग्रहणेसर्वत्रएडग्रहणमेवकुर्यादितिभावः।न्या
भ्यांपदाभ्यांसूर्वौत्तनाभ्यामेजित्यत्रैचौविधेयत्वेनसवर्णग्राहकत्वविरहाद्वैयाकरणाः सोवश्चइति सि ११
अत्र चलितत्नेदितिपरकरणाम्।यद्दुकि रुग्रिग्रीकांविधात्ततश्चेत्यत्रत्यंतुतपरसूत्रस्यनियमार्थत्वेविष्युर्थत्वेपिवा।
पदलदतोधातोर्ग्रहस्यपासत्वेनदीर्घस्यैवव्यावर्त्यत्वादितिभावः।।यद्यप्यण्डौरेचोश्चमिथः सावर्ण्यमनोरमाकौस्तुभस्वरस
नारिति २=

ऋदित्वल्दृदितप्रयुक्तकार्यसांकर्याभाववत् ५

द्वयेस्तत्रस्यावश्यकत्वान्निर्विंत्यमेतत्तामन्वेवंमात्कऐऔजितिसूत्रारंभसामर्थ्यऐऔङ्निसूत्रारंभसा
मर्थ्यात्सावर्ण्यपिनेतिद्रूमइतिचेन्नाअदेङ्गुणाइत्यनेनदर्थतयातस्यापिसामर्थ्याभावात्। नचतत्रापि
सावर्ण्यादेचोग्रहणेतस्यापिगुणासंज्ञापादुर्वरत्वादेङ्ग्रहणमेवकुर्यादेवंवृद्धिसंज्ञायामपि
चतुर्णांग्रहणाद्दुर्वारमितिवाच्यं।सत्यपिसावर्ण्येवृद्धिगुणासंज्ञयोःप्रतिनियतनिर्देशसामर्थ्यादेवस
वर्णाग्राहकत्वाभावस्येवंक्लेशकल्पनात्तौनचैवमात्तांसावर्ण्यपिबाधकविरहादितिवाच्यं।एचोऽयवायावः
वइत्यत्रादेशानांसांकर्यप्रसंगात्।एवंङसिङसोश्चेत्यस्यहरेर्विष्णोरित्यत्रेवरायोग्लावइत्यादावपिप्र
संगः।एतेनएङेचोर्वर्णसमाम्नायेपृथङ्निर्देशसामर्थ्यादनुबंधद्वयसामर्थ्याद्वानत्रसावर्ण्यपीप्रवृत्ते
रित्यपहस्तितंसूत्रेकौसूत्रमोक्षमपास्तं।तस्मान्मूलोक्तज्ञापकस्यासंगतत्वात्समाधानांतरमेववाच्य
मितिचेदत्रोच्यते।एचोप्रगृह्यस्येत्यत्रप्लुतावैचइत्यत्रऐजितिवर्णमानेपुनरेजग्रहणंलिंगमेचांप
रस्परासावर्ण्यापद्वाध्यानसाम्येपिप्रयत्नभेदात्सावर्ण्याभावोद्रष्टव्यः।तदुक्तंशिक्षायांस्वराणामूष्मणांचै

एतेननसाम्यमित्यत्रऐऔग्रहणमेवकर्तव्यमितिकल्पनापिपरास्ता।ऐचूस्याहार
स्यावश्यकत्वेगौरवस्यानादर्तव्यत्वात्।किंचकार्यकालपक्षेगुणवृद्धयोर्विधेय
त्वेनसवर्णाग्राहकत्वादेङ्चोरावश्यकत्वात्कथमेतल्लिंगंस्यात्६

सि॰र॰ख वविवृतंकरणंस्मृतंतेभ्योपिविवृतावेङौताभ्यामैचौतथैवचेति।अकारादिभ्यएङौविवृततरौताभ्या
२२ मैचौविवृततमाविनितदर्थः।नचैवंकण्ठ्यताराभ्यंतरप्रयत्नाइतिसूत्रेऽसंगतमितिवाच्यं।वृत्तिग्रंथानु
22 रोधेनतथोक्तत्वात्।निष्कर्षेतुसप्ताभ्यंतरप्रयत्नाः।स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषत्संवृतेषद्विवृतविवृतविवृततरविवृतत
मेदात्।नचेषद्विवृतस्वीकारेमानाभावः।शिक्षायामनुक्तत्वादितिवाच्यं।अचांविवृतत्वमूष्मणामीष
उत्तर५ द्विवृतत्वंस्वीकृत्यनाज्झलावितिसूत्रंप्रत्याचक्षाणस्यभाष्यकृतएवतत्रमानत्वादितिसंक्षेपः।यद्यपीति।
निषेधात्प्रागुद्देश्यमूनसवर्णसंज्ञायाअसत्वाद्ग्रहणकशास्त्रार्थस्योन्मीलसंयोगानलोपेनभाव्यमिति
चेन्न।अनादेशात्तथोक्तत्वात्।यद्वासंयोगान्तस्यलोपइतिपदच्छेदोऽस्तु।अणत्वविशिष्टहकारेणाग्र
हीतत्वाद्धकारस्यसंयोगात्।अत्रअणसवर्णान्गृह्णातीत्युक्तत्वात्।परन्तुरमाख्यितत्रषत्वंस्यादित्युक्तं
मनोरमायांतत्रोक्तरीत्याकृत्वेषढोःकःसीतिकत्वेकृतेनतदुत्तरंषत्वंस्यादित्यर्थोद्रष्टव्यः।किंचदासी राम
ह्लपत्रदादेरितिघत्वंप्रसज्येत।परन्तुरामआयातीत्यत्रोत्वंस्यादितिकोस्कमेऽभितातत्त्रात्रप्रत्युतेत्रतानि २२
लनाभावादित्यर्थः।विश्वपामिरिति।व्यक्तिपक्षेएतद्दूषणंद्रष्टव्यं।नवाकृतिपक्षे।तत्राणग्रहणस्यप्र
त्याख्यातत्वात्।तातोद्वइतीति।नन्चत्रढत्वस्यासिद्धत्वात्।

हि १

म्रवं स्तत्रेतत्परत्वसामर्थ्यानन्तु वृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्। यच्चोक्तं वागाशीरित्यादौ क्षपोहइत्याकारस्य घंस्या
दिति कौस्तुभमनोरमयोस्तद्दपिनानस्या। सिद्धत्वेन क्षपोगां न लोपस्यैवक्तव्यत्वात्। तत्परः। इहबहुव्रीहि
नत्तुरुषयोर्बहुव्रीहिः श्रिष्यतेयस्यात्तत्स्वरविधिः सशिष्यतइनिवार्त्तिकादित्यभिप्रेत्याह। नःपरो यस्मादि
ति। बहुव्रीहावन्यापिसयेसतितत्परत्वं लिंगं। अन्यथा आदित्येबहूपात्। पंचमीसमासेतु सहिबहोरोदव
दीस्येत्यत्र [illegible] वरीयहरोमितिभावः। द्विनीपस्योदाहरणात्र्य हृद्दिरादेचात्र्य देङ्ःगुणाइतितु द्वं
द्वे। अनेकालित्यत्रविशेषं वक्ष्यामः। वृद्धिरादैच्। समाहारद्वंद्वेनस्येकत्वादेकवचनं। नचैवं द्वंद्वाच्चुदष
हान्नात्समाहारइतिटच्प्रसंगः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। इतिप्राचः। अन्ये तुनऐच्चआदेङितिमध्य
मपदलोपोवा। नचैवंपद्येमानाभावः। हननमननयोः साधुत्वमिहेवस्यत्वेभाष्यकृतोक्तत्वात्। अस्तुवा
एपकं पदत्वं यस्पशायां एथक्पदत्वस्यापिभाष्यकृतोक्तत्वात्। अयमस्मयादित्वेनभत्वान्कुत्वंन
च्छंदोवत्सूत्राणीतिभाष्योक्तेः। निपातनाद्वा। इहतान्यपरत्वाद्दि मात्रेगत्यनेतातेन तत्सैकत्वरमोपगव

१ संज्ञाविज्ञानार्थं तेन दधाति कर्तृकर्मादिकं स्ववाच्य क्रियाहारे तिधाञ् श्रो णादिके तु नि सत्याभिमतार्थः१
२ आदि श्चादिश्च आदीयवस्थासादृश्याभिधायिनोरेकशेषः सादृश्यं च क्रियाप्रतिपादकत्वेन भूवौ२

कार२

सि॰र॰म्र इत्यत्र त्रिमात्र चतुर्मात्रौ नाभ्रूवादयः धातवइति महासंज्ञाकरणमन्वर्थलाभइत्याशयेनाह कि
२३ येति न चैवं व[redacted]स्य वै पर्थ्य प्रसंगः महाव्याहृति समारणाद्वरानस्य मंगलार्थत्वाभ्राभ्रूवाश्चभू स्वर
23 वौ आदीयेषामिति बहुव्रीहिणा चोक्तार्थलाभइत्याह क्रियेति क्रियावाचिनः किं याः पश्यसीत्य त्रा
नो लोपो माभूत्वानि पातानां वा माङित्यादीनां धातुत्वे वा निमार्तित्यादि प्रयोगा विकल्पानि षेधप्रो मि
भूत्वाभ्वादयः किं हि रुक्ता पृथग्ज्ञानं चैवमपठितानां स्कम्भादीनां धातुत्वं न स्यादिति वाच्यं तत्र हि दि
न्कू रणोनलिंगेन धातुत्वानुमानात् न चैवमपि ह्रु चंक्रम्यत्यत्र पठितस्य हु इत्यस्य हुङ्पङ्गेत्य
त्र पठितस्य पसङ्गत्यस्य चोक्तलिंगाविरहाद्धातुत्वं न स्यादिति वाच्यं धर्मिग्राहकमानादेव तत्वो यतः प५
चुलुंपादीनां तु बहुलमेतन्निदर्शनमित्यनेन संग्रहइति दिक् प्राग्रीश्वरात् अधिरीश्वरइत्यत्र नि
र्दिष्टस्यानर्थकस्यापिरीश्वरेत्यस्यात्तु करणापस्य चेश्वरवचनमित्यत्र तेश्वरग्रहणामाविज्ञायीति राम
नादयोसत्वेऽइहसत्तो भावः सत्वाभिति साध्यावस्थापन्नासत्ता रूपा क्रिया मित्व शब्दे नैगृह्यतेऽचा १३
नी

दीनांनाह। शक्तियावाचित्वाभावान्न किंतु सीदंत्यस्मिन्क्रियागुणा इति व्युत्पत्त्या सत्त्वशब्दो द्रव्यवाची
स्यैतानस्य पचनस्यास मासे फलितार्थमाह। अद्रव्यार्था इति। भाष्ये तु प्रसज्यप्रतिषेधः उक्तः। तेन विप्र
तीति विप्र इत्यत्र नातिव्याप्तिः। अन्यथा क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात्क्रियाद्रव्यसमुदायस्याभिन्नत्वा
द्द्व्यादन्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानानां साधुत्वमिति प्रशब्दस्य निपातत्वेनुदंतस्याव्ययसंज्ञा स्यान्न तत्र तदंत
विधेः सत्त्वादिति भावः। अद्रव्यार्थाः किं। पशुः। एतेनागंतासि हेतुर्भवेदेत्वपशुमन्यमानाः। सम्यगित्य
र्थः चादयः किं। अंतरप्रातरु इत्यादीनां स्वरादिपठितानां मा भूत्। निपातत्वे ह्याद्युदात्तत्वं स्यात्। नि
पाता आद्युदात्ता इति फिट्सूत्रात्। न चेष्टापत्तिः। अंतरिक्षमिति। प्रातारग्निमित्यादिवैदिकप्रयोगवि
रोधप्रसंगात्। उपसर्गाः क्रियायोगे। किं। अधिसावकमित्यत्रोपसर्गत्वं मा भूत्। सति हि तस्मिन्नु
पसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं स्यात्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। गतिश्च। चशब्दः संज्ञाद्वयसमावेशा
र्थः। एकसंज्ञाधिकारात्पर्यायः स्यात्। तेनाभिषावक इत्यादौ षत्वविकल्पापत्तिः। नन्वेवं निपा

सि॰स्त नसंज्ञाया अनेन संज्ञाद्वयसमावेशो न स्यात् । तथा च प्रपचतीत्यादौ प्रेत्यस्य तद्विरहे स्वरादि निपा
२४ तमव्ययमित्यनेनाव्ययसंज्ञाभावेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुङ् प्रसज्येत । न च प्राग्रीश्वरान्निपा
२५. ता इत्यस्य प्रतिसूत्रं संबंधान्यथानुपपत्त्या संज्ञासमावेशोपपत्तिरिति वाच्यं अधिकारस्य लाघ
वार्थतया संज्ञाविशेषानुपादानस्थलएव तन्मते नैर्युक्तत्वात् । अतएव प्राग्दीव्यतोऽणइत्य
धिकृतस्यात इञ्विषयेदाक्षिरित्यादावगोत्रप्रहृत्तिः संगच्छते । अन्यथाविशिष्टावधिपरिग्रही
तत्वाविशेषात्तद्विषयेऽपण्डुवरिइति चेन्नारीश्वरशब्दस्यानर्थकत्वेनार्थस्यावधित्वायोगात्तस्या
वधिमत्वासंभवेन सूत्रार्थामेवावधिमत्वस्यावश्यकत्वे गत्सुपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञानांनिपा
तसंज्ञाबाधकत्वायोगात् । प्राग्ग्रहणाद्वानद्युपपत्तिः । अत्र एव प्रत्ययपक्ष प्राग्दीव्यत इत्यत्रार्थस्यैवा
वधित्वेनाश्रयणादर्थानामेवावधिमत्वात्तदभावाध्यतेहतिनत्रैवनिरूपयिष्यामइतिदिक् । आङ् राम
हयादो निद्वरोरेफाणामेव प्राचा पठितो न तन्त्र रेफाणां उक्तनत्वो नंत्रे रानिर्दिष्टावितिध्वनयन्स्वयं २४

पेपृथगेवसंतानोदर्शयति॥ निसस्त्वसि निरोरेफांतयोर्मान्नंतु निरःकुषःस्त्वदुरोरधिकरणोइति स्त्वत्वा
न्निष्कृत्ततो निर्हीशः॥ संतयोस्फ निसस्तपनाव नासेवनेइ निरूत्वेहयवरट्स्त्वेऽत्र योगनाहानो
निरूपणा॥ वसेरनिष्कंतंदुष्कृतमित्युदाहृत्यइदुदुपधस्य सस्पयो विसर्जनीयइति भाष्यकृदुक्ति
श्चा॥ ननु निरोग्रहणो निसोग्रहणं न प्राप्नोति तिन यथाहि॥ इणिनिष्ठायामित्यनेन निरःपरस्यकुषोनिष्ठा
याइटःनित्यंविधीयते॥ एवंच निरो निष्कुषितइति निसिद्वेपि निसोनिष्कुष्टइत्यपि स्यात्ताचत्रयनिरः
कुष्यतिदृर्वसुत्वेणोवोन्करूपद्वयसिद्धावेनन्त्स्त्वस्यवैयर्थ्यप्रसंगात्तत्त्वंनासिद्धमितिनो
क्तदूषणावकाशः॥ नचपरस्याविभाषेति निषेधबाधनार्थत्वान्नस्यसूत्रस्यनवैयर्थ्यमितिशं
क्यं॥ निष्ठायामित्येतावतैवसिद्धेरिड्ग्रहणस्यवैयर्थ्यप्रसंगेनेड्विधेर्नित्यत्वज्ञापनान्नोक्त
दोषइति चेन्नहि निसस्तपतावनासेवनइत्यत्र निरोग्रहणेनस्यात्तानचेष्टापत्तिः॥ निष्टपति
निस्तपतीनिरूपद्वयप्रसंगात्तानथामिनिसस्तनःशाद्वसंज्ञायामित्यनेनअभिनिष्टानोऽभि

सा॰स॰टी निस्तानइति रूपद्वयप्रसंगः। तथा दुरोयहरोदुःसोयहरांनप्राप्नोति। एवंवचनस्वदुर्भ्यां केवलाभ्या
२५ मिति दुःस्निषेधे दुर्लभो दुर्लभ इति रूपद्वयप्रसंगः। उपसर्गात्खल्घञोरित्यनेन नुमः प्राप्तत्वात्
25 षत्वविधौ नदुःस्वाभिनिदुर्भ्यः सुपिस्थूतिसमाः इत्यत्र रुत्वस्य सिद्धत्वात् निःष्णु सुषखादित्येकमेवरू
पंन्याय्यं लक्ष्यराप्रतिपदोक्तपरिभाषया अनित्यत्वेन न तत्राप्रवृत्तेः। तस्मान्निस्तपतीत्यादीनां
थकारेरक्षदाहृतत्वेपि न्यायतः साधुताद्वर्णरक्षितचेतराः अत्र क्रमः प्रमाणावशादागतमवश्यं स्वी
कर्तव्यमिति। ग्रंथकृद्भिर्नोदाहृतमिति चेत्तर्हि किं न तत्। नचानभिधानं शंक्यं मा नाभावात्। प्रादो
सांतरेफांतयोः षत्वकुपाठवैयर्थ्यप्रसंगात्। अत एव दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो दुर एव
नतु दुस इति ध्येयं। तेन दुःष्ठितिर्दुर्भवानित्याद्यपि रूपं नानुपपन्नं। अत एव प्रक्रियाकृतोप्येतत्सर्व
मनसि निधाय दुरः परस्यापि त्वं नेति केचिदिति पेठुः। अत एव भवत्येव रात्वमिति तन्द्यारव्यानारी राम
त्या ज्ञः। तत्र रात्वयहरां षत्वस्याप्युपलक्षणात् दुःष्वप्नं एतेनोक्तग्रंथमन्दघे वंसिद्धांतेनान्येस्यातान २५

२ मो

न्याकरविरुद्धमिमितिङंनेमनोक्तमपास्तंनवेतिविभाषा।इतिशब्दोर्थनिर्देशार्थस्तेननवाशब्दयोर्यो
र्थस्तस्येयंसंज्ञेत्याह।निषेधविकल्पयोरितिउभयत्रविभाषार्थमिदं।तथाहि।शिश्वाय।शिश्वियतुः।शिश्वि
युः।शुशाव।शुशुवतुः।शुशुवुः।अत्रहिकितिसंप्रसारणंप्राप्तं।अकितितुन।तथाचजातिपक्षेयदिवि
भाषाश्वेरितिविध्यर्थंतर्हिविधिमुखेनप्रवृत्तस्यकविचरितार्थत्वात्किन्तुनिषेधमुखेनप्रवृत्तिर्नस्या
त्।अथनिषेधमुखेनप्रवृत्तिस्तर्हिकितितुनस्यात्।अस्यांतुसंज्ञायांनिषेधविकल्पयोरुपस्थितौ
प्रथमंतावद्विभाषाश्वेरित्यनेनसंप्रसारणनिषेधःक्रियतेततोविधयसमीकरणाज्जातेकिदकि
त्साधारण्येनविकल्पेनसंप्रसारणंविधीयतइतीष्टसिद्धं।व्यक्तिपक्षेतुव्यर्थं।विभाषाश्वेरित्यस्य
प्रतिलक्ष्यंभिन्नत्वेनोभयरूपेणापिप्रवृत्तस्युपपत्तेरित्याकरस्पष्टं।स्वंरूपं।अग्नेर्ढगित्यनेनाग्न्या
दिभ्योबोधितत्वात्तद्वाचकेभ्योढग्विधेयस्तद्वाचकाश्चवह्निपावकादयोबहवःशब्दास्तेभ्यःसर्वे
भ्यस्तन्माभूदग्निशब्दादेवस्यादितिनियमार्थमिदं।वह्नेरिदमित्यत्रारणोवेतिभावः।अशब्दसंज्ञायां

तं २

सि॰र॰सु किं। वृद्धाच्छो वृद्धशब्दादेवस्यापत्यं तु शालादिभ्यो वृद्धसंज्ञेभ्यः। इकोपराचीत्यादावयिङ्कु शब्दादे
२६ वग्रहणंस्यात्। एतच्चसत्त्वं प्रत्याख्यातमाकरे येन विधिरिति येनेति करणान्नीयान्ते न तत्त्वं प्रधानत्वाद्वि ग्र२
26 शेषणमेवेत्यभिप्रेत्याह। विशेषणामिति। यथाउपसर्गादृतीत्यत्र आदित्यपवृष्टस्यान्तं तत्र ग्रहे स
छवि ति प्रा नीत्यादि सिद्धं भवति। एरङित्यत्र धातोर्विशेषणामिति। तेन न तदन्तविधौ च योज्यइति च
नन्वेवमिरोयिइति नस्यादित्याशंक्याह। स्वस्य चेति। स्वरूपमित्यर्थः। स्वमिन्तु नन्तं षष्ठ्या विप
रिणाम्यतइति भावः। अस्यापवादमाह। समासेति। तेन कष्टपरमश्रिनइत्यत्र द्वितीयाश्रिनेति
समासोनपरमगार्गस्यापत्यमित्यत्र न्यग्रत्र। अस्यापवादमाह। उगिदिति। तेन न भवंतीति
वदतिमवंतीत्यत्रोगिन्नस्थानिङीप् भवति। वर्णग्रहणात्स्यत्वेर ङितिपादि प्राग्उक्तौ विरामः। अवसा
नसंज्ञायाः अन्वर्थत्वाद्यत्राग्रेवर्णानामभावस्तत्रैवेयं न त्वादौ तेन नः स्वइत्यादौ नाधाकार राम
स्यनानुनासिक तिसिद्धं॥ ॥इति रामकृष्णभट्टकृते सिद्धांतरत्नाकरे संज्ञाप्रकरणं समा २६

त्वंदत्त इत्यादौवैकल्पिकं चर्त्वमपि नेत् रसोरथ इत्यादौ न विसर्ग इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु ग्र२

नचैवमाद्विधिरेवास्त्वकिमद्विधिनेति वाच्यं। ऋमुक्षींमिं इमि याद्यर्थत्वे नतस्याप्यावश्यकत्वात् ४

मम्। नरकोगुणाद्वृद्धी॥ ननुगुणाद्वृद्धिविधौ सर्वत्रैकपरिभाषोपस्थितेरोप्यदादीनामद्दमित्य
त्रेकारस्यैव स्यात्। ननु सङ्ख्यादोऽद्वित्वंश्रौतदकारेकारस्यैव स्यात्। यथाः पथ्याद्याकारदत्का
रस्यैव स्यात्। न चेनोऽदित्याद्विधिनैव सिद्धत्वादाद्विधिसामर्थ्यान्नकारस्यैवादेशो भविष्यतीति
वाच्यासंभुद्वावद्विधिना निर्वाहाभावादाद्विधेरावश्यकत्वात्। बाधपूर्वस्य निगमइतिवेद
उपधादीर्घस्यवैकल्पिकत्वात्। तस्मादुक्तदूषणानां का गतिरित्याशंक्याह। गुणाद्वृद्धिशब्दा
भ्यामिति। पूर्वसूत्राभ्यां गुणाद्वृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनस्तदुपादानं पूर्वसूत्राभ्यां तयोर
नुवृत्तिमिहैव वा तदावृत्तिं सूचयति। नेनगुणाद्वृद्धिशब्दोच्चारणेन परत्र न तयोर्विधानं तत्रैवेयं
परिभाषोपतिष्ठत इति केप्यपः। केचित्तु इह गुणाद्वृद्धिग्रहणं नकर्तव्यं पूर्वसूत्रद्वयं संहृत्यामि
हानुवर्त्य वृद्धिरिति यत्रादैचोगुणाद् इतिपत्रादेङोभावं तत्रैवेयमुपतिष्ठत इति व्याख्याने बाध
काभावादित्याहुः। वस्तुतस्तु गुणाद्वृद्धिग्रहणमात्रमिहानुवर्तनीयं तथा चेह त्य गुणाद्वृद्धिग्रह

सि॰ र॰ स्व
२७
27

गांहलन्तस्तत्रानुवृत्तिश्चेत्तूभयं व्यर्थं न चैवमिममित्यादावतिप्रसंगः इतोऽन्सर्वनामस्थानमित्यत्रेकृ
हणेनादेचामदेङां च यत्र स्वरूपेणाविधानं न तैनदन्तुपस्थितेर्ज्ञापनान्न च कुरमुक्तिं न शक्ते
कैकारौकारयोरतिप्रसंगवारणाय ग्रहणमिति वाच्यं इकइत्यस्यायस्थितेनतस्य सर्वनामस्था
नइत्यस्य च येन नाव्यवधानन्यायेनैकव्यवधान एव तन्त्रवृत्त्यंगीकारेणोक्तातिप्रसंगाभावा
त्तासंश्रीस्तत्रानुवृत्तिमंगीकुर्वतामप्युक्तज्ञापकाश्रयणमावश्यकं अंगीकृतं चान्यथा दैङदे
ङ्शहयोरेवानुवृत्तौ स्वाभिमतार्थलाभायोगात् अतएव भगवान्पाणिनिरपि विनिगम
नाविरहमेव मनसि निधाय हस्तेगुणावृद्धियहणमकरोन्न ज्ञापकाश्रयणेन च प्रत्याख्याते
नत्राइनइत्यस्य ज्ञापकत्वं हरदत्ताद्युक्तरीत्यैव तन्मते तकारस्योच्चारणार्थत्वादैति दिक् इक
इतीनितिषष्ठ्यन्तानुकरणात्प्रथमालिंगसर्वनामत्वेन क्लीबत्वात्तस्यालुक् तेन पदशब्देन सामा राम
नाधिकरण्यलाभइति भावः इयं च परिभाषा आकुणाइत्यादौ नोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वेन २७
न तद्दोः सुलोपः सोऽपि लोपेचेदिति वलिङ्कं बोध्यम् ३

कांक्षाविरहात् ॥ किन्तु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यादावनिर्दिष्टस्थानिकस्थले एवं एवं च संभव
ति सामानाधिकरण्यन्यायेनेकइत्यस्य सामानाधिकरण्येनान्वयः ॥ इग्न्तस्याङ्गस्येत्यादि ॥ अगुगंते
त्यादौ तु वैयधिकरण्येन उगन्तस्येकइति ॥ इक इति किं ॥ एधिता एधितुमित्यादौ व्यंजनस्य गुणो मा
भूत् ॥ तानवसम्पन्नम्यांज्ञ ने ङ्स्य ङित्करणान्न व्यंजनस्य गुणो न्यष्यायसरजइत्यादौ नकारस्याक
रे गुणो हि नेत्रयाणाम कारणाणां परस्पे रोष्टसिद्धौ किं तु नेति वाच्यं ॥ यामगो नगो गइत्यत्र गमेरपि
विधीयमानस्य डस्यासति ङित्करणे गुणो न रूपासिध्ययोगान्नस्यावश्यकत्याज्ञापकत्वायोगा
त्तस्माद्व्यंजननिवृत्त्य[illegible]र्थमुत्तरार्थं च तन्न विस्तरस्तु भाष्यकैयटादावनुसंधेयः ॥ इति
दिक् ॥ पत्तु ननो नेर्डेः ॥ सन्वचेति ङित्वान्न व्यंजनस्य गुणो भविष्यतीति कौस्तुभे मतं ॥ न रमुपत्यस्य
नैतत् ॥ अत्र इति स्थिते सन्वद्भावेनाभ्यासाकारस्य विधीयमान इकारः सानुनासिकः स्यादिति केचित्
ह्रीयमाने ह्रष्टगामि मीङ्मइति वक्तुणां नाभेदकत्वमुपेत्यो कद्रष्टगांपरिहृत्यतज्ज्ञापकमनुसन्तानहृ

सि॰र॰स्तु र्णनद्राक्षीतिकयोर्वैयम्यात्तु येह्वरीयां तथाहि भेदकत्वयस्यापि नपदादीनामद्इत्यत्र तपरत्वाभावात्
२८ परस्सवर्णाप्रवृत्तौ सत्रे निरनुनासिकव्यक्तेरूच्चारणात्तस्याश्च भाव्यमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वाधिकत्वात्
28 त्रे निरनुनासिकनाद्राक्षीतिके त्वविधेये कारस्यतपरत्वात्तपरस्सत्रे गाधर्मा भेदानामुपस्थितावांत
रतम्यादनुनासिक एवेकारोऽपुकाइतिनिचन नोने र्नकारस्य गुरौ नेत्रयाणाम् कारराणां परस्वरूपे
निरनुनासिकाकारविशिष्टस्यद्वित्वविधानान्नैवमितिवाच्यं द्विर्वचनेचीतिनिषेधान्न द्वित्वात्सवै
पररूपाप्रवृत्तौ निरनुनासिकाकारविशिष्टस्य द्वित्वविधानेन तन्नारोपस्य तु व्यारिहन्याधो किंचैवंगमे
४ ॰रि डौ त्यत्रापि चैवं सिद्धे डोप्रत्ययविधानमनुनासिकार्थं ज्ञापकममक इत्याशंक्य तथासत्यनुनासिकत्रोका
रोऽपुराः स्यादिति हि वस्वीकं व्यानुप्येतात्र भेदकत्वपक्षे तस्वतनं रांदो षेडु ष्यारिहरइतीयदपि च
नांतर्यादपिनव्यंजनेतिप्रसंगइत्युक्तं कौस्तुभे तथाहि यथा स्थानेंतरतमपरिभाषयानुनासि राम
कपरसवर्णाविधौ स्थानप्रयत्नाभ्यामांतरतमे एतन्मुरारि स्त्वं करोषीत्यादिविषये चारितार्थ्येऽपि च २८
नवनहिकार्यीतिनिषेधः। द्विर्वचनेचीतिनिषेधात्प्राग्गाररिरिषतीत्यत्रेवकार्यानुभवाभावात्तन्निमित्तत्वेन निषिद्धकार्या
र्यानुभवनिश्चयस्तस्मिंश्चसति निमित्तत्वान्निषेध इति परस्पराश्रयापत्तेश्च॥५

नुमुखः कुंडरथेनेत्यादौ न प्रवर्त्ततेइति हयवरड्सूत्रे सिद्धांतितं तथेहापिसार्वधातुकमुसित्यु
गासिचिहलाद्यादयो नेनाश्रविभ्यमुरसै षीदित्यादौ चरितार्थतां भिनातंभि नंतात्रनेनिनुवरभैन्सी
दित्यादिषु नभविष्यंति। नचैवं नेनात्र नैषीदित्यादावेव स्थानगुणप्रमाणेो स्त्रिभिरांतर्यलाभा
चेनाऽचैषीदित्यादौ प्रमाणांतर्यविरहेरागुणाहल्ह्लीनस्थानामितिवाच्यं स्थघस्यदः कमरचइति
कमरचः किंत्वेनप्रमाणातआंतर्यस्यावविवक्षायाञ्झेपनानेनाने चैवमपिइहिनाईशुला नाई दित्त
इत्यत्र कंठ्यतालव्ययोर्विहतयोः सह हकारशकारयोर्माहशावेवादेशौ स्यातामितिवाच्यंनाना
ञ्झलावितिसूत्रप्रत्याख्यानावसरे ककुष्मताणामीषदिहन्नेनायाःसिद्धानपिष्ठमाणात्वातानचेवंवि
हृतकरणाऽसूरा सेभ्यएओविहृततरावित्यादि शिक्षानुरोधाच्चेतानेते मा दावपिगुणाप्र
तिःस्याह्विहृततविहृततरत्वहनवेलक्षणपूसत्वादितिवाच्यं। तथासतिविधेर्निर्विषयतापत्तेःआ
त्सं ध्यक्षरत्वं जनेषुतयुगाघप्रहतिरेवोचितानातथाचाम्निहृशाः।पातिवानिज्ञातिध्यायनेःसंप्रस

त४

सि॰ सु॰ २९ 29

...दृष्टान्ते निर्दिष्टस्थानिकत्वेनाऽलोन्त्येत्यस्यानुपस्थित्याऽन्तरतमत्वेन निर्वाहेपि दार्ष्टान्तिके ४

रसांच क्वचित्य निर्वहतिशाम्यतीत्यादयः संग्रहश्लोकस्थाऽङ्क्रो ऽङित्वादनान्तर्याभिर्देशाच निराकृतं ताव्यं
जनं भाष्य एवं च आकारश्च निराकृतः तस्माद्विभज्य योगकरणां व्यर्थमिति । तद्व्यसनत्वाच्च आन्त
र्य्यक्त्वरणां भाष्ये निराकृतत्वेपि व्यंजननिराकरणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चोक्तदिशा नन्निर्दि
ष्टसंभवोऽस्थाने तरतमइत्येतां बाधित्वालोन्त्यपरिभाषयापरया व्यंजने अतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् ।
अत एवान्तरतमेस्थानिनीति स्थानिनियमपक्षेवादिनाक्कुउपधायागोहस्त्यत्र उपधाग्रहणानर्थ
क्यमित्युक्ते आदेशनियमवादिनानवाप्यवश्यं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते गाक्रियते न्यास एवेति भाष्या
क्तसंगच्छते । केवलस्य उपधाग्रहणाभावपरत्वादलोन्त्यस्येत्यनेन गोह इति षष्ठ्यन्तेऽत्र लुप्तसंक्रि
यते इति भावः इति तत्र भाष्यव्याख्यानं । निरवकाशत्वाद्धानिर्दिष्टस्थानिकइकोयणचीत्यादावंनर
न्तमपरिभाषायाः सावकाशत्वांतानन्नैवं नेतेत्यादावकारादेरपि प्रसंगः । अलोन्त्येत्यनेन गेसि राम
तिषष्ठ्यामंत्येत्यलुप्तसहितायामंत्यालःस्थाने जायमाने आदेशेऽन्तरतमानंतरतमप्रसक्तौ वने २९

नरनमनिवर्त्तकतयापस्थानत्वस्यांगीकारेबाधकाभावात्।विषयभेदेनपक्षद्वयस्याप्यवक्रम
शक्यत्वात्।अतएवेदमेवाभिप्रेत्यैवभिन्नौविज्ञमित्येवमपाएर्वमुदाहृतं।एवं[?]रसंभवेप्यकारस्याते
दुर्वारत्वात्।अनेकविधा[?]नर्थसंभवएवस्थानतआंतर्यस्यबलीयस्त्वात्।अतएववचनेत्यादौप्रमाणा
२०४ नआंतर्यादर्कोना।नचैवमपिचेतन्यादौस्थानतआंतर्यमादायचरितार्थत्वात्कुणाहृद्धारेधिनेत्या
दौनत्वस्यनिर्नसंभवतिचतुर्मुखइत्यादावनुनासिकपरसवर्णयोरिवेतिवाच्यं।यत्किंचित्स्थानतआं
तर्यविवक्षितमस्तुतयावस्थान[?]तः।नाथः।उंमिना।पक्ता।पाचकः।मार्ष्टीत्यादावतिप्रसंगस्यतदवस्थत्वा
त्।नांत्यःचेतासोतेत्यादावव्याप्त्यापत्तेः।नचयत्किंचित्स्थानतआंतर्यविवक्षायामपिप्रयत्नतोप्या
नर्यविवक्षितंतच्चव्यंजनेनसंभवतीत्यनेनातिप्रसंगइतिवाच्यं।इहिता।इष्टिनेत्यत्रस्तरीत्याति
प्रसंगस्यतदवस्थत्वात्।विवृतत्वस्यऊष्मणांस्वराणांचेतिप्रयत्नस्यतत्तत्स्थानस्यचतुल्यत्वेनादेनो
दुर्वारत्वात्।नचनौष्ठलादिनिसूत्रप्रत्याख्यानपरभाष्यरीत्यानातिप्रसंगइतिवाच्यं।नेतानायक

सि॰र॰स॰ इत्यादावीकारादीनां विवृततमत्वादेङो विवृततरत्वादेचो विवृततमत्वात्सप्रयत्नकत्वेन वैलक्षण्यापत्तेश्च
३० नाव्याप्तेश्च। न च सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादीनां निर्विषयतापत्तेस्तत्कत्वाद्विवृततमत्वमात्रकत्वेन सा
30 म्यमादाय सर्वत्र गुणवृद्धिप्रवृत्तिर्भ्रमशक्तिवाच्याः इति तत्यादावतिव्याप्तेस्तत्कत्वात्तानच ञ्जयःकरणा
मिति निर्देशादिकारादिषु गुणवृद्धिप्रवृत्तिः स्त्रवचेति वाच्यं गुणवृद्धिविधौ प्रयत्नसाम्येन विवक्षित
मित्यस्मिन्नर्थे ज्ञापकत्वस्यैव तु शेकत्वेन विनिगमनाविरहात्। अतः प्रयत्नकत्वे वैलक्षण्येऽपि
गुणादेरवश्यं योगीकार्यत्वात् उभिनेत्यादौ गुणप्रवृत्तिर्दुर्वारा। किं च मिदेर्गुण इत्यत्र पारिभाषपादकार
स्यैव स्यात्। निरवकाशत्वस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्। त्यदादीनाम इत्यकारवत्। अपि चात्र सत्या मयी
कपरिभाषायामनन्तर्यादेवदकारान्तस्य तदकारेण व पर्यवस्यतीति मिदेर्गुणः मिदिस्तस्येति क्लिष्ट
कल्पना भाष्यकारीया भवदीया च मध्ये वा पध्येनापत्तकत्वं पातिवातीत्यादिस्तदपि न। निर्देशमाश्रित्य सर राम
सहारप्रत्याख्यानेऽतिप्रसंगापत्तेः। त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशमाश्रित्यैकोपराचीत्यादीनामपि प्रत्याख्यानात् ३०

दित्यतनोतेर्ग्रहणं वलिङ्गमानत्वाज्जनस्य गुणो भवतीत्यर्थः। अन्यथा भृदृमसोदिदि ५

शकपूत्वात्। शाम्यतीति चिनोतिश्त्यादिनिर्देशेन शमामष्टानां दीर्घः सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्या
दीनां वैयर्थ्यापातात् चेत्याशंक्यानावृतानस्मोध्यज ननिष्टत्त्यर्थमपीदं सूत्रं ग्रहणं करणमिति निष्क्षितं। व
स्तुतः किडित्त्व । नेर्ष्ठी दानमित्यनेन खनेधातोर्मृदुः अल चोप्रत्ययोतपीश्च डित्त्वसुखमिति रूपं
अत्र नयं डित्वं तथान्याक्ङितनियडिभ्यो डि न्यत्रैव तनोतेर्ग्रहणं कुर्यात् नकारस्य गुणो नाकारेत्र
याणामकारस्य णां पररूपेणातदिनिरूपसिद्धेरिति पश्चादीयते तदोत्तरार्थमेव ग्रहणमिति संक्षेपः। दा५
अत्र वक्तव्यं ननु ह्रस्वादिविधावचइत्युपस्थितेनो दिवुतलघम्भामित्यादिना सिध्येदत आह ह्रस्वदी
र्घप्लुतशब्दैरितिच् कालोऽजिति स्वत्वादनुवृत्तानां ह्रस्वादिशब्दानामाक्षेप्या व्याख्यानान्नदोषइ
तिभावः। यद्वा अजित्यप्यनुवर्त्य ह्रस्वादिशब्दैर्विधानं तत्रेयमनुयतिष्ठत इति व्याख्येयं। इह
पि संभवति सामानाधिकरण्ये इति न्यायेन ह्रस्वो नपुंसक इत्यत्राजंतस्य प्रातिपदिकस्येत्या
धिता आद्यंतौ धातुकस्येत्यूवलादेरितीट्। कपयति। अर्तिह्री न्यादिना पुक्। परस्मादयवादन्यायेन
दिरर्थः। तेन स्त्रवान्तुडामाणुकुलमित्यत्र नातिप्रसंगः। शमामष्टानां दीर्घः श्यनीत्यत्र शमादीनामचइति वेप्यं द्विकरणे
नैवान्वयः। आद्यंतौ २१

सि॰र॰स्तु॰ स्थानेयोगत्वस्यापवादः। प्रत्ययः परश्चेत्यनेन तपरत्वाद्बाध्यते। तेन चरेष्टोगायोष्टक्रुद्धिहिशाल्यो
३१ द्भिगित्यादयः परएव भवंति। न चाक्त आगमत्वे सामगः द्वैहेयइत्यादौ प्रत्ययत्वस्यापिसत्त्वदव
धितत्वेन तत्प्रयुक्तकार्यस्य निर्बाधत्वादिति वाच्यं। एवमपि चरेष्टस्याटत्वेनावयवत्वापत्तेः। आ
31 ध्योः पृथ्वोरित्यत्रोदात्तयणो हल्पूर्वादिति प्राप्तस्वरस्यनोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधापत्तेश्चेति भावः। इयं
च परिभाषासंज्ञा वेति यद्द्वयं स्थितमाकरे। आद्यपक्षाभिप्रायेणास्येहोपन्यासः। मित्त्वः अत्यादच
परो मित्स्यादिति वदतः प्राचो मते मुचतीत्यादि न सिद्ध्येदत आह। निर्दूररराइति। ज्ञानौ चेदमेकव
चनाभिव्याहाराम्मितितिसमेवानावयवइति। एतेनपूर्वयोगात्समासनिर्दिष्टत्वेप्येकदेशस्यैव
स्वरितत्वप्रतिज्ञानादनंतरग्रहणान्नुवृत्त्यालब्धमितिभावः। वनानि। पशोसि नेघंसकस्यझलच
इति नुमागमचाभक्तएवास्तु अंगसंज्ञायामादिग्रहणान्नात्स्यांगसंज्ञायांवनानीत्यादौ नात्स्य राम
हराद्दीर्घस्य केयप्टोकौस्वलभत्वाद नोदीर्घापत्तीत्यपस्य भवामीत्यादौप्रवृत्तिवदिति वाच्यं। अं ३१

रीसा १

लिहइत्यत्र वत्ताश्चे लिहइत्यनेन रवाशिआरुद्विषेति सुप्यपदांतत्वान्मोनुस्वाराभावापत्तेः। अत एवा
दियहराणुवृत्तिरेव किंन स्यादित्याशंकापि परास्ता। किंच पराद्दिन्वित्रष्टु रिवारीराणीन्यादौ दीर्घो
न स्यात्रायत्नुवारिणोऽइत्यादौ दीर्घेडीमीति गुराः स्यादिति आकरेऽभिहितं नन्ना हस्वोत्वगुरोभ्यो
नुमस्स्वं विप्रतिषेधेतिपरमपि गुरा [redacted] धित्वान्नमिकृते सकृद्गतिन्याये
न तद्प्रवृत्तेः ह्रवचत्वात्। अहातवूहयपरिभाषयानुमोनिवृत्तिप्रसंगाच्च। अन्यथा राद्धांते सूवी
नन्वेयि गुरोऽदुर्वारः सत्यपि त्रिमिधि [redacted] घेडि त्यत्रैकूपरिभाषोपस्थितेः केरप्य
नुक्तत्वाऽउक्तरीत्यानउपस्थि। निवृत्तिरेकेराणापिनिवोऽदृश कयत्वाचेति। स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपर
त्वस्य चापवादोयं निनरुणाद्दीन्यत्रान्यादचः परः अमसिद्धो भवति। बाधसामान्य विंताश्रयरणात्।
अन्यथाश्नमोमित्यस्य वै [redacted] प्रथ्यापत्तेः। न च श्रवरणांधित्वंश
कां तथा सानिश्नमः परस्य नकारस्य विरहेणाश्नान्नलोपइत्यस्य वैय्यर्थ्यापत्तेः। न्तराह इमरइत्यादि

ग्रहणेनग्रायत्वान्तेः ५

सि·र·स

३१

32

गाद्येति।नन्वपरस्यहरणंकिमर्थमंत्यादितिपंचमीनिर्द्देशेनतदर्थलाभात्।तस्मादित्युत्तरस्येत्सूत्रे
रितिचेन्न।तथासतियशांसिकुंडानीत्यादौसकारेकारयोरपिनिवृत्तिप्रसंगात्।उत्तरस्येत्युक्तेतु
ऽन्त्यादचःपरस्यस्थानित्वलाभात्तस्मात्स्यस्थानित्वव्यवहारणापयस्सहरामाव्रश्यकमितिदिक्।ष
ष्ठीस्थानेयोगा।स्थानेनयोगोयस्याःसास्थानेयोगा।निपातनादित्वाप्रत्ययः।संबंधविशेषोनिर्द्धारि
तस्तत्रस्थानरूपसंबंधएवषष्ठ्यर्थोनोधपइत्यर्थः।तेनास्तेर्भूरित्यादावस्तेःसमीपेनंतरेवेत्यादिघने।
कसंबंधसंभावनायांतस्थानेभूशब्दः।ततश्चैवारणा।यद्यप्यर्थोलब्धः।अनिर्द्धारितेतिकिं।ऊडुपधा
याःगोहःइत्यत्रगोहेरुपधामात्रस्यचस्थानेऊत्वंस्यात्।प्रसंगइति।केचित्तुतिष्ठंत्यस्मिन्नितिस्था
इतिव्युत्पत्त्यास्थानमर्थस्तथापिचास्तेरर्थेभूःप्रयोक्तव्यइतिवाक्यार्थइत्याहुस्तन्न।लघूपास्यइत्या
दावव्याप्तेः।दर्भाणांस्थानेशरैःप्रस्तरितव्यमित्यादौप्रसंगवाचित्वस्यैवनिरूढत्वाच्च।तस्माच्छ्री राम
वल्लुडंतएवाप[illegible]स्थानशब्दःप्रसंगवचनइतिभावः।स्थानेंतरतमः।स्थानशब्दार्थमाह।प्रसंगइति। ३१

38 त५

सदृशोनिःसादृश्यं चतुर्द्धा। स्थानार्थगुणप्रमाणाकृतभेदात्। तत्र स्थानतो यथा। स्तुभ्युपास्पृश्या
हि। अर्थतो यथा। त्वङ्कृत्क्रोष्टुः क्रोष्टा। इह पल्लशब्द आदेशोनावानेऽप्युवर्तिः। वतण्डशब्दाद्गर्गादिनं ङा
ञेति। पश्चिल्लुक्स्त्रियामिति तस्य लुकि शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्। वतण्डी चासो युवतिश्चेति विग्रहे योगाद्युव
तीत्यादिना समासे पुंवत्कर्मधारयजातीयेति पुंवद्भावेन वतण्डीश ईस्थाने वतण्डायन्यं वा विवा
नेऽप्यशब्द एव भवति। ननु घटादिशब्दः गुणतो यथा। याकश्यापगाः। चण्डोः कुक्षिस्थनोरिति कुत्वेना
ल्पप्राणस्य घोषस्य वकारं तादृश एव कः। अल्पप्राणस्य घोषस्य जस्य तादृगेव गः। कर्तृत्वमन्त्र दात्त
[illegible]स्य कारस्य स्थानेऽनुदात्त एवाकारः। प्रमाणतो यथा। अमुष्य अमू अमू अमून् दसोर्दाद्दुदोमः से ४
स्य नेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः। ननु षष्ठीस्थानेऽन्तति सृशत्त्वन्नतृत्यन्तवत्से तु सिद्धे प्रमाणस्थाने ग्रह
णं किमर्थमित्याशंक्याह। यत्रेति। तथा चायमर्थः स्थाने ग्रहणे नैव ज्ञाप्यत इति भावः। तथाहि। स्था
नेन्तरतमः इत्यत्र द्वितीयस्थानेग्रहणामन्तवन्यवाक्यभेदेन व्याख्यायते। प्रसंगे तरतमो भवतीत्यत्राने

सि·र·स्त्र कर्मार्थमस्तितत्रस्थानक्तमेवांतर्थमाश्रीयतशनाद्वितीयस्थानशाद्गसामर्थ्यात्तात्वादिस्थानव
३३ चनत्वान्तांत्ताकयभेदेत्वतमयरा मेवलिंगमन्यथास्थानकृतेएवहिसाहस्थेपरस्यमारोसाद्दश्यां
33 तरत्यागात्किंतेनाश्रनेके तिरुक्तविधवद्गष्ट्यमित्यर्थः॥तेनचेतास्तोतेत्यादौप्रमाणांतरांर्त
नर्याद्दकारगुणःनास्थानेश्रंतमेइतिसप्तम्यंतलक्ष्टदपक्षेयथापितेनापकशब्दवद्धिमात्रेस्थानिनि
गुणाद्दद्धीचरितार्थेचेताचापकःस्तोतास्नावकइत्यादावेकमात्रेनप्राप्नुतस्तथापिरीरध्यपने
हनमध्यापन्यायोघावेत्यादिलिंगादिकुतोरपितेश्र [illegible]
नुमीयेतेइतिध्येयांतस्मिन्निति सप्तम्यंतानुकरणांतस्मिन्निति नेनरकेरागादित्यत्रनेनेतिवन्त।
नचैवंविभक्त्यन्यतिप्रसंगःप्रकृतिवदनुकरणामित्यतिदेशात्प्रत्ययांतस्मिन्निति सप्तम्यंतानुक
रणंतस्मिन्नितिनेनरकेरागादित्यत्रनेनेतिवत्त्वेनप्रातिपदिकसंज्ञाविरहात्॥निःशब्दोनेरं राम
तर्यपरःदिशिरुचारणाक्षिपः॥नियमद्वयार्थचेदं॥तेनाचिपरीत्युक्तेऽव्यवहितेव्यवहितेचसतिप्राप्ते ३३

व्यवहिते एवेत्याद्यो नियमः। अव्यवहितेपि सर्वस्य परस्य च प्राप्ते सर्वस्यैवेति द्वितीयस्तत्र्याद्याफलितमा
हा। वर्णानिर्देशोऽन्यादि। एवमुत्तरस्य चेत्यपि नियमद्वयमनुसंधेयं। अलोन्त्यस्य स्थाने षष्ठीनिर्दिष्टे एतस्यालि
गंते नत्यदादीनामः। यथिमष्टभुत्वामादित्यादावनयोन्त्यस्यादेशो भवति। इतोन्त्सर्वनामस्थानइत्यत्र
तुनेति बोध्यं तत्रावयवावयविसंबंधस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात्। अल इति किं। पदस्येत्यधिकृत्य विहितं व
सुसंस्थ्वितिदत्वं परमानडुह्यामित्यादावंत्यस्य माभूत्। अल इति षष्ठ्यंतमंत्यस्य विशेषणमिति न
दोष इति भावः। अनेकाल्। अस्तेर्भूः भविता। अनोभिसऐस्। रामैः। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। नचांत्यत्रा
देऽपरस्येत्यनेनादेरेवापत्स्यादिति वाच्यं परत्वादनेन बाध्यत इति। मूल एव वक्ष्यमाणत्वात्
शितः। इदम इश्। इहप्रश्न दस्मादभ्यां ङ सोऽशत्वाममानत्वनेकाल्ग्रहणं व्यर्थं ङिच्चेत्यस्य नियमा
र्थत्वात् इति चेद्वाक्यः। असति तस्मिन्नतोभिसऐसित्यादिषु पंचमीनिर्देशेषु आदेः परस्येत्यादेः स्या
दिति। अनेकाल्ग्रहणे हि सति परत्वात्सर्वादेशः सिद्धो भवति। अत एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति

सि॰र॰तु ३४ 34 स्वचितं अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतस्यापि तस्य प्रत्वे तु सर्वादेशतापाबाधप्रसंगादिति नन्वादयः। वक्तृत
स्कृताहेतुः न्यासेप्यनेकाल्ग्रहणासामर्थ्यादेसादिषु सर्वादेशतासिद्धिरिति न क्वचिद्दोषइत्यवधेयं।
नन्वेवं शिद्ग्रहणं व्यर्थं भिस्यादिषु शकारेणासहितस्यानेकाल्त्वादेव सर्वादेशतासिद्धेरिति चेन्न
त्यानानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापनार्थं तद्ग्रहणं कर्तव्यं अन्यथादिक्वतः अर्वणस्तृ इत्या
दौ सर्वादेशतापादुर्वरिसा। ता न चैवं जश्शसोः शिः शीइत्यादौ सर्वादेशतापत्तिः। शकाराद्य
रणस्यापि सर्वनामस्थानमितृन्स्य पार्ष्मणां शौ औङः श्याप्रतिषेध इत्यादौ कृतार्थत्वादिति वाच्यं।
आदेशकालेनस्यानुबंधत्वविरहात्। आदेशोत्तरं हि शास्त्रप्रवृत्त्या पादित्वादित्संज्ञाशास्त्रप्रवृत्तिः। अत एव
वहतिक ता... डजश्शसोः शिरिति शिन उदाहृपमाणां कोस्कृमेकृपितं। अत एव डाराला दिषु
पिन दोषः। आतुःष्वर्याद्ये वा सिद्धमित्याकरे स्थितत्वात्। एतच्च ज्ञापकमनुबंधानामनेकाल्त्वपहेड ष्वध्य। राम
अनेकांतत्वे ज्ञापकत्वासंभवात्। तस्मादुक्तरीत्याप्यन्हृद्धये पि शिद्ग्रहणमावश्यकमिति स्थितं। ३५

न्यासक्तउपदेशावस्थायामेवान्तरंगत्वादित्संज्ञा। अत एवोच्चरितप्रध्वंसिनोनुबन्धाः स्मर्यमाणाः सैत

एवकार्यनिर्वाहं पतीति सिद्धान्तः। इदं चान्तरत्वं एव केप्यष्टस्कुटं तथा चादिवश्रोतत्रा अर्वीरास्हत्या

देरेकालत्वादेकांतपक्षेपिनसर्वादेशताप्रसज्यते। एवं वनानुबंधकृतमनेकाल्त्वमितिज्ञापनं व्य

र्थशिङ्क्रहणं चरवतरा इदमश्शइदंकिमोराश्रुतिशीशोत्सशकारोच्चाररासा मथ्या त्सर्वादेशतापाः

प्राङ् नहोयः। पतुक्त नेपिसर्वादेशप्रयोजनाभावाच्छकारस्पेत्संज्ञा न स्यादिति हरदत्तेनोक्तं। तन्नाली

यस्पेवप्रयोजनत्वात्। नचैवमुच्चारणावैयर्थ्यं सर्वादेशसंपादनेन कृतार्थत्वात्। तस्मादिह सत्त्रेभा

ष्यकृतोरभिप्रायश्चिंत्य इत्याहुः। अथेदं वक्तव्यं उच्चरितप्रध्वंसिनोनुबंधाः इत्येतत् तालशाशिङ्

वमादिषु व्यभिचरितं तत्राहे शात्प्रागित्संज्ञा शास्त्रप्रवृत्तेरसुक्तत्वात् नोपत्रक्तशिङ्ग्रहणं वेत्यादि।

तत्रोत्र वीरास्ल इत्यादो प्रयोजनांतरस त्वेनन तत्रपूर्वमित्संज्ञा पश्चात्वाप्यदिवश्रोतत्रञ्चघेदिवउत्।

पथिमथ्युभुक्षामानाइदिासइत्यादिषु शकारवत्तकारस्यप्रयोजनांतरविरहात्सर्वादेशतापत्ते

२ । किंवेकांतपक्षेपीत्यादि व्याहतं यदि नसर्वादि नृः। क्वेकांतपक्षः यदि च सः सर्वादिनुः ।प्रसंगः क्वेति अपि चैकांतपक्षः समंतोनवा। नाद्यः। भूतपू

३ र्वं। सा[illegible]ऽनेकाल्लिंगीकारेनानुबंधे तिज्ञापनायशिङ्ग्रहणस्या वैयर्थ्यात् न द्वितीयः। नानुबंधेत्यादि परिभाषचसस्य

३ पन्नपरं तस्यलोपसूत्रस्य भाष्यविरोधात्। शिरूशिल [illegible] शिर [illegible] नंतर्ये भाष्याद्यंगीरुत बहु व्रीह्यनुपपत्ते

स्वान १

सि०र० स्व चैत्वरार्थत्वेशंकयानितिप्रत्ययग्रहणांकर्तव्यमितिभाष्यवार्त्तिकयोकतत्वात्प्रत्ययाप्रत्यययोःप्रत्ययस्यै
३५ वग्रहणमितिपरिभाषणाच्चानहिपुष्पन्नमेशकारस्यसर्वादेशोलरमित्वंसंज्ञालोपोसमकारस्यत्वादेशा
35 त्सर्वमेवतावित्यत्रकिंचिद्दिनिगमकमस्तिाएतेनदिवश्रोदित्यत्रतपरकरणांस्वरार्थननुतत्कालावधा
रणार्थंभाव्यमाननयासवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तथाचस्वरितःप्रयुज्यतेद्योःउष्यितःपृथिवीत्यादितपर
स्त्रेकौस्तुभोक्तमपास्तंश्रोतरइटोतइत्यादिषुपिविधेयस्यतपरत्वाभावोव्याख्यानस्तित्वंद्रयपास्तमित्यश्रो
स्व५ उःसूत्रस्थंयथंनसहविरुद्धत्वाच्चानचैवंद्योःउष्यिनरित्यत्रवेदिकैःपठ्यमानःस्वरितोनासिध्येदितिवा
च्यंहलःस्वमनधर्मत्वाद्धकारस्यस्थानेऽनुदात्तश्रोकारेकृतेदिश्रोइतिच्छिनेपरीसमुदात्तस्व
रितयोर्परगाःस्वरितोनुदात्तस्यत्यनेनस्वरितसिद्धेःापृथिवीउतद्योरित्यत्रोदात्तस्वरस्तद्योशइस्य
बोध्यः।किंचाष्टाभ्यऔश्यत्यत्रादेशस्यश्रोकाररूपत्वमेवनत्वोकाररूपत्वमितिसंदेहाभावमा राम
त्रप्रस्त्वेनसप्रयोजनत्वात्सर्वादेशत्वानापत्तिः।नचैवंदिवश्रोदितिवदोशितकारमेवोच्चारये ३५

दितिवाच्यं।शिंश्यायाचोघन्यायप्रसंगात्।अस्मन्मतेशिदेवसर्वादेशोनान्यइतिनियमाश्रयणादनुबंधां
तरप्रयुक्तसर्वादेशव्यावर्तनाद्दिवऔदित्यादौनकिंचिद्बाधकं।अतएवङिच्चेत्यस्यनवैयर्थ्यं।अनुबंध
मात्रप्रयुक्तसर्वादेशापेक्षयानियमस्योक्तत्वात्।यदितुप्रयोजनानंतराभावसहकृतानुबंधप्रयुक्ता
देशेसर्वादेशश्चेच्छिदेवसर्वादेशइत्येवनियमशरीरेनत्वमात्रपदेनतत्रनिवेशयनेइतिविवक्ष्यतेतदाङिच्च
नित्स्त्वंपरस्तन्यङ्कां।नन्वत्रान्यंशिद्ग्रहणमितिप्रयोजनानंतराभावेनिविवक्षणाणामानङः स्थानेआदेशादौनाति
प्रसंगः।गुणावृद्धिप्रतिषेधार्थतयाङकारस्यात्मनेपदार्थतयाशकारस्यचोपादानेनतयोःप्रयोजनांतरस
त्वात्।किंच।शिद्ग्रहणंव्यर्थंशित्वसामर्थ्यादेवसर्वादेशोभविष्यतीत्याशंकाभाष्यकैयटादादृढैवनतुतत्रभे
वतांनवीनंकिंचिदस्तिहरदत्तग्रंथदूषणामपिसर्वादेशसंपादनेनचरितार्थःशकारइत्संज्ञकत्वा
लुप्यतेएवेतितुवन्कैय्यटएवादिध्वननात्सूत्रभाष्यकृतोरभिप्रायश्चिंत्यइत्यनावश्यमात्रंनुभवदीयास
वाभिप्रायोप्यस्तकाभिसंध्योस्तयोरिहस्फुटीकृतः।नतुभवदीयमभिप्रायवर्णनमप्युक्तं।तथाहिदिवऔद

सि॰ स्त॰ न्यादौ तपरकरणं तु परसूत्रे गात् तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणार्थं निबन्धनस्य नियमार्थत्वपक्षे पूर्वकालस्य
२६ णाग्रहणं यत्र प्राप्तं तन्नैव तपरसूत्रं नियामकं तथा च विधीयमानां दीर्घं स्वमादीनां ग्रहणाक शास्त्रा विष
36 यतया तपरसूत्रस्याप्यविषयत्वेन तत्र तत्काल नियमार्थत्वं तकारस्य कथमिति नाच्यं तथाप्यनणि
विध्यर्थत्वपक्षे तत्रापि प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् लाभाद्येय त्वाद यस्यापि राज्ञोति तत्वात तत्र हि तपरसूत्रे यदाः
णि निवर्ततेन दानियमार्थत्वं यदानानुवर्तते न तदानीमनणि विध्यर्थत्वमित्युक्तौ न चैवं विध्य
र्थत्वे ऽनो मिसऐस्सित्यादौ तपरसूत्रो ग्रहणेर माभिरित्यादाव निष्टसंग्रह इति वाच्यं तत्रापि परत्वात्तपर
सूत्रप्रवृत्त्ये ष्टसिद्धेः तस्माद्विध्यर्थत्वे तकारस्य कनार्थत्वात्पूर्वमवत्संज्ञालोपयोरादेशस्यानेका
ल्त्वाभावात्सर्वादेशता न पर्नेः शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति चेत् न नियमार्थत्वपक्षे तकारस्य प्रयोजनं नात
राभावात्सर्वादेशनायाड्वारणाय शिद्ग्रहणस्यावश्यकत्वात् द्विनीयोपि दिवस्त्रोन्यथिमथ्युभुक्षामा राम्
दिन्यादौ सानुनासिकादेशो निष्टः नियपथिमथीन्यत्र व्यवहारमारात् त्वान्फलाभावेन तत्र तपरसूत्राप्रवृ २६

नेःसर्वादेशतयाईर्वीरन्वा स्याद्गुणानांभेदकत्वपक्षे वृद्धिरादैजित्यत्राकारस्यषष्ठ्या ग्राह
कत्वात्षष्ठ्यामा कारारां द्वितीयपक्षेवृद्धिसंज्ञासिद्धाभवति। वृद्धिरत्वेनपरक
रणस्यभेदकत्वपक्षेउभयार्थत्वात्। अभेदकत्वपक्षेनपरंगंकेवलमैजर्थमेवेति सिद्धान्तः।
स्यादेतत्। तपरस्तत्कालस्येत्यत्रतकारांतेपसंज्ञानत्वणमात्रं। तथाचअरअयमकारस्यआत्
अयमाकारस्यसंज्ञेत्यादिक्रमेणाङ्गीयां तत्कालस्येत्यत्रत्यसष्ठ्यर्थस्य विशेष्यमेवपरामृशतिनतु
विशिष्टं। सत्वारंभसामर्थ्यात्। तेनानोभिसऐसित्यस्यभवद्भिरित्यादौनातिप्रसंगः। नापिरामैरित्या
दावप्रसंगः। अतएवअतोभिसऐसइत्यत्र दीर्घःसंपेणादेशतइत्यादौ विभक्तत्यनिरपिसंगच्छते। अतएवहदका
रपक्षेपीनादृत्त्वंहिवक्ष्यत्यत्रोकारीत्योकारस्यैवविधेयतयानस्पातित्वाभावाद्ध्भिरन्तम्
रित्यत्रस्वरितनाप्रवृत्तेःतस्मात्संज्ञासंज्ञिनंप्रत्याप्य निवर्तनन्तु तीत्यादौन ओकारस्यैवविधेयत्वा
त्तस्यचानेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशाप्रसंगेनपुनरपिशिक्षहरणंव्यर्थमिति निवेत्तोनाद्वृद्धिरादैचत्रअदे

सि०र०सु ङ्गुराडन्यत्र तकारस्योभयार्थत्वानुपपत्तेः। एवं च अराद्दिल्लत्रेऽप्यशाब्दसंज्ञेऽननुवर्त्तते शब्दसंज्ञायां वि
३७ धेयायामणः सवर्णान्न गृह्णातीत्यकालोऽजिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। ऊतो गुणो वृद्धिसंज्ञयोरपि न सवर्णग्र
37 हणान्न पररूपानुस्पष्टार्थमीदूदेदिति वदिन्नेव ओड्ः सूत्रे कौस्तुभे स्फुटं तत्र चुरान्ता। अनुनासिकभे
दभिन्नानां गुणवृद्धिसंज्ञाभावप्रसंगात्। न च गुणानामभेदकत्वेनायं दोषः। भेदकत्वपक्षे तद्दी
र्घनादवस्थितात्। तस्माद्यत्र तपरकरणं नास्ति तु कालोऽजित्यादौ न दभिप्रायेणैव तन्निर्देशानेयत्तुणा
वृद्धिसंज्ञयोस्तु परस्य तत्प्रवृत्तिरस्त्येव। किं चाकिमोत्तकेत्यत्र विधेयभूतस्याकारस्योक्तविधयातिन्द्
विरहात्तत्त्वविशिनोन स्यात्। न च तत्तत्कारोच्चारणसामर्थ्यात्तपरस्त्वं न प्रवर्तते इति वाच्यं। दिवऔदित्य
त्यादावपितुल्यत्वात्। अनुनासिकोनेष्यत इत्युक्तत्वात्। न च तत्र परस्य वेऽप्रत्यय इत्यनुवर्तनान्नेष दोष
इति वाच्यं। तथा सति दिवऔदित्यादौ सवर्णांशसवीदेशनापत्तेः। दिव उदित्यत्र विधेयेऽपि तपरस्त्वं प्र
वर्तयता भाष्यकृता सह विरोधप्रसंगाच्च। तस्माद्वृद्धिसंज्ञायत्तपरस्ता वदस्पष्टः। न च केवलस्याणः सं राम
ज्ञात्वेऽतोभिस ऐसित्यादौ विभक्त्यनुत्पत्तिप्रसंगः अनर्थकत्वादिति वाच्यं। उपकारकतामात्रेणार्थव ३७

त्वात्स्वभुत्यत्तिरुपपन्ने निरूढद्विरूक्तशेषेकेष्वपेरुनैवोतत्वात्। अपि च विशिष्टसंज्ञापक्षे आरोगिसमनुवर्तिते

अतानानानाघः। पथ्याघाकारेदोषनादवर्ष्यान्ता। नौत्वः। सवर्णस्येत्य ... नुवर्तनात्तपरसूत्रकालस्य

सवर्णस्यसंज्ञास्यादित्यर्थलाभात्समुदायस्य चतुल्यास्यप्रयत्नरूपसवर्णसंभवेन सामर्थ्यादुद्गाये

रेव संज्ञासंज्ञित्वावगमात्। ... स्वरितशब्दस्य सं... वन्नवर्णा

मात्रस्य संज्ञा ... अन्यथा वर्णसमुदायेराघदादौ नकारस्यश्रवणप्रसंगः। तत्र स्वविशिष्टपरा

मर्शकत्वप्रसंगात्तान्नचेतित्स्वरितमितिलिंगात्तन्नातिप्रसंगइतिवाच्यं। ज्ञापकानुसरणस्यैव क्लिष्टत्वा

त्गौरवाच्च। द्विवृदित्यादौविशिष्टोपस्थापकत्वस्यदुर्वारत्वाच्च। नचैवं तपरसूत्रवैयर्थ्यं दिवउदित्यादौ

नासवर्णदेशत्वसंपादकत्वेनभवन्मते वैयर्थ्यविरहात्। तस्मादाकरविरुद्धत्वात्त्रिमात्रत्वादतिप्रसंगाच्च

यविरुद्धत्वाच्च विशिष्टसंज्ञापक्षोनरमणीय इति सुहृद्भिरालोचनीयमिति। तस्माद्द्विवेदिवऔदित्येव

मादौनकारस्य सत्वात्सवर्णदेशतातु न रिन्त्यतो स्मत्कर्तृकभाष्याभिप्रायवर्णनं समीचीनमिति दिक्। सवर्णे

५३त्वसंज्ञोपजीवकलोपमात्रबाधेनापितदुपपत्तेः ५

४ स्वंस्वमित्येवसिद्धेरितिकौस्तुभोक्तंयुक्तं। इत्संज्ञालोपयोर्लोपमात्रस्यवा

बाधनमितिफलितार्थः ४

सि॰र॰ख
३८
38

निकिं। एसा देशोऽमिसइकाइस्यमामून्ताऽएनेननान्ते कालशिलदृति पठित्वांत्यस्याद्देरिति चानुवर्त्यानुसं
हारद्वयनिषेधे सर्वस्येति प्राक्यमुक्तं तुमित्यप्य॰मासं। आघ्नेनानुसंहारद्वयनिषेधात्पारिशेष्यान्म
ध्यस्थे अलि षष्ठ्यासंनुसंहारायनौमिसइकारेति व्याख्येयं वीरत्वान्तापरनित्येति। परान्नित्यं यथानुद
नितराद्विपरमपि लघूपधगुणं बाधित्वा शप्लुमो। नित्याद्अंतरं गंयथा। रुरुदिषति। विविदिषति। इह हानि
त्यमपि लघूपधगुणं बाधित्वांतरंगत्वात् किन्त्वमेव भवति। नन्विह कृतकृतप्रसंगित्वेन नित्यत्व
स्याभयोः सत्वात्॰ नित्यत्वस्याप्रयोजकत्वेन परादंतरंगबलीयस्त्व एवैतदुदाहरणं युक्तं। नन्व
नित्याद्अंतरंगस्येति चेत्तर्हि उभये देवमनुष्या इत्युदाहार्यं। इह हि परं नित्यमपि प्रथमचरमेति विक
ल्पं नाधित्वांतरंगत्वान्नित्येव सर्वनामसंज्ञा भवति। अंतरंगाद्दपवादो यथा श्री श्रीं। विस्मृह
यो। इह हांतरंगमपि यणं बाधित्वा बहिरंगोप्यपवादत्वात्सवर्णदीर्घ एव भवति। देत्यादिरि राम
त्याद्दावाहुणं बाधित्वापवादत्वात्स एव भवति। अपवादश्चेदनात्र चरितार्थिरन्तर्गतरंगरा। ३८

वाध्यतेतानयथा।अपजेइंड्रामेइइत्यादावाहुराएवभवति।समानाश्रयेऽपवादस्यकृता
र्थत्वात्तानदेतदुक्तं।इराडिःश्रीनामाहुराःसवर्णदीर्घत्वादिति।इदंचवाक्यसंस्कारपक्षेद्रष्टव्यं।असि
द्धमिति।तेनगच्छामेदंइत्यत्रएतऐइत्यत्वंनावाह[redacted]ऊढइत्यत्रऊठ्ग्रहणेनेयंज्ञापयिष्यते।
अकृतेति।नकृतःसंयादितिःब्रूहइडादिरूपंकार्यंयेनतथेतित्रिपदोपक्षव्रीहिः॥निमित्ताभावेस
तीतिशेषः।तद्देतदाहनिमित्तमित्यादि।नकुर्वन्तीति।सेडुषइत्यादौवसोःसंप्रसारणमितिसंप्रसा
रणेनवलादित्वंनइट्इत्यतीतिवत्सर्वमेवेडागमंनकुर्वन्तीत्यर्थः।कृतमपिवानिवर्तयंतीतुनेहोपन्यस्तंम्र।
गोरवात्।प्रक्षालनाद्धिपंकस्येतिन्यायेनाकृतेत्यस्यैवलघीयस्त्वादितिदिक्॥ ॥श्री॥ ॥इतिश्री
तिरुमलमहात्मजरामकृष्णभट्टकृतेकेसिद्धांतरत्नाकरेपरिभाषाप्रकरणं॥ ॥ ॥गुरुभ्योनमः॥इ
कोयणचि।इकइतिकिं।पचतिपठति।नान्विग्रहेणंव्यर्थंर्ध्रस्वदीर्घग्रहणाञ्चेवव्यंजननिवृत्ति
संभवात्तानचैवंराभेङ्गोहेत्यादिर्नीपकइत्यादौयणशंकः।गुणादीनांविशेषविहितत्वेनतद्बाधकत्वा

सि॰र॰ख़ नान च वस्तुतेऽव्याप्तिः प्रकृतिभाववविधानेन न सिद्ध्यतीति तत्र यरोऽनिष्टत्वात्तत्र प्रत्याहारे इको पराभाव
३९ स्यान्नान्यदिति नियमार्थं न तावता न सिद्धिर्न्यसमासयोंशाकलं न त्येतत्तु वक्तव्यमित्याहुः। वस्तुत
३१ स्तु वचनव्यतिरेकेणाविषयविवेकज्ञानायोगात्तु क्लवचन प्रत्याख्यानायोगादि त्यत्र ह्रस्वग्रहणं चार्थमि
त्यवधेयं। संहितायामिति। एतच्चाधिकारस्त्वशल्लुबानन्तु अचीत्यो पश्लेषिकाधारसप्तम्याश्रयणाद
उपश्लिष्टस्येकोयणविधानात्कालव्यवधाने परोऽप्रसंगात्संहिताधिकारो मुधेति चेत्संहिताधि
कारबहिर्भूतानां कालव्यवायेऽपि प्रवृत्तिज्ञापनाय तदारम्भात्तेन नाग्नावित्यग्ना वित्यत्राव्य
हे इन्द्र अग्निमीलइत्यादौ पदपाठे तिङ्तिङ्‌इति निघातश्च सिध्यतीति भावः। इह प्रत्याहारे सर्वत्र वद्धा
च्यवाच्ये निरूढलक्षणा। अन्यथा प्रतीयमानानाम प्रत्यायकत्वे दीर्घादीनां संग्रहो न स्यान्नाद्यादीनां
स्वरूपमिति निर्देशोऽपीह लिङ्गं यद्यपि रहस्यसिद्धि तस्य पुंसी यथा लिपिदर्शनात्प्रतीयमानैः शब्दैः स्वार्थोपस्थि राम
तिर्भवति तद्वत्तद्वाच्यवाच्यत्वमपीगादिपदे स्फः सादृश्यरान तथापि प्रत्ययानां हृन्नुपस्थापितप्रकृत्य ३९
ना
सा३

र्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वनियमान्नञ्समासेपितद्वाच्यवाच्येषुविभक्त्यर्थान्वयायलक्षणाभ्युपगम
इतिभावः।स्थानेन्तरतमइतिसूत्रेणांतरतमइतिपरिभाषयेत्यर्थः।स्यादेतत्।लाकृतिरित्यत्रवकारःस्था
नीति।नवकेवलदंत्यस्यकेवलदंत्योलकारःएवमभविष्यतीतिवाच्यं।वकारांतरतमस्यस्थानिनो
ऽभावात्।नद्विधिसामर्थ्याद्यथाकथंचित्स्थान्यादौ ऽक्कातिप्रसंगस्यदुर्वारत्वात्।नचयथासंख्यशा
स्त्रेणनिर्वाहः।वैषम्यात्।इकःशब्दस्यषट्संख्यषष्ठ्यर्वाच्याः।परणशब्दस्य संगुणानामभेदकत्वात्।भे सू।५
दकत्वेतुचत्वारः।नचप्राथमिकबोधमादाययथासंख्योपपत्तिः।नव्योक्तरीत्याऋकारल्कारयोः २५
सावर्ण्यात्प्रत्येकंत्रिंशतउपस्थितेऋकारेलकारस्यल्कारेरेफस्यचप्रसंगादितिचेन्न।विरोधा
भावात्प्राथमिकबोधएवपरिभाषाद्वयस्याप्यंगीकारात्।अतएवएऐचोयवायावइत्यत्रापिप्राथ
मिकबोधमादायैवयथासंख्यंनचात्रैकं तालव्यस्य कंठ्योष्ठ्यस्य चान्तरतम्यात्तादृगेवादे
शोभविष्यतीतिकृतंयथासंख्यशास्त्रेणेतिवाच्यं।एकारेअयएकारेअयओकारेआवऔको

एतद्धेहयवरडितिसूत्रेस्पष्टम् ३
कौस्तुभे १

सि·र·स रैश्च वश्च द्वौ वारन्त्वात्तानस्माद्यथासंख्येनैव निर्वाहः कर्त्तव्यः। अत एव स्थानेऽन्तरतम सूत्रे इको य
४० णचीति हश्चत्रेग्मुदाहृत्य यथासंख्यसूत्रेणासिद्धमित्युक्तं। तत्र सूत्रे स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणासिद्ध
40 मिति भगवतो न्यासग्रन्थ इत्यासीत्तावता। अनचि चाइहाचोपरो द्वेइति त्रीणि पदान्यनुवर्त्तन्ते
न हेतदाह। अत्र च परस्येति हलीत्यिव वक्तेऽनचीत्युक्तिः प्रसङ्गप्रतिषेधार्था। तेन नञः क्रिय
यासंबन्धादसमर्थसमासोयमित्याशयेन व्याचष्टेऽनत्वचीति। अयं च प्रतिषेधोऽनंतरस्येति न्या
येनाचैवाज्झमित्तद्धित्वस्य न त्वचो रहाभ्यामित्यस्य दृहयरोत्तुनासिकइत्यतो न्यनुवर्त्तनइति ना
प्सलावितिसूत्रे कैय्यटः। तथा च त्रिप्रभृतिष्वित्यादिषिसूत्रीयार्थेत्यवधेयं। स्थानिवत्। इहादेशग्र
हणमानुमानिकस्याप्यादेश[illegible]स्य स्थानिवद्भावार्थं तेन भवत्वित्यादौ पदसंज्ञासिद्धभ
वति। न तु अनल्विधावित्यत्रादेशासंबध्यत्वग्रहणेनेऽनल स्थानिसंबंधी नाद्यः। एतावत्पत्रस्थानि राम
वद्भावेन स्वछंदस्वाश्रय यजादित्वं चाश्रित्य विधीयमानदीर्घस्याप्यसिद्धप्रसंगात्। अरुदितामित्य ४०

देडुभावायन्नेस्त्रस्थानिवद्भावं विना सार्वधातुकत्वासंभवात् अनद्वितीयकक्तुऽन्यत्र स्थानिवद्भावेनांगसं
ज्ञायां स्वाश्रितलघूपधत्वमादाय गुणप्रसंगादिति चेन्न । पृथमोयस्थिानूत्वाऽकष्टापक्रमराष्ट्रति लिंगा
त्वस्थान्यलः व्युत्पत्तियेव विषयत्वेनाश्रयणात् तान न चैवं कुवित्यत्र दोषः । उदिति तपरत्वसामर्थ्यात् गुणास्या
प्रवृत्ते रित्यमिप्रेत्याहानन्तुस्था नीति । न चायं लाघवात्पूर्वदासः । स्थान्यलभिन्नालाश्रिनकार्ये
कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वमिति वाक्यार्थस्य पर्यवसानाद्व्यूढोरस्केऽन्यत्र स्थानिवत्त्वेन सान्तस्य रुत्वे रत्वा
त् । स्थान्यलाश्रितविधिभिन्नविधौ कर्त्तव्ये इति व्याख्याने पिबऽत्र विवबऽत्र विमेत्याद्यसिद्धेः स्त्री
न चानल्विधाविति त्वस्य वैयर्थ्यं शंकायां घोः पंथा ऽन्यत्र स्तुलोपवारणार्थत्वपाचरितार्थत्वात्त
स्मान्न्यसऽस्य प्रतिषेध एवायमिति ध्येयं तत्रालोऽलः परस्यालः स्थानेऽल्विधाविति चतुर्विधः
समासस्त्राश्रीयते तत्रालायथा व्यूढोरस्के न विसर्गस्य स्थानिवद्भावेनारुत्वादद्भ्यवायद्गनिा
त्वप्राप्तमनेन वार्यते । द्वितीये घोः पंथाः हलङ्यादिलोपः ग्रामणीनामीये फकामः । वलिलोपेनानचो

३ × तेनयत्वे कृते लोपः शाकल्यस्येति पान्हिकोयलोपः सिध्यति। अन्यथो लेगुणो ऽवादेशे च कृते हलि सर्वेषामिति भाष्यमते नित्यो वलोपः
३ × स्यात्। नयि २ वकारो नानुबन्धलोपे न त इति नव्यमते वैकल्पिको वलोपः स्यात्। सिद्धान्ते तु पन्हे यत्वं विशिष्टमेवेष्यत इत्यपवे

पम ३

सि॰र॰उ त्व विधिसामर्थ्या[illegible]योनभविष्यतीति वाच्यं। अह विमलक इत्यत्र नत स्यकृताथित्वात्तु र्थे रा
५१ मेष्ट इत्यत्र यज्ञे निष्ठायां संप्रसारणेनस्य स्थानिवद्भावेन हशि चेत्युत्वं प्राप्नुतं नभवत्यस्मान्नि
51 षेधात्। अलाश्रयणे च यथाकथंचिन्नतु प्राधान्ये नैवेत्याग्रहः। अलाश्रयो विधिरल्विधिरिति
मध्यमपदलोपि समासाश्रयणात् तेनप्रदीव्यत्यादौ स्थानिवत्त्वाभावान्नेडित्येन त्सकलमभि
प्रेत्याहालाश्रयविधाविति। ननु एवं प्रदीव्येत्यत्र स्थान्यनुबंधकार्याणाममपि निषेधः कुतो
नेतिचेन्नानुबंधानामनेकान्तत्वे बाधकाभावादेकान्तत्वेप्यन्तरंगत्वादित्संज्ञा लोपयोः
[redacted] कृतयो स्तेषां स्थानित्वस्यैवाभावात्। नल्लोपीति ज्ञापकाच्च तेनाहि हलि क्लिति प्राप्त
मीत्वं निषिध्यते। इहेति स्वधकपास्य इत्यत्रानाने षेधाहितिस्थानिवत्त्वनिषेधात्। अचः परस्मि
न्नाष्टवं सूत्रेणाग नोर्थ तामाशंक्याह। अल्विध्यर्थमिति। तेन बब्रश्चेत्यत्रोरदत्वस्य स्थानिवद्भावाम
वेन संप्रसारणाइति निषेध इत्योत्वेनात्रयानितिंते बहे तिमायपनीत्रटिलायस्य स्थानिवत्त्वा ५२

दृचोऽञ्णितीत्यस्य अप्राप्तावनत्‌उपधाया इति वृद्धिः सिध्यति न तः पुकान चतास्मिन्कर्तव्ये स्थानिवत्त्वं
शंक्यं अनादिष्टादचः पूर्वत्वेन हस्वस्य कार्ये कर्तव्ये स्थानिवदिति वचनस्य माराणत्वात्। किंचु पूर्वे
णाभावातिदेशः एवं क्रियते नेनत्वभावातिदेशोऽन्यथा च पन चापक इत्यादि न सिध्येत। अनेनेन
भयेऽक्रियते न उन्नरस्य दीर्घादियहणात् तत्र त्रैव स्फुटीकरिष्यामः। तेन यदुमाचष्टे पर पतीत्यत्र
वृद्धिर्न। स्थानिसत्त्वप्रयुक्तो यात्र प्राग्रीरादेशे प्यतिदिष्टत्वात्। अच इति किं। आगत्यानात्यपि
त्यनेनातु नासिकलोपस्य स्थानिवत्त्वेतुङ्स्यात्। परस्मिन्निति किं। वैय्याघ्रपद्यः। अत्र पादस्य
लोपो हस्त्यादिभ्य इति विधीयमानलोपस्यापरनिमित्तत्वात्तस्य स्थानिवद्भावे पद्भावो न स्यात्।
तथा आदीध्ये आवेव्ये इत्यत्र एत्वस्य स्थानिवद्भावे सति यीवर्णयोरिति ईकारलोपः स्यात्। इ
त्यात्मनेपदानामित्यस्यापरनिमित्तत्वात्। पूर्वविधाविति किं। हे गोः सम्बुद्धिलोपे कर्तव्ये हस्वस्य
निवद्भावो मा भूत्। विधिग्रहणात् किं। पूर्वस्माद्विधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात्। तेन न स्वे

सि० स्तु०
४१
42

निमित्तत्वेनस्य त्वलादिलक्षणाया ज्ञानाभ्युपगमपायेन्त्रापाननदृत्यंगंनिमित्तंभवतीतानचैवंबहिरंगो हि
न्यत्राप्तिप्रसंगः। स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वान्निमित्तत्वेनाश्रितत्वात्परस्य कार्ये कर्तव्ये बाहु
ल्यर्थस्यपतिवञ्चितत्वात्कार्यस्य नपथात्वेन नदभावेनान्तरङ्गत्वादिहविधिग्रहणं व्यर्थं नचपंचमी
समासार्थं नदितिवाच्यं पूर्वस्येत्युक्तावपिकार्यित्वनिमित्तत्वरूपान्यतरसंबंधः षष्ठ्यर्थः स्यादि स्य
वतकव्यक्तमानेनेवापनीतनहेतुप्रत्ययस्य स्थितत्वादानचविधिरिति योगं विभज्य पूर्वविधौ स्थानि
वदेवेतिनियमादशास्त्रीयमपिहृस्वभावारूपंकार्यमतिदिश्यतेतेनकथयतीत्यादित्यादिसि
द्धमितिवाच्यं पलोपादिग्रहणंनैवतल्लाभस्यनिरूपयिष्यमाणत्वात्तान्नचषष्ठीस्थानइत्यने
ननिमित्तत्वरूपसंबंधस्यबाधं तत्वात्कथमर्थमलाभइतिवाच्यं संबंधविशेषस्यानिर्दि
ष्टत्वात्तस्मिन्निमाधायस्थितिरिविइत्यादितिचेन्नत्राङ्कः पुनर्विधिग्रहणाद्धितीयोनियमः। किम राम
ते पूर्वस्येव विधौ स्थानिवन्ननुपूर्वपरयो विधाविति। तेनेइपतुरितिसिध्यतिअन्यथाऽउरोतो ४१

नुसिद्धिर्द्विर्वचनेचीतियणादेशस्यस्थानिरूपातिदेशाद्द्विर्वचनेकृते द्वित्वकाले यणोपहारात्सुनः
प्रवृत्तिर्बलीयांव्याश्रयत्वाद्वाणादेगमित्यस्याप्रवृत्तावंतरंगत्वात्सवर्णादीर्घः स्यात्तन
चाकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाप्रवृत्तिः स्वेव चेति वाच्यं अनेन स्थानिवत्वेनिमित्तविघाभा ना३
वेनतत्प्रवृत्तेर्निष्ठ्यूतत्वात् । न तथापि सवर्णादीर्घे कृते ऽ अत्रादिवचनेऽभ्यासग्रहणो
नग्रहणादभ्यासकृत्यत्वे दीर्घइणः किती दीर्घत्वे च कृते दीर्घविधिसामर्थ्यादिणो यणाभा
वेई अनुरिति स्यात् । सिद्धांतेतु पूर्वपरविधौ स्थानिवत्त्वाभावान्निमित्तविघातस्यत्वाद कृतव्यूहेन्य
नयाद्वणोयणातिसिद्धं रूपमितितानत्वेदेवं कृते व्याश्रयणाद्वीपकापीदंतिदेशस्य प्रकारान्तरेणोवोपपा
दितत्वात् सु न विधिग्रहणाद्वितीयो नियमः क्रियतइति तावद्वासंबद्धं पूर्वसूत्राद्विधिशब्दानुवृत्तेः फला
भावात् । नस्मादिहन्यमेवाविधिग्रहणमभिमतं नियमपरमित्येवं कृते व्यापदप्युक्तमुक्तनियमस्येदृयगु
णेति सिद्धिः फलमितितदपि न वार्णापरिभाषयैव सवर्णादीर्घात्पूर्वमभ्यासकृत्यत्वे दीर्घइणइती निदीर्घत्वे

सिर-सु चद्दतेतनद्विधिसामर्थ्यात्सवर्णादीर्घाप्रद्दत्नाविशेषायशोसत्युक्तरूपस्यानिर्बाधत्वात्। न च व्याश्रयत्वं कि
४३ थंन स्यात् उपसि ष्ठिनिसिनि वा ऊतेत यासम्बू एव तुरित्यत्र पुर्जन्यव ल्लुद्दगाप्रद्दस्यात्रांगत्वाद्दस्वावेस
43 वर्णाद्दीर्घ च द्दतेसद्दत्प्रद्दत्नेत्वे नयुनर्क स्वत्वनेन्येवं रूपस्वपरग्रथविरोधापत्तेः। न च येनविधिरि
तिसूत्रेयत्रसमानमेवनिमित्तं यथाकारकइत्यादौ परान्द्दोक्तत्रैव सानान्यत्रेति केप्ययेनाक्तत्वा
न्नोक्तविषयेनन्यत्रेत्तिरिनिवाच्यं दीर्घइत्यः किनीत्यादिद्दाकर्म्यभाष्योक्तत्यासंगत्वापत्तेः। २५
किंच द्दृद्दे: प्रत्ययनिमित्तत्वाद्घरोऽनिमित्तत्वात्समानमेवनिमित्तमित्युक्तिरसंगतैवा। ननु तर्हि
किमिदं व्याश्रयत्वमितिचेदुच्यते उपधाभूतान्यसंबंध्येकादेशभिन्नवर्णसंबंधिसंबध्यंगत्वंतत्राश्र
ित्तिहि स्यात् अनुंच्छतीत्यादावि दं। सिवे अप्रत्ययेक्ठि चसतिउपधाभूतान्यसंबंध्येकादेशभिन्नयरासंबं
धी यइकारस्तत्संबंधिन्युपधायुरो द्वितीयेनाद्दशवर्णानुक्तसंबंधिसंबंधियुरोऽस्त्रागमागमिभावसंबंधा राम
न्यादेशाभावरूपान्यतरसंबंधश्चाद्यसंबंधपदेनविवक्षितः। उपधाभूतावसंबंधीतिकिं। कारकइत्या ४३

दावनित्यादिर्माभून्नाउवोरवेन्यत्रानिव्याप्तिः स्यादनजक्रमेकादेशाभिन्नेनि। वार्णाधिकरणाधि
करणाकांगन्वमपद्वायोऽच्छनीत्यादौ लक्षणासमन्वयायोगमपत्र संबंधविवक्षेति। निरूक्तलक्षणा
नाक्रांतन्वेसति वार्णाधिकरणाधिकरणाकांगत्वसमानाश्रयत्वं ध्वारिवाचकत्वनिघ्नवनिःस्यादावनिव्या
प्तिवारणायसत्यंतं घटादावनिव्याप्तिवारणायोक्तं वार्णत्यादि। यत्वत्रैवसूत्रे नित्यस्यानित्यताभ्यु वार्णे
पगम्येष्टसिद्धिमाह। ननु छंपरिभाषाया असाधारणविषयमंतरेणानित्यताया वक्तुमशक्यत्वात्।
अनित्यताभ्युपगमेप्योत्सर्गिकप्रवृत्तेरपनुतिरन्यस्यासिद्धौ प्रकृतनियमफलायोगाद्ध्यत्र यत्वादिति
हेतौ नैष्टत्यात्ववायश्च्योक्तं ननम्बसवर्णदीर्घकृतइत्यादि। तन्न। वार्णापरिभाषपायूर्वकत्वस्वन्वेकृतेन
कृतं रसवर्णदीर्घसहत्वलक्षणान्यायेन पुनर्ऊत्वप्रवृत्ते वक्तुमशक्यत्वात्त्वयमपिनिंडं नकांडेनथे
वांगीकृतत्वाच्च। नन्वत्र क्तजनसाधनिकाऽशुद्धिस्तथापि भवद्भीत्यावोरवेत्यत्रलघूपधगुणस्यस्था
निवद्भावेसति सवर्णदीर्घः कृतो नेति चेत्सत्यं नित्यापादितिगृहाणा। यद्वा अभ्यासस्यासवर्णे इ

५ मृजादेश इति। उरण्रपर इत्यत्रा कृञादिविहाप्यज्झलादेशो न गृह्यते। लन्तू णावीजाभावात् पटयतीत्यादावप्या
५ नेष्ट्वा। मृजादेशमात्र लन्तू णायां विंशतिर्विंशद्वांशदन्तविंशतेरित्याभ्यां डुनउयोर्वि शाकः विंशमित्यत्र

त्यत्रान्यसवर्णग्रहणो न सवर्णाग्रहणो न सवर्णादीर्घेवर्ज्जव्ये स्थानिवद्भावविरहस्यज्ञापितत्वात्राग्र
न्यथा हते पिग्रहणोनस्य स्थानिवद्भावेनो के ने वृद्धं वाधित्वा सवर्णादीर्घप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् नस्मा
उक्तनियमस्य किं फलमिति चेत्। भाष्योदाहृतम्लेषम्रघ्रपिन श्च घ्नन्त्यादिकमिति गृहाण नत्र हि ग
महने स्तुपधालोपस्य स्थानिवत्वे संयोगसंज्ञाभावा द्वैरारम्न तइति नुनेन स्यान् । अमितिनिय
मे सति स्थानिवत्वाभावात् संयोगसंज्ञायां सत्यां नुनः सिद्धाभवनीति एवं स्रूचौ द्विधिश्च ज्ञानुदृ ने मंगी
कान्यानिनियमस्वीकारेपि हत्व्यविधिग्रहणं चिन्त्यमिति हिक्रुइह एवं त्व स्यसावधिकत्वाहवर
ध्याकाङ्क्षायां स्थान्यादेशनिमित्ता नात्र यारांसनिहितत्वात् ये आदेशनिमित्ते न गृह्यते वैयाक
रणाः सौ वमृइत्यनयोरसिद्धे रत्पभिप्रेत्याह। स्थानिभूतेनेति। पूर्वत्वमिहोपलक्षणं नन्विशि
षणामिति भावः। विधिरित्यत्र कर्मणि किः पूर्वस्यान्यत्र शेषलक्षणा षष्ठी। तथाच स्वस्य सनः क्को
येविधानव्ये स्थानिवत्वमित्यर्थः पर्यवस्यतीत्याशयेनाह। हस्यान्त्यादिनपदांत। पदांतादीनां च
यत्तु तत्राज्झलादेत्याया वोपपत्ते ३ शोपि स्यानिवदित्सुक्तं भा ४१ ष्येत त्रेढि वादमात्रमिति कैयट ५

सिरःसु
४४
निवत्वेय सु
वाड्यङोन
स्युः।ना
ग्लोपीत्यत्रा
ग्लोपग्रह
णो न साम
र्थ्यादिनग्लो
पोप्य
त्यराजंदि
त्पेत सिद्धा
र्थमिष्यते।

तिवि
शतेरिति
लोपस्या
सिस्थानि
वत्वात्पर
रूपं नस्या
त्। नेन्यः वे
यः लोलु
वः पोपुवः
वोन्नियङ्
त्यादौ सूत्र
राम मते
४४ यङ्
लुक्स्या

२१

दशाखांतानांद्वंद्वेभावसाधनाक्तिप्रत्ययांतविधिशब्देनयोगेकर्मणिषष्ठ्यांज्ञानार्थानांनःषष्ठीनस्तु
तृषद्विह्वानश्शत्निपापेनविधिशब्दस्यप्रत्येकंसंबंधःानेचकर्मणापेवक्तिप्रत्ययोस्त्वितिशंक्यंतथा
सतिपूर्वैराससहशेषषष्ठीसमासनिषेधःस्यात्कर्मधारयोवाआघेद्विर्वचनादेःसतःकार्यतिदेकत्नी
व्यहृत्यर्थपर्यवसानात्तद्भावेनद्विर्वचनाघसंज्ञाहायत्नेरैत्वाविधिशब्दस्यपूर्वनिपातायत्नेरिति
प्रांचः।वस्तुनस्तुकर्मधारयेपिनदोषःपूर्वनिपातप्रकरणास्यानित्यत्वांगीकारस्यतदाप्याव
श्यकत्वात्।अन्यथात्रैवदीर्घजशादिशब्दानामल्पाचनरत्वेनपूर्वनिपातस्यदुर्वारत्वा
त्।नचविधिग्रहणंस्वार्थमध्याहारेणैवतदर्थलाभादितिवाच्यं।पदांतकर्मकविधानेकर्त्ते
व्याहृत्यर्थस्यनियमेनलघुमशक्यत्वेनयातत्संबंधिनिकार्यकर्त्तव्येनेत्याद्यर्थस्यापिसंभवात्।
हृहैवातिवेतानिवाहृह्लवकःहह्लवीःतमाचह्लाराोहृस्वरांयनाहिविस्थानिवत्वनिषेधेनवलो
पापत्तेः।विधिग्रहणंतुनत्सामर्थ्याद्विष्टासिद्धिरितिनिदनत्सकलमर्थमनसिनिधायनिर्गलितमा

न्या१ लुगन्५

सिरःस्थ हपदस्येत्यादिनानिसंनिनोसनग्रत्यत्रपणाणावादेशयोरस्तेर न्नोषोनस्थानिवत्त्वाच्च्लवयवे कर्त
४५ व्यइत्युक्तत्वान्नोदुहृत्त्वहन्यफल्गोदाहरणेवलोपोनान्[illegible]ानस्यानवयवत्वादिनिभावइति
५५ शि।३ दीक्षितानांनन्नाविचिवस्यमाणारीत्यापदत्वस्यैवाभावात्नायजुपदांतस्यस्थानेकार्यंकर्तव्यमइ
निव्याख्यानेलोपोऽर्वोरः।स्तुबंनात्सिद्धिजितिमिश्रोक्तरीत्यापदत्वानपायात्।नचेष्टवदित्यतिदि
ष्टेनशिचिभत्वेनपदत्वबाधः।शिचोर्[illegible]त्वात्।नचप्रत्ययलक्षणं।वर्णाश्रयत्वादितिमनोरमायां
मुक्तत्वान्नन्नावर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययलक्षणमित्येतद्वर्णप्राधान्येएवप्रवर्ततइत्याकरग्रंथानान
पदपमीर्[illegible]त्रजभ्रव्वाग्रगणयाचःपरस्मिन्निनिस्त्रेकौस्तुभेनथैवाभ्युपगमाच्चानस्माद्दत्तवस्त्याम
त्यादिप्रग्र निप्रत्युदाहार्यस्वादिष्विनिपदत्वस्यतत्रसत्वात्तद्विर्वचनेसुधुपास्यः।वरो।वरेयोजादेशः।स्थानस्थानि
हके।७ वदित्यर्थः।सहविवक्षाभावेपिनिपातनांद्वंद्वःसप्तम्यलुक्कापायापावरः।पश्चयपडड्निवरच्यल्लोपय राम
लोपोनयानोलोपपूर्विचेत्यालोपेकार्यंऽल्लोपोनस्थानिवत्तायलोपोयायेपीपतेः।क्विपिये।ग्रिः।नत्रहिनिमेत्रे ४५

अल्लोपोऽद्वित्यादिसिद्धये५

तीङ्भावे ल्लोपयलोपयोः सतोरल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सत्येरनेकाच इति यणि यलोप स्तत्र कार्ये ल्लो
पो न स्थानिवत्। यत्तु कंडूयतेः क्विप् कंडूरिति तिह न्तिकारात्रेऽङ् नन्नात्प्रत्ययेन क्विनो बाधस्य
दुर्वारत्वात् कंडूयावल्लूपेन्ये वम्भवितव्यमिति भाष्यविरोधाच्च स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न
स्थानिवत्। तेन वाय्वोरध्वर्य्वोरित्यत्र वलि लोपो न। स्वरे चिकीर्षकः इह च न निषेधः। पंचारत्नी
दशारत्नयः स्थानिवत्त्वेन इगंते द्विगौ परितः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यति। सवर्णानुस्वारयोः। पिठ्ठ
। पिंषंति। इह श्नसोरल्लोपो न स्थानिवत्। ननु परसवर्णे कर्तव्येऽनुस्वारस्य स्थान्यचः पूर्वत्वाभावात्स्था
निवद्भावस्यैवाप्राप्त्या व्यर्थोयं निषेध इति चेन्न। स्थानिद्वारा पिपूर्वत्वस्याभ्युपगमात्। न चैवं विनि
यपनीत्यत्र गुकोऽप्रसंगः सत्रात्पूर्वकरीत्या स्थानिवत्त्वस्य दुर्वारत्वादिति वाच्यं स्थानिद्वारकपूर्वत्वस्या
नित्यत्वाभ्युपगमात् दीर्घे प्रतिदीव्ना। न चेहाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेपि आदेशप्रयुक्तकार्यस्या
निवारणात् दीर्घो भविष्यत्येवेति व्यर्थं दीर्घादिग्रहणमिति वाच्यं। आदेशप्रयुक्तकार्यं वाय्यनिड्न्यदीय्या

१ एतेन पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यवष्टम्भेन हत्यं दीर्घग्रहणं प्रत्याख्यातमिति नव्योक्तमपास्तम्। श्वोरागादिकानामव्युत्पन्नत्वे पि रिर्यतु विध्यतु रि
१ त्यादौ दीर्घस्य दुर्वारत्वात्। नवस्वरदीर्घत्वेत्यनेन पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदितीदमेव नियम्यत इति वाच्यम्। तस्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतस्य फलितो
१ र्थस्तदनुवादकत्वेन तन्नियम्यत्वायोगात्। न वैतत्सूत्रमेव तन्नियम्यम्। स्वरादिषु लोपाजादेशाए वेनासिद्धत्व सुप ५ गेमे

सि॰ र॰ सु ४६

46

नेनैव ज्ञापितत्वात्। तस्य च फलं प्रदयतीत्यादिसिद्धिरित्यवोचाम इह च न निषेधः। किर्योः गिर्योः। उशि
स ग्धि श्वमे। अद्नं। गिध्धः। अदेःक्ति निबद्धं। लं। ग्धं। दसीति घस्लादेशे घसि भसोर्हलीत्युपधालोपे झलो झ
लीति सलोपे झषस्तथोर्धोर्ध इति धत्वे घस्य जश्त्वेन गत्वं। न च अडभ्यवेकार्यत्वेपोलोपो न स्थानिवत्। बहुव्रीहौ
समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्विति समानस्य सः। चरिजत्तत्तनुः उ हत्तः। गमहनजनखनघसां
मुपधालोपश्च। र्त्वे कार्येन स्थानिवदिति सं। ह्यपि। अदर्शनादधिमथु इत्यादौ किं यो ऽदर्शनसत्वा
नुकुर्वीरन्नित्याशंक्याह। प्रसक्तस्येति। संयोगान्तस्याय दस्येत्यवधिकारादाहायमादमितिन दंतस्य
निःश्रतोन्त्यस्येत्यनेनेत्यर्थः। ननु येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थत्वात्सौत्रमन्तग्रहणं सुत्यज
मिति येन्नाय थोद्देशेनस्यावरूपकत्वात्। केचित्तु कार्यकालनायाप्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोग
वेनोपस्थेनीद्दशविग्रहलाभार्थं तेन द घत्करोतीत्यत्र न संयोगान्तलोपः। स्याउश वस्कन्नस्क अन्त
ग्रहणास्त्रत्यजं सिद्धान्ते प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षस्याश्रितत्वान्नत्युपराः प्रतिषेधः इति वचनमेवेदं। अथ

प्रसन्तनि
षेधापत्तेः।
नहि तेषु कर्त
व्यतुग्ग्रहणं दे
शाद्रत्रोपादे
रस्सिद्धत्वं प्रा
प्तम्। किंच
स्वरदीर्घत्व्य
पिनापूर्वम्
नपदान्ते स्व
रादेव प्राप्ते
तद्वत्थ्या सुप
राम गम्यते
४६

१ हृदीर्घग्रहणाभावे स्वरदीर्घत्येत्यत्र दीर्घग्रहणं कार्यम्। एवमपि निमेधानर्थ [illegible] क्य मिति दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानं प्रतिदीव्न इत्यादौ
१ क्वचिदन्यथासिद्धिपरमिति वक्ष्यामः। नवतस्य दोषइत्यत्र दीर्घग्रहणान्निस्तारः। प्रतिदीव्न इत्यादाव [illegible] तिव्याप्तेरत्रैपादिकदीर्घार्थं तदिति तो
१ रा क्रान्तयिष्यमाणत्वाच्च। १

वावाच्यो व्याख्येय इत्यर्थः।सा च द्वेधा अन्तरस्तत्राज्झल इत्यपकृष्य संयोगांतस्य झलो लोप इत्येकाच्त्वेन रंगे
संयोगांतलोपे कर्त्तव्ये बहिरंगस्य परोऽसिद्धत्वादिन्य परा कार्यकालनापरमिदं। यथोद्देशाभिप्रायेणाघं
द्वयं नन्वारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत् न। तदभावात्। काव्यं कलत्रं चाव हा
हारी का व्यु कलत्र इत्येव भवति आद्यपक्षे द्वये लोपप्राप्तिविरहात्तदैकरूप्यात्पस्त्वं पूर्वमंतरंगपरपू
रं बहिरंगामित्याश्रयणीयमित्याकूः। यद्वैकाच इत्यत्र संयोगांतलोपं वदतां प्राचां मते रापं नाहि पिकठ्ठ
दुर्वारः। क्वौ विधिं प्रति नस्थानिवदित्युक्तेरितिदिक् परामाकूतमाहि न्या संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेनोष्ठ्यामे
ग नचैवमपि गिरिवेशमपनेर प्रत्यये वचनारंभपक्षे गिरिवेहून प्रत्याख्याने गिरिवेश्म इति रूपभेद
स्यास्य सत्वात् कथं फलभेदाभाव इति वाच्यं प्रामाणिकफलभेदस्यावश्यांगीकार्यत्वात्। यथोत्तरं मु
नीनां प्रामाण्यात्। कथं चिदप्येकरूप्यसंभवे वैरूप्यांगीकारस्यान्याय्यत्वात् इति पक्षद्वयेऽपि पक्ष
द्वयस्यापि भाष्यारूढत्वादिति भावः। चत्वारीति। नन्वपुनर्द्वित्वे एकधा त्रिधा एकपादि पं[illegible]त्रियं चेति

सि॰ स्तु एवंद्विधं त्रिधं चत्रिधेति प्राचीनरीत्यानवरूपाणीति रूपचतुष्टयोक्तिः कैस्तु यपघनामि चेन्नाए कंल ह्लणामे
४७ कस्मिन्नलहृपे सकृदेव प्रवर्त्तते इति न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याप्रवृत्त्वात् द्वित्वपरं परायां रूपानेत्यस्य तु वीर
५७ त्वाच्चानचशरोझरि हलोयमामिति लोपेन सिद्धिः तस्यापि वह्यमाणादिशापाद्धिकत्वात् केचित्तु सर्व
त्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्यनेन नञ्झ्वस्यासिद्धत्वाभावेद्धकारस्य व्यंतयनरत्वेन पुनर्द्वित्वप्रवृत्तौ बाधका
भावात् अत एव संप्यनेत्याद्यो परसवर्णाय काराद्द्वित्वं भाष्यकृतानामृत्सेन इत्यत्र टकारद्वित्वं भ
वतोदाहृतानास्सिद्धये च पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्युपन्यस्ताहयेतु भवइत्याहावच्याष्टमिकद्वित्व
स्यस्थाने द्विवचनत्वात् स्थान्यादेशयोरभेदाद्धकारस्य पुनर्द्वित्वप्रवृत्तौ ह्रास्य भावादिति
वदंति तत्र दकारस्य व्यंतयतरत्वेनासतु पुनर्द्वित्वं पकारस्य पुनर्द्वित्वं तु न सम्यगिति प्रतिभाति तथा
ष्टमिकस्य स्थानेद्विवचनत्वे [illegible] स्त्रीषघ्नति संकायाः सर्वत्रासिद्धीयमित्युपन्यासवैयर्थ्यापत्तेः ॥ न च ध राम
कारविषये चरिताक्षितिमात्रकार्थितं तत्र तु नैउपन्यासश्चावचैयक इति वाच्यं [illegible] रूपाणि ४७

ध्र॰

८ वस्तुतस्तु शत्वस्यासिद्धत्वेपि न क्षतिः। धस्यैव पुनर्द्वित्वेपि वरूपस्य पक्षत्वेनेष्टसिद्धेः। नव्यानां तु पूर्वत्रासिद्धीयमिति मास्तु इत्येवं रूपचतुष्टयोक्त्या नुमीयते। अत एव षट् सन्तीत्युक्तं हृद्वनं हेतत् यतकारद्वित्वोक्तिरयुक्तेति चिन्त्याम॥ ८

स्यस्य पदुर्वारत्वात्। किंच दकारस्यापि किं स्थाने द्विर्वचनमुत द्वित्वप्रयोगो द्विर्वचनमिति। नाद्यः। रूपानेकत्व
स्योक्तत्वात्। न द्वितीयः। धकारेपि तथात्वापत्तेः। न च षकारस्थाने द्विर्वचनमेवाश्रीयत इति वाच्यम। मा
नाभावात्। अपि च सर्वस्य द्वे इत्यत्रैव पक्षद्वयेपि बाधकान्युपन्यस्य तत्परिहारपूर्वकं पक्षद्वयम
ङ्गीकृतं भाष्यकृता। अचो रहाभ्यामित्यादौ स्थाने द्विर्वचनत्वांगीकारे किं प्रमाणं। श्रुतिसा
म्यमिति चेत् लाघवात् द्वित्वप्रयोग एव न्याय्य इति दिक्। न चैवमपि चत्वारि रूपाणीति मूलोक्तमसंग
तमिति वाच्यम्। धकारद्वित्वमादाय तथोक्तत्वात्। अत एव दकारस्यापि द्वित्वे एकदं द्विधं एकधं
द्विदं द्विधं चेति। एवं द्विदं धकारसहितं द्विदं च द्विधेति षड्रूपाणि। तेषां सकारद्वित्वेन द्वादश। विस
र्गद्वित्वेन चतुर्विंशती रूपाणि भवन्ति द्विधमिति मूलं सर्वं गतार्थं। द्विपमिति। नन्विह द्वित्वमेव दुर्ल
भम्। अंतरंगे द्वित्वे कर्तव्ये पदद्वयाश्रितस्य परत्वाबहिरंगतया संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्। किंच
धकारस्यापि द्वित्वे कर्तव्ये प्रत्यासिद्धत्वाज्झल्वचीति निषेधात् द्वित्वं दुर्लभमिति चेन्न। यथा हे शपद्वा

सि॰र॰स्व अयगान्।अन्यथादध्यत्रमध्वत्रेतिभाष्योदाहृतमसंगतंस्यात्।पद्मानरेपिअनचिचेतिद्वित्वं
४८ धकारस्यभवत्येवनाजानंतर्यइतिबहिरंगपरिभाषायानिषेधात्औत्तरकालिकेद्वित्वेअवकं
५४ २ पंस्यैत्यजानंतर्यसत्वात्।अत्रहरदत्ताचार्यैः।अंतरंगेवहिरंगेवाअचोरानंतर्यात्अयंपरोनाजा
नंतर्यइतिनिषेधप्रवृत्तिः।एवंचयकारद्वित्वविधतोमयइतिवार्तिकेजानंतर्याभावेपिपरविधोनत्स
त्वात्तत्रअहात्निरविहतेत्याहुः।तन्मतेसंयोगांतेत्यत्रत्यनवाबहिरंगलक्षणमन्वाह्वेतिभाष्यविरुद्धं
।किंचपचावेदमित्यत्रएनत्यैइत्यैत्वंकृतेनेत्याशंक्यबहिरंगपरिभाषयानेतिसमादधानस्यहरद
परस्य ४ त्तस्यैरविरुद्धमित्याहुः।वस्तुतस्तुतन्मतेनाजानंतर्यइत्यनित्या।बहिरंगलक्षणानत्वाह्वेतिवार्त्ति
कोक्तेः।अतएवयणोमयइत्यस्यदध्यत्रेत्युदाहृतंभाष्यकृता।किंचकैयटमतेपिअचोरानंतर्य
मित्यसंगतमेवयत्वंतुकोरासिद्धइतितन्मूलभूतज्ञापकविरोधात्।तस्माद्द्वित्वंतन्मतेप्यविवाह्वि राम
नमेवेतिदिक्।नचनमस्तुभ्यंपरिनिनिषेधात्कथमत्रयणोनिवार्यं।तस्यांगत्वेनाजादौत्वस्यएव ४८

नत्वप्रत्ययेनेः। नचैवमपिशाकलेनरूपांतरमपिकिंनस्यादितिवाच्यंसमासेतन्निषेधात्।नचनित्यस
मासएवसः।नित्यग्रहणस्यभाष्यकृताप्रत्याख्यातत्वात्।अतएववाप्यामश्वोवाप्यश्वइनघामानिनी
घानिरित्यत्रस्वश्वयेतिवासमासेशाकलंनेत्युक्तंषष्ठे।अतिर्वलोकापत्तुरीहतेचसप्रम्यर्थेहत्य
त्रकेप्यचहरदत्तकौस्तुभकृताव्याङ्गंवाप्यश्वइत्यादौसंज्ञायामितिसमासइतिनतत्र।संज्ञापांस
मासस्यनित्यत्वात्।सर्वैश्चत्तनथैवागोक्तत्वाच्च।नचैवमपिध्यायतेःसंप्रसारणेनसुधीश
ब्दस्यनिष्पन्नत्वात्संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपापत्तिरितिवाच्यंसंप्रसारणापरत्वेसमानांगग्रह
णमितिवार्त्तिकानोधाःयंशाःइतिहृतकारस्यवैकल्पिकंद्वित्वंभवत्येवरेफस्यत्वन।अचोरहाभ्यामित्य
त्रद्वित्वनिमित्ततयासा[illegible]दाश्रितत्वेनकार्यित्वस्यबाधात्।नचैवंसुध्युपास्यइत्यत्रापियणस्या
त्सालोपिध्युपन्कार्यित्वेननिमित्तत्वस्यापिबाधसंभवादितिवाच्यं।वाप्यश्वपितृपसोपदिति
लिंगात्प्रवृत्तेनाहत्यबाधानंगीकारात्।अतएवनहिकार्यनिमित्तत्वेनाश्रीयतइत्यपिनाशंक्यं॥
पूर्वस्माद्धिधोस्थानिवद्भावात्संप्रसारणस्थानिकस्यात्तथात्वात्॥४

८।३

सि॰ ख॰
४६
५१

म २ ५४

लाहृतिरित्यत्र विसर्गमात्रस्य द्वित्वं नान्यस्याप्युक्तनस्कलरणस्तत्रस्थभाष्यविरोधाल्लाहृतिरित्यसाध्वि
तिगम्यश्चाङ्गेव ह्यां इति दिक् ॥ तत्पुरुषे वेति । आदित शब्दपरोस्य पुत्रशब्दस्तास्मिन्पुत्रशब्दस्य द्वित्वं नेत्य
र्थः । व्याहृत । नन्विदं व्यर्थमनचि चेत्यनेनैव याह्निकद्वित्वस्यासिद्धत्वादिति चेन्नैवं आक्रोश इत्य
नुवर्त्तनात्तत्रैव याह्निकं द्वित्वं न तु यथार्थकं न इति नियमार्थं वार्त्तिकस्यावश्यकत्वात् । अचो
० रहाभ्यां अनुकम्पराभ्यामिति । एतस्य पदशब्दाध्याहारो लभ्यते ननु तस्मादित्युत्तरस्येति परिभा
षया अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानादिति प्रक्रियाव्याख्यानात् अङ्गुणत्वानुवाद इत्यादेः कोऽर्थो
अभिप्रेतः अनुवादस्मात्रे इति अनूद्यमानविशेषणा इति अनूद्यमानविशेषणा विशेषणाद्यानि
वा नाधः इकोयणचीत्यादावपि तदनुपस्थितिप्रसंगात् । परिभाषारंभवैयर्थ्यापत्तेश्च । न द्विती
यः । प्रकृते तदनुपस्थितौ बाधकाभावात् अचइति हि अनूद्यमानविशेषणं न त्वनूद्यमानविशेष राम
णमिति नानन्तरीयमानाभावात् उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकविरोधाच्च तत्र ह्यनूद्यमानस्यात्र ४६

विशेषणांश

नोविशेषणाभावात् इति तथा चानूद्यमानविशेषणात् इति फलितत्वात् स्मृते च तदुपस्थितिर्नो बाधकाभा
वः। किंच मांड्श्च मित्यत्र यकारे तिप्रसंगो ऽदुर्वारः तस्मात् तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य न ये वेतत्सम्पत इतीन
न्वेवमपि रेफहकाराभ्यां परस्येत्यत्र कथं तदुपस्थितिः अनूद्यमानविशेषणत्वात् तयोः। एवं च ह
र्य्यनुभव इत्यादौ नकारभकारयोरतिप्रसंग इति चेन्न तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् तान
हीह अविषयातिरिक्त [illegible] तस्याः कश्चिद् द्विविषयोऽस्तीति तस्मादुक्तपरिभाषाविषये नायं निषेधः एवं तस्मिन्नि
ति निर्दिष्ट इत्येतद्विषयेऽपि वक्तव्यं स्थानेन्ययहणो न परिभाषाणामनित्यत्वमात्रं ज्ञाप्यत इति नैवं वक्ष्य
माणत्वात् [illegible] न कश्चिद् दोष इति दिक्। परेणानुनासिक इति सूत्राद्वेत्यनुवर्त्तनं त्वाशयेनाह वेति। ह
लोपमांक्ष पेहोन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तितमभिप्रेत्याह लोपः स्यादिति। हल इति
किं शय्यायामासि निः किं आनीरआ धोतोतायमीति। किं मध्ये आ इत्यपि भिन्ना असति लोपारंभे एक
परूपेन स्यादित्यर्थः। दित्यादित्यादित्यपत्युत्तरपदात् ण्य इति आदित्यशब्दो द्वेवतार्थे ण्यः। यस्येति च

तस्तु ५

सि॰स्त्र
५०
50

न

त्यल्लोपे अनेयलोपः॥नचाल्लोपस्यस्थानिवत्त्वंपूर्वत्रासिद्धत्वान्निषेधात्॥महत्त्वमिति॥अल्लोपोनाए
चः॥क्रमादिति॥यथासंख्यसूत्रात्॥एवंचेतिफलाभावादितिशेषः॥वांतो॥यिप्रेनविधिरिनित्यस्यापवादस्तत
यापास्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणात्॥इत्यनयानदादिविधिमभिप्रेत्याह॥पकारादावितिः॥औदौतोरितिपूर्व
सूत्रेनयोरेवस्थानित्वेनक्रमभ्वात्॥क्रमकल्पयोः॥क्रमस्येवबलीयस्त्वात्॥गव्यमिति॥मन्वादलोपेन॥
वांतः॥किं॥रैयतीति॥किं॥गोभ्यां॥प्रत्ययेकिं॥गोयानं॥नत्रुगवतिरित्यत्रलोपःशाकल्यस्यहलिसर्वेषा
मितिवालोपस्यादित्याशंक्याह॥वानद्रष्टव्यत्रेति॥प्रक्रियाप्रकाशेतु संज्ञास्वैकत्वाल्लोपःशाकल्यस्येत्यस्यप्र
वृत्तिनविकल्पत्वाद्वालोपोनेतिस्थितं॥धातोः॥एवकारइष्टतोवधारणार्थः॥अन्यथौदिप्रत्ययनिमित्तस्य या॰४
चेद्धातदेशस्तर्हिधातोरेवचेदेवेतिनियमाययतो वा अव्यइत्यत्रमधुनश्चौबाभ्रस्तोन्यादिनाययंजिवांताद
शानस्यात्॥लव्यमिति॥लुनातिरचोयत्॥अवश्यलाव्यमिति॥लुनातेरोरावश्यकेइतिण्यत्॥उभयत्रा राम
पिगुरात्स्वद्धोर्यादितिभिन्नत्वमेचइतिभावः॥उपतइति॥वेत्रर्नंतुसंतानेकर्मणीलट्॥ततोपाकियजादित्वा ५०

रू५१ त्प३

त्संप्रसारणोपरस्य पूर्वत्वे च कृते अच्चन्त्या वैनि दीर्घ आङा सह गुणो ओ यन इत्यो कारो नयकारादि मि
त कइति ओ यमेति तस्मादेव कर्मणि ल्युङ्। संप्रसारणादि पूर्वत्व न तु आङा जादीनामित्यादि आट् अश्च ति ह
त्विः। त्याय्यं ङ्यमिति। शाकि लिङ्गेति कल्पः। ह्रेयं ङेयमिति। अहैमे हल्च अश्वेति कल्पः। कानि संनीति। वाक्य
संस्कारपक्षे गोदा आङ् गुणः। ननु गुणाग्रहणात् व्यर्थ पूर्वपरयोरेको भवतीत्युक्ते उपेंद्र इत्यादा उभयान्तर त
मस्य एकारस्यैव प्रसक्तेः। न चैवं एकारोपि स्यादिति शंक्यं तस्य वृद्धिसंज्ञकत्वेन एच्येव तद्विधानात् उच्य
ते। असति गुणग्रहणे रमेशो गंगोदक इत्यादौ आन्तरतम्यात् अमात्रा वेडो स्यातां असि द्धौ तु गुणसंज्ञायां
तपरत्वात् द्विमात्रयोरेव गुणा पदृशा क्यत्वात् न दोषः। किं च कृष्णर्द्धि रित्यादा उभयान्तर [illegible] तमाभावात्
कारोपि पक्षे प्रसङ्गेन न च कर्त्तरि चर्षिदे वृन्नयो रिति लिंगाभेवमिति वाच्यं। अकारस्यापि पक्षे प्राप्त
न पाश्रायकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। पूर्वपरयो रितिः एका पूर्वपरयो रित्युधि हृत्वेनुक्तत्वादयमर्थो
लभ्यते। यत्तु अंनादिव च्चेति ज्ञापकादिति भाव इत्याहुः। तार्थेत्यां असत्यधिकारे अंनादि वत्वेपेतद्धा न्ते५

श्री नी

सि.र.रत्न क्यार्थविरोधासंभवेज्ञापकत्वस्यैवायोगात् अन्यथा एवं प्रकृतनयणादेरेवानादिवज्ञावाधनेचेष्टापत्ति
५१ रपसिद्धान्तापत्तेः शाम्यत्रेत्यादौ मानलङ्गणानुस्वाराघापत्तेश्च न चाग्निमथराहहङ्गाऔदेश विषय
51 कमेवेदं ननु यणादिविषयकेन घाचनेोक्तदूषणावकाशः इति वाच्यं मानाभावात् उभयविषयकत्वसं
भवाच्च । किंचास्मिन्पक्षे षत्वतुकोरसिद्धत्वमित्यनर्थकं प्रसज्येत । न चोभयस्थानिकस्यैवानादि
वृत्त्वं नान्यतरस्थानिकस्य यश्चोभयोर्भयोः स्थाने जायते लभते सोऽन्यतरतो व्यपदेशमिति न्यायात्
इति वाच्यं तादृशानियमे मानाभावात् उक्तन्यायेनैवानादिसूत्रप्रत्याख्यानसंभवाच्च । न चोक्तनिय
मे तुल्यास्येत्यादिनिर्देश एव मानमिति वाच्यं तद्धूतो रेवास्त्वत्विन्न्यायेन तुल्यास्येत्यस्य ज्ञापकतो
पपत्तौ भवदुक्तज्ञापकस्य वैयर्थ्यापत्तेः । नन्वक्तुतुल्यास्येत्येवं तत्रज्ञापकं नावतायेकः पूर्वप
रयोरित्यस्य वैयर्थ्यं न तदवस्थमेवेति चेन्न ज्ञापका अपेणास्तु प्रत्याख्याना नोचित्यात् । एवमति राम
स्वश्ञ्च तराराणामपि प्रत्याख्यानं शक्यत्वाच्चेति दिक् ननु पूर्वपरयोः एथक्कृत्वानित्वे आदेशद्वयं स्या ५१
त्री

दित्याशंक्याह एकश्रुतिरिति एतदर्थ्यमधिकारादेव लब्धमिति भावः। नन्वत्र गुराविल्यत्रैव विशेषणस्यैकत्वस्य पृथगेक
त्ववद्विवक्षितत्वसिद्धावादेक एवादेशो भविष्यतीति किमेकग्रहणेनेति वाच्यं मीमांसकैस्तत्स्यागी
कारे कृतेपि वैय्याकरणैराश्रयितुमशक्यत्वात्। अन्यथाऽचो रहाभ्यां द्वे आदेः धातुकस्येड्वला
देरित्यादावुद्देश्यविशेषणानामच इति रहाभ्यामिति वलादेरित्यादीनामविवक्षापत्त्या सर्वैयर्थ्यकः
नस्यात्। दशापवित्रेणाग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यगतस्येहैकत्वाविवक्षावत्तात्तस्मादिह तन्न्यायानाश्रयणो
एकग्रहणमेवमानमिति ध्येयं। अतएव ग्रहणकशास्त्रेऽप्यप्रत्ययग्रहणमपि सार्थकं। यत्तु वदंति गुणा
नुरोधेन प्रधानत्वेनेत्यायमन्वादेक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणान्न्यायप्रसिद्धार्थकथनपरं
रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्यत्र चकाराद्वाक्यभेदेन नकारद्वयविधानान्न दोष इति तन्न सत्।
प्राणिणात् इत्यत्रोभो माभ्यामसस्येत्यनेना विधीयमानो णाकारो द्वयोः स्थाने एक एव स्यात्। न चात्रोभौ ग्र
हणासामर्थ्यान्न दोष इति वाच्यं। असति तस्मिन्नणाकारस्य पपीयेणाश्रवणाप्रसंगात्। इदानीं निशाह्से

सि॰ र॰ स्व वद्दिन्वेद्व्योर्नकारयोः स्थाने णकारो विधीयमानः स्वकस्वस्यादित्यनिष्ठापादकत्वा वैयर्थ्याभावं स्य
५२ ष्टएवानचात्रषष्ठीनिर्द्देशविरहान्नैवमितिवाच्यं न स्यात्तत्र कल्पनीयत्वात् षष्ठीनिर्द्दिष्टस्यादे
52 शाभवतीतिभाष्योक्तेः अतएवनाभिनभंचनभ्रोहनः परस्त्वपि रश्चुवयारशावङ्गत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य
तत्रापेन्नगणादित्युक्तभाष्यव्याख्यावसरे हृद्दिस्त्रे कैय्यटेनोक्तं संगच्छते नतस्माद्दुक्तरीत्याएकयहरा
मप्पावरेपकमितिदिक्‌ग्ररराणारतिकिं श्री श्रीः अरीतिकिं सोधातकिः सुधातुरकङ्धेताज्ञि
त्र कङादेशोरयरोमाभूतानतुङः स्थाने ङानतोयोरएसरपरङत्येवं वक्तुमुचितमितिचेन्नतथा
सत्यनंतरतमत्वान्नकोप्यादेशः स्यात्तानचतुर्गाविधिसामर्थ्यांशंकां रमेशाङ्गत्यादौ चारितार्थ्यात् रान
चरपरत्वविधिसामर्थ्यान्ह्लुग्माद्धिरित्यादावकारो भविष्यतीति वाच्यं गीः पूरित्यादौ कृतइत्वातोरुदो
ष्ठ्यपूर्वस्येत्यादिनाविशिष्यविधीयमानयोरिकारोकारयोश्चारितार्थ्यात्तानचङ्गान्तरपरेङत्येव
वक्तव्ये अग्रायहरां हुग्माद्धिरित्यादावकारं आयथिष्यतीति वाच्यं न तथासतिपररराकारेराप्रत्याहा राम ५२

रापत्याकर्त्रर्थमित्यादावपि रपरत्वापत्तेः। न च हलो यमां यमि लोप इति लोपेन निर्वाहः। वैकल्पिकत्वात्। न
च रोरीति नित्यलोपो भविष्यतीति वाच्यम्। इको यणचीत्यत्र यदस्योपस्थानं तद्वै प्यर्थ्यापत्याव हि
रंगत्वेन यणो सिद्धत्वाच्च तत्प्रवृत्तेः। इग्यणः संप्रसारणं यहणो सर्वत्र परे गागोति राद्धांत पिष्यमाणा त्वात्। न ने ३
चाणग्रहणोप्येष दोषः प्रशास्त्रहणामिति लिंगात् तर्हि इग्यणग्रहणोपि तत्स्तुवचां आद्गुणाइत्यादावस्योपस्थि
तेर्गुणाहद्विशब्दानुवृत्त्या प्रियवत् षष्ठ्याः स्थानेन ताद्विधिस्तत्रादौ विवभवत इति फलितमुन्मत्तइन्तावपीतीष्ट च स्वत
न्त्रत मे च विनार्थात्ः स्थानेन भवंति। एवं चानेकाल्त्वात् सर्वादेश[illegible]शकापि नेति चेत् नाप्रनिदारयति
प्रनिधारयतीत्यादावर्थवत्त्वे तो दाधाघ्वदाबिति घुसंज्ञायां प्रणिदापपतीत्यत्र नेर्गद इत्यादि
नाणत्वापत्तेरित्येतत्सर्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे रपरः सन्नेवेति। षष्ठी स्थाने योगा स्थानेन्तरतमस्तत्राभ्यां स्थाने
ग्रहणाद्वयमनुवर्त्तते। एकं च प्रथमया विपरिणम्यते स्थानं च प्रसंगइत्युक्तम्। एवं च उः स्थाने प्रसज्य
मानोऽण् रपरो भवतीति वाक्यार्थः संपन्न इति प्राचः॥ वस्तुतस्तु लाघवादेकवाक्यतापास्तु स्थाने ॥

२१ र्व३ भ्र

सिर-ख
५३
53

रूपयोगुणोर परोभवतीवाक्यार्थसंभवाद्वाक्यभेदप्रमाणाभावोदेकुत्स्थानेग्रहणंव्यर्थंउ ग्रुडितिव
द्गितिवक्तव्येपरग्रहणासामर्थ्याच्चेति।एवंचाराराबादेशोभवतइत्यर्थः।नचसर्वादिशनायत्तिः।अकारा कारा
तिरिक्तस्यसमुदायरूपस्यस्थानिनोभावात्तान्नचाङुणाइत्यत्रतदभावेपिकृतइत्थ्यालो रित्यत्रकृदंतस्य
धातोरित्यर्थलाभान्नसत्वमितिवाच्यं।विशेषणविशेष्यभावेकामचाराद्वाधोर्कृकारस्येत्यपिव्याख्याने
बाधकाभावात्तानचैवमुरथधायाश्चेतितद्भुतस्यत्रवेप्यर्थ्यंशक्यंपाश्रगाहिमप्रत्ययेनकृकारेकिशेषि
नेतस्मिन्निनिपरिभाषयाव्यवहितेसत्यप्राप्तेतदपरंभादिनिदिकुशोत्तरतम्यादितिरेफलकाराश्रु
रस्कयोरर्श्रलइत्येतयोरेफलनकाराद्वाराख्यानसाम्यादितिभावः।पेहेहित्वमितिक्लुधेर्धस्येतिभावइतिदी
क्षितिताः।नग्नोजग्धेवकनेदकारस्येत्येववक्तुमुचितत्वान्नचासिद्धत्वेशक्यं।एवंत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्यु
क्तेः।लोपोवेति।मयोहोन्यतरस्यामितिसूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः।सवर्णोग्निरीति।पथ्यासंख्यनिहन्त्यर्थेसवर्णाम
णीग्रहणमितिभावः।त्रिधमिति।झत्वएवंगत्येत्यर्थः।परोः।मयइत्यनेनयुनर्द्वित्वेचतुर्थधकारमयिनोध्यां। ५३

असंभवतीत्यवते: क्षिप्रष्ठि एजादित्वसंभवात् ३

वृद्धिरेचीत्यस्यैतत्प्राप्तं ह्रस्वैकार्थमिति विष्ठौनन्तु रूपान च परगुणोत्पादिनात न्निषेधः शंक्याः तस्या
नित्यत्वात् तत्र चमानं संज्ञाप्रमाणत्वादिति नि हैशः एत्येधतिएचेत्यनुवर्तनं एत्येधत्योरेव विशेष
णान्न त्वठो संभवादिति प्राञ्चः वस्तुतस्तु परस्परमोहचर्यादेवैजाद्योर्ग्रहणं न त्वेचीत्यनुवर्त्यात्रान्व
यासमासैकदेशेनस्य विशेषणान्वयायोगाद्वाक्यभेदापत्तिरित्यभिप्रेत्य फलितार्थमाह एजाद्योरितीन
च एधते रैजादित्वविशेषणं व्यर्थं व्यभिचारविरहादिति वाच्यं ऊढ़ौ नाद्यडि माभवान्प्रेद्दिधदित्यत्र त
द्व्यभिचारसत्त्वादिति केचित् तन्न वोक्तत्वात् न च नत्वोपधाकस्वाभ्यं वा नित्यत्वेनाधिशब्दस्य द्वित्वेऽप्यु
पधात्वादुस्वाप्राप्तावेजादित्वमहत्वं नमेवेति वाच्यं द्वित्वापेक्षयोपधाकार्यमेव बलीयः इत्योरा
कृदित्करणो न ज्ञापितत्वाक्षोच्छुपभोगइत्याशंक्याह परधायादस्तु पधाकस्वत्वे पश्चाद्विशहस्य
द्वित्वे एजादित्वाभावस्य स्पष्टत्वात् तानुरूपेतीत्यादौ वृद्धिरेचीत्यनेनैव गतार्थत्वाद्यत्थोपपाग्ग
त्याशंक्याह पररूपगुणानि एत्येधत्यारेडि पररूपे ऊठिचाकुरो घाधनपोरपवादः निविवेकः प्रष्ठौहः

भाष्ये तु एत्येधत्योरिति योगं विभज्यै वीति विशोषितम् २

य त्तु प्रेषयतीत्यादा विवक्षेदि धादित्सन्नापि रिाक्षः प्राग्भाग स्पृश धूपत्वेमत्त्येवेत्याशये नातिप्रसङ्गमाहुर्नव्याः। तद्धि न्त्यम्। अन
र्थकत्वेनातिप्रसङ्गाभावात्। भाष्याघाशयस्तु तन्मध्यपतितन्यायेन धातोवयविकस्यार्थवत्तयाप्रतिग्रहणेनग्रहणाद

सि॰र॰स्व इतिप्रष्ठंवहतान्यर्थेऽस्दसिसहः वहश्चेतिणिः। भजोण्विरितिसूत्रान्तदन्तुच्चनेः। ततः प्रसादावाचक्वा।
५८ हेत्त्तुडूत्सूठुसंप्रसारणश्चेतिगुरु वं स्त्यन्त्वेऽनेनवृद्धिःमाभवानिति। नमाङ्योगइतिनिषेधादाडभावः। नुवे
५५ पधाकृस्वन्वहतेनापमेधनिरितिवाच्यम्। एकदेशविकृतन्यायेन तत्त्वनयायातान चस्मानेद्दिर्वच
४ स्व नयन्नेधिशाद्धधिधिशृदृ॥ आदिष्टेवस्नसादाविवप्रकृतिप्रत्ययस्तुग्धन्वाहोषस्तद्वच्छइतिवाच्यं॥द्वि
घ्रयोगोद्दिर्वचनंषाष्ठमिनिराद्दोतयिष्यमाणान्वानाभन्यथाद्हेवणिलोपोनस्यात्। एतेनएच्चा
त्येनेस्वविशेषणानन्वेध तेरव्यभिचारात्सायंनस्पृशद्धांनरत्वादितिधात्तुदृनिस्थ्यप्रत्युक्तं। णिचिचात्तेय्य
धूपतानपायादितिदिक्। अत्ताह हिन्याः सर्वपरयोस्वोर्वृद्धिरेकादेशावकात्यप्त्यर्थः। जुहवितर्केकु
नम्नहः सोस्यास्तीत्यहिनीमत्वर्थीयइतोनांतलक्षणीडीश्रञ्चश्रत्तशद्देनषष्ठीसमासेपूर्वपदात्संज्ञाया
मितिणत्वेपरिमाणविशेषविशिष्टासेनाश्रहौहिणीत्वात्। ईशरिणीयोरितिकाचित्कोऽपपाठः। स्वैरीतिणि राम
न्यतेवृद्ध्यभावायस्तैः। स्वैरिणीइतितुलिंगाविशिष्टपरिभाषयेतिद्रष्टव्यं। केचित्तुङीपःप्रागभागमादये ५८
यत्वन्तारणामूहिनीतिविग्रहउक्तोनव्यैः। तन्न। संज्ञायांणत्वमितिस्वोक्तिविरोधात्॥

तपुसकार्ते स्त्रीलिङ्गिणीवीतिः॥ अतएव तेनैवसिद्धे च्छितिपिउत्त्वत्या
पेर्दहिङ्किदिरसवर्वैप्रय

वतदुपपन्नोपरि भाषासंचारो निष्फलइत्याङ्कः। इरगतौ कंपने च भावे घञ् स्वेनाभिप्रायेण। ईरः स्वैरः कर्व
करणो हृतेति समासः। इह चेरिन्य हरोऽप्रत्याख्यातं भाष्ये स्वैरशब्दान्मत्वर्थीये निनारूपासिद्धेः। स्या
देतत्स्याद्वैपरयोरप्यधिकाराद्विधीयमाना वृद्धिः संहरतिस्यात्। न चाचीत्यधिकारेणो रे रिणोरची
ति व्याख्यानस्य मनोरमायामुक्तत्वात्। किं च उभयत्रत्य हंत तदादि विधौ समस्तिप्रकारान्तस्य स्वशा
ब्दस्य प्रजादेरीरिन् शब्दस्यैवान्यथा पर्यवसानात्पुनरपि दोषस्तदवस्थः। न चादचीत्येतयोरवृत्तिसा
मर्थ्यादैप्यधिकरणापसंबंधाश्रयणान्न दोष इति वाच्यं। वैप्यधिकरण्यपक्षेपि वान्याप्यन्वात्तायेन वि
धित्वस्य तदपवादस्य तस्यापि मिन्विधित्वस्य [illegible] च बाधेऽतिगौरवापत्तेति चेदुच्यते। पदा स्वैरि बाह्या
पह्नौ चेति निर्देशात् स्वैरवैकादेशो न तु वृद्धस्य स्येति सामान्यापेक्षज्ञापनान्न कश्चिद्दोषः। प्रक्रिया
प्रकाशेपीत्थमेवोक्तम्। एतेनाभिप्रवेशस्य तत्रत्यप्रक्रियाहृदयपरापरमनोरमायां ग्रंथः परास्तः। एवं चाक्षौ
भिपर इति यत्प्रचां व्याख्यानं तन्न सम्यगेवेति दिक्। प्रौहः हौठ। अत्रोहशब्दो वार्त्तिकेऽपठितोऽपि तंत्रांतरे १

उपसर्गीत। उपसर्गीत्किम्। प्रगतात्रा ऋच्छकौं अस्यादेशा त। प्रच्छकौं तपरं किम्। उपसर्गकारीयतीति। उपसर्गकीरीयतीत्यत्र वासुपीति विकल्पः स्यादिति। इतिकृतो एवं वदतो स्तूत्रे तपरत्वं व्यर्थमिति ध्वनितम्। तद्भिन्नम्। उपर्त्ते कारीति उप ढलोपे चेबुरकीरतीत्यत्र नित्य वृद्धि निवर्तकतया साफल्यात्। सुवन्तोवयवकेत्वौ माने न वासु . पीत्यस्या प्राप्ते:॥१०

सिकौ
५५
55

त्वादिह प्रवृत्तिमद्भतिप्रक्रियाप्रकाशादावुक्तं। इदानीं ननु माष्यपुस्तके मुहस्यन एवेति त्वनमास
प्रौढ इति। वहप्रापरो। अस्मात् सर्वान्नु प्रत्यये पजादित्वात् संप्रसारणे ओठ त्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घ
। अर्थवद्ग्रहणा इति। शब्दो नोपस्थितस्यार्थस्य तद्विशेषणात्वसंभवेत्यागायोगादिति भावः। रा
डेः इथगिति। सीरदेवीयमिदं ज्ञापकमिति भावः। नन्वेतदनुपपन्नं फणादिना राडि नासाह
चर्यात् फणादिकस्य आडनेर्वि आहृत्व अन्यस्य तु विभागितिरूपद्वय सिद्ध्यर्थं आजिग्रहणस्याव
श्यकत्वादिति चेत्। अत्र नव्याः। ब्रुवन्ति सूत्रे राडदृष्टिपठित्वापित द्रूपद्वयं स्वसाधं। एकस्य आजते
र्कारस्य प्राणापिदानुं शब्द कृत्वादिति तत् ज्ञापकं समर्थयन्ते। गुरुस्त्वरणा। स्तत्र अनुवेधनिर्देशे शक्ति
पाशयेति निषेधात्। रायष्टि रराडिन्याघसि ध्यापने तन्नैन्याकं कैय्यटस्त स्वरूपमित्यत्र उपस्थितत्वा
दहेप त्वात्रू रूपप रीडदंचस्वानि वस्तूत्रे रागता तथ्य अलिविधत्वे आयजेरं इमित्यत्रोत्तमपुरुषेक राम
वचने इटि सवर्णदीर्घापत्तावानिष्यते रितिभावः। उपसर्गे रातित। उपसर्गाः क्रियायोगइत्युक्तत्वादिति ५५
२ ग्रहेक्ष्मि रूपग्रहणं व्यर्थं स्यदुक्तां परिभाषां ज्ञापयतीत्याह। अन्तादिवच्च। इहएकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते पथ्या

भावः केचित्तु यक्तिपायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाइत्युक्तत्वादितिभावइत्याहुस्तद्दसंबद्ध
मितिस्पष्टमेव।वास्तवापि।उपसर्गादादितिचद्वयमप्यनुवर्त्तनेविशेषणेनचतदंतविधिरित्याह।अवर्णांतेत्यादि
।स्तबुधानाविति।स्तबंनावयकइत्यर्थः।प्रार्षेति।ऋषभमात्मनइच्छतीत्यर्थेस्तपत्रात्मनःक्यचिसनाद्यंता
इतिधातुत्वेस्तयोधातुप्रातिपदिकयोरितिस्तयोत्तुकिंक्यचिचेतान्विकल्पजंनालुट्तिपश्शप्स्वरूपेवृद्धौसत्यां
शरोचीतिद्वित्वनिषेधः।एवंप्राल्कारीयतीत्यादावपिज्ञेयं।प्रेजनइति।एजृदीप्तौ।कंपनार्थस्तुपरस्मैपदी।
।एतेनएजृकंपनइतिपठित्वैषिद्वङ्केननादर्त्तव्यमितिभावः।एजोङितेत्यवहितिद्वेयस्यहरामनुनार्थीस्यया
हरांनुव्यर्थीमामिष्टवेशतिवदितिप्रक्रियाप्रकाशकृतः।अवधारयामिति।अनवकाशोयंदाहृष्टःपररूप
स्यगोचरः।एवंरूपविषयोद्धेनियमेयंपदाभवेदित्यभियुक्तोक्तेः।पत्रप्रसादकृतोक्तं।यदाएवशब्दो
व्यापारेणाविष्टनियममाहनदापुरूपंपदाव्यापारविशिष्टनदाहद्धिः।नियोजनंनियोगोव्यापारइतिबु १२
त्पत्तेरिति।तन्नाममेवपूर्वंउज्ज्वलनेशरीरंमयेवजन्मांतरयानकानामित्यादौव्यापारेणाविष्टत्वेनपररूप

ना२ नाव४

सि. र. ब. प्रसंगात्। अत्र न वक्तव्यो नियमाभावेनाव्याप्तेश्च। धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यादि सौत्रप्रयोगविरोधाच्चेति।
५६ शकंध्वादिविषयत्वं सम्पन्नमपार्थः। शकंध्वादिविषये तस्मिंश्च नुगुणां पररूपं वक्तव्यमित्यर्थः। ज्ञापकसिद्धं
56 चेदं ओयाभ्यांसमर्थाभ्यां कृतं तेभ्य इत्यादि निर्देशात्। न्यासकृता तु ओमाङोश्चेति च कारस्यानुक्तसमुच्चया
र्थत्वाददे लब्धमित्याहुः। तच्चेदं रिति। अत्र प्राचा। आदित्यधिकारादकारान्तस्यैवेदं पररूपमसीमन्
मनस इत्येवमादीनां हलन्तानां पृषोदरादित्वाद्वा लोलोपे प्रश्नादिनेन पररूपमित्याहुः। तदसारं
। अन्त्यलोपार्थं पृषोदरादित्वस्यावश्यकत्वे तत एव पररूपस्याप्युपपत्तौ नेषां शकंध्वादित्वकल्प
नावैयर्थ्यप्रसंगात्। तस्मादेरित्येवमूलोक्तं समीचीनमिति भावः। शकानां देशविशेषाणां मधुः रूप
क कीर्णां राज्ञामंधुः। बदरी वा। नान्तदीर्घान्तः। कुलटेति। कुलस्य अटेति षष्ठीतत्पुरुषः। अटतेः प
चाद्यच्। अभिह्वकीवघकीचोच्यते। मनीषेति। मनसः ईषा। असः पररूपं मनसां नरेस लोपे अकानमा रपम
नस्येति। शिवे यां मनीषितमिति वृद्धिः। सिनेमनसइति परिशिष्टात्साधुतास्यादित्वादिनाचिविहत्वा ५६

षेति। ईषा लांगलदंडः। षष्ठीसमासः। ईषंडंछोऽईषगत्यादिषु आभ्यां उरोश्च हलइत्य प्रत्ययेमूर्ध
न्योपधोः पांयस्कप्रभृशंकरयोरीशः स्त्रियां लांगलदंडके इति रभसकोशात् तालव्योपधः। तत्र आकुले गोह २
शेत्येवा पतंजलिर्भाष्यकारः। पतन्नंजलेंमस्रख्यं सक्तादित्वात् समासः। यतन्नंजलिर्यस्मिन्नमस्कार्य
त्वात् इति वा। मार्त्तंडइति। मृतंडेति पररूपेण ततोऽण्। केचित्तु मार्तंड इति सवर्णादीर्घमाहुः। विश्वो मा
र्तंडो बुडमापस्तु गी। दित्यादि वैदिकप्रयोगात्। मुक्तेदनः। वरणा। मुमशूनमित्यात्[redacted]घपाहड
ष्टव्यमिति। ओत्वोष्ठा। श्रकृतत्वादेकत्रसमासे प्रत्यासत्त्यात्र अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च सत्वेव पररूपं वृक्ते
व्यभिप्रायर्थः तेन बिंबष्लस्तु नोष्ठ ब्रयास्तइन्यत्र बृद्धिरेवमवति। स्थूलोतु रिति। कर्मधारयः। ओमाडोश्च।
अत्रचकारो व्यर्थः। न चैडीन्यनु कर्षणार्थः सः तथा च आ ऋश्यात् स्त्र रूपात् अघार्षर्णात्। कदाशर्ण
दित्यादौ सवर्णदीर्घएवमवतीति वाच्यं। भाष्यकारेणात्र पररूपस्येवांगीकारात्। एवं चात्र घ श्यीत
कदर्श्यादित्येवभवतीति। न चैवमापिमध्येयवादन्यायेन शिवेहीत्यादौ पररूपस्य वृद्धिबाधकत्वेपिक

सि·र·ह्न दर्श्यादित्यादौ सवर्णादीर्घे ऋवर्णरश्रुतिवाच्यं भाष्यमते बाध्यसामान्यचिंतामग्रयणात्॥ मिथ्यास्रुच का
51 रस्य पुनर्विधानार्थत्वान्न दोष इत्याहुः॥ शिवेहीति॥ शिव आ इहीत्यत्र एवं धातूपसर्गयोगादुत्पन्नश्रुतिम
57 ते धातूपसर्गयोरादुणे कृते पश्चात्पररूपं इष्यतां एवं धातुः साधने नेति मते तु अन्तरंगत्वात्सवर्णदी
र्घे कृते आदुणेनैव न तत्सिद्धेरिति भावः॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इत्यत्र स्पष्टः शब्दस्तस्यानुकरणात् तदाह ध्वनेरि
ति॥ अकः सवर्णे॥ इको यणचीत्यतो अचीत्यनुवर्तनमित्याह॥ अचीति॥ अकोकीति॥ अत्र केचित्॥ नाऽकृतिश्च
वेत्यादिवार्तिके स्वयमुपन्यस्तेन दध्यृकार इत्यादावतिप्रसंगवारणायाधिकस्य सवर्णग्रहणस्य स्वत्रे
चाकीत्यस्य करणे तिगौरवात् नेत्याहुः॥ अन्ये तु ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यमाश्रित्य भाष्ये तद्वार्तिकस्यापि प्र
त्याख्यातत्वान्न किंचिदपि गौरवं॥ तथाहि वार्तिकद्वयविधेयवर्णद्वयस्याप्यत्वसिद्धये वर्णसमाम्ना
ये ऋलृक् सूत्रे न रंपाठः कर्तव्यस्तेन पाथ्यासंख्यं सिद्धं॥ सत्यत्वे दीर्घसंज्ञापि सिद्धा॥ अत एव त्रिमात्रयोः राम
प्लुतसंज्ञापि॥ अन्यथा सानस्यात्॥ एवं च होतृऋकार इत्यत्र द्वयोर्ऋकारयोरेफद्वययुक्तत्वाद्धित्व 51

न्याद्य कदाचिदिदे पदद्वयप्रयुक्तऋकारः कदाचिद्द्वितऋकारश्च भविष्यति। होतृऌकार इत्यत्रापि कदा
चित्‌ऋकारान्तरतमऋकारः कदाचिदृकारान्तरतमोऌद्वयप्रयुक्तऌकारः कदाचिद्द्वितऋकार
श्च भविष्यति। होतृऌकार इत्यादौ इति सूत्रेणैवेष्टसिद्धौ किं वार्त्तिकद्वयेनेति। एवं चाको कि दीर्घ
इत्युक्तेपि न किंचिद्बाधकमित्याह। आद्द्विमात्रमिति। अर्द्धतृतीयमात्रमिति केचिदाहुः। तन्न। भाष्यवि
रोधात्। नन्वित्थं सति वर्णद्वयस्यापि दीर्घसंज्ञासिध्यर्थं वर्णसमाम्नाये पाठः कर्त्तव्य इति भाष्यं संगच्छ
ते। तच्च वर्णद्वयमपि ईषत्स्पृष्टप्रयत्नमिति ऋकारऌकाराभ्यां सावर्ण्याभावात् समाम्नाये
पाठः कर्त्तव्य इति दिक्‌। वस्तुतस्त्विति। एवं च होतृऋकारः होतृऋकारः होतृऌकारः होतृऌकारः होतृऌ
कारश्च होतृऌकार इति षड्रूपाणि भवन्तीति भावः। एङः पदान्तादति सिद्धे सोऽप्येतस्तुत्र स्त्रारम्भा
त्पदान्तत्वे लब्धे ऽन्तरार्थं पदान्तग्रहणमिहैव स्पष्टार्थं कृतमिति भावः। सर्वत्र विभाषा। एतस्मात्सूत्र
पठितानां पशुगुष्पुर इत्यादीनां प्रायेणाच्छन्दोविषयकत्वेन यस्यापि तथात्वं स्यात्तन्निरासार्थं सर्वत्र

सि॰र॰स्व॰
५८
58

हरांकृतं तद्व्याचष्टे लोके वेदे चेति प्रकृतिभाव इति प्रकृत्यान्तःपादमिति सूत्रात् प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः। इको गुणवृद्धी इति
सूत्रे नांतःपादमिति पाठस्य भाष्यस्वरससिद्धत्वेऽपि षाष्ठे प्रकृत्येत्यस्यापि प्रसिद्धत्वादिति भावः। नेति। पाठप
क्षे रूपमेवानेन पद्द्वे निषिध्यते। न चैकदेशविकृतन्यायेन चित्रग्वग्रमित्यत्रापि प्रसंगः शंक्यः। एङः पदांता
दिति सूत्रान्मंडूकप्लुत्या एङ इत्यनुवर्त्य ऐङोऽस्य गोरिति व्याख्यानात्। न चैवं हे चित्रगोऽग्रमित्यत्रापि व्या
प्तिरिति वाच्यं प्रतिपदोक्तस्यैव तस्य ग्रहणात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति
न्यायात्। न च वर्णग्रहे सा न प्रवर्त्तत इत्यादेश्च गपदेश इत्यत्र ज्ञापयिष्यते। अन्यथा चित्रग्व यमित्यत्र य
रान्स्यादिति वाच्यं वर्णप्राधान्ये तत्प्रवृत्त्यनंगीकारस्य तत्रैव वक्ष्यमाणत्वात्। अवङ् स्फोटायनस्याभि
त्येव सूत्रयितुमुचितमिति केचित्। गवीति। सत्यवङि गवेइति स्यादित्यर्थः। गवाह्न इति। गवामह्नीवेति
विग्रहः। अह्नो दर्शनादित्यर्थः। पुंस्त्व[illegible] लोकान्। इंद्रे चाऽऽरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वं लभ्यं सूत्रे नित्यमिति राम
पाठो नाकरः। अथ प्रकृतीति। ननु सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावस्य प्रक्रांतत्वादसंगतमिदमिति चेन्न। ५८

प्लुतभावी प्रकृत्येति न व्याख्येयम् । लक्षणायां मानाभावात् श्रुश्लोका ३ इतीत्यादावेकादेशे न प्लुतस्य निवृत्त्यप्रसङ्गादिति हर
दत्तइत्याशयेनाह प्लुताश्चेति । द ।

अपंमा गोषष्ठ्याः वः अवङ्स्फोटायनस्यैङ्द्वे चेति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणापठितमपि तद्बहिर्भूत
मित्यवरूपं वक्तव्यात्तेभ्यान्तदविधानात् । न च तस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गापवादरूपत्वा
त्प्रकरणस्य तत्स्थत्वे स्तपयादमिति वाच्यं सर्वरूपापवादत्वस्यापि तुल्यत्वात् । एतत्प्रकरणपाठ
स्य गोशब्दान्तत्वाद्यर्थत्वात् । एवं च स्वले ख्य प्रकृत्या मिय प्रकृतिभावप्रकरणात् बहिरत्र सूत्रद्वयं
लिखितं न तु प्रसंगात्सर्वत्र विभाषेति सूत्रमपि तत्रैवेति । प्लुतप्रगृह्याः । इकोपराचीत्यतोचीत्यनुवृत्तौ
वसिद्धौ पुनरच्ग्रहणं प्लुतप्रगृह्ययोर्यस्मिन्नचि परतः संधिः प्राप्तः समेव गृह्णामिती कल्प्यप्रकृति
भावविधानार्थम् । तेन जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजतीति सिद्धम् । इहैकदेशस्य परादित्वेन
ग्रहणात्प्रगृह्यत्वे परामावे म प्लवनो वा वेति द्वे बुद्धत्वमुक्तम् । एहि कृष्णेति । हरा३वूहेवेति प्लुतः । हरीइति
इह हे द्विवचनं प्रगृह्यमिति प्रगृह्यत्वान्नित्यमिति किमिति । विभाषेत्यस्याप्रवृत्तिरित्वादेव नित्यत्वप प
ने रिति भावः । इकोसवर्णे । एङः पदान्तादतीति पदान्तादित्यनुवृत्तेन प्रथमयावि परिणाम्यते इत्याह पदा
न्यतः

सि॰ स्तु नाशनीत्यत्रयत्रेति। अत्र संयोगादिलोपो नाऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वात्तान च र्परर्वत्रासिद्धेन स्था
५९ तिवद्भिमातिनिषेधः शाकपूणतस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वरात्वेषि सूक्तत्वात्। कार्यकालपक्षे एक
59 पदाश्रितत्वेनांतरंगसंयोगादिलोपे कर्तव्ये पदद्वयाश्रितत्वेनयरोबहिरंगत्वयाऽसिद्धत्वाच्च
। वाय्वश्वूद्दति। स्तु स्तुपेति समासः पंच संज्ञायामिति समासइति कोस्कभादावुक्तं तन्नेत्यवोचा
मानचस्तुस्तुपेति समासंपाक्षिक इति वक्ष्यमाणत्वात्कथमत्र निषेधः सिन्नित्यसमयोरिति वार्त्तिका मासप
दितिवाच्यं भाष्ये नित्यग्रहणास्यप्रत्याख्यातत्वात्। पाश्वमिति। पश्चीणात्वक्त व्यइति वार्त्तिके न स
मूहेरास्र क्षितिचेति पदसंज्ञायां आर्छदिति गतौ लङ् निपृशः पाघ्राध्मेत्याहि अदेशः। इत न४
श्चेतीकारलोप आडजादीनामित्यादि [illegible] टिन्वाद्वात्तो राघवपवद्दत्वपदांतत्वामिति भावः सप्तक्ष
धीराणामिति दिक्। संख्येसंज्ञायामिति कर्मधारयसमासः। प्रत्यभिवादे आशीर्वचनं प्रत्यभिवादः राम
सप्तम्यर्थोविषयत्वंतदाहाम्बुविषयइति। इति। हरतात्। हृत माद्वानं नपुंसके भावे क्तः। न त्वसंबोध ५९

२४ म२
त३

नमात्रोपलक्षणमेवं चासत्यप्याह्वानेनैतत्संभवतीत्याशयेनाह्वासंबोधन इति । उक्तव्यावर्त्यानस्य फलमु
दाहरति सक्रन्दिन्येति । गुरोरन्ततः । गुरोरगुरोश्चेदृष्टुनार्थे पिशाब्दः । अत्रानन्यग्रहणाद्धिं न्यूनप्रयो
जनानं न चासति तस्मिन्गुरोरितिरेव विशेषणास्यान्नदर्थलाभ इति वा । चोऽपृथग्योगकरणात् । त्वेष्ट
सिद्धेस्त्वेवं कृता । अन्यथा ह्वराद्वेतेगुरोर्नृनतद्वन्याद्येकमेवसूत्रं कुर्यात् । अयेग्रहणात्तु कार्यमेवपु
र्यायन्वलाभार्थः । अन्यथा गुरुस्थानिकप्लुतानामेवपर्यायं तास्याघ्रतुटिस्थानिकप्लुतस्यातस्यसर्व ग५
सूत्रेणाविहितत्वात् । दिति भावः । देवदत्तेति । वाक्यत्वसंपत्तयेऽस्याद्दावेहीत्याद्यर्थमध्याहा
१४ र्यः । एवमन्यत्राष्टशं । ऋ लकृ इत्यत्रलकारोपदेशेननयोः सावर्ण्यादित्यत्वज्ञापनाल्लृ इ प्रशि
खेत्यत्रान्नत इति यत्प्रदासीनेस्वकृते नैवानन्विहैकैकग्रहणाव्यर्थं प्राप्तत्वमेनैव विकल्पसिद्धेः ।
न च पक्षे पाक्षिमन्दयावन्ति गुरुवर्णानि तावन्ता युगपत्तत्स्तुतप्रसंगेन तद्वारणाय एकैकग्रहणा
मिति वाच्यं तेषां तैर्युगपदित्यत्र युगपदग्रहणान्नद्वायकादेकस्मिन्देवदत्तत्वविशेषःप्लुत

स्व

सि॰ र॰ सु॰ द्वयसमावेशायोगात्। न चैकस्मिन्पदे प्लुतद्वयसमावेशायोगेऽपि वाक्यस्येत्यधिकारात्पदांतरेऽतत्समा
६० वेशोपपत्तिरिति वाच्यं। पदस्येत्यधिकारस्यापि सत्त्वात्। अन्यथोत्तरसूत्रेण ष्टुच्युप्रशानित्यादौ
60 नांतस्य पदस्येत्ययमर्थो न लभ्येत। स्पष्टं चैतद्वाक्यस्य टेरिति सूत्रे भाष्ये। तस्मादेकैकग्रहणं व्यर्थ
मेवेत्याशंक्याह। पर्यायार्थमिति। अनुदात्तं प्रश्नांताभिपूजितयोरिति विधीयमानानुदात्तेन प्लुतेन सह
समावेशानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। सर्वः प्लुत इति। न चात्र मानाभावः। सर्वं प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषाक
र्तव्येति भाष्यस्यैव तत्त्वात्। अग्नीत्प्रेषणे परस्य चेति सूत्रे भाष्ये चेदं पठितं। साहसंमाशास्त्वत्यागमनिच्छ
ते त्यर्थः। शास्त्रमनुरुध्यानेनायीति पावतः। चिनुहीति। विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति प्लुतः।
किमिदं मया चेतव्यमिति पृष्टः सन् प्रतिवक्ति। चिनुहीदमिति। इदंशब्दो वाक्यांतरस्थो न तु चिनुही
त्यनेनैकवाक्यतापन्नः। अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकाद्धिशब्देकारस्य प्लुतो न स्यादिति भावः। उभ राम
यत्रेति। इतिशब्दे परतः प्राप्तेऽप्राप्ते इत्यर्थः। भाष्यकृता त्वीयहणं प्रत्याख्याय पवर्गाद्दीपोवशोपमित्यत्रा ६०

पर्वते पर्वे अर्थे इत्यादौ संज्ञासिद्धये तदन्त विधेरावश्यकत्वे हरी विष्णू माले इत्यादौ व्यपदेशिवद्भावान्निर्वाह इति भावः २

पि विकल्प इत्यत्र को ऽस्य दोषः अत्र ईदूदेत् ग्रहणं द्विवचनमित्यस्य विशेषणं तेन न तदन्तविधिरित्याह ईदूदे
देतं द्विवचनमिति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणात् तदन्तग्रहणं नास्तीति निषेधात् द्विवचनान्तमीदूदे शोधपत्र
देतं न गृह्यत इति। कुमार्योरगारं कुमार्यगारमित्यत्र नातिप्रसंग इति भावः। ननु मणीवोष्ट्रस्य द्वयम् ३
दंपती वेत्यादिषु कथं संधिः। न च मणीवादीनां प्रतिषेध इति वार्तिकारादिपठितवचनान्न दोष
इति वाच्यं तस्य भाष्ये ऽपठितत्वेन निर्मूलत्वादित्याशयेनाह। मणी वेत्यादाविवार्थ इति। व प्रचे
सि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययमिति मेदिनीकोशात्। रोदसी वेत्यादौ वेदरोदसी इवेति पदकाराः
पठंति तत्र छांदसत्वात् समाधेयमिति कैय्यटहरदत्तादयः। अदसः। अत्वमत्वयोरसिद्धत्व
मन्यथा अमू इदं शब्दसंबंधि मकारात्परयोरीदूतोरभावान्निर्विषयमिदं सूत्रं स्यात् तान च य
त्रौत्वमत्वे सिद्धे अरो ऽप्रगृह्यस्येत्यत्र तत्रके ऽपि विकल्पपक्षे इदं सूत्रं चरितार्थमिति वाच्यं तथा सति
तत्रैवादसो मेर्न स्यात् तानन्तकारानुवृत्तिवैयर्थ्यात् स्त्रीनपुंसकयोरदसश्चौङि स्थितेनपदार्थत्वे त्रौ

सि॰ र॰ स्त्र ६१ 61-A

ॐ श्री भावे आङुरो च ह्रूनेतत्त्वमत्व योरसिद्धत्वे प्येहं नत्वात्सर्वै रोष्टसिद्धेरित्याशंक्याह रामहस्मा
विति युस्योकारांतत्वस्यैवावस्थानाद्धितिभावः। एकारोपीति तथाच एकारानन्तु ह्र्तितात्पर्य
याह केमात्य ग्रहणामितिभावः। शेत्तपीस्त्र लुक्व इत्यादिना विहितस्य प्रातिपदोक्तस्य शेइत्यस्य
ग्रहणादिह न हरिशे वभ्रुशइति लोमादित्वान्मौर्थीयशप्रत्यये सप्तम्येकवचने न पांक्वांदसमपी
दंप्रकारणाभ्युव्यर्थमिह पठितामिति भावः। मिश्रात्मत्वे रायोमेरायइत्यत्रत्वेइतिमेइतीत्यनुक
रणास्य लौकिकत्वेन भाषायामपीदंसूत्रमावर्तकमित्याङुः। अस्मेइति। अस्मभ्यामित्यर्थः। भ्य
मः शे आदेशे शेषे लोपः। [illegible] निपाता निपातइति किं त्वकारोवास्तु देवः स्यात्। अद्दद पृश्य
एदंपरपाएकाडितिकिं। प्रेदंव घ्यानचैव मध्यन्दोषएवेति वाच्यं लाघवात् कर्मधारयस्येवा
श्रितत्वात् राबड्डव्रीहोत्तु गौरवमिति वक्ष्यते। न चैवं एकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। असवितस्मिः रामः
न्वर्णग्रहणोन ईतविधावडंतनिपातेनेति व्याप्त्यापन्नेः। नचानाडिति पर्युदासेनेवाज्ञपनिपाते ६१

इहहरी३ इत्यत्रानार्ष इतौ प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषेधे प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणमिष्टमित्युक्तम्। तथा
वषड्वक्ष्यति। वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गः। अन्येनाविहितत्वा[द]दिति। तत्र
प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। ईदूतौ तपरत्वाद् न तत्वारेकारस्य तत्त्वेपि पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाच्चेति
वेत्सत्यम्। कार्यकालत्वे सोऽत्सर्गस्यापवादं प्रकरणमिति न्यायेन प्रगृह्यसंज्ञां प्रत्यपि प्लुतप्रगृह्या इत्यत्र प्लु
तग्रहणेनोन सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिविधिविति ज्ञापनात् प्लुतः सिद्ध एवेति तस्य संज्ञा न सिध्यतीति यथोद्देशपक्षे
वाश्रित्यासिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात् प्रगृह्यत्वं भविष्यतीति भगवान् समादधौ। कैयटश्चाप्यत्र पक्षे शास्त्रासि
द्ध्याश्रयणाच्च प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रविषया बुद्धिः प्रवर्ततेति व्याचख्ये। एतावता
भाष्यकैयटग्रन्थेन स्थानिवद्भावात् प्लुतस्यापि संज्ञासिद्धेति लब्धम्। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। यद्यपि संज्ञा
यामसिद्धः प्लुतस्तथाप्यनुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव। ततश्च यस्यानेन संज्ञा कृता द्विमात्रस्य न सोनु
नासिकस्य स्थानी। किं तु त्रिमात्रः। न वस्थानिवद्भावात् तस्यापि प्रगृह्यत्वम्। अनल्विधित्वात्। तदपि य
थोद्देशेपि कथमिवेष्टसिद्धिः। कथं वा ग्रन्थे पुन पूर्वापरविरोध इति। तन्न। संज्ञाविधावीकारादीनामा

अयतोऽपि प्रगृह्यत्वस्य द्विवचनादिसमुदायनिष्ठतया संप्रसारणत्वमिवाल्प्रात्यधर्मत्वाभावात् । अन्यथा दो
१ र्ध्वेरूढेङादीनां कृतात्वानां धातुत्वस्य पवेतेपवेधे इत्यादौ प्रगृह्यत्वद्विवचनत्वयोश्चानापत्तेः । अग्नीवि
ष्णू इत्यादौ तयोरल्धर्मत्वात् । किं बहुनाऽनयोरेवंभूतोऽस्तु तेन स्यामल्विधित्वात् । एकदेशविकृतेष्वल्
विधौ नेति सिद्धान्तात् । किं वपवावित्यादौ एरुरिति तिस्तुरित्यादेशे स्थानिवद्भावात् तिङ्त्वप्रत्ययत्वयोर्ला
भ इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत । अत एव षाणान्तेति सूत्रेऽष्टानामित्यत्राल्विकृतेनानन्तत्वाभावात् षट्संज्ञाविर
हान्नुट् न स्यादिति भाष्यं यथोद्देशेऽनुपपन्नमित्यभिप्रेत्य कार्यकालताभिप्रायमित्यपोज्झयत्वे यद इ
ति हलन्तेऽवन्ध्याम इत्यः । एवंभूतेष्वल्विधित्वमस्तीत्येवं परहृत्यः कौस्तुभोऽष्टानामित्यत्र मनोरमायां
[illegible]परास्ता । यदप्यत्र कौस्तुभे हरदत्तोक्तदूषणो[illegible]द्धाराय यद्धिमात्रस्य सुमात्रेणापहृतस्तथा
पि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधनाद् द्विमात्रेऽपि द्विमात्र एवायमिति बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा प्रवर्तते
न त्विह द्विमात्रकृतां संज्ञां स्थानिवद्भावेन त्रिमात्रेऽस्थानयाम इत्ये । येनाल्विधाविति निषेधः शङ्क्येत । न हि रजतभ्रम
प्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति युक्तम् । एतावानेवं परं विशेषः । रजतभ्रमो नाहार्यः प्रवर्तकः । इ ६१

१

हेतुशास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपस्तत्स्थानस्यप्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा नियामकः। कैयटस्याप्ययमेवार्थ इति नव्याः।
तदपि न। पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेध इत्यादिभाष्यव्याकोपात्। कार्यासिद्धत्वपरप्रक्रियाखण्डनाय प्रवृ-
त्तमनोरमाविरोधाच्च। नहि कार्यासिद्धपक्षे मनोरथः अमू अमी इति च न सिध्येदिति सुवचम्। आहार्यारोप-
स्येहापि सुकरत्वात्। असिद्धपदस्यारोपलक्षकत्वे मानाभावाच्च। न चेहत्यं भाष्यं मानम्। तस्य व्याख्यातत्वात्।
नापीहत्यकैयटतात्पर्यकथनं भावत्कं युक्तम्। षाणान्तेति सूत्रस्थकैयटानुरोधेनेहापि स्थानिवद्भावेनै-
त्व६ व वस्तुतस्त्वप्रगृह्यसिद्धिरित्येव तस्य तात्पर्यात्। यत्तूक्तममुनेत्यत्र सुपि चेति दीर्घो सुरादेश एवदशाद्रीयमिति बु-
द्ध्या प्राप्नोतीति तत्परिहाराय तन्त्राद्याश्रयणेन नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्ध इत्यष्टमे व्याख्यात-
मिति। तदपि न। तादृग्व्याख्यानस्य क्वाप्यभावात्। सत्त्वे वा प्रकृतभाष्यादिनाकृतं न मे जनतः सूत्रे संनिपात-
परिभाषाया च दृकस्यामुनेत्येतद्भाष्यं व्यावर्त्यकारणे न कैयटेन च सह विरोधेन निर्मूलत्वोद्योत्स्यात्। किं चामु-
शब्दे दृशब्दारोपे व्यर्थः। उकारेऽकारमात्रारोपेणापि सिद्धेः। किं चैवं परत्वान्मुत्वे कृते अमु औ अमु ई इति
स्थिते वृद्धिगुणयोः सतोरमौ अमी इत्येव स्यात्। मुशब्द एवदा[illegible]ट इति बुद्ध्या पूर्वपरयोरेकादेशो दकारा।

सि॰ टी॰ ६२ दा२

६२ भावात्सकृत्प्रवृत्तत्वाद्धमुत्त्वस्य पुनरप्रवृत्तेः। तथा वा मूत्रमी अमुया अमुयोरित्यादिर्दृत्तजलाञ्जलिरेवस्या
त्। तस्मोहायीशेषस्सदुष्टत्वान्निर्मूलता। अस्यानिबद्धावेनैव प्लुतस्य प्रगृह्यत्वसिद्धिरित्यवधेयम्। व
६३ स्तुतस्तु समारं द्वन्द्वेन प्लुतस्यापि प्रश्लेषान्न कश्चिद्दोषः। अत्रैवतपरत्वं लिङ्गम्। अन्यथा टस्तुनारीत्या
गुणानामभेदकत्वे स्पष्टार्थमेवेत्यापद्येत। अकुर्वंश्चेत्रेत्यत्र ह्रस्वान्तद्विवचनेनातिव्याप्तिः। तस्य प्रश्ले
षाभावात्। अन्यथा चेद्द्विवचनमित्येव ब्रूयात्। एवं च कार्यकालपक्षेपि प्लुतस्यानुनासिकपर्यु
दासेन काचिदनुपपत्तिः। एकारे त्वजहल्लेन्द्रणा बोध्या। जातिपक्षो वा। न चैवमीदूतोरपीष
२ सिद्धो प्लुतप्रश्लेषो व्यर्थः। प्रयत्नाधिक्ये न विशिष्टव्यक्तिगताकृत्याश्रयणात्ह्रस्वस्येव प्लुतस्या
पि न स्यादिति कैयटोक्तेः। यथा स्थूलां गामानयेत्युक्ते न कृशानयनम्। एकारे तु ह्रस्वाभावान्न
प्रयत्नाधिक्यमिति वैषम्यम्। तत्फलं वाग्नी३ इति हरी३ इ तीत्यादौ यत्तदेव शिवे३ इति गङ्गे३ इती
त्यादावपीति दिक्॥ एकषष्टितमपत्रे निरङ्कपृष्ठे तृतीयपङ्क्तौ शोधपत्रद्वयम्॥ ॥

२

लब्धे निपात एकाजिति पदद्वयं व्यर्थकं परादि भिन्नार्थे वांगीकृतत्वाल्लाघवाच्चेति वाच्यं ओत्त्वे
भाष्यकारैः सज्यप्रतिषेधस्यैवांगीकृतत्वात् ॥ अत्र वृत्तावनाङित्येव वक्तव्ये निपातग्रहणमेका
च्ग्रहणं च कुर्वता प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाभ्युपगमा[illegible]द्भाष्यवृत्तानयोरप्रत्याख्यातत्वाच्च । किंच
गुरुभूतं प्रसज्यप्रतिषेधमंगीकुर्वाणस्य भगवतो भाष्यकृतः सूत्रकृतश्च लघुपमेदोपि संमत
स्तथा हि । इदुतोर्निपातयोरनुकरणे एः ओः आ आङ् अपादाभिविध्योरित्यनेनाव्ययीभावे
इव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वे चाव्ययादाप्सुप इति सुपो लुकि कृ
ते इ इ इदं [illegible] उ उदमित्यत्रैकादेशस्यान्तवद्भावे सत्याङ्ग्रहणेन ग्रहणा[illegible]दनाङिति प्रगृह्य
त्वप्रतिषेधे सन्धिर्भवति इदं उदमिति । पर्युदासे तु नैतत्सिध्येत् एकादेशस्य परादित्वेन ग्र
हणादाङ्भिन्नस्याप्यसत्वात् । निपातसमुदायावा आ इ ए ओ ओ इत्यत्र गुणाद ओः ए ए ओ
इति । तेभ्योऽपि च सन्धिर्न स्यादिष्यते च । एनेन पर्युदासमेवाश्रित्य निपातग्रहणमुत्तरार्थमि

सि॰र॰स्तु तिसमादधानादीहितनाआपि प्रत्युक्ताः इति दिक्॥ आङ्ङ्र्जे इति॥ प्रगृह्यस्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्ट
६२ व्यं॥ तथा च आङ्र्जेनीयइत्यर्थः एपुंनात्कर्मणि॥ घञ्॥ आङ्जो न भवतीति यावत्॥ एवं चोक्तभाष्य
६२ यासह न विरोध इति भावः॥ आ एवमिति॥ एवंमुपक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोपमका
रः॥ न चैवं एवंमम मे स्थास्यं प्रतिस्वेवं मन्यस इति॥ आ एवं किलेति॥ स्मरणास्य च कोपमाकारः॥ तत्रो
स्सप आकारे रायः स्मतोर्थ एवानिर्दिश्यते॥ एवं किलत दिति॥ ननु ङकारस्य प्रकाप्यश्लेषमाराप्त्वा
त्कार्थं ङिद्धि द्धिवेकदृस्यांशकर्पोहवाक्यमिति॥ नन्दुक्तं भाष्ये॥ ईषदर्थे क्रियायोगमर्यादाभिविधौ च
यः॥ एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङि[illegible]हिति॥ तत्र मर्यादाभिविधौ चेत्यत्र समाहारद्वन्द्वे
आगमशासनस्यानित्यत्वानुमभावइति मिश्राः॥ विनातेनेति मर्यादा सहतेनेत्यभिविधिः॥
आ स्मे मेतः आदकोनात्॥ आ हि स्म चादिति एवं दीर्घपाठे प्याकारस्य ङित्वं सिध्यतीति॥ ओतः॥ इह राम
निपातइत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेष्यत इत्याह॥ ओदंतइति॥ अहो इति॥ अयं सर्वेङौ वे निपतद्दूहपांत ६२
थीनां क्रमेणो दाहरणानि॥ तत्र लाघवादङित्वं हुस्वा॥ एवं तात्पर्यं ननु ङित्वं हुस्वोपिगौरवात् तेनाथ आङ्प इत्यत्रेसम्य
स्वराऊो १ पं हुने ३

त्राधेयघयिपूर्वसूत्रेणैवेदंगतार्थंएषोत्रसात्रएव्वेतिवत्तथापिओत्र्यातमोचिन्त्यस्वायामित्याद्य
र्थमिदमावश्यकं।आतआइत्यत्राङ्नाङोरैकादेशस्यांतवद्भावादाङ्ग्रहणेनग्रहणादनाङि
तिप्रतिषेधस्यात्तायत्तुपर्युदासेनाप्येतत्कृतार्थमित्यूचुस्तन्नापूर्वसूत्रोक्तरीत्याभाष्यस्थत्रलक्ष्यविरो
धात्।चादिषुविशिष्टपाठस्त्वंडत्वमित्तिद्विनीपयेन्नेतुस्सूत्रमावश्यकमितिस्पष्टमेवात्रअन्या
र्थमपीदंपरत्वादोत्र्यातमित्यत्रापिवर्ततइतिदिक्।निपातइतिकिं।भानोऽत्रानचलाह्
णोकत्वान्नदोषइतिवाच्यं।तस्याविशिष्टरूपोपादानस्थलएवप्रवृत्तेरङ्गीकारात्।अन्यथा
ओत्र्यातमितमित्याद्याकारोदाहृतमसंगतंस्यादितिभावः।संबुद्धौ।अनूद्यमानस्यओका
रस्याविशेषणांसंबुद्धाविति।अतोनिमित्तसप्तमीङ्गितिचेतिवृद्धिरित्याहसंबुद्धिनिमित्तकइतिपर
सप्तम्यांतुत्रपोइत्यादिसिध्येत।ऋषिर्वेदस्तदुक्तमृषिरीत्यादौतथाहृष्ट्वादित्याह।अवैदिकइ
ति।संबुद्धौकिं।गविस्यपमाहेतिवृत्तिकृतःप्रत्युदाहृतं।तन्न।प्रगृह्यत्वेसत्यपिबाधकाभावात्।

सि॰ २॰ स्त्र
६३
63

प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे पदांतग्रहणानुवृत्तेरावश्यकत्वात्। अन्यथा इकोऽसवर्णे इत्युत्तरत्र पदांतग्रह
णमनुवर्त्तनीयं स्यात्। करगंधौ नु पपन्न एव स्यात्। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामनर्थकत्वे
न प्रातिपदिकत्वाभावे सुबुत्पत्तिविरहात्। अत एव लोपः शाकल्यस्येत्यपि न तस्मादाहोइती
त्येव प्रत्युदाहर्त्तव्यं। इह परत्वाद्दीर्घविकल्पः स्यादिति भावः इति न वाच्यं। विशेषानपेक्षो हि नित्या
दौ विद्यमानस्याल्लक्ष्यपदसंज्ञस्य गोशब्दस्यानुकरणे प्रवृत्तिर्न वदित्यतिदेशेन पदत्वान पायात्
तीर्त्तिकृदुदाहरणासमयोगे वेत्यवधेयं। इतो किं। पटो ऽत्र। अनार्ष इति किं। ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत्।
उञः। शाकल्यस्येत्ता वितियदद्वयमनुवर्त्तत इत्याशयेनाह। इतौ वेति। निपात एकाजिति प्राप्ते वि
कल्पोऽयमिति भावः। इह उञ उँ इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातं। न च योगविभागे फ
लाभावः। तथा सति निपात एकाजित्यनेन नित्यमेव सिद्धं प्रगृह्यभाव स्यात्। उ स्थाने विकल्पेनाम
नर्रुँ इत्यादेशो भवति अयमर्थः संपद्येत तथा च उँ इति उँ इति इत्येवरूपद्वयं स्यात् न तु वितीति। सति योगे ६३

विभागेऽत्र ज्ञ इत्तो विकल्पेन प्रगृह्यसंज्ञायामादेशविकल्पे चोक्तरूपत्रयं सिद्धमिति । इति । विति । अवैदिके इति
शेषः । अनार्ष इत्यनुवृत्तेर्हि नानुक्तत्वात् । प्रगृह्यमित्यप्यनुवर्त्तत इत्याह । प्रगृह्यश्चेति । न च मास्त्वनुवृत्ति-
रादेशमात्रं विकल्प्यतामिति वाच्यं प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोरप्युञोरादेशप्रसक्तौ प्रगृह्यादेशेनेष्टसिद्धावपि अ-
प्रगृह्यादेशस्य सवर्णोऽनुनासिको वकारः स्यात् । तदनुवृत्तौ तु प्रगृह्यत्वमप्यनेन विधीयत इति नोक्तदोषः
ननु एकेनादेशसंज्ञोभयविधौ वाक्यभेदप्रसङ्ग इति चेन्न प्रगृह्यत्वानुनासिकत्वविशिष्टादेशस्यैकस्यै-
व विधानेनावाक्यभेदात् । अनुनासिक इति । तेन यदेतन्नूँ इति यदेतद्धूँ इतीत्यत्र यरोऽनुनासिक इत्यनु-
नासिकविकल्पः सिद्धः । एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा यरोञमिञस्वासवर्णो इत्येवावक्ष्यत ।
पन्नुपरोञमिञस्वेत्येवावक्ष्यदिति केचित् तन्न । एतन्मुरारित्यस्यासिद्धेरिति गुरुचरणाः । इहापि शाकल्यस्ये-
त्यनुवर्त्तत इत्याह वेति । पदादेर्नानुवर्त्तते तदगुणमात्रस्यानेन नित्यमादेशो ऊँ इतीत्येकमेव रूपं स्यात् ।
अप्रगृह्यमिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणाममप्यप्रगृह्यस्य ऊञो ऊँ भवतीति मिश्रोक्तरीत्या व्या-

सि.र.स्त येनतद्राजँतिविततीतिद्वेएवरूपेस्मात्वांछइतीतिरूपंनस्यात्तावस्तनस्त विपरिणामेमाना भावाडुक्तरीत्या
६४ एकमेवरूपंप्रसज्येत्तु अनुवृत्तौतुप्रगृह्यत्वविशिष्टादेशस्यविकल्पेनाविहितत्वाद्रूपत्रयंसिध्य
64 तीति भावः। मयउञोवोवा। नन्विदं व्यर्थं यणादेशेनैव गतार्थत्वादित्याशंक्याह। असिद्धत्वादिति। अ
तएवेदंत्रिपार्थापठितमिति भावः। प्रकृतिभावमात्रबाधनं तु नफलं तथात्विड्कोपराचीत्यस्या
नंतरमयउञोवेत्येवब्रूयात्। ईदूतौचाईदूतौ किं। प्रियश्चत्वेप्रियोअत्रभवानि। अविशेषा
त्परस्याः सप्तम्याः स्वौ पा स्वलुगित्यादिना डादेशः सप्तमीति किं। धीतामतीसु छुती। धीत्यामन्येतना
दिप्राप्नेत्याविभक्तेस्तेनैव पूर्वसवर्णदीर्घः। अर्थातरइति। सप्तम्याः श्रूयमाणायायावान्यर्थेवाप्यामध्य
इत्यत्रवाकेवापीप्रकारकसप्तम्यर्थमात्रविशेष्यकः सप्तम्यंतपदेऽवगम्यतेनावानेवनस्यांलुप्ता
यामपिपदावगम्यतेनदाप्रगृह्यसंज्ञामवतिनतुप्रकृतिप्रत्ययार्थोभयप्रकारकोन्तरपदार्थइति राम
विसतीत्यर्थः। एतन्बाजेहत्स्वार्थीइतिममिप्रेत्याकं। जेस्वार्थइतिपहेइस्वेतरपदयोर्वराविवदानर्थी ६४

हत्

१ ३३ पर्युदासोऽयमलकृदुक्तो न पुनः। ग्लकुन्तं हरी इत्यत्र प्लुतस्य न त्वरीत्या ग्रे पेणास्मन्मते स्यानिवद्भावे प्रगृह्यलोपस्याश्रितत्वद्भिन्नत्वस्यापि सत्त्वा
दनुनासिकापत्तेः। तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं प्रगृह्यस्य नेति। एतेनानुनासिकपर्युदास इति हरदत्तोक्तिरप्यापाततरमणीयो। अस्मदुक्तप्रश्लेष
पक्षेऽनुसन्दोषाये। त्यवधेयम्।

कथान्न कश्चिद्दोष इति हि कृ। अरो। अप्रगृह्यस्याँवावसानन्नत्यतो वेत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह। वास्या
दिति। अराः किं। एधते। अजिति वक्तव्ये सामर्थ्यात्तूर्वैरो वरा। कारेरा। प्रत्याहर इतीष्टं सिद्धं॥ ॥
श्रीः ॥इति श्रीसिद्धांतकौमुदीव्याख्याने रामकृष्णभट्टकर्तृकसिद्धांतरत्नाकरेऽच्संधिः समा
प्तः॥ ॥श्रीः॥ स्तोः श्चुना॥ स्तोरिति समाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वमिति प्राचा। वस्तुतस्तु सकारसहितस्तवर्गः स्तो
तुश्चेति विग्रह। चविंतः। उद्देश्यगतसाहित्याविवक्षायामुभयोस्तुल्यत्वात् श्चुनेति। सहयुक्तेऽप्रधा
न इति तृतीया। पघ्यीह सहार्थयोगो नास्ति तथापि अत एव निर्देशाद्विनापि तद्योगमिति ज्ञाप्यत इ
ति भावः। योग इति। अध्याहारलभ्यमेतत्। इह स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं। निमित्तकार्यिणोस्तु नशा
द्विति लिंगात्। श्चुः शाविति वाच्ये श्चुनेति निर्देशो पञ्चः। यात्रेन्यादावानंतर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यादित्येवम
र्थं। नव्यास्तु स्तोश्चोश्चुरित्येव न्यासमंगीकृत्य शादिति ज्ञापकान्निर्दिष्टपरिभाषा या नानुपस्थितौ त्यामि तिद्वि२
धायोक्ता व्याप्तिपरिउ कु नत्रा याचनेयाचस इत्यादावतिव्याप्तिः। सर्वस्येत्यंगविकलास्सोपतिष्ठत

सि॰ र॰ ६५ 65 इति चेन्न सिक्तोत्सल्याच्चतरमित्यादौ सौत्रत्वाज्ज्ञातवज्ज्ञापयतीत्यादौ भवत्येवा विश्नः प्रश्न इति। विच्छप्रा
नो प्रच्छ ज्ञीप्सायां यजुपाचयन् विच्छ प्रच्छ रक्षोनङ् इति नङ्। च्छ्वोः शूडिति शः। न च प्रश्न इत्यत्र ग्रहिज्येत्या
दिना संप्रसारणं स्यादिति वाच्यं। अनंतस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति परि प्रश्नेङत मच इत्यादि निर्दे
शेन तदभावज्ञापनात्। न चैवं तस्मादेव ज्ञापकात् श्चुत्वाभावस्याप्युपपत्तौ किं शादिति सूत्रेणेति
वाच्यं। विश्न इत्याद्यर्थं तया नदावश्यकत्वात्। किं चासति सूत्रे निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यापत्तौ रामाश्रि
नोतीत्यादावव्याप्तिः। तस्माद्यथासंख्याभावज्ञापनार्थं क्रियमाणस्य प्रश्न इत्यादौ श्चुत्वनिषेधार्थं प्रवृत्तौ
न किंचित्बाधकं। यत्तु अत्र बाधकान्यपि निपातनानि भवंतीति सूत्राद्बहिष्ठत्वमाशंक्यते निति दर्शनि
षेधोपयोग इति केचिद्वदंति। तच्चिंत्यं बाधकान्येव निपातनानीति सर्वोदिसूत्रभाष्यविरोधात्। किं च प्र
श्न इत्यत्राप्युक्तरीत्या सूत्राद्बहिः संप्रसारणं दुर्वारमिति दिक्। ष्टुना ष्टुः। इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं ना राम
तो ष्णा निलिंगात्। चक्रिरा ठोक सड इति ठो कग नौ सर्पिष्टममिति। ढुल्वान्ना तद्धित इति ष्टुत्वाघस्तवतिरिति ६५

पदान्तस्येति निषेधः। तं प्रति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात्। दो।

स्त्री

समाहारद्वंद्वोयं त्वंलोकात्। अन्येनु षडधिकानवतिरितिशाकपार्थिवत्समासइत्याहुः तन्नासंख्येति
द्वंद्वनिबंधनस्वरासिद्धेरितिप्रकाशकृतः। वस्तुतः नस्त्वसमासभेदेनस्वरभेदइत्याहुरितिवदन्ति। षसम
पिडशमि। एथरूपयद्वं षष्ठीसमासोवानतु कर्मधारयः हि कसंख्येसंज्ञायामितिनियमात्। प्रत्ययेभाषा
यामिति। अत्र प्राचामयटिनित्यमितिपठितं यश्च हलंतप्रकरणेपूर्वसंज्ञायामित्युदाहृतं यच्च प्रमादकृ
तापरोन्तुनासिकइति वा अननुनासिकइति व्याख्यातं। तदेतत्सर्वंभाष्यविराधादुपेक्ष्यं। चिन्मयमिति।
।नित्यंवृद्धशरादिभ्यइत्यत्रनित्यमितियोगविभागात्। ताद्रूप्येमयट्। तेन चिन्मयंब्रह्मेतिसामानाधिकर
ण्यमुपपद्यतेमयट्वैतयोर्भाषायामितिविकारावयवयोर्मयटि तन्नस्यादितिभावः। उदा। तस्मादित्युत्तरस्य
त्यनयापरस्यकार्यंविज्ञायतइत्याहपरयोरिति। अन्तु स्वारस्यपर्यायात्पत्रपरसवर्णाइतिमसत्तमपिसवर्ण
र्णाग्रहणात्। निवृत्तिचे हसं बध्यते। एकदेशस्यैवस्वरितत्वप्रतिज्ञानानेदाहसवर्णाःस्यादिति। उन्यान्नुतंभ
नामिति। भागान्तिनिरन्तौ। एमिप्रतिबंधेपतिघातुपाठपठितः संखुरोधनइतिसूत्रविधौनिर्दिष्टः सोत्रप्राभावेन्तु

१ तदभावेद्वितकारं। अनचिचेतिद्वित्वे तितकारमिस्याहुः। तस्यैस्या
१ हा अत्राघोषस्येत्यादिना अत्र कारिकां। स्कंदेश्छंदस्युपसंख्यानम्।

सि॰र॰ख ह। अत्र प्राञ्चः। सस्य पूर्वसवर्णो न तकारः। सस्य झरो झरीति लोपे एकतकारं। अत्र अश्रोद्भरसुत्कंदे। रोगः इ ९ रोगच ३ ९ स्कंदे कोः गः ३
६६ निनचात्रथकारलोपप्राप्त्यभावात्कथं तसोपइतिवाच्यं। आधे छांदसत्वात्। द्वितीये भाष्ये तथैवोदाहृ
६६ तत्वादिति। झयो हः। तस्मादिस्युत्तरस्य तस्य पतिष्ठते तदाह झयः परस्येति। एचइ अस्वादेशः। उनिलिंगात्झयः इति
पंचम्येवेतिभावः। उदस्थास्तंभोः इति सूत्रात्पूर्वसवर्णादित्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह पूर्वसवर्णादिति। एतेन घु
र्वशस्त्रोऽध्याहार्यं इति केचित्। तदुक्तमपास्तं। नच सवर्णादित्यस्यैवानुवृत्तिरस्तु तस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञायाः कु
प्तत्वादिति वाच्यं। हस्य सवर्णा भवन्ती त्युक्ते रेफोष्मणां सवर्णा न संतीत्युक्त्या सवर्णान्तराविरहे हस्य हकार एव
स्यात्। न चेष्टापत्तिर्वचनवैयर्थ्यापत्तेः। अतः पूर्वग्रहणस्यानुवृत्तिः कर्तव्या। अन्यतरस्यामित्यख
डो निपातो विकल्पार्थस्तदाह वेति। सूत्रे वेत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वाणः पर्यायेष्वपि लाघवगौरवं नाद्रियत
यमिति ज्ञापयितुं। केचित्तु अन्यतरस्या आचार्यस्य आम्नम् अंगीकार इति पदद्वयं व्याचक्षते। तन्न अन्यतरस्यां ग्रामे
न्येतावतैव सिद्धावाम्ग्रहणवैयर्थ्यं स्यादित्युपेक्ष्यं। अघोषवतः इति हघोषवतो महाप्राणस्य कके न किं चिद्बाधः ६६

कंतथापिस्यष्टार्थंविशेषणांतरमितिभावः। तत्रक्रमेण। विशेषणाद्वयस्यापितृतीयाद्वितीयवर्णौव्याहृत्य
र्थं इष्टव्यां चतुर्थएवेति। नन्वन्तरतीपाइत्येवकारार्थः। अंतरतमत्वादितिभावः। शप्स्थो। टि। स्वपद्रति। यद्दानादि
निशेषणेनानुविद्धवर्णाद्दयेरोणादिके शिनिप्रत्यये विरपशिन्शब्देनात्रव्याप्तिः। अत एव विरपशी गोमतीम
हीत्यादि वैदिकप्रयोगाअपि नाविरुद्धं तदितिभावः। नद्धि वद्रति। इहततराशिवद्गति स्छिनेतजम्ब्वे शक्नोतेरव
शिचेति चर्त्वमितिप्रक्रियाकृतः। यत्तु तदोदात्तत्वेनञ्लोपन्यासवैयर्थ्यात्तन्नेति न व्याख्याकुः। तत्र नाना
नाशाद्दारां युगपत्प्राप्तौन्याप्यस्यानेरुक्तत्वात्। विश्वयाविन्यत्रदीर्घाज्जसिचेतिस्वकर्तृकोपन्यासवत्
यदपिप्रसाहस्कृतेकिंतदोवावसानइतिचर्त्वेकृतेपश्चाद्धिवइत्यनेननसंबंधेननोजम्ब्वचर्त्वेइति। तद
पिनाप्तकारीत्याम्लाशयानवबोध्यातञ्जम्ब्वेशिवशब्दानऐहगात्वा। श्रत्वममीति। सूत्रेऽस्रीत्यपहाया
मीतिपाह्यमित्यर्थः। श्चानतीति श्चत्वंनेतिशेषः। श्चुतिरस्त्रासेचनेपोपधपाठेश्चुतिरहारगोइति। मा
स्वारः। पदस्येत्यनुवृत्तेमइत्यनेनविशेष्यतइत्याह मांतस्यपदस्येति हलीति। हलिसर्वेषामित्यतोहली

सि॰ र॰ स॰ न्यनुदात्ते: गम्यत इति। अत्रानुस्वारो नेति शेषः। नश्चापदान्तस्येति चशब्देन मोऽनुकृष्यत इत्याह नस्य मस्य
६७ चेति। यशांसीति। जश्शसोः शिरिति शिः। नपुंसकस्य झलच इति नुम्। सान्तमहतः संयोगस्येति दीर्घे च कृते नस्यानेना
67 नुस्वारः। आक्रंस्यते इति। क्रमु पादविक्षेपे। अर्धधातुकस्येड्वलादेः ह्मममन इति नेड्। स्यतासी लृलुटोरिति स्यः। स्नुक्रमोर
नात्मनेपदनिमित्त इति निषेधादिट्। इह मस्यानेनानुस्वारः। अपदान्तस्य किं। राजन्। पठन्। अत्रानुस्वारस्यात्र
पंक्ति क्लिलइंशं। कपटूलहरौ च। चौरादिकः। यपुतात्कः। निष्ठायां सेटीति लोपः। अत्र केचिन्मन्त्रोपदेशेन कारणे वायुम्रितिन
स्यानुस्वारेणेन परसवर्णः। आन्तरतम्याङ्कारः। आञ्चित इति। अत्र चके। ह्रडायामिति हू। नो चेह्रडायामिति न को
पनिषेधः। कुण्ठित इति। कुठि प्रतिघाते। कुठि चेति पठितत्वात् इदित्वान्नुम्। शान्त इति। शम उपशमे। वादान्त
शान्तेत्यादिना निपातनात् हिडभावे अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति दीर्घे मो नो धातोरिति मस्य नकार
इति केचित् तन्न पदान्ते नत्वविधानात् तस्मान्मस्य नश्चापदान्तेत्यनुस्वारेणेन परसवर्णेन कारः। गुम्फित राम
इति। गुफ ग्रन्थे। नोपधायाः फो नाद्यत्य किन्त्वपदेन लोपाभावः। मस्येति मस्यमवचनमनुस्वारमिहत्यर्थः ६७

ह्मर

मितिभावः। सम्राडिति। राजृदीप्तौ संपूर्वात्सत्सूद्विषद्रुहेत्यादिना क्विपि व्रश्चभ्रस्जेति षत्वे जश्त्वेन डः। आक्वि
मर्मैलयतीति। ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वेति मित्वपक्षे णौ मितां ह्रस्वः। समसंबंधी विधिरिति। ते
न सम्राला हलनङ्जी वेपुहन्नहकृञ्ञ मह्ः इत्यत्रानुवाघयोरपि यथासंख्यं सिद्धं। समकर्मकं विधानमिति व्या
ख्यानेन तन्न सिध्येदिति भावः। पथ्यासंख्यमिति। संख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते। तेन पर्यायक्रममित्यर्थः।
ङः। णोः कुक्। कुक्टुकौ। स्वौ नित्वात्पाङ्कुकौ च नङ्निच्छ त्वं भवति पदांतादित्यनुवर्त्तनात्सुक्त्वात्। ए
वं प्राङ्क्सा पङ्त्यत्रैसात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधः। खगणाङ्क्सा य इत्यत्र ष्टुत्वनिषेधश्च सिध्यतीति। पौष्कर
सादेरिति। पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति सत्सूद्विषेति क्विप्। तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः। बाह्वादित्वा
दिसाचार्यः बाह्वादित्वादिञ्त्यनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। एतच्चानादिन्याकोशादिति सूत्रे भाष्ये
पठितं। डः सि धुट्। तस्मादित्युत्तरस्येति सीति सप्तम्याः षष्ठीप्रकल्पने परत्वात् उभयनिर्देशे पंच
चमीनिर्देशो बलीयानिति न्यायादित्याशयेनाह। सस्येति। लाघवार्थः सप्तम्यानिर्देशः। षट्संतः

सि॰र॰स्त
६८
66

निमर्त्वस्यासिद्धत्वाड्डान्परत्वेन धुड्ग्रहणात्तस्य चर्त्वेन कार्यम्। चयो द्वितीया इति तु नार्त्वस्यासिद्धत्वात्।
अत एव धुड्भावे टस्य ठोपि नेति बोध्यम्। धुटः परादित्वेन पदान्तादिति ष्टुत्वनिषेधार्थम्। अत एव वधु
करणं वैरूप्यार्थं धुड्रू न ह्नतः। नव्यास्तु अत एव वक्ष्यमाणकार्यमीदृशं न कृतं तदित्याहुः। तन्न। चयो
द्वितीया इत्यस्याधिपदोद्देश्यप्रसंगात्। प्रकारान्तरेणानन्तरमेव मपि प्रक्रियालाघवार्थं तु डे वक्तुमुचितं
इत्याहुस्तदसत्। चयो द्वितीया इति पदोद्देश्यकारप्रसंगात्। प्रकारान्तरेणानन्तरमेव मपि प्रक्रिया इदं च का
रनकारविसर्गाणां द्वित्वे धुट्पदोद्देश्यो तदभावे न संकलनया षोडश। परसवर्णस्यासिद्धत्वाद्
ह्यमाणारीत्याऽनुस्वारस्य शर्त्वेन शरः खयः इति नकारस्य द्वित्वे द्वात्रिंशत्। अनचि चेति लक्षणान्त
रेणाप्युन द्वित्वे चतुःषष्टीरूपाणि। न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति निषेधात्परसवर्णो नासिद्ध इ
ति वाच्यम्। परसवर्णस्य द्वित्वाकरणात्॥ यस्य द्विर्वचनं क्रियते तेन स्यासिद्धत्वप्राप्ते तन्निषेधार्थे राम
तदारम्भान्नाप्येतेन समस्यस्य खयः शर इति द्वित्वे द्वात्रिंशदिति मनोरमोक्तमपास्तं। चर्त्वस्यासिद्धत्वेन खयः ६८
विषयसप्तमीत्वेनास्याप्त्रिकत्वं अग्रासिसत्वं अत एव स्वरितो वानुदात्ते इत्यत्र द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वाच्य
त्वादीनन्द्राड् इति निषेधोपत्तिः। अत एव द्विर्वचने कर्तव्ये इति हरदत्तादयो व्याख्यानम्। १
ना निषेधस्तु द्वित्वविषयः। वत्सरोऽम्भराः इति भाष्यो

त्रि

नवेवंशरः खयइत्यस्याप्सराः स्त्रीरश्मिभा ष्यानुपपत्तिः। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथाऽप्सुज
न्तुरित्याद्युदाहरेत्। अतएवनपदान्तसूत्रेकिर्योगिर्यशित्यत्रदीर्घनिवृत्तयेस्वरदीर्घयलोपेष्वि
त्युक्त्वापुनर्दीर्घग्रहणोपलक्षणमित्यार्ख्यातेकिर्योरित्यादौदीर्घमाशङ्क्योणादयोऽव्युत्पन्नानीतिकैयटः। सं
गच्छते। अप्सराइत्यत्रस्वरदोषभियाधातोरपुडागमनिपातनाद्व। स्त्रीरश्मित्तितुनक्वसेरूपंकिन्तु
स्फायितञ्चीतिरक्प्रत्ययविधौपठितेनबहुलमन्यत्रापीत्यनेनराकिक्वसेः किंत्वेतिसूत्रेतुस्त्री
रंसर्पिर्भिर्धूर्दकभित्यादावन्तोदात्तत्वदर्शनेनसुत्पजमितिभगवत्तात्पर्यात्। नहिभाष्यकैयं
ट्टादावप्सराइत्यादेःसाधनिकादर्शिता। किंचपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेइत्यस्यभाष्येसर्वस्यद्वेइति
सूत्रेद्रोग्धाद्रोग्धाद्रोढाद्रोढाइत्यादेर्द्वित्वभाजएवोदाहृतत्वात्। स्वरितोवानुदात्तइतिसूत्रेपदाधि
कारश्चेल्लत्वध्वत्वढत्वनत्वरुत्वादीनिसिद्धानीतिवचनेनतादृशामेवपरिगणनाद्व। निमित्ता
शेतप्रवृत्तौमानाभावःस्पष्टएव। वस्तुतस्तुअन्तरङ्गत्वाद्धत्वादौकृतेवीप्सापेन्द्रत्वेनबहिरङ्ग

स्यसर्वस्यद्वेइत्यस्यप्रवृत्तौवैकल्पिकलत्वव्वत्वादिद्वनिष्ठाप्रसक्तेः पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइतितत्स
मानार्थंलत्वव्वत्वादिपरिगणनंव्यर्थमित्युक्तंकैयटे।वचनान्तरमप्येवम्।सय्यँन्तेत्यादावनु
स्वारस्ययत्वेनद्वित्वेपरसवर्णेवरूपासिद्धेः।एवंवषट्सन्तइत्यत्रङानुस्वारयोर्द्वित्वेवलंप
६७ रसवर्णयोः सतोरिष्टसिद्धौपूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्योपन्यासोव्यर्थएवतव्यानाम्।तस्मा
69 त्सकाराद्वित्वंतुवत्वद्वित्वयोः पदद्वयाश्रितत्वेनवहिरङ्गत्वमप्रवृत्तौपूर्वत्रासिद्धमितिवलंमसि
द्धमितिदुर्लभमेवं।वृत्तिकृतातुसर्वस्यद्वेइत्यत्रसर्वग्रहणसामर्थ्याद्धोग्धाद्रोग्धेत्यादि
सिद्धिंमत्वापूर्वत्रासिद्धीयमितिनादृतमितिदिक्।एकोनसप्ततितमपत्रस्यानिरङ्कपृष्ठे)
(प्रथमपङ्क्तौ।शोधपत्रमेकम्)

परत्वाभावात्ताँ किंच सर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वेचनस्यस्याभाष्येसर्वस्यद्विशतिसूत्रे इग्घादोग्घाद्रोठाइहोरइ
त्यादेर्द्विर्वचनभाजांदूचोसाहनत्वाभिनिताशतन्त्रकृतनोमानाभावात्स्वरूपवेतिशितुकानइतिपंचम्याःश्रुतिनृह
तार्थायाःश्रीतिसप्तमीषष्ठीप्रकल्प्यपतीन्याहानस्पृतानन्तुप्रकृतोधुडेवानुवनुवेर्त्मनीकिंतुकेतिचेन्म
वाधष्टःपरादित्वेनसंज्ञ्यंधुरित्यादौपदांताझपृशतिविधायमानतुल्वानायत्तेश्वयोद्वितीयानायत्तेश्वानचे चे ५
वंकुर्वंन्द्रूशतेदूत्यत्रनुकःपूर्वांतत्वेनकारस्यपदांतत्वाभावात्पदांतस्येतिरात्वनिषेधोनप्राप्नोतीतिवाच्यं
।कार्थकालयहंतरंगेरात्वेकर्त्तव्येपदद्वयाश्रितत्वेनतुकोबहिरंगतयाऽसिद्धत्वेनपदांतत्वानपायात्।
किंचभाष्येत्तोष्षुनेत्यत्रयोगविभागेनापिरात्वभावउक्तः।तथाह्यसोष्षुनानेभाम्रएइतिसूत्रान्नेत्यनु
वर्त्ततेराइतिचसूत्तोःष्षुनायोगतोनस्यात्तानकारार्थमिदंसग्रहणीनवर्गाग्रेहरौचोनरार्थमित्तिएवंचकुर्वन्तसी
दतीत्यत्रपूर्वसूत्रेष्टुःपरादित्वेनस्यपदांतत्वासमानिषेधःफलमितिप्राचीनग्रंथोयथोदेशपक्षाभिप्रा
येराउर्ज्यःसत्वच्छंभवितानचनुकिसनितकारस्यप्रसंगोजशोंतइतिजश्त्वोत्तरंचनुत्वेजकारस्यश्रवणाकिं

यो १ ग ५

सि॰ स्त
६९
69-A

नस्यादितिवाच्यंतत्कोऽसिद्धत्वात॥ अत एव षष्ठ्यल्लोन्तरमपि जश्त्वं नाशंक्यं। चतुष्टयमिति। एत
त्रन्हस्य पंडितकर्तृकपदचंद्रिकानुरोधेनोक्तं। संग्रहश्लोकोऽपि तत्रत्य एवावसन्नस्य सन्त्वमुत्
रित्यत्र छत्वस्यासिद्धत्वाच्छपरत्वमाश्रित्य चयो द्वितीयाइति पक्षे चस्य छकारे छकारद्वयविशिष्ट
मेककंरूपं तथाछत्वाभावपक्षेऽपि तेनैव पक्षे चकारस्य छत्वेन छशकाराव
शिष्टमपरं मूलोक्तरूपचतुष्टयेन सह संकलनया रूपषट्कमिति। नन्वोङ्मोह्रस्वादित्यत्र द्व मि
ति। परस्येत्यधिकारात्तान्नन्तुपदस्येत्यस्य नस्मात्परस्येति व्याख्यानमनुचितमिति चेन्नङम
ड्रतिपंचम्यंतविशेषणात्तदनुरोधेन विपरिणम्यमानत्वात्। अत एवोभयनिर्देशात् निन्यायेना
चीति समम्या षष्ठीप्रकल्प्यनस्यैवामोविधीयत इत्याहाचष्टति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थंडमराथ
स्त्वितिभावः। ङमुडागमइति। तथा च ङमइति प्रत्याहारः संज्ञायां तंट त्वर्मनर्थकपनरगन्या
येन सङ्क्षिप्तपिश्रामपाति। तेन ङ्णुङ्नुटगुडोभवंतीत्यर्थः। स्तुगाणीति। गरासंख्यानेरापनाद्विवान राम
६९

ङुण्ठि ए अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घप्रसंगात्ताङ्मुट्कर्त्तव्योऽपलोपयोर्न स्थानिवत्ताषू
र्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्युक्तेरित्याहुः। पदात्परस्येति किं। दंडिना। अवं किं। दंडिन्यत्र महेम
परे वा मयेङ् नो वो वेति विकल्पद्वयमध्यपाठादेव नित्यत्वासिद्धौ नित्यग्रहणं स्पष्टार्थमिति
प्राञ्चः। नच्छ्वाशिनुगिन्येतयोरपि नित्यत्वं स्यात्तन्मध्यपतितत्वाविशेषादिति नित्यग्रहणमिति सू
त्रे कृतोऽभिप्रायः। ननु परमदंडिनौ इत्यत्राऽतिव्याप्तिरंतर्वर्त्तिसुपाय दत्वादिति मैवं तन्नरपद
त्वे वा पदादिविधौ प्रतिषेधः इति प्रत्ययलक्षणानिषेधात्। अत एव परमवाचौ परमश्वलिहौ
परमगोधुहौ इत्यादौ कुत्वढत्वघत्वानि न भवंति। न चङ् जिचपदइत्यतः पद इत्यनुवर्त्याऽजादे
पदस्येति व्याख्यानं दोष इति वाच्यं। तत्रैव नलोपव्यावृत्तये ङकगने राव रूपकृत्स्ने अनुवृत्त्या
दिक्लेशवैयर्थ्यात् ङमुटः परादित्वपक्षे तु कुर्वन्नास्त इत्यत्र पदांतस्येति णत्वनिषेधः। अत एव ङ
मो ह्रस्वादचि ङमुडिति न सूत्रितं इह वे स्पष्टित्वस्य परत्वात्प्रत्ययसिद्धत्वा योगेन णत्वस्य दुर्वारत्वादिति

नाडू

सिं॰च॰स हिक्कासमः स्वुटी। मोनुस्वारे रोौवसिद्धावनुनासिकत्रिसकारत्वार्थमिदमितिभावः। अत्रानुनासिकः।
१० स्य पंविधिरधिकारो वेति पक्षद्वयं। अंत्येऽत्रग्रहणं व्यर्थं तु शब्दस्य परस्मान्नकापितो विशेषस्य ननार्थः।
70 परस्य नित्यंरुत्वं पूर्वस्य वाऽनुनासिक इति। आद्ये व्यर्थः। रुप्रकरणे रोः पूर्वस्य वानुनासिक इत्यर्थं वु
र्गाने बाधकाभावात्। विधेयांतराउपस्थित्यान्यत्र विकल्पशंकानुत्थानात्। तत्राघए वलघीय
नासहहदिधिव्यापारमावेरा का स्वाशंतेः। अधिकारपक्षे प्रतिसूत्रमाहन्त्य वश्यंभावेनातिगौरवं
स्यादित्याशयेनाहः। त्ररुप्रकरणाइति। रोरिति उपलक्षणमेतत्। तेन समोवालोप इतिपक्षेई इति संभवती
ति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु वाग्रहणमावश्यकं। अन्यथाऽनुनासिका[redacted]
देवपक्षस्ततोनुस्वारः स्यात्। रत्यवलोपपंचमीत्वेमानाभावात्। नत्वपरग्रहणं व्यर्थं पूर्वस्येत्यनानिवर्तकं
न पाचरितार्थत्वादित्याशयेनाह वेति। तथाचाव्यवहितपूर्ववाचित्वस्वारसिकं पूर्वशब्दस्य न बाधितं तेन
X यानुनासिकः सिध्यतीतिभावः। वाशब्दस्तु स्पष्टार्थः। अनुनासिकान्पर इति लिंगादेव न सिद्धेः। नयानुनासिकविकल्पविनातद् राम
भावपद्दो ५ १०

म च क्रिँस्त्रायस्वेत्यत्र चकाराकारेनास्तिप्रसंग इति भावः। अनुनासिकात्परोऽस्वश्चेति पंचमीयमित्या
हानुनासिकं विहायेति। अनुनासिकाभाव पक्षे इत्यर्थः। आगम इति। पदशब्देनेन लब्धमिति
भावः। न प्वाभ्यां पदांत भ्यां ष्टवौ नु ताभ्यामेवेत्यत्र सर्वशब्देन यथा। विसर्जनीयस्य सः खरवसानयोरिति। खर
वसानयोरित्यतो मेइ कत्सुत्यारवरीत्यनु इत्ये। नन्वत्र अनुस्वारस्यापठितत्वान्नः परस्य द्वित्वं
न स्यादित्याशंक्याह। अनुस्वारविसर्गेत्यादि। अकारोपरीति। उकारात्प्रागिति शेषः। अन्यथा पयः
स्व इत्यादाविवात्र रस्य षत्वं स्यादिति भावः। न च रामइत्यादौ विसर्गस्यायोगवाहस्यानुना
सिकप्रसंगः। तस्य स्थानप्रयत्नाभ्यामंतरतमेचरितार्थत्वात्। न साम्यमादाय ङकारापादनायोग
तस्तु अनुस्वारस्यैव द्वित्वं न स्यादित्याशंक्याह शर्षु चेति। नकारस्य द्वित्व इति। अचो रहा
भ्यां द्वे इत्यनेनेत्यर्थः। वचनांतरेति। पयोमुचो देवाचेत्यनेनेत्यर्थः। पुमः खय्यपि पुंस्त्व इत्यस्य संयो
गांतलोपे वशिष्टस्यानुकरणं। पुम इतिन स्येवकायित्वादिति भावः। अम्परइतिवहुव्रीहिः परयह

रान्सामर्थ्यान्नदाहाम्यरेस्वपीतिअप्रत्ययेतिइडुउपधस्यचाप्रत्ययपरस्येत्यत्रेतिशेषाख्या आदेशइति।
चह्निडः ख्याजित्यत्रखशादिरादेशोविधीयते शाजः शस्ययोवेतिवचनेरात्मप्रकरणीनरंक्षिपते।
एवंचसत्वेकर्तव्येपत्वस्यासिद्धत्वादस्य रस्यखपः परत्वाभावात्सिद्धार्थकथनपरमेतदित्यर्थः
नचवर्ज्जनेप्रतिषेधः असनयोश्चेतिप्रतिषेधात्कथमत्रादेशइतिवाच्यंबाहुलकात्।तथाचैहि
वत्सत्रैवार्णिकंवक्कुलंसज्ञाछ्छन्दसोरिति।विस्तरस्तु जिडं तेवस्यतइतिदिक्।चकिंस्त्वापस्वेति।त्रैडुः
पालनेडित्वादात्मनेपदं।प्राचान्तत्राहीस्तुकेनेत्रायतइतित्राः त्राइवाचरतिआचारक्विबंतात्ल्ल।
डुबोधइतिसमाधेयमित्याकूः।न्हन्ये।उभयपथद्दुइत्यतउभयथेत्यनुवृत्त्याविकल्पः फलतीत्याह
सःस्याद्वेतिपदइत्यकानेनावबर्हितइत्याहपकारेइति।वर्णात्कारइत्युक्तेरितिभावः।तेनन्हः पुनो
तीत्यादिसिद्धं।कुघाणश्चासः सस्यतत्वेतस्यत्वेपुरत्वाद्विसर्गः।जिह्वामूलीयस्यशर्षयसंख्यानत्वेनख रम
परेशरीतिपाहिकोविसर्गलोपः।वाशरीतिपक्षेविसर्गः तदभावेसत्वंशहादेशयोः कपावुच्चारणार्थो ७१

ननुविपकोटिप्रविष्टावितिबोध्यं।चकारेण।विसर्गेऽनुवृत्यतइत्याह।चाद्विसर्गइति।प्राचातुवाद्विक
ल्पइत्यवादिनदसत्।वाशरीत्यतोवेत्यनुवृत्तैवोयपत्नोच्चयहरावैय्यर्थ्यात्।नेः ँक ँपाभ्यांमु
केसत्वापत्तेश्च।यद्वाचानुवृत्तविसर्गस्य ँक ँपाभ्यांसमावेशोविकल्पंविनानसंगच्छत
इत्यभिप्रेत्यतथोक्तमिति।अथवाविविधकल्पनेइतिव्युत्पत्त्याविकल्पशब्देनविसर्गएवोच्यते।
तथाचशिक्षायांमोभावश्चविहितस्तिस्रश्चषसारेफएवच।जिह्वामूलमुपध्माचगतिरष्टविधोष्मणां।
इत्युक्तं।ऊष्मणोविसर्गस्याष्टविधागतिरित्यर्थः।कानाम्रेडिते।(कानिंद्वितीयंताऽनुकरणासप्तम्यर्थे)प्रथमे
तिप्राञ्चः।वस्तुतस्तुषष्ठ्याएवसोऽत्रलुगित्येववक्तव्यं।सोऽत्रविकल्पेनापात्तःमयोक्तत्वात्।तन्नच
द्वितीयान्तत्वेप्रातिपदिकत्वविरहात्कथंप्रथमेतिवाच्यं।अनुकार्यस्यद्वितीयान्तत्वेऽप्यनुकरणस्य
तथात्वाभावान्नैवमपिनलोपाद्वारइत्तिनाच्यानि।अन्यत्रप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनप्र
त्ययान्तत्वेनप्रातिपदिकसंज्ञाविरहात्।अतिदेशानित्यत्वाद्वा।भकोऽपिपमाणायामस्त्रहतिशयनदेते

सि॰र॰ख म्प इति निर्दिष्टा एवानित्यत्वे मानमिति दिक्॥ एतेनन्हम्प इति व्याख्यानं। कान्कानीति वक्तव्ये आम्रे
९२ डितग्रहणं। यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् कान्कान्यत्रयसीति इह हैकः। किंशब्दः प्रश्ने उप
72 रंकुन्सायां कान्कुत्सितान्यत्रयसीत्यर्थः॥ कस्कादिषु च॥ सोयं दादावित्यतः स इति द्वयोः षइति सूत्रं
चानुवर्तते विसर्जनीयस्येति च एवं स्थिते फलितमाह इण उत्तरस्येति। प्रक्रियां पानुः ककः ओ नेत्यु
क्तं तत्फलितार्थकथनपरं न त्वाहारिकोर्थः॥ कः कः पयोरस्वरितत्वान्न जो प्रकृते नत्वाश्चेति। कौस्कानिति
नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं एवं च संपुंकानामित्यत्र कान्शब्देन पठनीय इति भावः॥ कस्क इति। कः को गमोऽइ
तिनाटकप्रयोगस्तु संहिताविवक्षाविरहान्निर्वाह्यः संहिताधिकारे कस्कादिषु वैत्यस्य पाठात्। कौतस्कुत
इति ततआगत इत्यर्थे। अत एव निपातनाद्व्यपास्त्रा। सर्पिष्कुण्डिके निद्धह यद्यपि नित्यं समासे अन्यत्र वा सिद्धं त
थापि उत्तरपदस्थत्वे पिषत्वार्थं परमसर्पिष्कुण्डिके नित्ये पारायणिकमतत्वेन दृष्टान्तितं नो क्तं। तद्भाष्यविरुद्धं तथा राम
ऽसमासे व्यपेक्षाविरहे पिषत्वार्थः पाठ इति मूलकृद्भिरूपपत्ति। छेच आ छकारे ऽकारऽकारोच्चारणार्थः॥ आङ्माङोश्चेत्यका ९२

ङः साहचर्यान्माङ्व्ययमेव गृह्यते। तेन प्रमाच्छंदः इत्यत्र नानेन नित्यं तुक्। किंतु पदान्ताद्वेति विकल्प
एव तत्र माङः किं प्राप्त एव व्यक्षातो ङिंत्वे पि ठावन्तस्य ङित्वान्न तुगित्यपास्तं। आच्छादयतीति। छदस्य
वारणो। णौ च्युपधा वृद्धिः। माच्छिद्दहिति। छिदि द्वैधीकरणे माङि लुङ् नमाङ्योगे इत्यडभावः। इतीतो वे
ति ह्रस्वः। दीर्घात्। दीर्घमततिप्राप्नोतीति दीर्घान्तु क्। दीर्घावयवस्तु गिति पावत इत्याशये नाह दीर्घाच्छे य
इति। दीर्घादिति प्रथमान्तं तुगित्यनेन समानाधिकरणमित्यर्थः। ननूक्तव्याख्यायां मानाभावात्त्वं
च व्यतमेवास्तु तथा च तस्मादित्यत्र स्वेत्यनपाद्ध्ययेव तुग्विधीयतामित्याशंक्याह ह्रस्वराच्छाये
ति। अत्र हि छस्य तुक् किं सुतिस्वरिचेतिचत्वं च द्वयं प्रयत सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्त्या चत्वं नेति चेत् ए
छकारोपाश्रितकारस्य पेतानम्नि दन्तापुकमनुपपन्नमपदान्तविषयत्वादेतुस्य सूत्रस्य पदान्ते ह्रस्वे
णाविकल्पेन माप्यमिति चेत्स्यपदान्ताद्वेत्यत्र दीर्घादित्यनुवर्तनेन तथा च तेनैव छस्य पाक्षिके तुकि द्वि
त्वदोषस्य तदवस्थत्वे ह्रस्वराच्छाये नितिनिर्देशान्तुपपन्ने ह्रस्वेदीर्घस्येव तुगितिनिर्णायसना हापि तथैवा

च्चिनमित्यमि प्रायेणाच्चनतद्वयन्यासोन दोषायेति भावः॥ अपदांतार्थमिदमित्युक्तं नथैवोदाहरति चेच्छि
घतइति धातोरेको चोहलादेरितियङि सन्यङोरिति द्वित्वेहलादिशेषेगुणायष्ठु कोरित्यभ्यासगुणोसनाद्व
नाइति धातुत्वेऽनुदात्तङि तइत्यात्मने पदंापदानाद्वायदमतनीत्पादिपूर्वं दैवेति सिद्धमिष्टं॥ ॥इति
निरुमलभट्टहस्त नुनामकृष्णभट्टकर्तृक सिद्धांतरत्नाकरेहल्संधिःपूर्णानामगारु॥ ॥श्रीः॥ ॥श्री
म॥ ॥विसर्जनीयस्यसः॥ प्रकरणानुरोधेन प्राम्ब्याख्यातमपि स्मारितं॥ प्रापरेॅकॅपयोः सत्वस्यचापम
पवादः॥ शार्परइति बहुव्रीहिर्नतुकर्मधारयः परयहणावै पथ्यापत्तेः खरीति चान्यपदार्थस्तदाहशर्प
रे खरीतिविसर्जनीयस्यविसर्गविधौ उपलाभावादितरव्याष्टत्तिरेष्टफलमित्याप्रायेणाहनन्त्वस्यदि
नि एतदेवस्पष्टयति इहेतिानचैवंक्वापिरनेत्येवोच्यतां किंविसर्गयहणेनेतिवाच्यं॥ अनंतरस्येतिन्या
यान्न ध्येपवाऽन्यायाद्वासत्वस्येवनिषेधापत्तावद्भिःस्नातंवासःक्षौममित्यादौॅकॅपयोर्दुर्वारत्वात्॥ राम
नचाद्भिःस्नातमित्यत्रेदुदुपधस्येतिषत्वंकिंनस्यादितिवाच्यं एतत्सूत्रंप्रतिनतस्यासिद्धत्वात् किंचअस्य ९३

त्यपस्येति पर्युदासोऽपि हस्वत्वचोऽसामाधिकरण्यपक्षं हृत्वा पित्वा वैयधिकरण्यपक्षस्यैव स्था
पयिष्यमाणत्वात्। ननु परग्रहणं व्यर्थं न च तद्भावे केवलस्पर्शस्य एव निमित्तत्वं किं न स्यादि
ति वाच्यं। खरीत्यनुवृत्ते [illegible] रावकयकनयोश्च परस्परवरए वृ निमित्तत्वा व रूपभावात्। केवले
शरि विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिति चेन्न। खर्परे शरीति वै परीत्यस्याप्यापत्तेः। एवं च पुरु
षः स्थाने त्यत्रानिव्याप्तिरिति परग्रहणं। वनस्क विसर्जनीयस्य सइत्यत्र खरीत्यस्य सा ह्यार
त्रिमित्वस्यावकृप्तत्याच्चापि नह्यत्र प्रमाणाभावाच्छरीत्यस्यैव तद्विशेषणान्वलाभे नोक्तातिप्रसं
गाभावात्परग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति दिक्। कुप्वोः। सर्वत्र लेखनं प्रासंगिकमिति भावः। सोऽपदादौ। अ
पदादाविति कुप्वोरित्यस्य विशेषणं न हि भक्तिविपर्ययेणमेनव्याचष्टे। अपदाद्योरिति। सूत्रे तु व्यत्ययेनै
कवचनं। यदि तु खरि विशेष्यते पदादौ खरीति तदैकवचनं साधु। किंतु मंडूकप्लुतिराश्रयणीये
ति क्लेशः। खरं विना विसर्गालाभात् तत्र त्वापि तद्दन्तु हते नैष्कल्याबेति न व्योः। वस्क नस्क प्रत्ये

इति सिद्धान्तादत्तदाहरणदिङ्मात्रमाह। पयस्याशामि
स्यादि॥ न चातः कृ कर्मीसनेन नगतार्थता। तत्रास्यानु १ व्यसयादि वर्णलिंगु षे वैनि ॥ अतएव तदस्मिन्न द्धाय न्त्वोपदादीयतेक
पादान्तात्समासइह
सि. र. ख कामि प्रायेणासौत्र मेकवचनं साध्वेवेति ✓ [illegible]
७४ [illegible] मेरणो रोमंथ तयोभ्यामिन्य त्र च मस्मल मनोर मयोः प्रत्येकमेकव
74 चनमिति स्वयं व क्ष्यमाणां संगच्छते नेमं ह्र कष्टुनेः शप्पिरइत्यादौ त्वया ध्याश्रितत्वान्न किंचिद
नता पाश कल्पक काम्यपिथिति वृत्तावुक्तं न तत्संभवप्रदर्शनार्थं न तु पदिगणनार्थमन्यस्यासंभ
वादितिनव्याः तन्नायपयपि बनीतिपपस्पाइत्यत्र न तद्धिन्न स्यापि संभवात् गतिकारके तिसुबन्त
न्नेः प्रागेव समास इत्यस्यानुवृत्तेश्चेति भावः। प्रातः कल्पमिमिदीषदसमाप्तो कल्पब्देश्यदेशी
यरइति कल्पप्प्रत्ययः। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्र
धानत्वं न विरुध्यते दोषामन्तमहः दिवा मन्ना रात्रिरितिवदिति भावः। गीः काम्यतीति। काम्यचोऽरे व
त्येत दिणः षत्वपत्राप्यनुवर्त्तते तेन षत्वमपि नापक्रत्तरत्रैवेतन्न्यत्वेन तर्हि सत्वप्रसंग इति अ राम
त्रैवेदं पठित्वोत्तरत्रानुवृत्तिरंगीकृतेति भावः। इणः षः। सत्वापवादः। इदं सत्वं सह इति वद्द्वयमप्युत्त ७४

रस्तत्रेष्वनुवर्त्तनेतथाचेरात्तत्तरविसर्गस्यषत्वमन्यस्यतुसत्वमितिविवेकोत्र छव्य: ।नमस्तुरसो:इत
तत्तरमपदारावितिनसंबध्यतेपुर:शब्दग्रहणवैयर्थ्यात्‌पुर:प्रष्टव्याइति।पुरश्रष्ट्व्याष्कनि।पुरइत्यस
जसंतास्कूटयितुंपूर:पुराविन्यस्योपादानमितिभाव:।प्रपालनश्वरणयो:।आजग्रासेत्यादिनाकिंशब्दोद्य
पूर्वस्येत्युत्तरपरत्वे।इदुदुपधस्यपदुदुतावुपधेस्यसमुदायस्यतस्यावयवोयोविसर्जनीयइतिवैयधि
करणयेनसंबंधइतिनव्या:।कस्कतस्कसंभवतिसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिदुत
दुपधेयस्यतस्याविसर्जनीयस्येतिसामानाधिकरण्येनैवसंबंधोन्याय्य:।उपस्थितविसर्गस्येवान्यप
दार्थत्वेसंभवत्यनुपस्थितसमुदायस्यतत्वेनकल्पनायोगात्‌स्त्रस्येबाधकाभावात्।इदमेवचेदुदुय
धग्रहणमेकदेशानुमतिद्वारा:योगवाहानांवर्णसमाम्नाययाठज्ञापकंबोध्यं।अकारोपरिशार्द्धचे
त्तीशास्त्रप्रयोजनानुरोधेनव्याख्यानवललभ्यइत्यन्यदेततत्।अप्रत्ययस्ययोविसर्गःइतिवैयधि
करणयेनसंबंध।प्रत्ययभिन्नस्यावयवइतियावत्।एतच्चप्राचीनरी[illegible]तिमनुसृत्योक्तं।वस्कतस्कप्रसङ्ग

[redacted] प्रतिषेध एवायमित्यत्तुपदमेववक्ष्यामः। तेनन्याभिः कृशानुमसने। याभिः पुरामनवक्षत्युदो
नषत्वं। नचसामानाधिकरण्येपिछांदसत्वान्नोक्तदोषः। तस्या गतिकगतेः। किंचहरिभिः करोती
त्यादौ लोकेपिषत्वं नात्र। नत एवेह सोः सामर्थ्येऽन्यत्रनिषेधुत्सर्पिः पिबत्वमुदकमिति प्रस्तुदा
हरणे विसर्गः संगच्छते। अन्यथा वैकल्पिकषत्वापत्तावपि नित्यषत्वस्यानेनदुर्वीरत्वात्। सोसं
गतः स्यात्। तापदृारयोर्विभिधानादिति प्रयोगस्तु छांदसत्वात्। तस्यादेतायदिवैयधिकरण्येपमानं
स्यात्तदेव नूपवक्ष्यामः। संभवतीत्यादिन्यायबाधापत्तिश्च। सामानाधिकरण्यपक्षस्तु भाष्यारूढ
स्तथाहि। इहैव सूत्रे पुम्मुत्रुऽसोः प्रतिषेध इति वार्त्तिकं। तद्भाष्यंचात्वन्मतेऽसंगतं। पुंसो विसर्गस्य
प्रत्ययसंबंधित्वेन षत्वाप्राप्तेः। किंच कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्षत्वप्रति
षेधस्येति भाष्योक्तं ज्ञापकमपि त्वन्मतेऽसंगतं। मातुः करोतीत्यादावेकादेशस्यपरादित्वेन ग्रहणात्स

न्ययसंबांधित्वेन विसर्गस्य षत्वाप्राप्तेः यत्तूरस्य पैंशति सूत्रे कैय्यटेवाचवीतिलुप्यते त्र प्रत्ययइति
भाष्यमुपादायसकारसंन्निधिकालेऽकारेणानैवलब्धाप्रत्ययसंज्ञासमुदायसंनिवेशिनीत्वान
स्याइतिकृतसदादेशस्यालप्सुतेऽन्वेहृते वशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञस्तस्य वस्तु म इति भावः
नितनश्चिंत्यं। सकारसन्निधिकालेऽकारस्याप्रत्ययत्वेपितस्मिन्नुमेऽवशिष्टस्य प्र[illegible]पाते पंडे त्यय(?)नपा४
ताक्रिचियातिरित्यपिनस्यात्। पायाया यतिद्विति स्थितेऽत्रतोलोपेयलोपे। लोपस्यस्थानिवद्भावा यात।१६
दातोलोपइटिचेत्यालोपेयलोपः। किंच यायावरइत्यत्रयश्चयङ इति वरचित्र लोपयलोपयोः
कृनयो[illegible]र लोपस्यस्थानिवद्भावेनातोलोपप्राप्तेनन्निषेधार्थं क्रियमाणानयदांतेतिसूत्रेवरेग्रह
णमनर्थकमायद्येनात्रापियकारसन्निधिकालेऽकारस्याप्रत्ययत्वेनतदानीलुप्तस्यस्थानिव
द्भावेनापिप्रत्ययत्वाभावेनातोलोपप्राप्तेर्दूरापास्तत्वात्। तस्मादेकादेशस्यपरादित्वेनग्रहणाद्वा १२
त्ययस्यप्रत्ययत्वंड्वीरां। नचरेफस्यपूर्वीभक्तत्वेनउड्स्यस्यैवप्रत्ययत्वेनरेफविशिष्टस्येतिवाच्यं। आयते

सि॰ र॰ ख
९६
76

टा किं ताविन्मतोंतशब्दानुवृत्तिसुरसास्यपस्तल्पत्रांगीकान्यस्तुर्वंतिन्त्वस्येव भाष्यकृतास्थापितत्वात्। अ
न्यथा वृत्तेऽल्पत्व हलादिः शेषो न स्यात्। गोः स्त्रियश्च वैरूप्यं भाषादीर्घ इक इति दीर्घेन सन्देहात्।
तस्मादीप्यादि संमतत्वान्मनोरमोक्तमेव मनोरमामिति चेत् अत्रोच्यते। किं सामानाधिकरण्यापपत्तो
भाष्यारूढ इति वदतस्तव वाचनिकोऽर्थोऽभिप्रेतः उतन्यायसिद्ध इति नाद्यः। नाहृग्वचनस्य भाष्ये अदर्श
नात्। नान्द्वितीयः उक्तलक्ष्यविरोधे लाघवसहकृतस्यापि न्यायस्य बाध्यत्वात्। अन्यथा प्रसज्यप्रति
षेधोऽवेदायत्नैः न नपुंसकः प्रतिषेध इति भाष्यविरोधः शंक्यः। अत्र त्वनिपत्तेन तदभावात् पर्युदासे त्वार्थि
कप्रतिषेधानुवादो न त्वपूर्वविधानं कस्मादिनैः। न नपुंसकः प्रतिषेध इति भाष्यविरोधः शंक्यः। अत्र
त्वनिपत्तेन तदभावात् पर्युदासे त्वार्थिकप्रतिषेधानुवादो न त्वपूर्वविधानं। कस्मादित्युभ्रातृपुत्रयश
सामर्थ्यपस्येति प्रतिषेधप्राप्तेर्विध्यर्थः। भाष्यं तु काकुन्यायेन योज्यं। किं कस्मादि भ्रातृपुत्रयशस्सां राम
ज्ञापकं न ज्ञापकं किं तर्हि विध्यर्थमित्यर्थः। अथवा भ्रातृपुत्रयशस्सां वेप्याधिकरणसंबंधमेव ज्ञापयन्ति ९६

षत्वप्रतिषेधपत्तत्तत्र स्वार्थहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तबाधश्चेति त्रिदोषापरिसंख्याप्रसज्यते तथा
चक्रस्कादिषु अग्रानुष्ठुत्रय हराज्ञापकमेका देशानिमित्तान्यत्वप्रतिषेधस्येत्यत्र प्रतिषेधशब्द
एवं व्याख्येयः। प्रतिषेधस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः प्रयोज्यत्वं मोच प्रतिषेधो ऽर्थान्मातुः करोतीत्या
दौ भवति नत्वत्रापि नः स्वतंत्र इत्यर्थः यद्यप्यप्रत्ययस्येति पर्युदासो लाघवान्न थापि फल
साम्यान्न थोक्तमित्यदोषः। अतएव नित्यसमासश्चाप्यत्र परमसर्पिः कुंडिकेति भाष्योदाहृतं सं
गच्छते। यत्तु हरिभिः करोतीत्यादौ षत्ववारणाय स्त्वविभिन्न संबंधषुड्डपथ साहचर्यात्तु वृभिन्नेंद्रुप
धविसर्गस्य षत्वविधानान्नातिव्याप्तिरिति कश्चिद्बोचत्तान्नास्मरद्युः पत्युः करोतीत्यादावुड्ड
पधस्यापि त्वेस्वंधिनः सत्वादिष्टापत्तावुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादिस्तुसोः सामर्थ्य इत्यत्र मूला
दाहृतं निष्ठत्रु सर्पिः पिबन्नमुदकमिति प्र[illegible] दाहरणाविरोधाच्चेति। तस्मान्नो[illegible] विरोधाभावाद्व

ष्य।

सि॰र॰ख ह्येबाधकाभावाश्चैवेप्यधिकरणायपद्यएवरमणीपद्धतिदिक्।अधिःकरोरोतीति।व्यपदेशि
७७ वद्भावेनप्रत्ययसंबंधित्वं।प्रत्ययत्वंचस्थानिवद्भावेन।नचतस्मिन्कर्तव्येविसर्गस्यत्रैपादिकत्वे
77 नासिद्धत्वं।अप्रत्ययस्येत्यनेनैवस्थानिवत्सूत्रंप्रतित्रैपादिकंनासिद्धमितिज्ञापनात्।प्रत्य
यःपरश्चेतिनिर्देशोपीहज्ञापकोबोध्यः।अन्यथापदांतत्वाभावाद्विसर्गोनस्यात्।विशेषा
पेक्षमिदंज्ञापकंतेनाचःपरस्मिन्नितित्रिपाद्यांनप्रवर्तते।अतएववृश्चेत्रासिद्धेनस्थानिवदि
तिनाप्येवंवचनं।ननुस्थानिवद्भावेनास्तुप्रत्ययत्वंस्वाश्रितमप्रत्ययत्वमप्यस्तीनह्यतिदे
शेनस्वाश्रितधर्मानिवर्त्यंतेत्वाश्चास्मिन्णावन्दत्रिपेवर्तिनव्यमित्यनेनब्राह्मणाधर्माःस्त्रियेति
दिरूपंतेनननुनत्रिस्थानिवर्त्यंतेनयथाचोक्तोदाहरणेषत्वंदुर्वारं।अप्रत्ययस्येतिपर्युदासइत्युक्त
त्वान्नैवं।उक्तरूपपर्युदासादेवस्वाश्रिताप्रत्ययत्वप्रयुक्तषत्ववारणात्।नावस्तुतस्तुप्रसज्यप्रति राम
षेधएवायं।अतएवषत्वनिषेधरूपशास्त्रीयकार्येकर्तव्येस्थानिवत्त्वमपिसुलभं।पर्युदासेतस्या ७७

शास्त्रीयत्वास्थानिवत्त्वं दुर्लभमेवस्यात्। शास्त्रीयेकार्यस्व [illegible] निकृष्टत्वमिति त्याकरस्त
ज्ञमादितिदिक्। मानु इति। अत्र हि ऋत्लगदित्येकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परंपरया प्रयोज
क एकादेशनिमित्तादिति भाष्यपाठे तु एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्योकारस्य तस्मात्परस्य
विसर्गस्येति व्याख्येयं। मुकुः कामेति। अत्र कुघोरिति प्रवर्त्तत एवातिरसः। इह गतिरि
तिनानुवर्त्तते पराभवेषितिरस्कार इति प्रयोगदर्शनात्। अंतर्द्धावेवतिरसो गतिसंज्ञ
कत्वात्। द्विस्त्रिः। ननु कृत्वोर्थग्रहणं व्यर्थं द्वित्रिशब्दाभ्यां सुजंताभ्यां साहचर्येण चतुःशब्द
स्यापि तादृशस्यैव ग्रहणादिति चेत्सत्यं। साहचर्यमनित्यमिति ज्ञापनार्थं तत्। तत्फलं तु दीधीवेवी
टामित्यत्र भौवादिकस्यैवधातोर्ग्रहणमिति प्रांचः। यद्यप्यसति हि कृत्वोर्थग्रहणे संज्ञोपसर्ज
नयोरतिव्याप्तिस्तथापि गौणमुख्यन्यायेन न सेति न दोषो भावः। आघयोरघामे चतुःशब्दस्य उद्दप
धस्यातिनित्यप्राप्नोत्यभयत्र विभाषेयमिति केचित्। अस्तु लात्ति पक्षे गोदं। कृत्वोर्थयो विसर्गस्तु ने

सि॰ र॰ ख॰ चतुरंशाद्दौ व्याप्तिः स्यादत आह। द्वन्द्वो र्थे वर्त्तमानानामिति। चतुष्कपाल इति चतुर्षु कपाले
७८ षु संस्कृत इत्यर्थः। तद्धितार्थ इति समासे संस्कृतं भक्ष्या इत्यणो द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। अत्र तु न प्राप्ति
78 र्द्विरुक्तस्य प्रतिषेधान्निह सर्पिष्कुण्डिके तूदाहरणमनुपपन्नं कस्कादिषु पाठादेव सिद्धेरित्या
शंक्याह कस्कादिष्वित्यादि। व्यपेक्षाविरहे पीति। तत्र तु सर्पिष्कुण्डिकापदस्य पृथक्त्वेत्यर्थः। तथा चे
ष्वसोरिति विकल्पापवादद्रु इति भावः। व्यपेक्षाविरहे पीत्येतावन्मात्रोक्तौ समासे पि नित्यत्वान्न घाट
त्यर्थं समसमास इति विशेषणमिति द्रष्टव्यम्। वस्तुतस्तु समासे पि नैनैव सिद्धत्वान्नेदमुदाहरणमुक्तम्
मतो हविष्कुण्डिकेत्याद्युदाहार्यम्। अत्रेदमवधेयम्। परमसर्पिष्कुण्डिकेत्यत्र कस्कादिषत्वमपि नाभा
ष्यकारेणानर्थेवमुक्तमुदाहृतत्वात्। तानचैवमनुत्तरपदस्थस्येहणं व्यर्थम्। परमहविष्कुण्डिकेत्याद्य
र्थं तदावश्यकत्वात्। अपः सहितेति। अयसो विकार इति तु नोक्तं ज्ञानपदेत्यादिना ङीष्प्रसंगादि राम
त्यादुः। अपस्करणीति। अयस्कवकर्णोयस्याः। नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति ङीषा अथवा ७८

स्त्रेषष्ठ्यां स्थाने व्यत्ययेन प्रथमेत्याशयेन व्याचष्टे एनयोरिति। अघस्पदमिति। मयूरव्यंसकादि
त्वात्समासः। शिरस्पदमिति। षष्ठीसमासः। सौवक्रममनुरुध्य पुनराह कस्कोति॥ ॥श्री॥ ॥इति श्री
मद्रामकृष्णभट्टविरचिते सिद्धान्तरत्नाकरे विसर्गसंधिः संपूर्णतामगात्॥ श्री॥ ॥गुरवे नमः
॥ ॥ससजुषो रुः। पदस्येति वर्त्तते। तच्च ससजुर्भ्यां विशेष्यते तत्र सकारेणान्तविधौ सान्तस्य प
दस्य रुः स्यादित्युक्ते ऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्यैव भवतीत्याशयेनाह पदान्तस्य सकारस्येति। सजुष् श
ब्दस्येति। अत्र प्रकाशकृतः। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति तदन्तविधिप्रतिषेधात्स
जुष्शब्दोपलक्षितमित्यभेदेनैवान्वयो न तु सजुषः शब्दान्तस्य पदस्येत्याहुः। अपरे त्वाहुः। ग्रहणवतेत्यस्य
[illegible] प्रत्ययविधिविषयत्वात्सजुष्कृते तदन्तविधेर्निर्बाधत्वात् सजुषः शब्दान्तस्य
पदस्येत्येवार्थस्तेन परमसजुर्भ्यामिति निर्बाधं। न चैवं सजूरित्यत्र रुर्न स्यादिवाच्यं व्यपदेशिवद्भा
वेन तस्य प्राप्तियुक्तेः। न च व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधः श्रीकपः। न स्यग्रहणवतेत्यस्य चाद्वि

प

द्वितिनव्या: । तत्र कैयटग्रहणमयुक्तम् । तेन तत्र तथा
नुक्तो: १

सि॰र॰ऋ ७९ 79 वत्तत्रैव प्रत्ययविषयत्वस्य कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वात् ष्ठतरं चैतत् समासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भा
ष्ये पूर्वादिनिरित्येव सिद्धे सर्वाद्वेति सूत्रे ग्रहणावनेत्यस्य ज्ञापकं योगविभागस्तु व्यपदेशिवद्भा
वो प्रातिपदिकेनेत्यस्य ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वादुभयं प्रत्ययविधिमात्रविषयमिति तत्रैव कैयटेन
प्रपंचितं । एवं च समासप्रत्ययविधावित्यत्र प्रत्ययविधिग्रहणं तदपवाद मूलमुगिदचां ग्रहणावर्जमिति
वोक्तं ग्रहणावनेत्यनेन तुल्यार्थकं तत्रान्यतरच्छब्दम कर्तुमिति तत्त्वं । पत्नुगोस्त्रियोरिति सूत्रे गोकुलमि
त्यत्र ह्रस्वत्वमाशंक्य व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधात् गोनत्वाभावान्न ह्र
४त्व स्वमित्युक्तं भाष्ये । घ्नभिस्सरूरित्यसिद्धे सतो ॥ठिवाद मात्रं वस्तुतस्तु पदांगाधिकारे इत्यनेनैवात्रापि तदं
तविधिर्न चैवं तत्र यदृयहणोनोत्तरपदाधिकारो गृह्यत इति कैयटोक्तं विरुध्येते इति वाच्यं पदे … कविता मि
तिभाष्योदाहरणाभिप्रायेणातथोक्तत्वात् । … त्तरपदाधिकार एवं … मानमस्ति । न च भाष्योदाहरणाद्रामु
मे वत्तत्र मानीत स्यासंकोचकत्वात् । अन्यथाऽइष्टकेषीकेत्यत्रैव न तदंतविधिप्रसंगः । न चेष्टापत्तिः । आन्महतः समा ७९

धिकरणोत्पत्त्यापि तन्नहं न विधेयभावापत्त्या परममहाज्जानीयो न स्यादिति दिक्॥ हरिस्तु काहस्त्यं
ग्रः अतोरोरित्यादौ विशेषणार्थमुत्तत्फलं तु प्रातस्त्रेत्यादावुत्वनिवृत्तिरिति मूलएव स्फुटीभविष्यतीत्य
तोरोरप्लुत। ननु परत्वाद्घत्वं स्यादित्याशंक्याह भोभगोइति येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः। यत्वस्य त्रैपादि
कत्वेनासिद्धत्वादुत्वमित्यपि स्तुवचं ननु त्रैपादिकं रुत्वं न स्यादसिद्धत्वादुत्वं कथं स्यादित्याशंक्याह उत्वप्रती
ति। सामर्थ्यादिति। ननु तन्मूलमित्यत्रोरोरसिद्धत्वाभावादुत्वं सावकाशं। नचार्थवत्तोरोर्ग्रहणमिति नायं दोषः।
एवमपि रामरुहीत्यत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न उकारानुबंधविशिष्टरेफस्यैव नत्र ग्रहणात्। तान चात्र मानाभावः। तो ४
स्वपात्यस्योरत्वविधानाल्लिंगात्। न चैवमप्यनए वह्नापकाज्ञेः सिद्धत्वस्याप्युपपत्तेरोरुमन्त्वघेत्यादि मूलमसं
गतमेवेति वाच्यं उकारानुबंधविशिष्टस्य ग्रहणमित्यत्रार्थे तात्पर्यग्राहकं रत्वविधानं लाघवात्। नत्व
सिद्धत्वाभावेपि गौरवात्। न चार्थवत्परिभाषया रामोत्रेत्यत्रैव स्यान्ननु पयोत्रेत्यादाविति वाच्यं रत्वविधा
नादेव तदनुपस्थितिज्ञापनात्। इकोगुणवृद्धी इति निर्दिश्यमानस्यैव मतोरित्यत्र ग्रहणे चेत्तु त्वं न स्यात् अ

सि॰ र॰ स्त्र ८० 80 अथ रणान्तस्थान्यंशेसिद्धत्वेपि रामोहसतीत्यादौ हलनार्थत्वेन निमित्तभूतहशंशेऽसिद्धत्वस्य दुर्वारत्वा
दिति वाच्यं अनुकरणस्यासिद्धत्वाभावात् प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वादिति दिक् प्रथम
योः पूर्वा अत्र प्रथमयोर्वचनयोरिति नार्थः द्विवचनग्रहणाभावात् अचीत्यनुवृत्त्यात्र जाद्यौ दैवे नात्र
त्रप्रवृत्तेः न च शिवो अर्च्य इत्यत्रोत्वे कृते ङजादिकं वचनद्वपमस्येवेति वाच्यं नादिचीति निषेधे दि
विद्यमानत्वेनेकारान्तादिष्ठ लेसोरङ्क्षपत्वाभावात् न चैवमप्यौजसोरेवग्रहणमस्त्विति वाच्यं प्रथ
मत्वव्याघातापत्तेः किं चैवमौङ्सोरित्येव लाघवात् ब्रूयात् जसा साहचर्यात् प्रथमाद्विवचनमेव ग्राहि
ष्यते अतः प्रथमयोरित्यस्यैव विभक्तिद्वयेलक्षणान्तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्राव्यवहितपूर्व सवर्णपरा
मर्शकृतच्छसोपादानाच्चेत्युभिप्रेत्याह प्रथमाद्वितीययोरिति अचीति इको पराचीत्यनलदनुवृत्तेः
भोभगो अघ सधिरिति भगो अघोश इयोरो कारस्य अकारस्य च अपि रुत्वे रूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः अ राम
कारान्तानां भोशब्दादीनाम कार मा अन्येतदुक्तौ पदान्तभोः भगोः अघोः इति रेफाताने वानुक ८०

१ वस्तुतस्तु अनुकरणं चानितीति निपातसंज्ञायामोदितिसूत्रे तोअक्रत्यव्रते संधिर्न्यायप्राप्त एव त्रिसूत्र्याः तन्निविषयत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात् १
स्यवानुकरणानां ... पूर्वसिद्धे ... कुर्वीत

न्यपत्वलो[illegible]क्तिः येतेतन्नदा संधि न्याय्यएव ॥ किंतु अलोऽन्त्यपरिभाषया मोशब्दादीनामंत्यस्य पस्या
न अप्रवर्वस्य रोःस्वपःस्यादिति वाक्यभेदो बहुनि भोभगोअघोऽत्यत्र षष्ठ्याः सौत्रत्वो लुग्वक्तव्य इत्य
परं गौरवमतश्चोक्तानुकरणाय पृष्टा एव समीचीनः ॥ नच विभोरिदंरूपं भागोपस्यरूपं भगोरिदं
रघोरित्यत्रातिप्रसंगो नर्थकत्वस्योक्तत्वानुकरणोऽपि तुल्यत्वादिति वाच्यं प्रतिपदोक्तानामोदन्तानां
मनुकृतत्वात् [illegible] करणो नातिप्रसंगाभावात्तान चैवं लाक्षणिकत्वाविशेषात् द्विभाषाभवद्भगवदघव
तामोत्ता अवस्येति वार्त्तिकमनुनद्यादीनां तत्रैव ग्रहणं न स्यात् ॥ किंतु निपातानामेव ग्रहणं स्यादिति वा
च्यं अस्त्यत्रपक्षे निपातानामपि प्रतिपदोक्तत्वाभावात् तर्हि वार्त्तिकोक्तानामेव ग्रहणं स्यादिति चेन्न वा
र्त्तिकोक्तानां निपातानां च प्रतिपदोक्तत्वाविशेषादुभयेषामपि सूत्रे ग्रहणात् अपगमात् विशेषलक्षणा
बोधितत्वं हि प्रतिपदोक्तत्वं तच्चोभयेषामप्यस्ति सामान्यलक्षणाबोधितत्वं लाक्षणिकत्वं तच्च विभो
रित्यादीनामस्त्येति न तेषां ग्रहणं निपातानामपि चादिषु विधिष्ठेव साधुत्वेन बोधितत्वात्प्रतिपदोक्तत्व

अवसानेन्च

सि॰र॰ स्तु मन्नन मेवापन्नु सांतरां नेवान्नु ह्न त्येन्याफ ह्ना पुन्ने चेतदित्यादिना नदेवपन्नह्न पं समाधिनं कैश्चि नान्नि त्रिंत्यो।

८१ आघेवार्त्तिकोक्ता नामयहराप्रसंगा नान ये ष्ठायत्तिः उन्नयं ग्र विरोधान्। इती पे वार्त्ति कोक्ता नामे वयहणा

81 पत्रेः नेषां रानन्न स्यप्रतिपदोक्त त्वा नान न्विहाश्रयहरां व्यर्थन च रवरि यत्नव्या हन्यर्थ नदिति वाच्यांन स्या

सिद्धत्वाद्विसर्गरो वभाव्यमित्याशयेन एन्नति। आशंकिमिति। अस्त्र विसर्गस्तस्य स्थानि वङ्गो वेनरुत्वाघत्व

खरि परतोपि दुर्वारमित्याशयेन प्रत्युदाहरति देवाः संतीति। ननुरोरित्युकारस्याऽनुबंधत्वाद्रेफ मात्रं

यत्वस्य स्थानि तथा च कथमत्र स्थानिवद्भावो भवेत्त्र नाल्विधाविति निषेधादिशंक्याह नस्य पमिति। रेफ त्याद

मात्रस्याल्विधिरोः स्व पीत्यतोनुवर्तमानस्य रोरिति समुदायस्यान थात्वादित्याशयेन सं हायाति भावः। अत

एवस्थानिवत्सूत्रे विशिष्टे हे षोन लमाश्रय तइंनामेत्युक्तं भाष्यकृता। ननु रोरीत्यत्र रङ्न्य स्य ष्वरखसा

नयोरित्यत्रानुवृत्त्यर्थं लकारः स्वरितप्रतिज्ञस्ये वे हाप्यनुवृत्तिरस्त मास्त रोरित्यस्यानुवृत्तिः स्वरितत्वस्य क राम

ल्यत्वात्। नथा चेल्विधित्वेन स्थानिवाभावे ...तिप्रसंगमात्र नावश्यग्रहणां व्यर्थमेवेति चेन्न। आन्नानरत्वैतिप्रसं ८१

४ माधत्त्वेरोरितीति। यथा ऽग्रहीदित्यत्र ग्रहो ...लिटी तीयो दीर्घत्वे कृते तस्य स्थानिवद्भावादिरईटीति इटः परत्वमादा ४

४ यसिज्लोपो भवतितथे ४ स्यादावे १

गवारराणयरोऽन्यत्तु वृत्तेरप्यावश्यकत्वात्। हलि सर्वेषामिस्येतदर्थं च तत्रैव स्फुटीकरिष्याम इति। निपातनादिति। वा
देरा इति गरान्त्यादिति शेषः। एवं च निपातनैरेवेष्टसिद्धौ विभाषा भवद्भगवदित्यादिकं नारम्भणीयं। अन्यथा वा
र्त्तिकोक्तानामेवागीकारे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ भो विद्वद्वृन्द भो गंगे इत्यादौ पुंलिंगद्विवचनबहुव हु ३
चनयोः स्त्रीनपुंसकयोश्च रूपासिद्धिप्रसंगः। संबुद्धौ परत एव वार्त्तिके तेषामुक्तत्वयोर्विधानादिति वृत्तिकाराद्यभिप्रा
येतोऽस्य मूलउपनिबद्धं। वस्तुतस्तु उभयेषां ग्रहणमित्युक्तमेवातथा च निपातनेन भोःशब्देनैव भो हरिहरावि
त्यादिसिद्धमिष्टं। ननु एवमपि वार्त्तिकं व्यर्थं। निपातनैरेवेष्टसिद्धेरिति चेन्न। भो भवन् हे भवन् इतिवत् भो भोः हे भो
रिति प्रयोगसिद्धये तदावश्यकत्वात्। अन्यथास्युः पाद्यधाउंग हे हे भोः इत्यमरोक्तसंबोधनार्थकानां सह प्रयोगो न स्यादि
ति दिक्। स्युः पाडित्यमरप्रयोगात्वयमप्यत्र न थ्येवलेख नाथे डुडुपधस्येत्यत्र न्यमनोरमाग्रन्थोऽशुद्ध एवेति ध्येयं। लो
लघु। वकारस्य कारयोरिति। भो भगो अघ सर्वेयोऽपि त्यपीहसंबध्यनीयं। लघुप्रयत्नशब्दं व्याचष्टे लघुच्चारणा विति। इ
ह प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं न तु देवशब्दान्तरेणाविहरणोऽपिस्यो च्चाराद् इति। ओतो। लघुप्रयत्नविधानवैयर्थ्य

५ एवं वपदान्ते किं ... तोयमिति मूलमसंगतमेव। ३ उत्तरत्र हलि सर्वेषामित्यत्र तेषामनुवृत्तिमङ्गीकृत्य ये इत्सू
त्रे तदनङ्गीकारे निर्मूलत्वात् हारनीतादृक्प्रत्युदाहरणाभावात् ॥ ५

सि॰र॰ह प्रसंगाद् लघुप्रयत्नस्यैवायं लोप इत्याह अलघ्वित्यादि। स च यकारस्यैव न तु वकारस्यासंभवादित्याह यका
८१ रेति। व्योरिति समासनिर्दिष्टत्वेप्येकदेशस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञायत इति भावः। स्यादेतत् गां वातीति गोवा तस्मा
82 च्छारो गोवः गोवत्रे इत्यत्र वकारोऽपि तादृशः संभवत्येवेति कथमसंभव इति चेन्न। भोभगोअघोइत्यनुवर्त
नात् पूर्वकस्य लोपविधानाङ्गीकारात्। न हि तत्पूर्वको वकारः संभवति न चैवमो न इति व्यर्थमिति वाच्यं अपूर्वस्य
लोपे तत्रि(?)त्यर्थत्वेन तदावश्यकत्वात्। लोपः शाकल्यस्येत्यनेनैव गतार्थत्वमाशंक्याह नित्यमिति। ननु इ(?)चाइ
ह भोभगोअघोइ इति नानुवर्तते किं त्वश्पूर्वस्यैवेत्याशयेनाह वर्णपूर्वयोरिति। इह वर्णपूर्वकयो [illegible] संभवात्
भयम् अनुवर्तत इत्याह पवयोरिति। वकारोदाहरणं तु ह्वःव्रवृन्तम्(?) एकाग्निरिति वेत्नड्डर्ति(?)। वेञ् तन्तुसन्ताने। सं
प्रसारणा इति। वचिस्वपियजादीनां किति। तान्यनेन। उत्तरार्थमिति। ङमो ह्रस्वादचि इत्येतदर्थं। तत्र हि हंडिनाश
कटिनत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय जादौ पदे इति व्याख्येयं। न तु चान्तपदे इत्यनुवर्तिमन्तरेणासंभवतीत्याकरः। वस्तु(?) राम
तम्फ्रुडस्वान्यरोपोऽङ् मतहंतं पत्पद मित्यादिव्याख्याने सर्वत्रातिप्रसंगाभावात् स्व... हराणानुवृत्तिर्व्यर्था एवं तर्हि हि ८१

त्ये ५ य १

लिसर्वेषामित्यत्रैव तत्प्रयोजनं इष्टव्यं तत्र हि पदस्येत्यनुवृत्तावपि पदस्येत्यस्याप्यनुवृत्तिरावश्यकाभ्युपेया अन्य
था द्व्हवयतेर्विच्यचः परस्मिन्निति टिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् टिलोपाभावे द्व्हाविति रूपं न तोभ्यामादौ द्व
ऋ्य३ ह्वभ्यां द्व्हृद्भिः द्व्हृत्सु दे[illegible]इत्यत्र हलि सर्वेषामित्यनेन नित्यो लोपः स्यात् न च तस्मिन् कर्त्तव्ये टिलोपस्य स्था
निवत्त्वं शंक्यं पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् पदस्येत्यनुवृत्तौ तु हलादौ पदस्येति व्याख्यानान्न कश्चिद्दोष इति ननु वेत्रधा
नोः क्विपि संप्रसारणे संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपे तु किंच सति उदिति रूपं न च षत्वं तु कोरसिद्ध इति पूर्वरूपस्या
सिद्धत्वात्तु ऋस्यादिति वाच्यं पदांतपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इति सिद्धांतात् तदा अधीत्येति पथ्या तथा च तंत्र पुन
इत्यत्र पदसंज्ञकस्याप्युनःसत्त्वादिहार्थमपि पदग्रहणमस्तु प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्यत एव न प्रवर्त्तते एवं च
मूलोक्तमसंगतमिति चेत् सत्यं भाष्यकारैरौवोत्तरार्थत्वस्योक्तत्वात्तदनुरोधेन तत्रयु इत्यत्रापि लो
पो नेष्यत इत्येव कल्यपि तु प्रक्र[illegible]नादिति दिक् हलि सर्वेषां वकारस्येति पदांतस्येत्यर्थः वकारस्य नेहानुव
र्त्तते भो भगो अघो अपूर्वस्यासंभवात् दृष्ट्वा करोतीत्यादावपूर्वस्यापि संभवे भो भगो इत्यतोऽशीत्यनुकर्ष्या

त्रि २ य२

देवाइहदेवाधिहेत्यादौ नित्यलोपाभावार्थत्वात्।

सि॰र॰त्न शाहलो विशेषणाल्लोपाप्रसंगः। न चैवं हलीति व्यर्थम्‌ [illegible]न्यत्तु हस्यैव सिद्धत्वाहिनिवा[illegible] मोन्तु स्वाद्धन्ये तदर्थी
८३ तयात् दावद्रूपकत्वात्। नन्वेवमपि हद्भ्वह सतीत्यत्र लोपः कुतो नेति चेत्। अनभिधानात्। एतच्च हरद
83 तानुरोधेनोक्तं। वस्तुतस्तु वकारोच्चारणानुवर्त्तते। न चैवं हह्रा श्ह सतीत्यत्रातिप्रसंगः। इष्टापत्तेः। अ
नभिधानाश्रयणे मानाभावात्। अशि हलीति व्याख्याय हह्रा श्करोतीत्यत्रातिप्रसंगो नेति [illegible] भा
ष्य[illegible]विरोधाच्चात्। तस्माद्‌ अकारोऽप्यनुवर्त्तत एवेति तत्त्वं। न च देवानम्याइत्यादौ लोपो व्याः इत्येव सि
द्धौ किमनेनेति वाच्यं। तं प्रति पत्वस्यासिद्धत्वात्। हे वा यांतीत्यत्र वत्परत्वासंभवेन प्रकृतसूत्रस्यैवाप्रव
कत्वाच्चेति। रोऽसुपि। रोऽरपवादः इति। सति तु नेह रहहत्यत्रोत्वं स्यादिति भावः। अत एव रत्वस्यासिद्धत्वान्न लो
पः स्यादित्यप्यनाशंक्यं। इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं। तेनाहन्नित्यत्रापि नासिद्धत्वमिति कश्चित्। ननु स्तुयी
ति किं। दीर्घाहा निदाघः। अहोरात्र इति समाहारद्वंद्वे अहः सर्वैकदेशेत्यनेन समासं। नेत्विसतिरात्राह्नाहाः इति राम
पुंस्त्वापत्तु प्राप्ता नपुंसकं पठितं तत्आमाहिकमिति भावः। अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारार्थक ८३

[illegible]

तेनस्वर्चव्हारथिरंसन्यसुष्मइत्यादिसिद्धांतठोहठइतिजहित्वाह्वे कृत्वेनयस्यविभाषेतिनिष्ठायांनेट्ठ
त्वधुत्वष्टुत्वठलोपाः न चेहहृतेष्परएयहशोदोषसदवस्थपूर्वेरोवरोनप्रत्याहारामुपगमात् अन्यथा
च्यरिभाषोपस्थित्येवसिद्धेः किं तेनेतिभावः यत्तुप्राचाहठइतिप्रस्तुदाहतांतन्नाहठस्थूलवलयोरित्यत्रवि
शिष्टनिपातनस्येवमाष्यसंनाभ्युपगमेनठलोपादेरेवतत्रासत्वात् तान्नलुगुत्तरपदाधिकारेपठित
त्वादुत्तरपदेपरतोविधीयमानोदीर्घोजर्घाइत्यादोतदभावेनस्यादित्याशंक्याह सर्वेत्रामिति एतच्च
रेफनिमित्तकदीर्घविषयकं ठलोपेतुत्तरपदंपरंनसंभवत्येवेतितदभावेपिलीठइत्यादोदीर्घोभवत्येव
नचेतत्साहचर्यादिफेपित्तरपदाभावेपिदीर्घापपत्तोकिंसर्वग्रहण [illegible] नेनमेवसंबध्यतेनाग्र
नेतिवाच्यं न्यायापेक्षयावचनस्यबलीयस्त्वेनासमासे पुनारमतइत्यादावव्याप्तेः उत्तरपदशब्दस्यसमास
चरमावयवेरूढत्वात्पूर्वग्रहरोनुसतिश्रहस्त्रेनैवसंबध्यतेप्रकरणापेक्षयासामर्थ्यस्यबलीयस्त्वात्
अजर्घारितिम्रुचुअभिकांक्षायां अस्माद्धातोरेकाचोहलादेरितिपड् यङो चिचेतिलक्दित्वमभ्यासकार्य मा रु

२ नवकृतोपमात्रंनिमित्तमस्तुपवनीयमित्योदौप्रतिपदोक्तरलो [illegible] पाभावान्नातिव्याप्तिरितिवा यम्रासू
त्रस्यास्यात्तरपदाधिकारेपाठवैयर्थ्यापत्तेः तादृगद्यो निमित्तत्वानुकीकारेद्विभ्रकृस्यातिसूत्राप्रागेवद्रलोप
पेः एवं सति वेहोरित्यादिसूत्रेद्र [illegible] द्यमूइतिवदोवैइत्यमिकत्यसाडोसा दूत्यादिकं तदपि

सि॰र॰ख॰ ग्रिक्रोवलुकीनितस्ल्कलङ्सिपुःशबलुक्नुरागोरपरत्वंइत्यत्रेतीकारलोपःहल्ङ्यादिलोपेभषभावोजस्त्व
८४ सिविधातारुर्वादश्चेतिरुत्वंरोरीतिरफलोपःलीढइति।लिहआस्वादनेठत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः।विप्रतिषे
८५ धेविप्रतिषेधशब्दार्थकथनपूर्वकंसूत्रंव्याचष्टेतुल्येतितत्तमेवेति।सिद्धासिद्धयोरसमबलत्वेनविप्र
तिषेधसूत्राप्रवृत्तौबाधकाभावात्तुल्यमेवमभवतीत्यर्थः।तदुक्तंभाष्यपूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोऽभावा
दुत्तरस्येति।एतत्तदोः।ननुपरमैषददातिपरमसददातीत्यत्रैतत्तदोर्विहितनञाभावात्सोर्लोपोनस्या
दित्याशंक्याहएतत्तदोःसुरिति।एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायित्वमात्रेविवक्षितंनतुविहितत्वपर्यंतमा
यहइतिभावः।नचार्थद्वारकसंबंधाश्रयणेमानाभावः।अनञ्समासइत्यस्यैवतत्त्वात्।अनञ्समास
इतिनायंपर्युदासस्तस्यैत्सहशब्दाग्राहकत्वयासमासएवैतस्यप्रवृत्तिःस्यान्नतुकेवलइतिप्रसज्यप्रतिषे
धएवायमित्याह।ननुनञ्समासइति।उदाहरणापोस्यदाघत्वंपररूपत्वंतदोःससावनंत्ययोरितिसत्वं। राम
एषइत्यत्रादेशप्रत्यययोरितिषत्वंविशेषणान्अकोः।किमितिसाकचकयोः।शब्दांतरत्वान्नातिप्रसंगइतिप्रश्नः।ए ८४

त ३

षकइति। अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरित्यकचतन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइतिपरिभाषया
ऽतिप्रसंगे प्राप्तेतत्परिहारार्थः प्रतिषेध आवश्यकइतिभावः। परिभाषायां स एव प्रतिषेधो लिंगं। असः
शिवइति। नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यं वक्ष्यतइति गोरात्वाभावात्पद्दादिकार्यं भवत्येवेत्य
र्थः। सोचिःसइति षष्ठीस्थाने प्रथमा तदाह सइत्यस्येति। न द एव सत्त्वे ग्रहणं ननु कंसादेः सस्य एत्ततदो
रितिसूत्रे सत्त्व साहचर्यादनर्थकत्वात्साथ सेमेति। सोलोपे आकृगाः षाष्ठलोपस्येन स्यासिद्धत्वाभा
वात्तत्रैपादिकरुत्वयत्वलोपेषु तेषामसिद्धत्वात्संधिर्न स्यादितिभावः। बहुलग्रहणेति। अतएव
लोपेन विनापि पत्रपादस्वरसांतत्रापि क्वचिल्लोपो भवति। सोस्मा अरं बहुभ्यां पयिता कृणोतरासः असे
इतिछेदः। लोके तु लोपेनैव जायतइतिसोहमाजन्मेत्यपि सिद्धं॥ ॥श्री॥ ॥इतिश्रीमत्तिरुमलभट्टपु
त्ररामकृष्णभट्टकृते सिद्धांतकौमुदीव्याख्याने सिद्धांतरत्नाकरे स्वादिसंधिःसंपूर्णतामगात् श्रीः
॥ ॥श्रीगुरुभ्यो नमः॥ ॥स्वौजसमौडित्यादिना स्वादिप्रत्ययान्वक्ष्यतीति न चैव औघातिपदिकादित्य

क०२ 　　　 न १ पू १

सिरस्त
८५
85

धिकृतं तत्र किमिदं प्रातिपदिकमिति जिज्ञासायां प्रथमं तल्लक्षणमाह अर्थवदिति प्रत्ययं प्रत्ययांतं चेति
तेनाहत्यैकशेषाणामन्यतमेनोभयं विवक्षितमिति भावः। न चार्थभेदे न शब्दभेदोऽभेदो वेति मतद्वये।
आद्ये आहृ किं द्वितीये तंत्रमिति तयोर्भेदात् न च प्रत्ययपर्युदासो व्यर्थः। केवलप्रत्ययस्य क्वाप्यप्रयोगा
दिति वाच्यं पचेते पचंते इत्यादौ समुदायघटकत्वेन प्रविष्टस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां नलु
सकरूस्वत्वाप्तेः। न च टेरेत्वविधिसामर्थ्यान्न दोष इति वाच्यं एवमपि सुबुत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् न च संख्याका
रकादेरभावान्नैवमिति वाच्यं साधुत्वार्थमेव तदुत्पत्तेरवश्यवक्तव्यत्वात्। न केवलेत्यादिनिषेधस्य
जागरूकत्वात्। न चास्तु सुबुत्पत्तिस्तस्य नपुंसकलुके सिद्धेरिति वाच्यं साधुत्वार्थमपि जायमान
स्यानुवादकस्य द्विवचनादेरेवद्वौ बहव इत्यादिवन्न्याय्यत्वात्। किंच पेधते पेधिष्ट इत्यादौ लुको पवा
दोऽमडुर्वारः। न चास्य फलं तत्र मानेन पश्याम इति वाच्यं सात्यवारोधोरिति सवेसातिग्रहशास्त्रैव तत्वात् इ राम
ति केचित् तन्न प्र(त्यय)पर्युदासो व्यर्थः। अर्थवदित्यनेनैव तद्वारणासंभवात्। प्रशंसायां हि मतुप् शास्त्रद्वय ८५

अहन्नित्यादौ प्रत्ययान्तत्वेन प्रतिषेधात्तद्दन्तस्यैवेति नियमाद्धानदोषः। अत एव भाष्यमते प्रसज्य प्रतिषेधार्थमेवाऽप्रत्यययग्रहणमित्यवधेयम्।
न्ति स्त्रीप्रत्यये तरान २

साधारण्येन वैयर्थ्याद्धित्वसंपादकं यदन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययभिन्नत्वे सत्यर्थप्रत्यायनयोग्य[illegible]त्वं प्रशस्यमूलं। यदि तु विभक्त्यादिसापेक्षत्वे सति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां अर्थप्रत्यायनयोग्यत्वं निरुच्यते तर्हि धातुग्रहणमपि स्त्विन्यर्जा। विभक्तीतरकृदादिसापेक्षत्वेन धातोः प्र[illegible]स्य नार्थवत्त्वाभावात् राभाष्यस्वरसोऽप्येवं। प्रत्ययान्तस्य चेत्कृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमार्थमित्या प्रत्ययग्रहणं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृताऽधातुग्रहणप्रत्याख्यानस्यापि ध्वनितत्वात्। यत्तु तद्धितग्रहणमेव नियमार्थं कृद्ग्रहणं त्वधातुरित्यस्य बाधनार्थमिदं हिदितिकेयट्स्याहातन्नकृरीत्यनाद्यलाविन्यत्रैवाधातुग्रहणप्रत्याख्यानद्वाराकृद्ग्रहणस्यापि नियमार्थत्वोपपत्तेः। यत्तु एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलमिति तन्न बोलकं तन्नाऽऔपगवो वृहद् इत्यादौ स्वविशिष्टस्यैव तथात्वेनाव्याप्त्यापत्तेः। एतेन प्रत्ययपर्युदासे सा तिग्रहणं लिंगमित्यपादियरासंगतमेवाप्रत्ययः किं हरिषु करोषि इत्यत्र स्वशसि योमिभ्स् इति प्रसुराहरणामपि प्रत्युक्तं प्रत्ययमात्रे उकरीत्या नतिप्रसंगतद्भतिचेत्ताऽऽइष्टापत्तेः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतपर्युदासः। नच संज्ञाविधाविति निषेधः शंक्यः। यत्र प्रत्ययग्रहुहिंर्तकर्तणोरिति सूत्रे स्वार्थिक[illegible] तद्धितेष्वेकार्थीभावो नास्तीति हरदत्तग्रन्थादौ निर्णीतमिति कारकेत्यन्यायेन स्वार्थिकेषु कृत्स्व[illegible]पौ वंबोध्यम्। एवंवतेषु नाने न संज्ञा। अप्रत्यय इत्युक्तेः। नाप्युत्तरेण। प्रा[illegible]यादौ सादनाजलाञ्जलिरेवस्यान्नव्यम[illegible]

८ किं चैवं समासग्रहणं व्यर्थं मूलवाक्यैकार्थीभावविरहेण तस्य नियमार्थत्वायोगात्। तादृगर्थं च म ४

त्वमुत्तरसूत्रे एव नलिहे त्यत्रैव कृत्प्रयोज्यैभाषा। अपि चाकवन्द्योनु शस्त्यनार्थवत्वाविरहात्। तथा वभो कुं भुन्त्वा [illegible]

म ४

[illegible]

सि॰र॰सु॰
८६
86

श्यसंज्ञाविधीयतेतेनात्रैवसनिषेधइत्यंगीकारात्।तथाचास्यैवप्रत्ययांतपर्युदासस्यबाधनार्थमुत्तरसूत्रेकृत्त
द्धितग्रहणं।अतएवतत्रसामर्थ्यात्संज्ञाविधावितिनिषेधंबाधित्वातदंतविधिः।यत्तुइहसूत्रेऽधातुरप्रत्य
यइतिपर्युदासेनैवार्थवत्त्वलाभादिहार्थवद्ग्रहणंव्यर्थंसदुत्तरत्रानुवर्ततेतेनत्सामे[illegible]तदंतविधिरितिनव्या थ्या ३
ख्याः।तन्न।इहापिप्रत्ययेऽतिप्रसंगवारणायतत्सार्थक्यात्।नचाप्रत्ययइत्यस्यावृत्त्यैवोक्तातिप्रसंगवार
णासंभवइतिवाच्यं।अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादर्थवद्ग्रहणेनैवेष्टसिद्धावावृत्तेरप्रामाणिकत्वात्।यदपिकेवलतद्धितस्यप्राश
स्त्येनार्थवत्त्वंनसंभवतीत्युक्तं।तदपिन।अस्यापत्यमिरिपानधुनेत्यादौनोतथाविधानांसत्त्वात्।अथप्राति
यावाक्यमत्रसइत्येवमात्मकेप्राशस्त्येनार्थवत्त्वंनास्तीति[illegible]निचेन्न।अभवन्नितत्रप्राशस्त्यस्यकार्यसंभवे
नासंबद्धत्वापत्तेः।उत्तरसूत्रेतद्धितग्रहणंनियमार्थमाश्रित्यप्रत्ययांतपर्युदासमपिभाष्यकारःप्रत्याचख्यावित्य
न्यदेतत्।प्रथमस्यपर्युदासस्यकथमपिनलभ्यः।नचैवंव्यपिनिसइत्यत्रप्रक्रियावाक्येप्रत्ययांतत्वेनसंज्ञापर्युदा राम
सेऽप्यस्तेर्लोपेसतिप्रत्ययमात्रस्यप्राशस्त्येनार्थवत्त्वंसंज्ञादुर्निरेवेतिवाच्यंसइत्येतावन्मात्रेणार्थानवगमात्प्राशस्त्य ८६
संभवतीति १

सर्गविशिष्टेनैवानन्दस्वगमाप्तुः प्रत्ययमानस्यानर्थ्यामस्मात्प्रत्ययपर्युदासो निर्मूलो व्यर्थश्चेत्यास्तां तावत् । मू
लं तु नायं प्राप्तस्यैमन्तु ऽप्यत्र अपि तु वाच्यवाचकत्वसंबंधमात्रेण न तु श्रुतादृगर्थवत्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्य
यस्याप्यस्त्येवेति प्रत्ययेऽवर्जं पित्वेन्युक्तमिति पोऽन्यं प्रयुक्तं चैतत्तत्र अन्यथा प्राप्तस्यैनार्थवत्त्वं भवद्युक्तरीत्या
वृक्षः वृक्षइत्यादावपि प्रकृतिभागस्यासंभावितत्वाद्व्याप्यापत्तेः । न चास्मन्निरुक्तप्राप्तस्य संभवान्नाव्याप्तिरि
तिवाच्यं पारिभाषिकार्थवत्त्वाश्रयणे मीनाभीबोदकप्रत्यययोऽर्थवानित्यादिव्यवहारविरुद्धत्वाच्चाभा
ष्यकारा अपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवैत्रस्यार्थवत्तासमर्थयन्तो न स्मान्प्रत्यपेति व्याप्तिवारणाय तत्पर्युदा
सोऽप्यावश्यकः । तत्र च सति ग्रहणे लिंगान्तु दन्तपर्युदासेन्तु अतिशायनेन तमुविष्ठुनाविति प्रकरणे तिङश्चे
॥२ ति सूत्रे लिंगात्पचतकीत्यत्र अकजर्थमदितिचेन्न हि अव्ययस्य सर्वनाम्नामित्यत्रैव तन्नुकु पीदितिभावः । अत एव
वानेन प्रत्ययो न तस्य पर्युदासे प्राप्ते तत्र नियम्यस्वार्थे नो तत्र सूत्रे क्रियमाणे न करणं दितयग्रहणे न तदन्तविधिः
सिध्यतीति । न चैवं प्रत्ययपर्युदासबाधनार्थमपि कर्तव्ये तदग्रहणं किं न स्यादिति वाच्यं । सा नियहणादेवेति दिक् ।

य १

सि॰र॰स्त अर्थवदितिकिं ध्वनंवनंाप्रतिवर्णसंज्ञामाभूत्।सन्यांचनस्यांजम्स्वंनलोपश्च स्यात्।ननचार्थवत्परिभाष
८१ यानिस्मारः।विशिष्टरूपो पादानएववतत्प्रवृत्तेः।नन्वधातुरित्यादिपर्युदासबलेनैवानर्थकेनाति
87 व्याप्तिः।ननत्रिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणाइतिन्यपात्।नचाधीतेपावकइत्यादौधानुप्रत्ययपयोरनर्थ
कयादर्शनान्नोक्तन्यायावकाशइतिवाच्यं।इङ्अध्ययनइत्याद्यर्थनिर्देशविरोधेनधातोरनर्थकत्वा
भावात्।पावकइत्यत्रापिधकत्यर्थेनैवार्थवत्वस्यस्पष्टत्वात्।नचाङ्द्विर्वचनादिसिध्यर्थमेवसमु
दायार्थोऽवयवेआरोप्यतेनत्विकारमात्रस्याध्यापनेशक्तिरस्तीतिवाच्यं।आरोपमात्रेणापीष्टसिद्धेः
सिद्धांतेस्फोटस्यैवार्थत्वेनभूइत्येवमादेःकस्याप्यर्थवत्ताविरहात्।हरिरप्याहपदेपायाःशिक्षमाणा
नांवालानामुपलालनाः।असत्येवर्त्मनिस्थित्वाततःसत्यंसमीहतेइति।किंचक्रियावाचकस्यैवधा
तुत्वेनतस्यानर्थकत्वोक्तिर्व्याहता।प्रत्ययस्यापिप्रत्ययइतिमहासंज्ञांकुर्वतः सूत्रकृतोप्यर्थवत्तायाः राम
संमतत्वाच्चेतितस्मादर्थवद्ग्रहणामेनस्तुनैव्यर्थमितिचेत्।अत्रनव्याःइहसूत्रेप्रयोजनाभावेपि ८१
स्म१

उक्तरत्तत्वेन दस्येव अर्थवदित्यनुवृत्तौ हि तत्सामर्थ्यात्तदंतविधिरित्याकूतं वस्तुतस्तु नस्य पार्थिस्य प्रयोगे वद्दवि
तत्वात्तदंतविधेश्च प्रकारांतरेणैव साधितत्वाद् अर्थवद्ग्रहणं व्यर्थमेवायदितु अन्वयव्यतिरेकयोरेवार्थव
त्तानिर्णायकत्वेन कन्रच्छिसिचप्रभृतीनां प्रत्ययानां तयोरभावेनानर्थकयमस्येवेत्यायह स्ताहिं प्रतिपद्य
ते अर्थो यस्मादिति प्रतिपदं प्रतिपदमेव प्रातिपादिकं विनयादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थे ठक् अत एव वानि
र्देशाद्धातथाच व्यस्यार्थप्रतिपादकं प्रातिपादिकं भवतीत्यर्थः स्यात् अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानबलादेव लाभादर्थ
वद्ग्रहणं पुनरप्यनर्थकमेवेति। अधातुरिति किं। अहन्। हन् लोपो मा भूत्। न च कार्यकालत्वे प्रत्ययान्तत्वे
न प्रतिषेधः किं तस्यादित्तिवाच्यं नङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन नलोपकर्त्तव्ये उक्तप्रतिषेधाप्रवृत्ते र्ज्ञापितत्वा
त् अन्यथा राजेत्यादौ नलोपो न स्यादिति भावः। एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधांगीकारे णोक्तं निकर्षेतु ... च
पर्युदासांगीकारे ज्ञापको... अप्रत्ययः किं व्यतिसोः अनन्तासस्यो लोपः ... ओर स्तोपश्च त्याभ्यां
सकाराकारयोर्लोपे प्रत्ययमात्रस्यप्रातिपदिकत्वे नपुंसकरूपत्वं ना माभूत् तानचप्रत्ययपर्युदासोयर्थः

त्वायोगात्। २

सि॰र॰ख व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वेन तदन्तपर्युदासे नैवग्रहणार्थत्वादिति वाच्यं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद
८८ दितदन्तस्यैव ग्रहणाद्वयंभावेन व्यपदेशिवद्भावाविषयत्वात् तत्र प्रत्ययान्तः किं हरिषु कुर्वन्ति अत्र
४४ प्रत्ययविशिष्टयोर्मध्ये रान च कोडकुर्वेत्यत्रान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वे कुर्वीरम प्रत्यय इत्य
स्य लाघवात्पर्युदासत्वेन स्थानिवत्त्वाभावेनाप्रत्ययान्तत्वान्न पायादिति वाच्यं पंचमीविभक्तेरन्या
दिलिंगेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वाभावज्ञापनात्तापन्नु कार्यकालपक्षे तो ष्ठ
सिद्धेरिति न व्याख्याऊसनाम्यप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वात्तत्र धातोः प्रत्ययाविति सिद्धेन न द्वयोयात्त उ६
४तृ।कोधा नंस्य ष्टार्थमहासंज्ञाकरणं तु अन्वर्थत्वानुरोधात्तुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति च्यावधि दोष अवर्णादिति
प्रांचः वस्तानस्त अन्वर्थतार्थमपीति प्रागवोचाम अत्र सूत्रनिपद्दाभिप्रायकमिदं सूत्रे पदान्तरेत्स्मर
स्तत्रेरोव संज्ञेति धोयां किं च सुन्यन्निपद्दोषि बकुपरवद्धत्येवमर्थमिदं अन्यथा वकाराकारस्यैव चिन्त्य राम
रोदान्तत्वं स्यात्तत्रतु रकाराकारस्येष्यते च न थे पान च चिदं तत्त्वाभावात्कथं चित्स्वरप्रवृत्तिरिति वाच्यं। ८८

।चितः सप्रहृत्तिकस्येति वृत्तव्यंवङ्कुजकजार्थमिति वार्त्तिकोक्तेः। न चेदं तद्धितग्रहणेनैव गतार्थमिति
वाच्यं। तद्धितात एव तन्त्रप्रवृत्तेः। न च तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति निश्चयेवक्तुं। पचतकीत्यादावतिव्या
प्तेः। न चेष्टापत्तिः। पचतकि भवतीत्यादौ तिङ्ङतिङ इति निघातापत्तेः। न चैवं बह्वृचयुर्वामित्यत्र बहुच्प्रत्ययम
मिति वाच्यं। औणादिकानामव्युत्पत्तिपक्षे संग्रहणापत्तेः। न च विभक्तिप्रातिपदिकमित्यत्र वस्य श्यनां
।तथा चाधातुग्रहणं कृत्तद्धितग्रहणं च सत्वन्यजं समासग्रहणं तु नियमार्थं कर्त्तव्यमेवेति वाच्यं। स
र्वतः सर्वत्रेत्यादिषु प्रागदिशीयेष्वव्याप्तेः। नन्वेवमपि तद्धितग्रहणं तदर्थमस्तु तथा चास्मिन्पक्षे लाघवम
स्त्येवेति चेत् अस्त्वेवमपाणिनीयं तु भवतीति दिक्। कृत्तद्धिताश्चत्वव्याः। अर्थवदित्यनुवर्त्तनेन तत्साम
८३ र्थ्यात्तदन्तविधिः। डाहस्वार्थवृत्तो कृत्तद्धितानामवितालिह्रूधुक्षुरत्यादावधातुरिति कर्तृत्यादौ चाप्रत्ययपद्गतिव
पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरूपानचैवं कृद्ग्रहणापरिभाषया मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इत्यत्रातिप्रसंगः। नियमा
र्थेन समासग्रहणेन वाक्यस्यातिप्रसंगाभावस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। एवं च फलाभावान्नात्र तत्स्पः [illegible]
तानामर्थाभावात् अजहत्स्वार्थायां तु प्रशस्त्येनार्थवत्त्वाभावादित्याहुः। तदेतत्पूर्वसूत्रे एव दूषयित्वा
प्रकारान्तरेणैव तदन्तविधिरित्युक्तं तदाह। कृत्तद्धि २

सि॰ र॰ ख भाभा युद्ध्वनिरिरिति भावः। नन्वेवं समासग्रहणं व्यर्थं पूर्वेणैव सिद्धत्वात् न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्रा
८६ प्तेन द्वाधनार्थं तदिति वाच्यं समुदायस्याप्रत्ययान्तत्वात् अप्रत्ययग्रहणाय स्मात् अविहितसदादेशं दंतस्य
89 ग्रहणमित्युक्तेरित्याशंक्याह। नियमार्थमिति। परिसंख्यार्थमित्यर्थः। न चावयवशक्त्यैव चोपपन्ने न समुदाये
ऽतिरिक्ताशक्तिः कल्प्या एवं च समासस्यार्थवत्त्वाभावात् सर्वथाऽप्राप्तसंज्ञाप्राप्त्यर्थमेवेति कथं नियमार्थत्वमि
ति वाच्यं। वाक्यसमासयोरतिरिक्तशक्त्यंगीकारात्। न च नैय्यायिकरीत्या समासग्रहणं विध्यर्थमेवास्तु मास्तु
विशिष्टशक्तिर्गौरवात् तथा च वाक्यस्यानर्थकत्वान्न तत्रातिप्रसंग इति कापीति वाच्यं। तथा सति कृत्तद्धितग्रहणाय परिभा
षया मूलकेनोपदंशमिति वाक्ये इति व्याप्तेः। न चार्थवदित्यनुवृत्त्या ऽर्थवत एव कृदंतस्य ग्रहणान्नोकारकृ क ४
त्वादावव्याप्तिरनर्थकस्य तु ल्यन्त्वेनाव्याप्तेरपरिहार्यत्वात्। न च कृद्ग्रहणसामर्थ्यादनर्थकत्वेपि प्रातिपदिकसं
ज्ञा भविष्यतीति वाच्यं। एवमपि मूलकेनेति वाक्ये इति व्याप्तेः। न चेष्टापत्तिः। मूलकेनोपदंशमिति वाक्यस्य विभ राम
क्तिविशिष्टस्यासाधुतापत्तेः। किंच मूलकोपदंशमित्यत्र गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ८६

दकाराकारस्यैवलित्स्वरेणोदात्तत्वेप्यनोत्वुन्मत्तेसमासाभावपक्षेप्सर्वमपिपदंप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तंस्या
दित्युदात्तद्वयाविशिष्टमपरंरूपमनिष्टमापद्येतालिट्कुक्कुरइत्यादौतुमन्नन्यपेपःशिष्यतइतिन्यायेनावशि
ष्टस्यैवार्थवत्वात्तत्रैवप्रकृद्ग्रहणस्यचरितार्थत्वेनसामर्थ्याभावाच्च।अपिचावयवक्लृप्तत्वेपैवनिर्वाहइत्त्विदत
स्तवपंकजमित्यादौयोगरूढ्यंगीकारोपयुक्तएवातस्मात्कृत्तौकारकइत्यादौनेयापिकमनेऽव्याप्तिदोषोऽत्र
द्रष्टएवेति।अथकर्तौकारकइत्यादावाषष्ठपाऽपिभावेवाक्यसमासयोःसंसर्गेचलक्षणामेवजैमिनीयपरी
त्योक्तमःतदुक्तंसर्वत्रैवहिवाक्यार्थोलक्षणएवेतिचस्थितमिति।एवंचार्थवत्वंसर्वत्रनिर्बाधमेवेतिनकश्चिद्दो
षइतिचेत्।तावतापिनियमार्थत्वमस्माकमहानमेवानन्वसमर्थसमासस्यानर्थकत्वेनतत्रैवंविधस्यैवमेवा
ऽत्रअसूर्यंपश्यइत्यत्रहिनञ्ऽदृशेरयदेनसहान्वयाभावात्।किंतुक्रियपैवान्वयइतिचेन्नतथासतिसामर्थ्या
भावेनसमासस्यैवतत्रदुर्लभत्वात्।नचासूर्यललाटयोर्दृशितपोरननचिचेत्यादिज्ञापकात्तत्लाभमेवेति
वाच्यंप्रातिपदिकत्वस्यापितत्रएवोपपत्तौसमासग्रहणस्यनियमार्थत्वानपायात्।असूर्यंपश्याहेत्युपप

सि॰र॰स्तु ९० ७०

देदृशोःस्वरस्वविधीयतेऽपोस्मारितचपदमुपपदं।स्तुशतिडंतं चपदमिति।सिद्धांनेत्रिकुंपांतर्भावे गौर्वैका
र्याभावंगीकारादर्थवत्वानपांस्वानचैवमपिराड्कुमारीत्यत्रप्रत्ययांतत्वेनपूर्वं।गोप्रा प्राप्याःसंज्ञा
याविधावयंपिमिदमस्तुस्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतितदादिनियमप्रतिषेधादितिवाच्यं।अंतरंगानपिवि
धीन्वहिरंगइत्युनयाहल्ङ्यादिलोपमंतरंगमपिविबाध्यत्वाच्छ्रूपमाराास्तुव्यवसमासप्रवृत्तोप्रातिपदिकत्व
वसनिततःस्तुलुक्यप्येकदेशविकृतन्यायेनप्रातिपदिकत्वांगीकारात्।नचैवमजीवनिरजनानिरित्य
त्रोपपदसमासेदोषएवेतिवाच्यं।इष्टत्वेनसंज्ञासिद्धेः।नचराज्ञःकुमारीचैत्रस्यहत्तिरित्यादौलिंगवि
शिष्टपरिभाषयास्तुवत्तुकुप्रसंगः।विभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणात्।ननुस्तुराजात्रतिराडेत्यत्रप्रत्ययांतत्वेन
एवंराग्राधाप्राक्विंविध्यर्थमस्तु।अतएवहेस्तुराडिन्नित्यत्रैवनङिसंबुद्ध्योरित्यस्यचरितार्थत्वात्।एवंसत्रे
ज्ञापकमप्यसंगतमेव।एवंचराजेत्यादौनलोपोनस्यादितिचेन्न।अत्रकैयटः।अप्रसंगपदइत्यत्राप्युक्तवदाम
र्नतइत्याह।नचात्रमानाभावः।समासग्रहणंनियमार्थमितिभाष्यस्यैवतत्वात्।नियमश्चारीरमाह।पदेत्यादिद्र ९०

होत्तरः प्रत्ययोनेत्यविक्षेपंनेनजन्मवानित्यत्रनातिव्याप्तिः तद्धितयग्रहणांनुदाहृिरित्यादौ सर्वकाशं
सर्वोभागः पदमितिकिंवकुपरवइत्यत्रवक्रुसूवेनेननिपुंमेनप्रातिपदिकत्वनिवृत्तौ टकाराकारस्या
दात्तत्वमिष्यमाणंनस्यात्। नचराजपुरुषाविन्यस्यप्रातिपदिकत्वंदुर्वारं समुदायस्यप्रत्ययान्तत्वेपि
पुरुषावित्यस्यानथात्वादितिवाच्यं। अर्थवदित्यनेनैवतद्वारणात्। प्रत्ययानांप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ
बोधकत्वनियमात्। तावकतत्कृ अर्थवत्पदसंघातस्यचेत्समासस्यैवेत्येवस्तुवचं लाघवात्। कुंभकारः
कटप्रूरजस्वमित्यादौ कृदंतेनधातुनाचसमासेसत्यर्थवत्त्वात्रेगोष्टसिद्धेरिति। इत्थंचनियमसुपपद्य
नत्फलमाह। वाक्यस्यनेति। राज्ञःपुरुषइतिवाक्यस्यप्रातिपदिकत्वंनेत्यर्थः। तेनवाक्येसुपोनलुक्। न
चविकल्पेनसमासविधानस्यथानुपपत्त्यालुङ्भविष्यतीतिवाच्यं। स्वरविशेषस्यजागरूकत्वात् यावि
कल्पस्यस्यैवेयर्थ्याभावात्। सतिसमासेंतोदात्तत्वंतदभावेनेति। पक्षेविशेषणायोगापत्तेश्च। ननुनरशृं
गंखपुष्पमित्यादौनांबाध्यार्थस्याप्रसिद्धत्वेनार्थवत्ताविरहात्कथंप्रातिपदिकत्वं। नचसमासग्रहणान

सि॰र॰ख त्र विध्यर्थं भविष्यतीति वाच्यं। नियमार्थत्वं तु सिद्धान्तमप्रगायत्त्वेनेरिति चेत्। उच्यते। तोपदार्थद्वयस्यापि प्रत्येकं प्रसि
९१ द्धत्वेन संबन्धमात्रमारोप्यत इति अर्थवत्त्वमुपपादितं। नहि शास्त्रार्थप्रतिपादकत्वमर्थवत्त्वं। सिंहो माणवक इ
91 त्यादिषु गौणेष्वव्याप्तेः। किं तु स्वार्थप्रतिपादकत्वं तच्चेह निरूढशक्ति लक्षणा वा गौणी तु लक्षणा न गता बहि
र्भूता वेत्यन्यदेतत्। असतोऽसतो वार्थस्य बुद्धिसत्तामात्रेणोपसिद्धो बहिरर्थसत्तायामनपेक्षणात्। निपात
स्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं वक्तव्यमिति वार्तिकं तु चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादधिपर्यादीनां स
ङ्ग्रहः। सिद्धत्वादनुवादमात्रं स्वादीन्वक्तुं तदुपयोग्यधिकारमाह प्रत्ययः इति। वृत्तीपाध्यायपरिसमाप्तेरमि
दानत्वेतदूर्ध्वं ये विधीयन्ते ते प्रत्ययसंज्ञा भवन्तीति ज्ञेयं। न चैवं हन्त्यश्च च धेट्चरव नद्यन्याघादेशानां नडादी
नां कुक्कुगागमानां च प्रत्ययसंज्ञापत्तिरिति वाच्यं। अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाल्लक्ष्यानुरोधाच्च। तत्र तदनाय
नेः। परश्च। तृतीयस्य द्वितीयसूत्रमेतत्वस्य प्रत्ययसंज्ञकः परो भवतीत्यर्थः। न च विभाषास्थयोर्वृक्षु चतुरस्रानुक्त्र राम
कच्च प्राक् टेरित्येतयोर्निपातार्थत्वादन्ये प्रत्ययाः पर एव भविष्यतीति किमनेनेति वाच्यं। बह्वचतुरस्त्रादेव ९१

नपरस्मात्‌ इकच्छ्ड इति प्रागेवनपुरस्तान्नपरस्मादितिविपरीतनियमाय त्नो प्रत्ययांतरारणामव्यवस्थायाद्रु
वीरत्वात्तत्उपलक्षणमेतत्‌। आद्युदात्तश्च अनुदात्तौ सुप्पितावित्येतयोरप्यधिकृतत्वात्‌। आद्येति। च
तुर्थीध्यायस्याधंशब्दत्वमिदं। समाहारद्वंद्वएकवचनं। आपंचमेति। स्वार्थिनत्वस्यतन्मात्रावधिकत्वादि
तिभावः। अधिकारइतिबह्नयमाणस्वादीनांप्रकृतित्वेनेतिभावः। लिंगविशिष्टेति। लिंगबोधक
प्रत्ययविशिष्टस्याप्यर्थः। इयंचपरिभाषाकुमारश्रमणादिभिरित्यत्रज्ञापयिष्यते। पुवत्खलतिपलि
तेत्यादौयत्रविशिष्यग्राहकस्वरूपग्रहीतंतत्रैवेयंप्रवर्ततइतिकेचित्तद्वक्तनस्तु। यथाकथंचि
त्प्रातिपदिकग्रहणेयांयप्रवर्ततइत्येवयुक्तं। अतएवसर्वप्रातिपदिकेभ्यइत्यत्रयामिनयंत्यद्दानी
तिभाष्योदाहरणमुपपद्यतइतिभावः। ङ्याप्प्रातिपदिकात्तेनलोहिनिकाआपिकाचसिध्यतितथाहि।
लोहितान्मणाविनिविधीयमानस्यकनःस्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात्परत्वाच्चवर्णादनुदात्तादितिबाधि
त्वानङ्ङ्यत्नौलोहितिकेत्येवस्यात्तङ्याप्कलभपंङ्डीग्रहणोत्तुसतितत्सामर्थ्यात्तनःपूर्वंनङ्‌त्यत्नौलोहि

सि॰ख
६१
९२

निकान्तहत्वन्युत्पत्तौ च लोहितिकेति च सिद्धं तथा न सामिवचनैरिति न्यायपिध्यमाणाः कृतेंऽतरंगत्वात्परत्वाच्च
यं बाधेन न तथाचोदीचामिति स्थाने ऽतीत्वविकल्पो न लभ्येत। आश्रयग्रहणसामर्थ्यात्तु एवं तद्युत्पत्तौ रूपद्वयं सिद्धं
नन्वेवं बहुगोमत्केति न स्यात्कपः प्राग्गुणगिल्ल्हस्वाड्डीपोद्गुर्वीरत्वादिति चेत्। अत्र नव्याः। अत एव समा
सेऽलौकिके प्रक्रियावाक्ये एवोत्तरपदस्यावयवीभूयसमासान्तप्रवर्त्तनात्। स च विभक्तेः पुरस्तादित्येके। परस्ता मा ४
दिति पक्षे तु न द्वितीयं नत्वात्स्तु वृत्तौ किं पुनः स्वबुत्पत्तौ समास इति सिद्धांतस्तेन नोक्तातिप्रसंग इत्याहुः।
तन्न। असरूपसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि कृतद्वंद्वे द्वंद्वे नामैकशेष इति पक्षेऽक्षचाप्यचइत्यत्र परत्वात्समा
सान्ते कृते ऽसारूप्यादेकशेषो न स्यादित्युक्तं न चाकृत एव समासे समासान्तप्रवृत्तौ परत्वादिति हेतुः संग
च्छते। अन्तरंगबहिरंगयोर्विप्रतिषेधायोगात्। अत एव कैयटो ऽपि समासस्यैव चरमावयवत्वेनेति न समास
विभक्तिर्व्यवधानान्न स्यादिति व्याख्याय भाष्योक्तासारूप्यादिति हेतावनुपपत्तिमाशंक्य समासार्थस्योत्तरपद राम
स्यान्ताः सामासान्ताऽन्यपि दर्शनं भाष्यकृत इत्यवोचत्। बहुचर्मिकेत्यत्र प्राप्यप्रस्थादितीत्वानापत्तेश्चात्र स्वपक्ष ६१
पक्षान्तरे दोषानुद्भावनात्॥५

लौ

२ एवंतद्विकारस्यतत्पुरुषवद्बहुव्रीहावपिपदेष्वपि ॥ १

निप्रतिषेधस्पष्टर्वारत्वात्तानचेष्टापत्तिः। तत्रैवसूत्रेभाष्ये कृतेवोदाहृतत्वात्। किंचसमासांताइत्यत्रसमा
सार्थकालौकिकप्रक्रियावाक्यलक्षणापामानाभावः। तत्कलस्यस्पकागतिरितिचेत्। कृतएवसमासे
स्त्वनुकिंचसतिसमासोत्तरपदस्यवाचरमावयवीभूपसमासांतः प्रवर्त्ततएवंघटोद्विशिष्टस्यसमासन्ता
स ३ भावात्तत्रः पूर्वमेवसमासांतप्रवृत्तिः॥ अंतउत्तिस्वरसूत्रेद्विविध्यापाद्गन्मूर्द्धस्तुबहुव्रीहावितिसूत्रेच
समासस्यैवचरमावयवाः समासांतानाइतिस्पष्टमेवभाष्यकैयटादिपर्यालोचनायालभ्यतेयघपिगोस्त्रि
योरितिसूत्रेबहुकुमारीकइत्यत्रकपः पूर्वमेवांतरंगत्वादुपसर्जनह्रस्वत्वमाशंक्यतत्परिहारार्थमंतरंगान
रत्वंकपः समानेतुमंक्तृतएवसमासइत्यादिभाष्यकोक्तं। तथापितदभ्युच्चयवादमात्रंबहुचमिकोति २४
लक्ष्यविरोधात्स्वरसूत्रस्थस्वग्रंथविरोधाच्चप्रियपथः प्रियगवइत्यादावाबवृद्धोः प्रसंगाच्चभ्यकृतस्य
परिभाषयोक्तातिप्रसंगोवारणीयः। पद्धासमासस्यैवसिद्धेतग्रहणामन्यविधिभ्यः समासांतानांबु
लोपस्त्वज्ञापनार्थमित्यदोषः। तस्मात्समासांतानितिरिक्तनद्धितेभ्यः प्राकु ज्ञापोरुत्पत्तिरिति [illegible]
आपो: सतोरसतोर्द्वयस्तद्धितः प्राप्तस्तद्विषयकएवासौनियमेनत्वतादृक्समासान्तविषय
कइतितत्स्वारस्यात्। नवलिङ्गविशिष्टेत्यनयासेपिप्राप्नोत्येवेतिवाच्यम्। प्रकृतेतिग्रहणेनेदस्यैवसिद्धेः
प्रातिपदिकग्रहणेनसंज्ञान्तरेण तदुपस्थितोस मोपातिष्ठा इतिज्ञापनात्। अन्यथा बहुगोमतीके

त्यपिपन्दे स्यात्। २४ तस्या अनित्यतामाश्रित्य
समाधानं त्वगतिकगतिकमिति बोध्यम्। ८

१ स्वरीत्यास्थितमः । यदपि वस्तु तस्तु ङ्याप्रोर्ग्रहणं मा स्तु सुकन्याते [redacted] आत्मा जम्पथते न सत्वात्सामान्या
[redacted] द्वितो त्यान्तिरिति [redacted] हि निष्कर्षः । सुपः प्रागेव ङ्याप्रोप्रवर्तते । स्वार्थादि प्रयुक्तकार्याणां क

सि.र.सु ९३ ९३ कार्यद्वयस्य इत्यादौ द्वन्द्वस्य विशेषणार्थं प्रातिपदिकग्रहणं तेन द्वन्द्वसंज्ञकप्रातिपदिकप्रकृतिसुसमोचा
समीपार्थव्यासमासेऽप्यन्ते न सिद्धं तद्ग्रहणसामर्थ्यात् बंना छन्द इत्यर्थलाभात् तद्ज्ञानामपमित्यत्र त्वेनं तु स्पष्ट
मिकत्व द्वन्द्वे पिनद्धः किं त्वगोवृति प्रयोजनोनरापि भाष्याद वगन्तव्यानि । स्वौजसमौ । समाहारद्वन्द्वो वा
स्वीकारा मितरेतरयोगद्वन्द्वो वा अत्र पक्षे समासाद्युत्पन्नबहुवचनस्य सोत्रो लुक् । केचित्तु पृथक्पदानीत्याचक्षते ।
दित्या तन्मते बहूनीस्वादीनां लुक्कल्पनीय इति गौरवं । ङङस्यो रिति । सारूकारो ऽ वैराग्रसावन इत्यस्य वि
हुः । तद शेषणार्थं असीत्युक्ते घसकारादावित्यर्थः स्यात् तत्र श्व बाजमर्वत्तूपपद्यन्यत्रातिप्रसंगः । ङसेरिकारष्ठाङ सि
पिन । त ङसामित्यत्र ङसिङ्गोरित्यत्र च विशेषणार्थः । जश्शसोर्जकारशकारौ जशशसोरित्यादौ विषयविभागार्थौ । नचा
प्रत्याख्या न्यानेस्यान्नुबंधकत्वमेवास्त्विति वाच्यं ओ इत्यस्य अपि प्रत्ययस्यवानतासंभाव्यत शस्या सत्वे श्रोटि ङित्वं संभाव्ये का ४
नस्य पा २३ तानस्पष्टार्थ तद्धु भयमप्यावश्यकं । ओट् ष्टकारः ट्ङिति प्रत्याहारार्थः । टाप् कारो द्वितीयादौ स्वेन इत्यत्र विशेष राम
तज्जल णार्थः । ङेप्रभृतीनां ङकारो घेर्ङितीत्येतदर्थः । पकारः सुप्प्रत्याहारार्थः । सुपिङ् तमित्यादौ वक्ष्यमाणानविभक्तौ ९३
त्वात्समा मान्तस्या पिङ्क्तादुत्पत्तिप्रसङ्गात् । बहुगोमतीके त्येवापत्तौ बहुगोमयत्के त्याद्यनापत्ते ङ्यान्तत्वात्त्रा । ऽ ह्रूत एव सम
मासे इत्यादुक्ते बुगाति रितिन्नियुक्तोमः । भवत्कर्कडा । बुग्रहणस्वराडनस्य सर्वलक्ष्यासंग्राहकत्वात् । त
स्मात्समासे मा सान्तातिरिक्तेऽ एव तद्धितः । सुबन्तादित्येवमा ... इत्यवधेयम् । बहुगोमत्के त्यत्र पर

विभक्तिनिषेधोपयोगिनीं विभक्तिसंज्ञामाह। विभक्तिश्चेति। तिङ्स्यौरीत्रीराणीत्यत्र तसिङ् पदं सुप इति सू
त्रस्थात्सुबिति चानुवर्त्तते तदाह सुप्तिङाविति। पुरुषवचनसंज्ञाभिः सहसमावेशार्थश्चकारः। तेनै
कसंज्ञाधिकारस्थत्वेपि न पर्यायत्वं। अन्यथा रामेभ्यः भवामइत्यादौ विभक्तिसंज्ञाविरहे इत्संज्ञानिषे
धेन स्यादिति। ननु सुपः विभक्तिश्चेत्येवमेव यथासूत्रे पाठक्रमं व्युत्क्रम्य चिंतितं तद्विपरीतव्याख्याने किं बी रव्या ४
रा।५ जमिति चेत् व्याख्यानतु रिद्धेवेति गृहाण। सुपः। सुविति तिसप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं किंतु प्रत्याहारस्याए
कस्यानेकसंज्ञाविधानायोगात् षष्ठ्येकवचनांतं चेत् दित्याशयेनाह सुपस्त्रीराणीति। सुपसंबंधीनीत्य
र्थः। तिङ्स्यौरीत्रीराणीत्यनुवर्त्तत इत्याह त्रीरीगीरीवचनानीति। तान्येकवचनद्विवचनबहुवचना
न्या[illegible]नारब्धु कश इति कर्तृसंसूत्रमनुवर्त्तनइति न व्याः। तन्न तानीत्यस्यानुवृत्त्याहि तत्संसूत्रमित्यसंगतेः।
[illegible]कश इति। एकैकमित्यर्थः। संख्यैकवचनाच्चेति वीप्सायां शस। शसे च वीप्साभिधानान्नित्यवीप्सयो
रिति न द्विर्वचनं। अथैकैकश इति प्राचोक्तिः कथं संगच्छतामिति चेत्। अत्रैकैश्चिन्त्यं। तान्येकवचनेति सूत्रए

सिरत्न कशइतिसूत्रप्रयोगात्सर्वस्यद्वेइतिसूत्रएकैकशइतिभाष्यप्रयोगाच्चाभिवाद्विर्वचनमितिज्ञापनादुभयं
९५ साध्विति।तन्नासर्वस्यद्वेइत्यनेनोपक्रमभाष्यविरोधात्।तथाहिपत्रतद्धितेनोक्तेऽपित्रनोक्ताभवत्येवानन्तरंद्वि
94 चनमेकैकशाददातीतितन्नोक्तं।अल्पार्थेऽप्येकशब्दोऽस्तितस्माद्बह्वल्पार्थादितिशस्वीप्सायांद्विर्वचनं।
३४ येननाप्राप्तन्यायेनद्विर्वचनापवादःशसितिद्धान्तस्यसर्वसंमतत्वेनद्विर्वचनायोगाद्विषयभेदोवक्तव्यंवा
च्याइतिकैय्यटोपितत्रव्याख्याता।एतेनसर्वस्यद्वेइत्यत्रएकैकशइतिभाष्यप्रयोगादन्यतरस्यापिकोपिविशेस
स्तीतिज्ञाप्यतेतेनप्रायशइत्यादिसिध्यतीतिकेषांचित्कल्पनापिपरास्ता।वस्तुतस्तुअइउणसूत्रेएकैकशइति
भाष्यप्रयोगउक्तेऽर्थेज्ञापकः।तत्रह्यकारएकोनानावेत्युपक्रम्योक्तं।ऋषिसहस्रमेकांकपिलामेकैकशःस
हस्रंहस्तोददात्यातपानेसर्वेसहस्रंदक्षिणाः।संपन्नाइतिनचेहोक्तरीत्याद्विर्वचनशसोर्विषयभेदोवक्तुं
शक्यः।अर्थासंगतेरितिदिक्।द्वयोःकयोः।भावप्रधानोनिर्देशोऽन्यथाद्येकयोरितिस्यादित्याशयेनाह।द्वित्वैकत्व राम
योरिति।अनष्टएवनिर्देशात्पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्संख्यापाअल्पीयस्याइतिनैकशब्दस्यपूर्वनि ९४

यानः। बहुषु। एकवचनादिसंज्ञानां रूढत्वे इदं सूत्रद्वयं सफलं। अर्थप्रत्ययनियमभेदेन दोषवारकत्वा
त्। अन्वर्थत्वपक्षे तु व्यर्थमित्यवधेयं। शब्दस्य तेषां सहावैरूप्यापेक्षायामपि भावप्रधानो निर्देशः इत्याशयेनाह। ब
हुत्व इति। न च भावस्यैकत्वाद्द्विवचनमनुपपन्नमिति वाच्यं। बहुत्वसंख्याधारत्वेऽवगत बहुत्वस्य यु
गोऽन्यारोपात्। तत्प्रयोजनं च वैपुल्यवाचिनो बहुशब्दस्य ग्रहणाभावः। बहुरोदनः स्यात्तेन बहुवचनं। रास
इति। करणाधिकरणयोर्घोपवादो हलश्चेति घञ्। अन्तर्भूतप्रत्ययवन्तः संज्ञाशब्दो वा। अस्याः घेत्तु तद्धितेति द्वितीये अर्थ
वदिति प्रातिपदिकत्वमिति विवेकः। सरूपाणां। विभक्तिः सारूप्येऽप्युपलक्षणं। नत्वेकशेषप्रतिनिमित्तं तेन वि
भक्त्युत्पत्तेः प्रागेवैकशेषो न निमित्तकः प्रवर्तत इत्याशयेनाह। एकविभक्तौ यानीति। एकग्रहणं चास्मिन्न्य
क्षे व्यर्थं व्यावर्त्याभावात् विभक्तेर्निमित्तत्वपक्षे समुदायादेकविभक्तौ परतः एकशेषो यथा स्यात् अन्ये
कविभक्तौ माभूदित्येवमर्थं न हि हि तिके चित्। तस्मादेकग्रहणं न व्यर्थं। तथा हि तुल्यपर्यायेषु मेकश
ब्दतया चैकसंख्या कविभक्तौ यानीत्यादि व्याख्यानाद्भिन्नार्थकविभक्तौ वैरूप्येऽपि गोश्च धेनुश्च गावौ च पृथिव्यावि

सि॰ कृ॰ ख ९५ निविवक्षायांगावइत्येकशेषोभवत्येवा अन्यथातन्त्रस्यादित्यवधेयं।सरूपाणोपवेशिनावकूत्रीहोकृते ड्योतिर्ब
नपदेत्यनेनसमानस्यसमभावः।श्रोत्रग्राह्यत्वेशब्दस्यरूपेनतुष्टस्कृतादिशह्यास्तुशासनप्रसावात् अध्याहारलभ्य
95 म्यमेनदाहत्या।विभक्तिविपरिणामोवाद्रष्टव्यः।अनेत्यनएवकारोपकृष्यतेतेनजननीपरिच्छेत्तृवाचिनोर्माद
ल४ मातरावित्यत्रनैकशेषः।उपहारात्वपत्नेमात्रमात्रोस्तकप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्त्तिकार्थोनेनसंगृहीत
इतिभावः।तथाचप्रतिविभक्तिसमानसंख्याकत्वेनैषांसारूप्यंतेषामिति।निर्गलितोर्थः।न न्विह
धुमानस्त्रियेत्यनेनैकशेषोऽस्तु।वारः।नचात्रैवकारायकर्षणान्यथात्वपपत्त्यातेनापिनेतिवाच्यं।अनेनैक
इति७ कशेषेसतिमातरोमातारौरूपद्वयप्रापोनद्याहन्नयेनदपकर्षणास्यकृतार्थत्वात्।उच्यते।पुमानस्त्रिये
त्यत्राप्येकविभक्तोपानिसरूपाणामेवेत्यनुवर्तनान्नदोषः।अत्रप्रमाणंमातृमात्रोरिवार्त्तिकमेव।भ्रातृपु
त्राविति।सत्त्वंवानचैवंब्राह्मणीचब्राह्मणश्चब्राह्मणाविति।त्राव्याप्तिर्वचनस्यैतोगाबावित्यत्रसाक्षा राम
त्वादितिवाच्यं।तल्लक्षणाश्चेदेवविशेषइत्यस्याप्यनुवृत्त्यभ्युपगमात्।नचैवमेतोगावावित्यत्रानिपमेन ९५

नावित्यनुप्रयोगो न स्यादिति वाच्यं।तन्न ग्रहणशब्देन स्त्रीत्वपुंस्त्वेतरलक्षणविशेषविरहो विवक्षित इति म
नोरमायां तत्रैव स्पष्टत्वात्। वस्तुतस्तु नपुंसकमन्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिंगवचनानीति वचनेनैव
नावितिनियमेनानुप्रयोगासिद्धेरुक्तविवक्षाया नैष्फल्यं तत्रैव व्यक्तमेतेपत्तु मातृमातरावित्यत्र नैकशे
षः।नावित्यनुप्रयोगे स्त्र्यर्थानवगमापत्तेरित्यनुप्रयोगेष्वर्थानवगमादर्थविप्रतिषेध इतिप्राञ्चः।।
।तच्चिंत्यं।ब्राह्मणाणौ वित्यादावपि स्त्रीत्वपुंस्त्वरूपार्थद्वयानवगतिप्रसंगादिति।तेषामिति निर्द्धारणा
षष्ठीयं।एक एवेति।अस्मत्येकग्रहणे द्विबहुयोरपि शेषः स्यात्।संख्यावाच्येकशब्दोपादानादेवकारार्थलि
ब्ध इति भावः।सरूपाणामेक इत्येतावत्युक्ते एकः सरूप आदेशो भवतीत्यर्थः संपद्येत।ततश्च श्वा श्वा श्वा इत्य श्वा श्व ४
त्र ह्युदात्तस्य स्थाने ह्युगणत्र आदेशः प्रसज्येतातः कर्मसाधनशेषपदोपादानमित्याशयेनाह व्याचष्टे
।शिष्यत इति।शेषशब्दस्य निवृत्तिमदवस्थानं वाची।तत्रावस्थानस्य स्वतःसिद्धत्वेनाविधेयत्वान्निवृत्ति
रेव विधेयेति।एतच्चानेकस्यार्थस्यामिलितस्य ऐकरूप्येणायं इतरान्वयसाद्विषयेकवद्धि छायारूपमहवि

सि॰र॰स्व
९६

96

बह्वापामेवप्रवर्त्तनेऽद्धिनोऽनुप्रधानेशिनिलिंगात्तत्राप्रीनवेतरयोर्द्वंद्वविषयेएवेतिनव्याः।किंचपःशि
ष्यनइतिन्यायेनशिष्यमाणार्थस्यैपनरूपेणोत्तरान्वयपक्षे नैवरूपेणाऽनूद्यमानार्थस्याप्यन्वयउचितः।एकाह्ण
र्वस्त्वाद्वंद्वस्यानुवर्त्तनेद्वंद्वविषयइतिव्याख्येयं।ननुद्वंद्वेद्वन्नेसतीति।तथासतिपंथास्तोपंथानःअ चावेत्व
इत्यादावहकृद्भूरितिसमासांतापत्तेः।कुरोकुराइत्यादौप्राणिपगत्वाद्वंद्वैकवद्भावापत्तेश्चापनुसर्वेसर्वेषामि
त्यत्रविभाषाजसिद्वंद्वेचेतिविकल्पनिषेधौस्यातामितिनव्याः।नत्वत्र पूर्वापरावरेत्यादित्रिसूत्र्यारंभादन्येषां
जसिविकल्पानापत्तेः।सूत्रेनिर्विषयत्वापत्त्याऽदःसर्वेषामित्यादिलिंगेननिषेधसंकोचस्यसूत्रवचनत्वात्।कथं
तुद्रमः।समाहारद्वंद्वविषयेप्यपप्रवर्त्तनेसंकोचमानाभावात्अन्यथाऽहर्घटमित्यस्यसाधुतापत्तेः।अनभिधा
नाश्रयरोचमानंनपश्यामः।अपिचैवंसत्त्रमेवव्यर्थंस्यात्।घटघटावित्यस्यापितत्तएववारयितुंशक्यत्वा
त्।नचघटइत्युक्तेघटपटमित्यत्रैवानेकनिरूपितसमुदायाप्रतीतेः।कथमेकशेषइतिवाच्यं।इहापि [illegible] राम
प्रकरणादितात्पर्यग्राहकसत्त्वेनप्रतीतौबाधकाभावात्।अन्यथानेकंब्राह्मणानांभोजयेतिसामानाधिकरण्य ९६

४ नन्वेकशेषो नित्य इति वृद्धश्च वृद्धश्चेत्यस्य साधुता न स्यात्। मैवम्। भिन्नार्थत्वादेकशेषवृत्त्या वाक्यं न बाध्य
त इति भाष्यकैयटयोर्व्यक्तत्वात् सह विवक्षाविषये एकार्थीभाव एवास्य प्रवृत्तेः। अत एव द्वन्द्वापवाद ता
ऽस्यस्य प२ युक्ता। अन्यथा द्वन्द्वस्य वैकल्पिकतया तदभावे व्यपेक्षायामेकशेषस्यावकाशः
मनुपपन्नं स्यात्। अत एव नर्ब्राह्मणो हन्तव्यो न सुरां पिबेदित्यादौ व्यक्तिपक्षेऽनेकब्राह्मणाहनने ऽनेकसुरा
पानेऽपि प्रत्यवायः सकलशास्त्रकाराणां संमतः। तत्र समुदायस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वात्तदेकत्वादेकव
चनं हननक्रियान्वयश्च तत्र बाधितत्वाद्व्यक्तिष्वेव भवति ब्राह्मणानां शतं भोज्यतामिति वत्। अत एव तंत्राह
न्यादिस्थलेऽपीदमेव बीजमिति दिक्। व्यक्तिपक्षे घटो घटो घट इति व त् सह विवक्षायां पाव व्यक्तिशब्दप्रयो
गे प्राप्ते द्वन्द्वापवाद तयेदमारभ्यते। न च पचति पचति पचत इति तिङन्तमवकाशः। तिङन्तो पस्थाप्य क्रि
यायाएकत्वस्वाभाव्यादेकशेषस्य तत्राप्रवृत्तेः द्विवचनाद्युत्पत्तिस्तु कर्तृकर्मादिगत संख्याभि
प्रायेति ध्येयम्। आकृतिपक्षे त्वेकाकृतिपुक्तानेकव्यक्तिप्रतीते कस्माच्छब्दादपि संभवान्नार्थोऽनेन स
त्रेणेति कैचित्। अपरे तु अक्षाः पादाः माषा वा सेन न सम्यक् शक्यमपोश्वतस्मिन्नित्यादौ नानाह
तियुक्तानेकव्यक्तिबोधार्थमस्य चमाववृपकं तत्रादिनानेकार्थप्रतीतिसंभवाद्यर्थमुवेति चेयक्तिप
क्षेपि न हि तुल्यमित्याहुः। वस्तुतस्तु जातौ जात्यन्तरे स्वीकर्तव्यमिति भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टीकृ
तमित्याहुः। सत्यम्। अश्वश्चाश्वश्चाश्वावित्यादि भाष्योक्त्या जात्याख्यायामेकस्मिन्नि
त्यतो मण्डूकप्लुत्यान्यतरस्यामित्यनुवर्त्य व्यवस्थितमवधारय। अन्यथा कुभस्य कौ इत्यादेरपि सा
२१

तयास्मानो
घपघेतो।
एवं चास्य
इत्रिषुग
रानाचि
सफला।
ननु वि
भावाधि
कारादेका
र्थीभाव
विकल्पो
द्वन्द्वे स्तु
प्रसक्तोऽत
दभावात् स
ऽस्य तो म

त्युन्क्रमि १

स्प १

सि.र.०ख नमिजिनतार्किकदर्शनमादर्शव्याप्तिमितिप्रत्याख्यानमेवाथ युक्तमित्याकररादान्त इति बोध्यं। ननु सरूपसमु
८९ दायादेकविभक्तौ परत एकशेष इत्येवमेवार्थोऽस्तु। न च समुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्कथं सत्त्वमुपपत्तिरिति
९७ वाच्यं। समुदायस्याप्यर्थवत्त्वेन प्राप्तिप्रातिपदिकत्वात्। न च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रातिपदिकत्वानुपपत्ति
ःयत्र संघातेऽपूर्वो विभागः यत्रमित्यादिना नियमो विशेषविषयकः स्यात्कत्वात्। एवं चैकाच द्विर्वचनन्यायेनात्रैव
त्रा५ होनि वीधः। न च द्वंद्वे पिरामक्रमो वित्य॰ पिसमुदायविभक्त्यैव नि वहिः शंक्यः। अत्र नेकं स्ववंतमित्यादि
कारे रोक्तन्यायस्यानवकाशत्वात्। न चैवं मातृमातरावित्यत्रातिव्याप्तिः। एकविभक्तावित्यावर्त्यैवका
रं चापकृष्यैकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति व्याख्यानेऽतिप्रसंगाभावात्। नन्वाह
तौ मानाभाव इति न व्याप्तिः साध्वी। मातृमात्रारि ति वार्तिकस्येतत्त्वात्। न चैकशेषं प्राप्ति एकविभक्तावित्यस्य
विशेषणात्वे फलाभावः। पयः पयो जरयतीत्यत्रातिप्रसंगभंगस्यैवफलत्वात्। न च पयः पयो नपतीत्यत्रैवेणा राम्
मुख्यकर्मणोऽरतिप्रसंगभंगायसह विवक्षा याश्चावश्यकत्वात् पयः पयो जरयतीत्यत्रापि तत एवमनोरमो ८९

क्त रीत्याऽतिप्रसंगमंगोपयन्निरिति वाच्यं यय यः पयो न पतीत्यत्रैकविभक्तिपरत्वाभावादेवानतिप्रसंगो
यपत्नौ सह विवक्षायाः प्रयोजनाभावात् गौणमुख्यैकमेदप्रतिपादकत्वेन विभक्तिभेदावच्छेदभावा
तात् अत एवैकग्रहणमपि सार्थकं अन्यथा विभक्तौ विवेपे वक्ष्यात् एकग्रहणादेव चसह विवक्षायाम
वैकशेष इत्यप्यर्थो लभ्यते अन्यथाज्ञायते [illegible] मत्र सरूपं स्यात् न च रामरामऔ इति स्थिते परत्वा
न्नित्यत्वाच्चैकादेशे कृते उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भावविरहादेकशेषो न स्यादिति मनोरमा घ्नकं यु
क्तं अत्र कृतन्यूह परिभाषया संप्रवृत्तेः एकादेशस्य परादित्वेन ग्रहणा विभक्तिपरत्वान पायः स्त्रान
अ६ चद्वेकशेषप्रवृत्ति वेलायामपि सारूप्यं तत्रैकफलाभावात् नामा त्वमाना रावित्यत्रातिप्रसंगस्य वा कस्मान्नैरामवार
रामान् न च विभक्तौ परतः प्रातिपदिकत्वसंपूनपेक्षवीनत्वमप्यावश्यकमित्युभयतआश्रयोऽस्त्येवेति
वाच्यं प्रातिपदिकस्येह ग्रहणं स्वातान च ह्रस्वो नपुंसकस्येत्यत्र [illegible] मिति वाच्यं बहुभिः सत्रै विभिन
त्वात् किं वा हरितशब्दस्य वर्णादनुदात्तादिति ङीप्न कारयो हरिणी हरिताशब्दान् ङीप्यपि हरिणीत्येव भवति

सि॰ र॰ स्त्र ९८ ।तयोः समहोन्नौ हरिणयाविनि[illegible]विविनस्याता । अप्रातिपदिकत्वात् । अंतयोः सा॰ । यद्यपि प्रातिपदिक
त्वावस्थायामसा॰ प्याप्त नचलिंगविशिष्टपरिभाषयानि सा॰ विभक्तौ लिंगविशिष्टस्याग्रहणात् । अ
९४ तः प्रातिपदिकानुवृत्तिर्दुष्टा दुर्लभा चेति । परंतु वदंति । अलौकिके संधिर्न प्रवर्तते प्रयुक्तानामिदम
नुशासनमिति । सिद्धांतादिति । तदसारं । सवशास्त्राणामलौकिक एव प्रवृत्तेरिति नव्याः । नत्वाम्नायघी
नव बोधात्तान तथाहि । परिनिष्ठितं तद्धिताजकं प्रक्रियावाक्यं च लौकिकालौकिकभेदेन द्वि
व ६ विधं । अथवा परिनिष्ठितमेवं द्विविधं । प्रक्रियावाक्ये संधिर्न प्रवर्तते । कुत एतत् । उत्तरहेतु विरोधा
दतिनतात्पर्यात् तस्माद्धामाविल्प स्यात्कहेतुत्रये गानिर्बाधत्वात् व्यात्कमसंबद्धमेवेत्यालंतात्
त्ता । अतस्त्वविभक्तौ परत इति पद्दोनिर्दुष्टु इति चेत् ता । नाभिज्ञा गोसमूहो मे॰ मित्यसिद्धापत्तेः तथाहि । न्द्रो ३
लिङ्गाः । आम् आ इति स्थिते । अंतरंगानपीति वयोस्तु किं विभक्तिपरत्वाभावादेकादेशाप्रसंग इति प्रा राम
प्तोन्यायस्यानदयिलः द्वरमिति तु वर्यं । सः । तथाहि । तद्धितविधौ समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकार । ९८

त्समर्थप्रातिपदिकप्रकृतिकत्वेऽवतानन्विहितइत्यर्थस्तावत्सार्वलौकिकः।तत्रसामर्थ्यंचतन्हतनसंधिका
र्यत्वमात्रंकिंतुलौकिकप्रयोगप्रयोजकीभूतकार्यकत्वात्स्याच्चैवेह्नमा।रिति।रित्यत्रह्नतनसंधेस्ता
नवदेवैकशेषमंतरेरातत्द्धितांप्राप्याकथमेतस्मिन्त्यहेभेत्वामित्यसिद्धिः।अत्रतत्यस्यैवतद्वार्थ
मूलंतांतरंगानपीत्यस्याषिसमर्थयत्नोनबाध्यतोचित्मातान्नचैवमेप्रप्रवइत्यादेरसिद्धिः।सा
मर्थ्यप्रातिपदिकस्यविशेषणंतनत्वस्तुवंतस्येत्यभ्युपगमात्।नचाभ्रिमानरीतितिनिर्देशेनलुप्ता
स्विभक्तिनिमित्तककार्यमात्राभावज्ञापनात्कथमेवशेषः।अन्यथाकिमीयंपुष्पदीयमस्मा
दीयमित्यत्रकपुंवद्भावादेशानांअसंगइतिवाच्यं।अन्यथोत्तरपदपोश्चेत्यत्रतप्रत्ययग्रहणेन
ताहृग्विभक्तिप्रयुक्तभावरूपादेशाभावज्ञापनात्।अथत्वदतिमदतिइत्यत्राचारक्विबंतर्वर्ति
विभक्त्यभावेनत्वमादेशार्थंप्रातिपदिकादेवक्विप्।तिडितिपद्धेत्वादयतीत्याद्यर्थेचतदितिचेत्तर्हि र्थ
श्विमानितितिनिर्देशएवताहृग्विभक्तिप्रयुक्तप्रातिपदिकसंबंधिमकार्यमात्रलिंगमितिगम्हताम्।

गर्थे १

सि॰र॰ष्ठ
९६
99

आत्मसामासासा वेति निर्दिश्यमाना हि विभक्तिः प्रयुक्ता वा सौ कर्मणि भवेद् इत्यर्थं च मे त्वामित्यस्य निर्बाधत्वा
दन्येषां न व्याक्तद्रुषरागानां प्रागेव हृषितत्वात्र कथं स्रा चोक्ता सुपेति तम्मूलं हृते ति चेत्ता एक विभक्तौ
विन्यस्या हृन्यानेक इाप का श्रयरोान च गौरवपराहतत्वादिति यहारो आसमादने मित्ति काव
पत्तः एव सर्वा ति दिकु पत्तु व्याचत्तते एक विभक्तौ विवहितापामित्यर्थे इति तत्तु परत इति म
तोम्मूल हतो न भिम नोस्वा तं च्येत्वा श्रापमारो न किंचिद्बाधकं अंतरंगत्वादेकशेषमेत्वामित्य
स्यनिर्बाधत्वात्तान चेव मेकयहरां व्यर्थ्यां प्रत्येकं विभक्तौ परनइत्येतन्य त्वानुत्यापकत्वेन वैय
र्थ्याभावात्तानन्नुभवत्वयंप स्तोबाधकाभावादिति चेन्नारामस इ इति स्थिते एकस्यरामेत्यस्य निवृत्तौ वि
भक्तिनिवृत्तौ मानाभावात् स्तरामस इ इति स्यात् तद्विवचनस्यात् अत एव विभक्तं यत् तानामेकशेषइत्यपि निरस्तं।
निवर्त्तमानस्य विभक्तिविशिष्टस्यैव निवृत्ताव पिशिष्यमाणस्यापि प्रथमोत्पन्ने कवचनानिवृत्तेर्द्विवचना राम
नुत्पत्तेश्च प्रसंगात् तानन्नुकृत द्वंद्वानामेकशेष इत्यपमेवयत्नोकाएवं च प्रथमोत्पन्नस्ययोत्तु किसमुदायानु ९६

नंव ३ त्प १

नर्विभक्त्यावेकशेषइतिनपूर्वेक्तिह्रस्वगणावकाशइतिचेन्नपंथानौपंथानइत्यादौसमासान्तापत्तेरुक्तत्वा
त्। यच्चप्रसादकृतापद्मातरमुपन्यस्तमकृतद्वंद्वानांप्रत्येकंद्विवचनानानामेकशेषइतितथाहियुगपदधिकर
णवचनतायाअपवादेद्वंद्वश्चवदिदाविल्यत्रैकैकंद्वयर्थाभिधायिपरस्परसमभिव्याहारात्ताएवमिहापिरामश्च
रामश्चेतिस्थितेएकस्यसविभक्तिकस्यनिवृत्तावपरस्परामावितिरूपंनिर्बाधमितितन्न। अजहत्स्वार्थायांवृत्तौ
प्रत्येकमनर्थकत्वेनपृथग्विभक्त्ययोगात्। किंचप्रविभक्तिकस्यनिवृत्तावपरस्परामावितिरूपंनिर्बाधमितितन्न
अजहत्स्वार्थायांवृत्तौप्रत्येकमनर्थकत्वेनपृथग्विभक्त्ययोगात्। किंचप्रत्येकंद्व्यर्थाभिधायकत्वेंकिंशक्त्या
भिप्रेतेयुगपदधिकरणाया। नाद्यः। उभयत्रशक्तौमानाभावात्। नद्वितीयः। आवश्यकत्वलक्षणायैवोपपन्नावेकशेषा प ४
रंभवैयर्थ्यापत्तेः। अपिचषष्ठीतत्पुरुषाद्युच्छेदापत्तिः तत्रापिपूर्वपदंपुरुषपदसमभिव्याहारात्संबंधिनंलक्ष
णयाभिदधातीतिभेदघटितसंबंधबोधकषष्ठ्यनुत्पत्तेः। नदुक्तंभाष्यकृतासेयंयुगपदधिकरणवचनता
दुःखाचदुरुपपादाचेतिअतोनायंपक्षोयुक्तइत्यास्तांतावत्। अत्रविरूपाणामपिसमानार्थानामितिवक्तव्यमिति

सि॰ र॰ सु वार्त्तिके। वक्रदंडश्च कुटिलदंडश्च वक्रदंडौ कुटिलदंडाविति नमर्थीतिश्चेसोत्र रूपशङ्के नैवसंग्रहणात्
१०० त्याङ्गाइहच एकश्च एकश्च एकौ द्वौ च द्वौ च द्वयइत्यादि न भवत्यनभिधानादिति दिक्॥ ३ हृग्रा वृद्धिर्जिदु
100 डक्षः प्रत्ययस्येत्यतः आदिः प्रत्ययस्येति चानुवृत्तिमभिप्रेत्याह। प्रत्ययाद्या विभा। अनित्यं चेदं त्यथक
स्तुकरणात्। अन्यथा चुटुषाः प्रत्ययस्येत्येव ब्रूयात्। तेन विधा वचंचुः। अवटीयमित्यादौ नातिप्रसं
गः। जसः सस्य हलंत्यमिनीत्वमाशंक्याह। नविभक्तौ विति। विभक्तौ विति किं। अचोपत्यं धेयं पङ्क्त्या
या पुत्रः ङ्यराप्त्रिकुः। अग्रमरुत्तराह्णि। अनित्यायं निषेधः। थमोमकारपरित्राणार्थीदुदित्करणाल्लिंगात्।
तेन किमोत्रघेति सिद्धमन्यथाप्राग्दिशी यत्वेन विभक्तित्वादित्संज्ञा न स्यात्। यत्तु इदोत्तरस्येत्ययम
पि तकारः तदिति केचित्। तन्न विश्यां महीयतेवराधसइत्यत्रांत स्वरितत्वादर्शनात्। अतश्चारणार्थ
एवायं तकारः। डेरौत स्तकारोप्येवं सन्निधानेप्यग्नाविन्द्रादावतस्वरितादर्शनात्। एकवचनं नमु राम
स्तु संबुद्धिरित्येवास्त्यानचसप्तमी बहुवचनेऽतिप्रसंगः। संबोधने प्रथमेत्येतदधिकारादेवतदभावा १००

५ न्तो। वैदिकप्रक्रियायामामन्त्रित विभक्त्यन्तस्येति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च ५

४ एकवचनग्रहणात्प्रत्ययमात्रस्यैवेदामन्त्रितेऽपि सौ हि राम्मा मर्थ्यादन्वर्थता बाध्यतामिति तुल्यम् ॥ ४

ता एवं चैकवचनग्रहणं मास्त्विति चेत् अत्राहुः एकं वक्तीति व्युत्पत्त्या प्रत्ययमात्रस्यैव संज्ञा यथास्यान्न
तदन्तस्येत्येवमर्थं तत् अन्यथामंत्रितसंज्ञावदियमप्यवैरूप्यार्थं तदन्तस्यैव स्यादिति। वस्तुतस्तु आमं
त्रितसंज्ञापि प्रत्ययमात्रस्यैव। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणाद् इति तदन्तविधिनिषेधात्। अन्वर्थत्वबलात्संज्ञा
यामत्र तदन्तविधिरिति चेत् संबुद्धिसंज्ञायामपि तत्तुल्यं वैरूप्यं च स्यादिति तस्मात्सुः संबुद्धिरित्येव सुवचं
। एतेन सामंत्रितमित्यत्र न्यासमनोरमासम्मता प्रत्युक्ता इति दिक्। एङ्‌ह्रस्वात् एङ्ग्रहणं किमिति। ह्रस्वान्ताद्धि
तस्य प्रत्याश्रयणाद्धे हरे इत्यादौ गुणो ज्ञानेपि न हानिरिति प्रश्नः। विहितविशेषणाश्रयणे हे लक्ष्मि हे ब्रह्मन्
बन्धु इत्यादावव्याप्तिः स्यादित्याशयेनाह। परत्वेनेति। किं च यः स्वनं सिद्ध एङ् तदर्थमपि तत्। हे शम्भुमतिम
नो इति हे मति हे इति। अत एव गुणात्संबुद्धेरित्येव सूत्रतामित्यपपास्तमिति दिक्। अमिपूर्वः। अकः स
वर्णे दीर्घ इत्यतो अक इत्यनुवर्तते इको यणचीत्यतो अचीति च। तदाह अकोऽम्यचीति। अमो वयवे अचि निपातनात्
नमकारविशिष्टस्य न स्थानिवद्भाव इत्यादेः परस्य तस्याप्राप्तिर्नोम कारा निहमेरचीत्यनुवृत्तिमुपेत्य वाच्यो अ
३ ननु हे ज्ञान अम् इति स्थिते परत्वादमिपूर्वत्वे कृते ह्रस्वात्परस्याः संबुद्धेरभावान्मकारस्यापि लोपो न
स्यात् उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्त्वाभावादित्यत आह हल्लुप्यत इति। ह्रस्वग्रहणं हलो विशेषणं न स

सि०र०ख मीतिसप्तम्याःषष्ठीप्रक्लृप्तेस्तस्मादेरित्यस्योपस्थितिर्नचात्रतत्प्रकल्पकनिर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठते।पूर्वप
१०१ राधिकारेणानद्रुप[illegible]स्थितेर्बाधितत्वात्सप्तमीपंचम्योःपरस्परप्रकल्पकत्वेनपूर्वपरयोःस्थानित्वे
101 लब्धेपुनःपूर्वपरग्रहणामिदासइत्यादौपुंयङुभयोःप्रक्लृप्त्यभावज्ञापनार्थमित्येकेपूर्वपरयोरित्यत्रम ग ५
ध्येस्थितंएवंचैकादेशप्रकरणेनिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेःकुतआदेरित्यस्योपस्थितिरितिवाच्यमवश्यानु
वर्त्यमेवेति।किंचआदेःपरस्येत्यत्रत्वाहिपत्रपूर्वनिरूपितसाहित्यनिरपेक्षंपरस्यस्थानित्वंनत्रेवसोपति
ष्टेनानचात्रतवसीतिदिक्।पूर्ववसवराविन्यनुवृत्त्यैवसिद्धेःसर्वग्रहणंसर्वोपादेशस्यादेशएवयथास्यादित्ये
तदर्थंतेनकुमारीमित्यादौनत्रिमात्रश्रमिवृत्तिकृतास्यादेतत्।एकदेशस्यैवस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्सर्वग्रहणा
मात्रेमनुवर्त्ततामितिचेदेवमपिराममित्यादावेकादेशकृतेतस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणात्।म्कारेपरतःस्थापिवे
तिदीर्घत्वंस्यात्तद्याहृतेपुनःसर्वग्रहणंसर्वत्रजुहरिमित्याद्यर्थंस्यादित्याशयेनाह।सर्वरूपमिति।एतेनपूर्व राम
ग्रहणंवाक्यमकर्त्तुमितिकैयटोक्तंपरास्तंवक्तनत्त्वएङिपररूपमित्यतोरूपग्रहणस्याप्यनुवृत्त्यानुक्तदोषा १०१

भावान्सर्वयहणं रामा इति तिनल्वं। लशक्व। आदिर्ञिटुडवः। षंप्रत्ययस्येत्यन आदिः प्रत्ययस्येति च द्वयमनुवर्तत
इत्याह। प्रत्ययाद्याइति। समाहारद्वंद्व मितरेतरद्वंद्वं परत्वापाविद्वत्योति। लशक्वतद्धिते इति। अतद्धिते किं। चूडालः
। प्राणिस्थेति मत्वर्थे लच्। लोमशः। लोमादिभ्यः शः। पावकः। पावादिभ्यः कन्। आद्याइति किं। द्वकति ज्येष्ठनातिः।
द्वक ज्येष्ठाभ्यां तिल्। तातिलोर्लस्येत्संज्ञा भवत्येवावराकः। इह षाकन्। कका इति व्याप्तिर्माभूत्। तस्माच्छसः।
न ह्यद्वः पूर्वसवर्णादीर्घपरामृशति। शसइति चावयवषष्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णादीर्घा
त्परस्येश सोवयवस्य सकारस्येति तदाह पूर्वेत्यादि परो यः शसइति नोक्तं बाधितत्वात् न चह्येतेपूर्वसवर्णादी
र्घतनं परः शसः संभवतीति। पुंसीत्येनत्तु सामर्थ्यात्प्रकृतिविशेषणं। तस्मात्किं। गाः। पचपा। ओतो स्मशसो रित्याका
र एकादेशः। शसः किं। रामाः। अहुधाङ्। रषाभ्यामिति यं च मीनिर्दिशाद्यव्यवधानेरास्याग्रा ग्रा विदमारब्धं। तत्र
सर्वेर्व्यवायो ऽसंभवीनाय्यकेकव्यवायपरत्वार्थः सरूपाणामिति निर्देशात्। स्रुआदिषु ह्रस्व शब्द पाठाद्वेत्या
शयेनव्याचष्टे व्य[illegible]पायासंभवमिति नैश्चेति। नन्वेवमर्थनेमादावतिव्याप्तिः। नचाडादिभिरेवेति न

सि॰२१ यमान्नसेतिवाच्यं। अ॰ एवं विधेर्नियमार्थत्वायोगादिति चेद्नाङ्क्षः। योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः। व्यवायेपीत्येको योगः।
१०१ अ॰ कुप्वाङ्नुमित्यपरः। आद्यो विध्यर्थो द्वितीयो नियमार्थः। अदसोमिसोलुक्। एवं चनातिप्रसंग इति। वस्तुतस्तु
102 व्यवायेपि ग्रहणाश्रकरणमकर्तुं शक्यं ज्ञापकान्नि दिष्टागविकलापरिभाषायाः प्रतिष्ठेत्र अ॰ कुप्वाङ्॰ नितिसर्व सू॰मि॰रि॰३
वस्त्रियमार्थमिति। निषेधं बाधितुमिति। तेन पर्याणाद्धं निराणाद्धं मित्यादि सिद्धमिति भावः। नुमग्रहणमि
ति। नुमस्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थमित्यर्थः। तेन बृंहणं बृंहणमिति सि
द्धमिति। वृहिवृद्धौ इदित्वान्नुमितस्यानुस्वारः। तृंहू हिंसायां स्वौविकोपमनुस्वारः। शर्व्याप्त्रोप्रेन्वनमित्य भा॰६
त्र सस्यापितु मोनुस्वारेनराण्वाद्युपलक्षणानुस्वाराभावात्। पृथानन्हा वेदह्यवाचं विस्त्र जोदित्यत्र न चाऽदर्शी
नस्य कालविशेषोपलक्षणार्थत्वाद्विवासत्यपि न ह्यदर्शनेवाग्विसर्गो न क्षिपते न क्रमसत्यपि न स्मिन क्षि
पते तद्वद्विहापातिभावः। नन्वेवं नुमग्रहणं व्यर्थमनुस्वारस्यापूर्वस्थाठाद्देवासिद्धत्वादिति चेदोमित्याहन। णाम
त्वेति। णत्वइति। णकारेकृत्यर्थः। संज्ञाशाद्देषुस्वस्वरूपस्यैव शक्रतासंबंधेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् देवमावश्य १०१

न्यपवाच्यं उक्तं च हरिणा सामान्यान्यभिधीयंते सन्नावा तैर्विशेषैर्विना संज्ञाशब्द स्वरूपं वा प्रत्यये स्वनता दि
मिरिति प्राप्त इति शसो नस्येति शेषः पदांतस्यारषाभ्यामित्यत्रापदांतस्य सर्वं न्यदंत्यत्र तुह्नेरत्यत्र न्यंगा
ग्रहणमिहं सूत्रं च प्रत्याख्यातं भाष्यकृता यस्मात्प्रत्ययविधिः पत्तु यस्माद्वा तो प्रातिपदिकादेति प्रा
चाव्यास्यातंतत्र धातुप्रातिपदिकयोरप्रहृतत्वात् आमुष्यायण इत्यादावनंतरानुनादिष्ट भावाय
नैष्वातदादीति तत्प्रकृतिरूपमादिरियस्यतत् ह्रीश्पतीति इदं परिमाणामस्याः पर्यंइदं शब्दात्किमि
दं भ्यां वो घइति वत्र पिवस्यघादेश इयादेशः इदम ईशादेशः तस्यापस्येति चेति लोपः उमित्वान्डी शब्दी
शब्दे कारस्यापि भत्वाल्लोपप्रसंगः न चैशो लोपस्याविशेषाल्लुङ्न्यायेनासिद्धत्वान्नैवमिति वाच्यं आसि
द्धत्वस्याश्रसोरल्लोप इति परकरणो नानित्यत्वाज्ञापकत्वात् सूत्रस्यैव प्रत्याख्याना हो षनादवस्था
दितिप्राचः वक्तान मकरूपोदाहरणामेनतत्कार्यदाहरणानुऐपतऐपतेपइत्यत्रांगस्याचामादिर्वृद्धिवि
धीयमानायकाराकारस्यचैत्र आदनमपाहीदित्यत्र वैत्रशाद्यान्पूर्वमरूचस्या वृप्रिङंतं पदमित्येनद

तन्निह्स्यर्थ १

तये यद्वा उलुगन्ताद्यत्ययेपिवादिषु लोपो व्योरिति यलोपे वलातामिताताव इत्यादौ कृतार्थदीर्घस्य भविष्यामीत्या
दौ प्रवृत्तये २ तय १

सि॰र॰उ धीं चनदित्यवधेयं प्रत्यये किमिति यस्मात्प्रत्ययविधिरित्युक्तेऽवध्याकांक्षायां विहितप्रत्ययावधिकस्यैव प्रत्यया
१०३ त्पूर्वभागस्य भविष्यतीति प्रश्नः। तदादिग्रहणस्यावश्यकत्वादुक्तनियमेमानाभावाद्धिकस्याप्यंगसंज्ञा
103 यां श्व्यर्थं श्वयथमित्यत्र चतुर्थ्येकवचनविधानस्य सत्त्वात्शीश्व इत्येनयोरियङुवङ्प्रसंगात् प्रत्यये इत्यस्यापादा
नेत्वं गशब्दस्य संबंधिशब्दत्वाद्यस्मिन्नजादौ प्रत्यये यस्यांगसंज्ञा तस्मिन्नेव तस्यांगकार्यमियङादिकं भव
तीति न दोषः। किं च उपोषुषेत्याद्यपि सिध्यत्यन्यथा तन्न सिध्येत। तथा हि इत्युक्तत्यत्र व्यवधानेपि संप्रसार
णप्रतिषेधार्थं न संप्रसारणे इत्यत्र समानांगग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भाष्ये। अन्यथा आविव्याध संवीतमित्या
दावव्यवधाने एव निषेधः स्यात्। ततश्च उपोषुषेत्यादौ दोषः तथा हि उपपूर्वाद्वसेर्भावे सद्वसेति लिटः यां४
क्वसोउपवसवस्आ इति स्थिते यजादित्वात्संप्रसारणे पररूपे वत्वे द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे च कृते
वसोः संप्रसारणमिति प्रत्ययसंप्रसारणे कृते उक्तरूपं भवति तत्र धातोः संप्रसारणनिषेधः प्राप्नोति यां राम
परतः पूर्वस्यांगत्वान् यापादिति दोषः उक्तावितः क्वसो परतो धातोरेकांगसंज्ञायां विशिष्टस्य द्वित्वे १०२

वो ध्यमा अन्नन्ती त्यादो न दीर्घः स्यादवयवेन पौर्वापर्याभावात् ४

तिप्रमानांगत्वाभावान्न दोष इति भाष्यकृतामभाहितं कैय्यटेन च यस्य प्रष्ठीकृतं निमित्तिमदंगघटकीभूत संप्रसा
रणोपरतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणे नेति निष्कृष्टार्थः प्रकृते च शप्यपि इत्यस्मिन्न सति वक्ष्यमाणस्येवागसंज्ञा
यां निषेधो दुर्वार इत्यभिप्रेत्याह अन्यपदविशिष्टस्येति ततो अधिकस्येति अतिशयोक्तिरियं न त्वनिष्ट
प्रतिपादनपरेति भावः टाङसिङसामिनात्स्याः अतो भिस ऐस् इत्यतो ऽत इत्यनुवर्तते अंगस्येत्यपि तद्व विशेष्यमत
इति विशेषणेन तदंतविधिः न च भिन्नविभक्तिकयोः सामानाधिकरण्येन संबंधानुपपत्तिः विभ
क्तिविपरिणामादित्याशयेनाह अकारांतादंगादिति अतो भिसः अत्र पोचवः निर्जरसैरित्येकार
रा थ४ श्रवणमेमेवास्तोऽन्यथा एसमेव विदध्यात् न चातो गुण इति पररूपं शंक्यं एकारोच्चारणसामर्थ्या
त् तत्प्रवृत्तेः अन्यथा इसमेव विदध्यादित्याहुः तन्न संनिपातपरिभाषया निर्जरैरित्येव भवितव्य
मिति वदता भाष्यकृता सह विरोधात् तस्मादुच्चारणे लाघवाभावात् पररूपशंकानिवारणार्थ
मेस्करणं स्यादेतत् रमाभिर्गोभिरित्यादावेकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणादैस् प्राप्नोति न च तपर

सि॰र त्वसामर्थ्यान्नैव सिन्निवार्यं अकृत्स्नैकादेशो विश्वपामिरित्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्न अंतादिवद्भावेनास्या
१०४ त्वि धावशब्दात्नेः अन्यथा असे अश्वःइत्यत्रैरुः पूर्वरूपं स्यात् कृ औ लि टि अभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे पर
104 पूर्वत्वे च तिपो णलि सुहावे त्यत्रानत्औणलःइत्यौ त्वं च स्यात् उकं च भाष्ये वर्णाश्रये चान्तादिवत्त्वमि
ते धावक्र्यः नवाऽन्तार्थ्यप्यातिदेशादिति षत्वतुकोरसिद्धइत्यत्र तुकासिद्धत्ववचनं चात्रलिंगमि
ति कैय्यटः।अधीत्यपेत्यादावेकादेशस्य परादित्वेन ग्रहणात्तुकः सिद्धत्वात्किमसिद्धत्ववचनेनैस्या ने५
स्तां तावत् उ॰ ए॰ः प्रतिपदोक्तपरिभा[illegible]या चत्वैकवचनस्य ग्रहणं न तु सप्तम्येकवचनस्य उ॰ स
त्वे षाश्रीभ्यइत्यत्र व्याख्यानात्सप्तम्येकवचनस्यैव ग्रहणं भाषायां सदवसेति निर्देशाद्वा बहुवच
नेऽभ्यन्त्यन्त्यस्येति एल्वे कार्येऽदः सर्वेषामिति लिंगात्तन्निपातेनत्य नित्यत्वात्प्रथकर्ताद्इति
२ व:। भाः एमाणामिति पत्वादेत्वे कृतेतु एम स्यादिति भावः छित्वद्इति अन चिचेत्यनेन अस्य एम
न धापः अंगस्येत्यनुवृत्तेः कृत्वादिभिर्विशेष्यतेऽकृत्वनधाप इति पंचम्यंतनामीति लिंगात् नैका १४

मानाधिकरण्याद्गस्येत्यपि विपरिणम्यते उत्त्वाश्रयेणाह अखंतादित्यादि इहऊत्वग्रहणं शक्यमकर्तुं ना
ऽगहितुरूइसेको योगः तथा पर इत्यन्योन्विषमार्थः दीर्घान्तात्तस्य चेत्तथाबंता भ्यामेवेति नाभि न त्वामी
म्येवास्कन्नवाग्नीनां वा शता मित्यत्र नित्यत्वात् दीर्घे कृते ऊखांत लक्षणो नुगनस्यादिति वाच्यं भ्रतस्वर्वगम्या
ऊखांतत्वान्न पापात् नच तिसृणां चतसृणामित्यत्र कं प्रतिकसंभवेत् दाश्रयसांनसुकमिति वाच्यं
चतसृणामित्यत्र षड्चतुर्भ्यश्चेतिनुटि सिद्धे ऊखनेयापइत्यत्रत्रेत्रियइत्यनुवृत्त्यातिसृणामिति सिद्धे
ऊखग्रहणं वैय्यर्थ्यास्यतदवस्थत्वात् नचैवं त्वनडुहां नयते इत्यत्र चारितार्थ्यं न तथापइत्येव वाच्ये ऊ
त्वग्रहणस्य भ्रतस्वर्वगम्यर्थत्वान्न पापात् इति चेन्मैवं सनकारनिर्देशस्य नोपधायाः इत्यत्र रार्थत्वात्
तेन चर्मणामित्यादौ न दीर्घ इ[illegible]ति भाष्य कैय्यटयोः स्थितं अत्र मिश्राः पदांतत्वामित्यादौ नुट् स्यात्
तस्माद्भूतस्वर्वाश्रयणं न युक्त मित्याहुः तन्न ऊखांतादि हितस्येत्यर्थो भ्रतस्वर्वगतिशब्देन विवक्षितः
यद्यत्वरइत्यत्र शस्य भतिस्थितिविषयस्सप्तमीएवं च पदामित्यादौ हलंताद्विहितत्वान्नुडो ऽप्रसंगइति

सि॰ र॰ १५ पद्धाङ्गा मिपरतो पद्रूसंज्ञां तेह षष्ठेन ततः पॅस्मा मेनुडितिवाक्यार्थः आ दृन्तो व मानं ह्रस्वग्रहणा [illegible] मेव अथवा ह्र
स्वग्रहणसामर्थ्यात् सर्वेनुदृप्तश्चा दीर्घ इति दिक् परिभाषा विरोधादिति एतच्च रुधादिभ्यः श्नम् श्नान्न लोप
105 इति सूत्रे च भाष्ये कैय्यटयोः स्पष्टमिति केचित् वस्तुतस्तु रुधादिभ्य इत्यत्र कैय्यटेन तृपि चेति दीर्घ इति संनि
पातपरिभाषया अनित्यत्वस्योक्तत्वाद्भ्रान्नलोप इति सूत्रे च पक्षान्तरापला नामित्यत्र परत्वात्तृपि चेति
दीर्घ इति वृत्तिकृतोक्तत्वाद् दृन्तेन च तथैव व्याख्यातत्वात् दे ऊ ह्रस्वात्से बुद्धेरित्यत्र च हल्ग्रहणानन्नुदृन्तो हे
कुं उऊ भ्रू इति स्थिते अर्द्धेः परस्मैपदस्य लोपे तृपि चेति दीर्घे हेकुडामिति स्यादिति वदता भाष्यकृता तव्या
ख्यात्रा कैयटेन च तृपि चेति दीर्घकर्त्तव्ये परिभाषा न प्रवर्तत इति स्पष्टमेवोदितेभवतीति प्रतीमः। अत
एवरामशब्देनामी सुपन्यासो ले खक प्रमादादिति पदृत्तुमतिं भिन्नक्रियेणनव्याख्यानं विलेति पुत्रस्तु एम
त्यश्यामः एमाणामित्यत्र परत्वात्तृपि चेत्यस्यैवन्याय्यत्वात्फलाभावाच्च मूलं तु रुधादिसूत्रपाष्ठभा १५
ष्यस्वरसानुरोधेनेहोपन्यस्तमिति पोज्यं नामीत्यनतिवृतिति दीर्घकर्त्तव्य इति शेषः आरंभसामर्थ्यादिति

२ अत्रेदं बन्त्व्य मावर्गे व र्गे स्थत: प्राकृतेनोत्तरे ऽस्याः इन्गणाद् स्यनेनसवेणानस्याप्य उत्तरे प्रांशलामनुस्वारविस
र्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयानां चैतेषामष्टानां मूष्मसंज्ञा विहिता। उष्मावायु इति १ स्तोत्प्रभानी वर्णाऊष्माण
इत्यर्थः। पश्चा घु मो सा ष्मा णा दि त्यनेन वर्गे व र्गे च द्वितीयचतुर्थयो: सोष्म स ज्ञा। तत्रैव पूर्वदेशेषु

ततान्त स्त्रिनामे वानियमे नततन्ते यो ३ त्र्ययोप स्थितिः संज्ञाद्वय स्य फलमि ति ८४ व्या ख्यातंत द्राष्योय थानगु

नतिस्चर्त [redacted] मस्येत्यर्थः तेनकतीनामितस्त्रास्पष्टतार्थत्वात्दृष्टग्रेयोग्रसंगतेनमंतव्यं पद्यानचैकउ
दाहरणे योगारंभमिति पश्चाक्षनयंप्रचस्यैव साग्राम्यमितिदिक्। आदेशव्यनपयो: इहप्रत्यपशब्द: प्रत्यप
वपवेलाहूणिकइमाशयेनाह आदेश: प्रत्ययवपवश्चेति तत्रयद्यादेशावयवयोग स्वेतनदाति सद्इमादिषुदो
ष: नचषकारोच्चारणसामर्थ्यान्निवमितिवाच्यं। णपंतान्विपितीति ने तद्रूपसंपादकत्वेन सकारोच्चारणस्या
नार्थत्वात् परिव्रत्यपरूप: सकारोग्र स्येनतहाभविष्यतीत्यादावव्याप्तिरिभाव: नचैवमपिप्रत्ययशब्दस्य
हूणिकत्वेमानाभाव: सात्पदाद्योरित्यत्रसातिग्रहणस्यैवतत्वात् एतेनएकापिषष्टीविपमभेदाद्विघनइत्यु
क्तासहविवक्षाभावेपिमोत्रत्वाद्दृद्र इतिमनोरमोक्तंपराम्तं उक्तरीत्याइहस्यानिसुलभत्वादिति विद्रना
घोषस्येति केचित्तुमकारस्यसोष्मणोऽघोषस्यतादृशएवषइत्याहुः नव्यास्तुदकारस्यापिद्वं वर्गे च ज्ञथ
मावघोषोउष्मोसोष्मणाणावनु नास्तिकोस्पइतिप्रातिशाख्येनसोष्मत्वात्तत्रातिप्रसंगानेत्याऊः [redacted]
मनेस्पुनानितचतंसस्पदुर्वोत्वात् अथणमेषित्यत्रव्यपदेशिवद्भावेनसुबंतत्वात्पद त्वमात्पदाद्योरितिषत्व
णारद्विशब्दाभ्याम। एवं स्थिते संज्ञयो भेदमङ्गीकृत्य ठकारेतिप्रसङ्ग उद्भावितेउतोऽभेदम। नाद्य: मुख्य
ष्मसंज्ञकस्यसकोरस्य सोष्मसंज्ञक त्वाभावे सोष्मणः सकारस्येत्यस्यैवायुक्ततया ठकारे ऽति प्रसङ्गस्य
संज्ञापादनस्य दूरतो निरस्तत्वात् । न द्वितीयः ...पात। स्वमते ष्ठुनातिप्रसङ्ग स्यदुर्वा
रत्वादिति र्थः। यदुनास्ति कोपि स्थानमित्युक्तमाप्ये। तन्न। संज्ञाप्रकरणे स्थानानि रूपराणायोगे दित्यवोधाम

सि.र १.८ प्रतिषेधः कस्मान्न भवति किंचादिद्विषि सेवा विप्रादौ स्तु बुभ्यतेः प्राकृसमासे नञ् निषेधस्य सिद्ध्यर्थं यद्दादिः पदादि रिति पंच
समासो प्याश्रितो भाष्ये न तत्रौ हापि प्रतिषेधो दुर्वार इति चेन्न प्रत्ययग्रहणो व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः प्रत्ययग्रहणोप
२३ स्थापितात्सादिहि नल्लदादेशतदंतस्यैवेति नियमात् पंचमी समासपक्षे पि स्वादिष्विति पायदसंज्ञानामादायापं निषेधो
१०६ न प्रवर्त्तत इति ज्ञापनान्महोषः ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात् अतिसेद्यन्यत्र स्वस्मिन्डः तंपदमिति पदत्वान्न तत्र प्रतिषेधो
भवत्येव नचैव प्रत्ययविषये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तौ कथमत्र पदत्वमिति वाच्यं अस्मसेरन्यस्यां दशायां प्रवृत्तत्वात्:
पदसंज्ञायां तु समस्तकृतिके प्रत्यये एकदेशविकृतन्यायेन प्रवृत्तो हस्वभावादिति संक्षेपः॥ सर्वादीनि आदिशब्दो
वयववाची उद्भूतावयवसमुदायश्चान्यपदार्थः तद्गुणसंविज्ञानश्चायं बहुव्रीहिः अदः सर्वेषामिति लिंगात् लो
केपि संयोगसमवायान्यतरसंबंधे लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीत्यत्र बकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमे
व स्वस्वामिभावसंबंधे त्वतद्गुणसंविज्ञानत्वमेव अत एव चित्रगुमानयेत्यादौ वक्तृविपदार्थ एम
विनिर्मुक्तान्यपदार्थस्यैवानयनक्रियासंबंध इति अथ सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं कस्मा १.६

न्नवति सोऽन्नत्वान्नेति चेत् लोके सर्वेणामशब्दस्य साधुतापन्नेरिति चेन्न नाम्ना निपातनाम्नस्त्वंनेति भाष्यात् लौकिकेपि गणत्व
विशिष्टरूपस्यासाधुत्वात् नाम्ना गणत्वे निपातनं तस्य बाधकं भवति अत एव बाधकान्येव निपातनानि भवंती
त्यंगीकृतमिहैव सञ्ज्ञे भाष्ये द्वंद्वे चेतीति स निषेधः समुदायस्यैव नावयवानामिति मूलकृद्दूषति नहि समुदाये प्रस
क्तिमंतरेणा तदुपपद्यत इति भावः ननु तदंतसंज्ञायाः फलाभावः नच परमसर्वस्मा इत्यादौ स्मायाद्यैव फलं प
दांगाधिकारपरिभाषयैव सिद्धेरित्याशंक्याह तेनेति नचापि प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणेन तदं
तविधिः सूपपाद इति वाच्यं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्युक्तत्वादिति भावः सकद्वेति यकारात्परस्य सर्वनामइत्य
न्नतस्मिन् जसः शी अनेकाल्त्वादिति न तु शित्वात् आमि सर्वनाम्नः आज्जसेरसुगित्यत आदित्यनुवर्त्ततेतेन त
दंतविधिरित्याह अवर्णान्तादिति अवर्णान्तादंगात्परस्येत्यर्थः तेन येषां तेषामित्यादौ नाम्याप्तिः सर्वनाम्नो
विहितस्येति परस्येति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र सुट्प्रसंगात् द्वंद्वे चेति प्रतिषेधः समुदायस्यैवेति कस
मात् त्वात्मद्वयपवसस्य सर्वनामत्वेपि ततो विधानाभावान्न सुट् द्वंद्वेपि णोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव विहितवि

सि॰र शेषणात्रपणोलिंगमिति भावः आमइति सर्वनाम्न इति पंचम्या निरवकाशया आमीति सप्तम्या हे बाध्यत इत्युत्तरसूत्रे हला
१०७ र्थी पा: षष्ठीञकल्प्यत इति भावः एत्वबल्वेइति नहागमास्तदुहणेनेत्य नेनसहदूकस्यापि प्रत्ययत्वादिति भावः
107 ननु कानि पुनः सर्वादीनि न च सर्वेषां नामानीत्यन्वर्थत्वात्संज्ञापाविश्वादे ए एव संज्ञिन आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वा
दिति वाच्यं इत्यादिष्वतिव्याप्तेरित्याशंक्य तानि परिगणयति पंचत्रिंशदिति अवमस्यामध्यमस्यामित्याद्यपक्षा
क्षोदसत्वात्साधव इति भावः पंच च त्रिंशच्चेति द्वंद्वः पंचाधिका त्रिंशदिति न तु तत्पुरुषो वा संख्यायास्तत्पुरुषस्यो
पसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमिति डच्समासांतो न भवति अन्यत्राधिकलोपादित्युक्तेः ननु विवक्षितानेका
र्थवाचकत्वेन बहुवचनमेवन्याय्यं न तु एकवचनद्विवचने संज्ञोपसर्जनयोस्तत्संभवेपि सर्वनाम्नस्तदसंभवादि
ति चेत्सत्यं प्रत्यवयवं सर्वशब्दप्रयोगात् विवक्षितानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदाये सर्वशब्दः शक्तस्तत्र च
परानुद्भूतावयवः समुदायो विवक्षितस्तदैकवचनं सर्वो लोक इति ताद्दक्समुदायद्वय[illegible]विवक्षायां द्विव एम
चनं सर्वौ व्यूहा[illegible]विति उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षायामवयवनिष्ठबहुत्वं तु सारेण बहुवचनं सर्वे जनाः १०७

ति एवं विश्वजगद्रूपोऽयं इष्टव्याः अत एवेति द्रूपो द्विवचनस्यैव प्रकृत्वादिति भावः। नित्यं द्विवचनान्त इति नित्यशब्दोऽवधार
णार्थकः तेन द्विवचनान्त एवेत्यर्थः सजातीयवचनान्तस्यैव व्यवच्छेदार्थं बादिकं भवत्येव उभे इति अर्थपरत्व एवायं
नियमो न स्वरूपानुकरणपरत्वे तेन उभौ उदात्तौ उभस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थ इति भाष्यसूत्रस्थप्रयोगो न विरुध्यते स्यादे
गो४ तत् सर्वादिषूभस्य पाठस्य व्यर्थः स्यायादीनां द्विवचने विधानाभावात् न च सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यनेन उभाभ्यां हेतुभ्या भा४
मुभयोर्हेत्वोरिति षष्ठीतृतीयासिद्धिः स्नात्फलमिति वाच्यं निमित्तकारणहेतुष्वित्यनेनैव गतार्थत्वात् न च तदपि स
र्वनाम्न एव सर्वविभक्तिप्रापकं हन्ति हतासर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यत्र पठितत्वादिति वाच्यं भाष्ये हेतावित्यत्र पठितत्वा
त् अत एव मिश्रैरप्यन्नेन कारणेन वसतीत्यादिकमुदाहृतमित्याशंक्याह तस्येति ननु काककयोः को विशेषः न
ता वद्रूपे नापि स्वरे प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशंक्याह न चेति द्विवचनपरत्वाभावेने
ति अकचूप्रत्ययस्य टेः प्राग्जायमानत्वान्मध्यपतितपरिभाषया सत्यपि तस्मिन् द्विवचनपरत्वव्याघातः कप्र
त्ययस्तु प्रातिपदिकात्सर्वजायमानत्वात् द्विवचनपरत्वं विहन्त्येवेति भावः अपचूप्रसंगादिति अत्रेदमाकूतं उभाउ

सि. २
१.८
प३
108

दात्तो नित्यमित्यत्र योगो विभज्यते उभादुदात्तः अवयववृत्तिसंख्यावाचिन उभशब्दादयच्प्रत्ययो [illegible]द्व प्रवृत्तिर्न्याये उभयो म
णिः उभये देवमनुष्याः अस्मादिति त्वादिग्रहणं न प्रत्यपा॥ ऽस्वेत्यतो वेतिनेहानुवर्त्तते ततो नित्यं उभशब्दाद्वित्रिवि
षये नित्यमयच्प्रत्ययो भवति तेन न उभयपुत्र इत्येव भवति न तु उभपुत्र इति उभौ बाहू उभाहस्तीत्यादीनां द्वित्वाद्यादिषु
पाठात्स्वेसाधुत्वं नानुपपन्नं उभसर्वतसोः कार्येति वार्तिकेनुकरणशब्दत्वाद्दोषः अतस्व उभशब्दात्कद्यत्य
येऽप्यच्स्यादिति न च कचित्सत्त्वप्ययजनुर्वाराइति चेत्सत्यं योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वात् उभौ साभ्यासस्येति लिंगा
द्द्विवचनपरत्वे सत्यप्यच् न प्रवर्त्तते उक्तं च भाष्ये अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात् अकचोऽन्येषां सर्वनामत्व
प्रयुक्तानां स्मायादीनामयचश्चाभावः कुत एतत् द्विवचनटाप्परत्वादिति तदर्थः तत्राद्विषयत्वमन्याभावे
नस्वतंत्रो हेतुः किंतु द्विवचनपरत्वमेव अत्र बेकारेणास्य प्रतिपत्तिनयत्वेन ग्रहणात् द्विवचनपरत्वानपायात् द्विवचनवि
षयत्वाभावे उभशब्दो साधुरेव किं तु उभयशब्द एवास्याशयेनाह तदुक्तमिति वार्त्तिकृतेति शेषः उभयोन्यत्रे एम
ति प्रवार्त्तिके स्मायाद्यभावे हास्वतंत्रो हेतुरपि तु द्विवचनमेवेत्युक्तं तदपेक्षमेवान्यत्वमित्याशयेन व्याच १.८

न २

धुत्वमिति चेत्तस्यएवद्वित्वावच्छिन्नपदार्थप्राधान्यउभा विमत्यस्मात्सुलंतात्द्वन्द्वपदार्थद्वयसमुदायद्वयप्राधान्येउभया
वित्यस्येति उभादुदात्तइत्यत्रायचः स्व तेत्रअन्यपत्वं तपस्येत्यनुवर्त्तनात्वादेशत्वं वेतिपक्षद्वयमाकोऽस्थितं तत्राद्ये
[illegible]नायं पूर्वपक्षः तपप्[illegible]निकत्वाभावात् नचैवमुभयीत्यत्रतपवेनत्वाभावात्कीमनस्यादिति वाच्यं द्वि
तिसूत्रेऽयचश्च कारेणप्रत्याहाराश्रयणात् एवं च द्वयञ्मात्रत्वपर्यायग्रहणे तत्रचनकार्यमितिना घवेंनचकतिरा
त्वण्यइत्यत्रातिप्रसंगः प्रत्याहारेज्ञैरपिअविशिष्टत्वादितिवाच्यं उत्पत्तस्यानुदंतत्वात्तदभावात् द्विसूत्रात्तइत्यनु
वृत्तेः सकलसम्मतत्वात् अतो द्वितीयपक्षमभिप्रेत्याह तपप्रत्ययपोऽस्येति ~~सत्येन्ति द्वित्वावच्छिन्नपदार्थद्व~~ तद्द
~~पारस्वसमुदायबहुत्वविवक्षायांबहुवचनमितिभाव~~: नित्येवेति परेवरउभयान्न्यमित्राइतितद्वर्णादतत्वात्स
माधेयं अथुत्यत्रावितिति एतच्चपस्यशायांकेयढः स्पष्टमुवाचेतिभावः एकइति तत्नित्वतः।एनंत्वमन्येदशपं
चंउतत्वं यपयन्निति मंत्रयोरुदात्तानुदात्तपोर्दर्शनादितिभावः एकइति प्रथमइत्यर्थः तोनइति अन्यघ्रात्व एव
एमात्रफलकत्वेत्वश इमेकश्चत्यासस्तदेवप ठेदितिभावः नचतोतेविप्रतियत्तिः स्तरीरुत्वइवतिसूत्रउल्व १०८
द्वित्वावच्छिन्नपदार्थद्वयारब्धसमुदायबहुत्वेबहुवचनमितिभावः।३

३ भेदविषयेऽउभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्द इति कैयटः। वस्तुतस्तु अकजर्थ एव पाठः प्रत्याख्यातो न तन्
तसिलर्थः। अन्यथोभयस्य सर्वनामत्वविरहात्तो न स्यात्तामिति भगवत्तात्पर्यम्। अकनुपक्रमानुरोधादि त्यवधेयम् ॥३

109 ष्ठो द्विवचनपरत्वाभावः इति तस्मात्सर्वादिषूभशब्दस्य पाठोऽकजर्थ इति स्थितं भाष्ये तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन द्व्य
र्थाभिधानसमर्थत्वात् इत्रि द्विवचनस्यानाश्रयणात् कस्यैव द्विवचनस्य प्राकृतस्यासत्त्वादपचो प्रसंगान्नार्थः सर्वा
दिषूभशब्दपाठेनेत्युक्तं उभयत उभयत्रेत्यादौ त्रतसोरव्ययत्वात् द्व्यर्थाभिधानासमर्थत्वात् द्विवचनपरत्वाभावाद
पचूभयत्मेवेति कैय्याः नव्यास्तु इत्रि म द्विवचनमेव प्रहीतुमुचितं ममन्यपाठत्रतसोरपि स्वार्थिकत्वे नद्व्यर्थाभि
धायकत्वानपायादुभयत इत्याद्यपि प्रसंगात् तस्मात्मव ... तस्माद्भाष्ये शोऽठाद्मात्रं न तु कारकविभ
क्तं ना द्वि हितो त्रतसिलो स्वार्थिकत्वेपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्त इति चेत् न कप्रत्ययस्याप्युत्तानाद्यर्थबोधकत्वात् स्व
वकपदेऽधिकबोधकत्वस्यौव्याख्येन्यायाद्ः। नास्तीति अनभिधानादित्याशयः। अत एव नहि त्वाः सर्वविभक्ति
रित्यत्रोभयशब्दस्य सर्ववचनानुप्रत्येऽव्ययत्वप्राप्तौ तद्वारणाय न प्रेक्षत द्विनानां ग्रहणं चपाठे इति वार्तिककारः प
र्यजीगणदिति व्याख्यातं कैय्यटेनेति अत्वीति पचतिरूपमित्यादेरेव परिगणनव्यावर्त्यसंभवादनभिधाने प्र
माणं नास्तीति भावः। ननु द्विवचनेपरत उभशब्द एव साधुर्न तूभयशब्द इत्युक्तं कथं हारदत्तमते उभयाविन्यस्यसा

दितिमंत्रे दर्शनात् त्वदर्थमधुरमधस्तिपिबंतमितिजयदेवप्रयोगाद्वेतिभावः। सवत्वछब्दो न्यपर्यायः नेमइति
। प्रनेमस्मिन् दृशे सोमोऽन्नतः। समइति नमंतामन्यकेसमे मानो हृकापद्व केसमस्मा इत्यादि मंत्रवर्णेष्व प्रयोग
दर्शनादिति भावः सिमइति सिमः स्वस्मिंश्च शक्तेश्चस्यान्यपर्यायावुभौ। तथाचमंत्रः वासः सनुते सिमस्मै इति
। गणसूत्रे इति पद्यपीदं वार्त्तिकमष्टाध्यायीस्थेऽजस्ति विभाषा दिक्षापके भाष्ये पठितं तथापि जसः शीत्व
ज्ञानत इत्याधिकारे द्वाबेनेग्रास्ति विरहादुरणसूत्रस्थमेवेदमिति निर्णीयते प्रकरणापेक्षया सामर्थ्यस्य बल
वत्वा[illegible]दितिभावः अंतरयामिति ग्रामकाराद्वहिर्व्याप्तं तदं तद् त्रिन्यां वेत्यर्थः। लिंगविशिष्टपरिभाषया प्रा
प्तिर्बाध्या त्यद्वुन इत्येतावुक्तपरामर्शकौ तत्राद्य स्याद्दमइति गणरत्नकारः तन्नस्यश्छंदसि बहुलमित्यत्र
छंदोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः एकोन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा साधारणे समानेल्पे संख्यायां च प्र
युज्यते एवं तावत्सर्वादिगणसप्रपंचं संक्षेपेण व्याख्यायेदानीं तदंत विशेषं वक्तुमष्टाध्यायीस्थां पूर्वापरा
दिसूत्री व्याख्यातुमुपक्रमते पूर्व परावरेत्यादिना। व्यवस्थाभिधेयेति स्वस्य पूर्वा दिश पूर्वमभिधेयेन वाच्येनाप

सि॰२ त्समासोगावधेर्निपमाइत्यर्थः। अपेक्षत इत्यपेक्षः। कर्मणि घञ्। दिशः सपत्नीभवद्दक्षिणस्याइत्यत्रप्रसिद्धत्वादव्यभिचा
१२॰ रीनप्रयुज्यते। नचसंज्ञात्वान्निषेधः शंक्यः। आधुनिकसंकेतोहिसंज्ञा। नचेहसोस्तीत्यस्मात्प्रकरणेकैयटादिभि
110 रेवोक्तत्वात्। तथापरेषांपृथिवी। अपरेऽग्नयस्तिष्ठन्त इत्यादौ देशविशेषवाचिनः शब्दोप्रतिवादितिवला दृशि
कत्वात्सर्वनामत्वाविघातः। नचैवमुपसर्जनत्वंशंक्यं। उपसर्जनप्रतिषेधेह्यत्रिमोपसर्जनस्यैवग्रहणमिति
वक्ष्यमाणत्वात्। अतएवमव्ययादिसूत्रे एतान्यपीतिभाष्यमादायैतत्प्रतिपादनीत्यर्थइतिकैय्यटोव्याख्यत्।
यत्तुसर्वत्रविशिष्टार्थोनरोपसंक्रमएवोपसर्जनंइतितन्मयास्तत्र लाक्षणिकेसर्वनामकार्यासिद्धिप्रसंगात्।
एकार्थी संक्रमपदस्यैकस्मिन्विषयपरत्वमाश्रित्यवाकथंचित्समाधेयं। दक्षिणगायकाइति। इहदक्षिणशब्दः प्रावी
भाव ४ ण्यवाचीतेनामुकस्याकुशलाइत्याकांक्षायांपिनत्रियमोनास्तीतिभावः। असंज्ञायांकिमिति सर्वना सम
मसंज्ञायाअन्वर्थत्वादेवसंज्ञायामतिप्रसंगोनेतिप्रश्नः। असत्यसंज्ञाग्रहणेसंज्ञायामेवाप्राप्तविभाषास्या १२॰
त्। निषेधपरत्वापेक्षयाविधिपरत्वस्यतद्धीयस्त्वादित्याशयेनाह उत्तराःकुरवइति स्वमेरुमवधीकृत्यकुरुषु

उत्तरशब्दः संकेतितः पूर्वादिशब्दानां दिग्देशकालेषु चिरंतनः संकेतः कुरुषु त्वाधुनिक इत्यत्र व्याख्यानत्ववचनं शरणं बल
४२ तस्त्व संज्ञाग्रहणं व्यर्थं अन्वर्थत्वबलेनैवातिप्रसंगाभावात्। गणसूत्रगतसंज्ञाग्रहणमप्येवमेवेति दिक्। स्वमज्ञाति·
सूत्रस्थस्याः संज्ञायामित्यनुवृत्त्या यथासूत्रविभाषां निष्कर्षे त्वन्वर्थताबलेनेत्याशयेनाह प्राप्नोति आत्मात्मीयज्ञा
तिधनवाची स्वशब्दः तत्र अन्त्ययोः पर्युदासादाद्ययोरर्थयोः सर्वनामत्वमिति आत्मान इति यत्तु आत्मनि स्वश
ब्दस्य संज्ञित्वादनुदाहरणमिदमित्याहुः। तन्न। स्वमज्ञातिधनाख्यायामिति गुरुत्या संकुर्वतां सह
विरोधात्। अन्यथा स्वमात्मीयइत्येव ब्रूयात्। यदपि स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने
इति स्वाकेऽर्थेऽमरकोशं प्रमाणयंति। तदपि न। सूत्रविधेकोशस्याप्रमाणत्वात्। स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञा
तौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धने इति मेदिनीकोशविरोधाच्च। आख्याग्रहणं तु ज्ञातिधनत्वप्रकारकबोधवि
वक्षायामेव प्रतिषेधो न त्वात्मीयत्वप्रकारकविवक्षायामित्येतदर्थं तेन स्वे गावः इत्यपि सिद्धं एतमे
वार्थं ताच्छील्यप्रतिनिनासूचयन्नाह ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति। अन्तरं। पूर्वस्वत्रोक्तरीत्येवपममपि प्राप्ताव

सि·र·ख भाषेत्याह। प्राग्ग्रसंज्ञेति। तत्र यदा बहिरित्यनेनानावृतो देश उच्यते तेन योगो बहिर्योग इति तदा
१११ प्राकाराद्बहिश्चंडालादिगृहे सुवाक्षमेषयं विकल्प इत्यभिप्रेत्योदाहरति। वाह्या इत्यर्थ इति। यदा
तु लङ्गरायां बाह्यमेव बहिरित्यनेनोच्यते तदा प्राकारांतर्वर्तिनोऽपि वृक्षनो बाह्येन योगसंभवाद
भ्यांतरा इत्यप्यर्थो बोध्यः। एतच्चार्थद्वयं कैय्यटे स्थितं। नात्र पूसंख्यानशब्दोपि कर्मकरराच्छुत्यक्त्वा तरीपो
८५ त्तरीयपरः। तत्र यदेदमंतरीयप्रावर्कमिदमुत्तरीयमिति विशिष्य न ज्ञायते। तदा बहिर्योग इत्यनेन
न सिध्यतीत्युपसंख्यानोपादानं। तदुक्तं वार्तिककृता नवाशाकं पु गागाह्यर्थमिति। भाष्यकृता तु ८६
पसंख्यानमग्रहरां प्रत्याख्यातं। स्वस्मत्वमहत्वाभ्यामंतरीयोत्तरीयत्वपरिज्ञानसंभवादिति। एक
शब्दस्याष्टावर्थाउक्ताः। तत्र संख्यार्थो विशेषमाह। नित्यैकवचनांतइति। इतरेषु तु समस्वर्थेषु द्विवच
नादिकं भवत्येवेति भावः। नबहुव्रीहाविह बहुव्रीहौ कृते सति। नार्थः। न प्रासनिसर्वादेरुपसर्जन राम
तया निषेधस्येवशेष्यप्राप्नुपन्नेः। अतो विषयसप्तमीयमित्याशयेन व्याचष्टे। चिकीर्षितइति। न ह्यकृतव १११

उत्रीहौ सर्वादेरुपसर्जनत्वात्सिपनामितो धर्म्यैयंस्यादिति भावः। प्रक्रियाकौमुद्यां इति। अलौकिकविग्रहे सप्तमीसेधातव
त्तुभ्यमस्य इत्याकारकान्तत्वायीति। अलौकिकइत्यर्थः। ननु तत्र भवत्वकच्। कृते बहुव्रीहौ सर्वनामत्वा
भावादहत्तबहुपरिभाषयासन्निवर्तिष्यत इत्याशंक्याह। सर्वेति। त्रयेति ति। अहत्तबहुहैरिभाषानि प ३
पत्रि ४ त्या। अत एव निषेधात्। प्रकृतिप्रत्यायवचनात्। ननु मास्तु अनित्यत्वं परिभाषायानायीदं सूत्रमित्याशं
क्याह। अतिभवकानिति वदिति। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिसमासः। स च पूर्वपदार्थप्र
त ६ धान इति भवच्छब्दार्थस्योपसर्जनतया पूर्वं प्रवृत्तस्याप्यकचो नित्यत्वव श्यं भावात्परिभाषया अनित्यत्वम
वश्याभ्युपेतं तथा चेदं सूत्र मावश्यकमिति भावः। ध्वनापि वक्ष्यावितिा। तथा च भाष्यं। अकच्स्वरौ तु
कर्तव्यौ प्रत्यंगं मुक्तसंशयौ। त्वकत्पितृकोमकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति। स्वांगाशिटामदंतौ भिम ना ३
ध्यदात्तः। शिष्टस्वरोपि कर्तव्य इत्यर्थः। ननु सूत्रं इष्टं द्विविधे भाष्य इत्युचनमप्रमाणमित्याशंक्याह। यथोत्तर
मिति। अधिकदृष्टत्वादिति भावः। न सर्वादय इति गणे संज्ञोपसर्जनानां पाठ एव नास्त्यन्यथा। महासंज्ञेति।

सि॰र॰ख अन्यथा टिघुभादिवदेकाक्षरसंज्ञामेव कुर्वीतेति भावः। तस्मात्सर्वेषां यानि नामानीत्यन्वर्थत्वविज्ञान
११२ यमहासंज्ञाकरणं तच्च स्वस्वविषयापेक्षं द्रष्टव्यं। न त्वेषां पर्यायनाम्नः स्त्रीति संज्ञा कार्यमिति। सर्वनाम्नः स्माइत्या
॥द्व दयः। अन्तर्गणकार्यमिति। अड्डतरादिभ्यस्स्यपदादीनामित्यादयः। तृतीयासमासे। इह प्रतिपदोक्तपरिभाषया
पूर्वसदृशेति विहितः समासो गृह्यते नानुकल्पकरणोति। अन्यथा त्वयकाक्ककमित्यत्रापि निषेधः स्यादित्याश
येनोदाहरति। मासपूर्वायेति। इह तृतीयेति योगो विभज्यते। तत्र च विभाषा दिक्समास इत्यतः समास इत्यनुवर्त्य
नेन तथा च तृतीयासमासे सर्वादेः सर्वनामता नेत्यर्थः। ततोऽसमासे। असमासे तृतीयायाः सर्वादेरुक्तं तत्स्या
दित्याशयेन फलितार्थमाह। वाक्येपीति। एतच्चास्वस्येव समास इति निवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणाल्लभ्यत इति
भावः। द्वंद्वे च। निषेधक्रियापेक्षयेयं सप्तमी न तु सर्वाद्यपेक्षया क्रियायाः नन्वयित्वेन कारकविभक्तेः सप्तम्या एवाभा
वप्रसंगात्। तान च द्वंद्वे विद्यमानानि यानीति क्रियापदाध्याहारेणान्वयः स्यात्। साधुत्वं रूपपादमिति वाच्यं। अध्याहार
मानाभावात् गौरवाच्च। अत एव द्वंद्वशब्देन द्वंद्वावयवभूतान्सर्वादीन् लक्षयित्वा तेषामेवायं निषेध इति के राम
च्चनापि परास्तात्। तस्माद्द्वंद्वाधारा संज्ञा न भवति। सर्वादीनां तस्य द्वंद्वस्य सर्वनामसंज्ञा नेत्यर्थः। पलितः इत्याशये ११२

नाहृप्यसमुदायस्यापमिति द्वंद्वशब्दस्तत्रैव शक्तत्वादिति भावः। न त्ववयवानामिति। अयं भावः। अवयवानां सर्व
पि सर्वनामत्वे अर्द्दन्ते पूत्पदादिपर्यंतेषु काकचो नीमि विशेषः। त्यदादीनां पद्यपि काकचोरक्षि विशेषणत्वं
स्यापि तेषां त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषेण बाधितत्वाद्द्वंद्व एव नास्ति न च सर्वादिषु त्वच्छब्दो स्मितत्रैव वि
शेषस्य सत्त्वादवयवनिषेधोऽस्त्विति वाच्यं। शास्त्रस्य बहुविषयत्वे संभवत्यल्पविषयत्वस्यान्याय्यत्वात्।
व५ नथ्यं दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भाववारपितुमवयवनिषेधोऽस्त्विति वाच्यं। सर्वनाम्नो वृत्तिमा व५
त्रे पुंवद्भावस्य माभूयहतासामर्थ्यात्क्वचित्सर्वनामत्वेन द्वंद्वस्य संप्रत्ययसर्वनामत्वेऽपि पुंवद्भावस्योपगमात्। अ
न एव दक्षिणाश्चोर्वापि देहात्यत्र पुंवद्भावः संगच्छते। नन्वेवं विभाषा दिक्समासे ... इत्यत्र दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति
भाष्यमादाय द्वंद्वे चेति निषेधो हि समुदायस्यैव न त्ववयवानामतः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावश्चेति वै
यर्थेनोक्तं व्याकुर्य्येति चेत्र न। बहुतोदाहरणे वयवानां सर्वनामत्वस्य सत्त्वात्पुंवद्भावोऽप्यस्तीति स्फुटलभद
निवक्तं कैपरेन तथोक्तं न तु पुंवद्भावप्रवृत्ति वेलायां सर्वनामत्वभावरूपकमित्यत्र तस्य नात्पर्यं। अन्यथा

सि॰ र॰ त्रि॰
११३
113

दिङ्ग्रामान्यंनराले इत्यत्र दक्षिणाः पूर्वदिगित्यत्र वक्तव्ये हेमाष्योदाहृते पुंवद्भावो न स्यात्। अंगीकृतं च कैयटेन
नन तथैवातो न कैयटेन सार्द्धमस्मदुक्तस्य कैयटस्य वा परस्परं विरोधः इति दिक्। न स्मात्स्वलाभावान्नापव
लाद्यसमुदायस्यैवायं निषेधः इति स्थितं। अत एव सर्वनामसंज्ञायां तदं न विधावविदमेव लिंगमित्युक्तं मूल इति। तदं
तविधिनेति। पदांगाधिकार इति परिभाषयेति भावः। विहितस्येति। एवं च वर्णाश्रमेनरा गामित्यत्र सर्वनाम्नः पूरणे
ष्यामस्तनो विहितत्वाभावान्नस्त्वडिति भावः। न च निषेधसामर्थ्यात्स्वडभावोपपन्नो विहितविशेषणं व्यर्थमि
ति वाच्यं। अनां गस्यत्र तसिलादेर्व्याहृत्याचरितार्थत्वादिति। नव्यास्तु वस्तुतस्तु नह्य मारा विधपाव पवानिषेधा
वश्यकत्वाद्विहितविशेषणं व्यर्थं। विभाषा जसि। जसः शी जसि सक्षिनजसी सो त्रत्यान्तस्मम्यालुङ्। न तथा च जसः
इकारनिरूपितमाधारत्वमार्थिकमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे। जसाधारमिति। नाहग्यारव्यानस्य फलमाह। नाक
जितीयघकस्यान्तरत्वव्यवधायकत्वाच्छीभावविकल्पः प्रसज्येत। केचित्तु सति तेन व्यवधानानोक्तदोषस्ते राम
न वर्णाश्रमेनरके इत्यसाधुरेवेत्याशयेनाह। वर्णाश्रमेतरकाः इति। अकचिकर्तव्ये सर्वेषां नित्यानिषेधः प्र ११३

२४२

नेतइतिभावः।नन्वेवमपयाकचतुर्वहिःशब्दवपावानामुक्तरीत्यासर्वनामत्वानपायादितिचेन्मैवं।द्वंद्वाव
यवेतरस्यपञ्चहस्त्वार्थद्वन्द्वावयवज्ञानाद्यर्थयोगाभावेनाकचःप्राप्तिविरहात्।अयाञ्चहस्वार्थपांदोषएवेतिचेन्न।
द्वंद्वेचेत्यत्रचशब्दोपादानसामर्थ्यादवयवानामपिनिषेधांगीकारात्।अवयवानामेवप्रतिषेधाभ्युपगमे
हिप्रयोजनंसर्वनामाव्यपसंज्ञापामितिवाच्यंनिकृतदंनविधिनासमुदायस्यसंज्ञापामुक्तदोषादुर्वारत्वं
नसिलोरायत्तिशब्दानवावयवनिषेधसामर्थ्यान्नैवमितिवाच्यम्।इतरार्थस्येवाद्यानाद्यर्थविवक्षायामकजादिव्या
वर्तकतयातस्यनस्यहतार्थत्वाद्नोनोक्तदोषः।एवंवाद्यनिषेधाभिप्रायेणासमुदायस्यापिनिषेधइतिकेप ८
प्रकाशाद्यक्तिर्नविरुध्यते।नचैवंस्वद्विधोविहितविशेषणांमूलकृतुक्तमसंगतमितिवाच्यं।अयापस्योपापांतस्य
दृषकत्वन्यायेनमूलस्यापिस्वोपोजनत्वात्।नचनिषेधद्वयांगीकारेमानाभावः।अत्रैवसत्रेऽस्य का[illegible]नभवती जिमर ३
तिभाष्योक्तेरेवमानत्वादितिदिक्।प्रथमचरमानेमस्यप्राप्तेअन्येषांसप्राप्तेभयत्रविभाषेयं।जसाधारे
शीभावेकर्तव्यएवायंविकल्पोनाकचीत्याशयेनाह।जसःकार्यंप्रतीतिपट्टजातीयायनीप्रकारवचनेजाती

सि·र·स्त
२२५

यँ। जरायाः। अचि स्करन इत्यतोनुवृत्तेनाचीत्यनेनाष्टन आविभक्तावित्यतोनुवर्त्तमानस्याविभक्तावित्यस्यावि शे
षणाद्यस्मिन्विधिरितितदाविधिरित्याशयेनव्याचष्टेअजादौविभक्ताविति। अजादौ किं। जराभ्यां विभक्तावि
तिकिं। जारेयः। जाः। नचास्त्विङ्वास्त्विति वाच्यं। जरयतेरप्रत्ययेजरसौजरस इत्यसिद्धेः। नचाल्लोपः। तोलोप
यो स्थानिवद्भावः शंक्यः। क्कौलुप्तनस्थानिवदिति निषेधात्। प्रकृतेनतदाश्रयरो जरसिति गुर्वादेशकरणाम
वेत्यवधेयं। पदांगाधिकारइति। अलुगुत्तरपद इत्यपगुत्तरपदाधिकारेपि पदाधिकारस्यग्रहणेन गृह्यतोपेनवि
५ यमापदम धिरित्यस्य प्रपंचो [illegible] निर्दिश्यति षष्ठी स्थानेयोगेत्येतन्सूत्रसिद्धार्थकथनपरे पाइकौ पयाचीमादौ स्थानि
ङ्ग विशे त्वरूपसंबंधस्यांतरंगत्वात्संबंधांतरग्रहणे मानाभावात्। स्थानित्वस्यैवग्रहीतुमुचितत्वाद्धर्थसत्त्यतः षष्ठ्युच्चारि
ष्यंविशेष तातस्यैवस्थानित्वं यथास्यात्तनतदधिकस्येत्येतदर्थसूत्रमिदमुक्तपरिभाषार्थलाभइतिपद्मइति। जरसादेशाभा
णेनतदन्त वेपूर्वविप्रतिषेधेनेति। विप्रतिषेधेपरंकार्यमित्यत्रत्यपरशब्दस्येष्टवाचित्वादितिभावः। केचित्विति। भाष्यकृद्भिः। राम
विधिः। तद नस्येतिात ःनथामिसीति। अतोमिसऐसितिवक्ष्येऽस्करणांसंनिपातपरिभाषायाअनित्यत्वेलिंगमितितेषांभावः। तद् ११५
दुत्तरपद स्येतिभाष्यस्यमपिनोक्तम्। परमभ्यासावतिमहांश्च परमातिमहा नित्यत्रनुमूदीर्घयोरप्रसङ्गात्। नवेदं तत्त्वा
पितदुत्तरपदम्। पादस्यपदाज्यातिहिमकाषीतिसूत्रयोस्तुतदन्तविधिर्नेष्यते। तेन द्विपादोपहतं परमपादकौ

तुसारिभिश्चेति। टाङसिङसामिनात्स्याः इत्येकयोगोपात्तेष्विनादिषु वैरूप्याश्रयतो बीजाभावादिति भावः।
निर्ज्जरस्येत्यत्येवेति। पूर्वविप्रतिषेधे नस्यादेशे हनेऽत्र न जादित्वाज्जरसादेशाभावः। एवकारो निर्ज्जरसङ्
त्येन तद्रूपवारणार्थः। एतच्चेति। काशिकाकाराभिहिते कुदे[redacted]शिमनंतदनुसारिमतं चेत्यर्थः। भाष्यविरुद्ध
मिति। टाङसीनिसूत्रेऽहनानोप्रत्याख्यायनादेशमदादेशं चविधापसप्तमेयोगविभागेननादेशेपरत्वएत्वे
भाष्यकृतासाधितं। बहुवचनेझल्येत्। ओसिच। आङि च। अतएकारः स्यादाङि। रामेरा नतआपः संबु
द्धौ च। आपएकारः स्यात्संबुद्धौ आङि ओसि चेति। अनेनेत्यत्र नश इयरनौ विशिष्य अनादेशविधानाद्
लिलोपोनाप्राप्तः। तथाहि। अनाप्यक इत्यत्र अन्नापि इतिपदच्छेदः। नपुंसकत्वात्सौ लुकि न लोपः। ङसेर
दादेशः ऽकारोच्चारणसामर्थ्यात्पररूपाभावे दीर्घप्रवृत्त्याराभादिति रूपं निर्बाधं। जरायाजरसि तिसूत्रेगोन
दीयस्वाहअतिजरैरित्येव भवितव्यं संनिपातपरिभाषयेत्यफलं। अनभ्यपूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि भाष्य
विरुद्धत्वादसमुद्धमित्यर्थः। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादिति। पद्दन्नोमास्। इह शासप्रभृतयोनिमित्तत्वेनोपा

दसीत्यतश्छं २

छूं २

सि॰र॰स्त्र त्रा यौंस्तोपदाद्यादेशानुरूपान्प्रकृतिविशेषान्नाहृत्यिप्रतीन्याशयेनाह। पाददंतेति। ननु पदादपश्छंदसाः श्री
२२५ र्षश्छंदोग्रहणानुवृत्तेरिति चेन्न स त्वामासश्छंदसी त्यत्र छंदोग्रहणा ॐ दसान्त्र्यपिकचिज्ञापायां भवनी ति ज्ञापना
115 त्पदादीनां भाषायां साधुत्वं नानुपपन्नमिति भावः। अनुदात्तस्य च ईंपध सौ तो न्यतस्यामितीहा नु वर्त्तते। न त्य ३
चैवंयेव तद्धितइत्य त्रापि तदनुवृत्तेनोशीर्षायोमुख्यो भवतीत्यत्रशीर्षन्भावे विविकल्पश्छस्यादिति वाच्यं।
रू५ म कमुत्यात्रैव नत्वं बंधां गीका नात। अन्यथा पदाद्यादेशानां नित्यत्वात्याददंन्तादीनां प्रयोगो नस्यादित्या
शयेनाह। वेति। प्रामादिकमिति। अास्तोत्र कस्य वर्त्तिकामभीको ग्रीवायां वद्धा त्र्यपि कत्ता आसनिश्यादाव
रू४ र्थानुरोधेनास्य शब्दस्येव प्रतीतिर्न्बयुक्तमितिमिश्रेरे वदन्ति ग्रंथस्य तु षितत्वादिति भावः। स्वडनपुंसकानंद
स्प३ स्वडित्यागमग्रहणामे पितु प्रत्याहारस्यासर्वनामस्थाने चोत्पन्नासंबुद्धावितिपर्युदासादित्याशयेनाह।
स्वडूप्रत्याहारइति। स चोष्ठकारेरा। ननु याकारेरोत्याशयेनाह। स्वादिषु चेति। अन पुंसकस्येत्पर्यप राम
र्युदासोलाघवादित्याशयेनाह। अक्लीबस्येति॥ क्लीबभिन्नसंबंधीनीत्यर्थः। माध्येनुप्रसज्यप्रतिषेधोय ११५

मसमर्थसमासश्चास्मादेवलिंगादित्युक्तं ।स्वादिष्विह हस्वपीत्येव वक्तव्ये आदिग्रहणांतदधिकसंग्रहार्थ
मिति वाच्यम् ।कष्टम्पयावधिष्विति ।[illegible] सर्वनामस्थानइति पर्युदासो लाघवात् ।किंच प्रसज्यप्रतिषे
धाश्रयणे रा जेत्यादौ स्वप्निङ् नमित्यपि पद[illegible]प्रतिषिद्धे नलोपो न स्यात् ।अनंतरस्येति न्यायात् अपरो वाति
गेरवस्यात् ।पर्युदासे शास्त्रांतरप्राप्तस्य पदत्वस्य न विधिर्न निषेध इति न किंचिद्बाधकमित्याशयेनाह ॥अ
सर्वनामस्थाने ष्विति ।सूत्रे त्वनुव्यत्ययेनैकवचनं ।प्रसादकारस्तु रा जेत्यादौ नङि संबुद्ध्योरिति ज्ञापकात्प
दत्वं अन्यथा तत्र संबुद्धिग्रहणं व्यर्थं स्यादित्याह ।तन्न ।हे चर्मन्निति नपुंसके सोर्लुकि प्रत्ययलक्षणा
विरहात् संबुद्धिग्रहणस्य कृतार्थत्वादिति केचित् ।वस्तुतस्तु संबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्य इत्यस्यावश्य
कत्वात् सोत्र संबुद्धिग्रहणानुक्तार्थं ज्ञापयत्येवेति ध्येयं ।यचि भं ।यश्च अश्च इति समाहारद्वंद्वः ।समासांतविधे
रनित्यत्वाद्द्वंद्वाच्चुदषहांतादिति न[illegible] ।तत्र स्वादिष्वित्यस्य विशेषणं तेन यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिरि
त्याह ।यकारादिष्विति ।आकडारात् संख्यावाच्येकशब्दोपादानादवधारणं संपद्यत इत्याह । एकेवेति ।यद्यपि

सि॰ सु॰ रन्वानवकाशत्वाभ्यां जायमानासंज्ञासावकाशायाः संज्ञाया बाधिकेति शक्यं वक्तुं तथापि एक संज्ञाधिकाराद्दन्य
११६ त्रसंज्ञा नापरस्परं बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनार्थमिदं सूत्रं तेन नत्वादादीनां कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञा सिद्धेति
116 तिभावः। अनङ् इति। यतः पदसंज्ञाभसंज्ञया निरवकाशया बाधिता अतो न जश्त्वं नेत्यर्थः। यलोप इति हलि सर्वेषा
मित्यनेनेति शेषः। अस्मद्ङीत्यानुलोपः। आकल्पस्येत्यनेनैव यलोपे माभ्यामाभ्यामिति रूपद्वयमिति तत्त्वा। अल्लोपो
नः। इह भस्येत्यनेनास्ति भिन्ना सर्वनामस्थानयजादि स्वादिप्रत्ययेनांगावयवभ तौ न्विशेष्यते। तदाह अंगावयव इत्या
यत्त्वामनेनोक्तं। अन्नित्येवं तस्य भस्य अकारलोपो भवतीति तन्नातन्त्रोत्यादौ तकाराकारे अतिव्याप्तिः। भस्य भस्या
नोऽकारस्येति व्याख्याने तु अनसेत्यादावतिव्याप्तिः। अन्नित्यस्य स्थानेति कृत्वा अन्नन्तांगस्यानोकारस्य लोप इति व्या
ख्याने ऽनस्तन्नास्त्यादावति प्रसंग एवेति भावः। एतच्च ष्यङः संप्रसारणमित्यत्रानन्त्यविकार इति परिभाषाप्रयोज
न प्रघट्टके भाष्ये हन्तास्पष्टमेव प्रत्ययादौ तपरकरणात् प्राणीति निप्राणा इत्यादौ लोपो नेति केचित्। तन्नात्र राम
नए वतत्वासत्वात् न च प्राणोन्ययवारापिपरिभाषयैकादेशं बाधित्वाऽल्लोपः शंक्यः। वार्त्तिकयोर्ङ्गयस्य सहन्नावेव तन्नाह ११६

३

त्रि। ५

न्यस्युपगमाद् दनुनासिकस्यक्कौन्सुपधादार्घः नोमावाञ्चानस्मान्नञ्समासश्चमव्यवृद्ध्युदार्थंतपरकरणमितितावत्सक्तस्त्वे ०
कदेशविकृतन्यायेनानुभवनुत्ये वेत्यतिप्रसंगवारणाय तन्वानदावश्यकममितितत्वानचराजकीपमिंत्यत्रैकदेशवि
कृतन्यायेनाप्नतत्वात्कदेशविकृतन्यायेनानुभवन्त्ये वेत्यतिप्रसंगवारणादतिप्रसंगइतिवाच्यंएकदेशविकृतमनन्यवत्
षष्ठीनिर्दिष्टस्येतिऋल्वक्सूत्रेभाष्येपठितत्वात्राजः कचेत्यत्रराजन्शब्दष्ठषष्ठ्यानिर्दिष्टोनत्वन्निति नोक्तदोषावका
शः नांतस्यानोकारस्येतिव्याख्यानाद्वेतिदिक्सारवाभ्यांयदेकतीपनेवै कपदत्वेलब्धेएकमेवयन्नित्यमित्यर्थलाभा
र्थमेकपर्यायसमानशब्दोपादानमित्याहएकपदस्थौमितिअधारसमन्मानोस्थलब्धमितिभावः एवंचरामनाम त. ५
न्यादौणत्वंन। नचैवंमातृभोगीणाइत्यादावप्राप्तिरितिवाच्यंनिमित्तस्यनिमित्तिमत्पदस्थत्वरूपसमानपदस्थत्वस्यत
त्रसत्वात्तथाइति। एषांमेडः मुद्गमलकरषस्कभेदीदीपनयाचनइतिदर्शनादितिभावः। नचष्टुत्वेनैवान्यथा
सिद्धंअतएवषयहणाद्युत्तरार्थमित्युक्तमाकरेतथाचेनत्सत्रोपन्यासनमिहव्यर्थमितिप्रकाशोक्तंयुक्तमितिवाच्यं
।उत्तरार्थमपिषग्रहणांसूत्रेनेहैवतानकृतांएवंचष्टुत्वस्यासिद्धत्वादिदमेवन्याय्यंवस्तुतस्तुष्टुत्वस्यायंनैवविषय

हे १

भ्या५

सि॰र॰स्त्र इतिन्दर्शयितुमाह। पूर्वस्मादपीति। एवं चाकारेणाव्यवधानात्स्थत्वाशंकैव नास्तीति प्रश्नः न सत्यं चोदाहरणत्वं नानुपपन्न
११७ । निर्दिष्टं गविकलनिर्दिष्टपरिभाषोपस्थिता विहैव सत्रे षयहणा॰ लिंग मिति बोध्यं। अत एव वच्च वाये प्रियहणानक
117 र्त्व्यामित्यवोचामा स्थानिवद्भावइनीति। इति हेतोनिषेधस्यायतो निषेध मुखेनैव प्रवृत्तिरिति निष्कृष्टयहणा रषा तो२
म्यामित्येवात्रणत्वमित्यर्थः। पहीत्विति। एतच्चोत्तरान्वयि। नियमस्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिनियहेतु अङ्गवापद ९४
नप न्येवोणत्वमित्यर्थः। नव्यास्कइतिपहोत्विनीत्येकमेव प्रतीकं गृहीत्वाएतेन यंचमीस माससप्याहिकतोध्व नयति।
तथाहि। भाष्येवेभिदितामाथितिकः। अपीपचन्नितिप्रयोजनत्वेमुक्तं। तच्चान्यथा सिद्धं। एकाचत्वपदे प्राइत्यत्रतिहि यद्द
नविशेषणाश्रयणाद्देवबेभिदितेत्यत्रेण निषेधो नामाथितंपरायमस्येति विग्रहे ठकिठस्य कइतीकादेशयस्येतिचे
त्यल्लोपे इस्त्रस्तकां नात्कइति कादेशाक्क न भवति। न चस्थानिवद्भावेन हत्वं। अल्विधित्वात्। ठस्य कइत्यत्र हिस्थान्यादे
शयोरकारत्वर्वरणार्थः। अपीपचन्नित्यपि। लोपस्यचङ्तात्कारयोरेकादेशस्य वस्थानिवद्भावं विनापि राम
सिद्धं। विदिसाहन्वर्याद्भपसत्वादपि लङः एवक्रेडुसविधानात्। पूर्वसाहचर्यायेहापायरसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादि ११७

६ धातृायत्तुठस्येकहत्यत्रमथितंपरायमस्येतिभाष्यकृद्ग्रहीततदुमरीत्यापञ्चमीसमासस्यावश्य
कत्वेताहृग्विग्रहेपितेनैवेष्टसिद्धौसंनिपातेत्यस्यानादर्तव्यतामभिप्रेत्येत्यविरोधः।६

निव्यान्चरव्युत्पत्त्याचोदाहरराात्रयस्याप्यन्यथासिद्धत्वात्पंचमीसमासोमास्त्विनितेषांभावः।नत्रामथितपतेःक्वि
पिमथितावरतीत्यर्थेठक्किमाथितिकइतिभाष्यकृत्सम्मतरूपासिद्धेः।नह्यत्रठस्येकहत्यत्रव्यंजनग्रहरााप
कादेशः।स्तसाधः।तदपवादकादेशस्यजागरूकत्वात्।एताहृशलेस्पकल्पनापांमातिथिकइति
भाष्योक्तमायत्तुठस्यवइत्यत्रमथितंपरायमस्येतिभाष्यकृद्ग्रहीततत्संनिपातेत्यस्यानित्यतामभिप्रेत्यविरोधः।
दाहररामेवयुमाणां।एतेनसंनिपातपरिभाषांचानाश्रित्यमाथितिकः।इत्युदाहृतेभाष्यकृतेनिक्तुवातां।केयटःपरास्तः।भा
ध्रा६ ष्याश्रयनवबो किंचमस्धातोर्णिङ्लुकिलुङि देशेनस्यसिजभ्यस्तेतिज्जुसबोभूवुरितिमूलोदाहृतस्यतही
कांयांमाधवमतदूषरााष्टेवंकिमहताप्रबंधेनस्वसाधितरूपस्यासिद्धिप्रसंगः।अतएवनत्रमाधवेनाविद्दिसाहृच
जु३ पील्लड्ये वासःप्रवृत्तिंस्वाहृत्याबोभूवन्नित्युदाहृतेद्विस्त्विश्वतुरि त्व हत्वोर्थग्रहराात्ज्ञापकात्साहृचर्यस्य
नित्यतास्वन्का।ऽयीपचन्निनितिभाष्यंचस्वोपष्टंभकमेनापस्यतदुक्तरूसंदूषपित्वास्वोक्तरूपमेवसाधीयस्त्युक्तंतेनैव
मनोरमापांपदप्यत्रैघटकेस्वोक्तवासनयात्रथापिकथंचित्समास्त्वित्याग्रहस्तर्ह्यात्इतिनियमस्यलाघवात्स।

सि॰र॰ख मान्यापेक्षत्वमाश्रित्यप्रत्युक्त्वार्थेनाप्रदम्प्रसक्ताद्धितिवक्तुर्वीरं। तथा च पक्षभेदेनाबोभूवुः बोभूवदित्यस्य नामा अबो
११८ भूवन्निति त्रिरूपपादमनादेशस्य प्रत्युक्तलिभत्वादित्या चक्षानेन तदपि ना। अबोभूवन्निति वदबोभूवदित्यस्याप्यसुक्त
118 मारूपद्वयांगीकारे मानाभावात्। न चाबोभूवुरित्यस्यापि कथं साधकत्वमातङ्क्यं नियमस्यानंतरस्येत्यापेनाप्रसक्ताने ति ३
मित्तस्यापि तुसो व्यावर्तकत्वादिति वाच्यं। साहचर्यमनाश्रित्य स्थानिवद्भावेनापीपचन्निति साधयता भाष्यकृतैव कना
दृशस्य साधुत्वांगीकारात्। अभूवन्नित्यत्र सिजाश्रयस्य प्रत्युसो दुर्वारत्वाच्चार्धतश्चासिचः परत्वेनैव यो गुस्यप्रसक्तद्विषयक
एव स नियम इति माधवोक्तिरेवादर्तव्या। अपि च पक्षभेदेनाबिवदत स्तत्र पंचमी समासप्रत्याख्यानापूर्वप्रत्याख्यान
रूपं पक्षभेदाभिप्रेतत्वेन नाव्यान इति नियमस्य सामान्यापेक्षत्वविशेषापेक्षत्वरूपः। नाद्यः। भाष्यकारादिभिरप्रत्याख्या
नत्वात्फलविशेषस्योदितत्वात् द्वन्द्वप्रमाराज्ञात्वा तत्प्रत्याख्यानेस्येवासम पंचमी समासप्रत्याख्यानांगीकारे गुसमा
वस्यासिद्धत्वादातश्चत्वस्य सामान्यापेक्षत्वांगीकारेऽनैष्फल्याच्च। न द्वितीयः। सामान्यापेक्षत्वे मानाभावात्। अपीपचन्निति भाष्योदाम
दाहरणात्। विरोधाच्च। अपीपचन्निन्युदाहरन्तु भाष्यकृतोऽबोभूवुरिति साधुत्वं तच्चातङ्क्यस्य सामान्यापेक्षत्वेन सिद्धमित्येव तिसि ११८

माष्यविरुद्धमपिमाधवमतं[illegible]मभ्युपेत्यविचारे लुप

ङम्भ्यस्तेत्यत्रसाहचर्याश्रयणोनाप्यपीपचन्नित्यस्यस्वसाधत्वात्तानचपंचमीसमासास्वीकारेऽपीपचन्नित्यत्रादभ्य
दा२ स्तादित्यब[redacted]आदेशः कुतोनायादिति इतिवाच्यंआह्नोंतश्चनि सूत्रात्तद्धत्सन्तु हत्याचङ्त्यकारपोरेकादेशस्यपरादित्वेना मू३
तियहणोनयहणोपिऋल्विधित्वात्स्थानिवद्भावविरहेणाज्ञसे वासत्वात्तानचङ्स्यपि[illegible]मात्रग्रहणादंतादेशरूते ति४
रुवेंकरीत्याज्ञस्यैवाभावेनदापादनंनिरालंनूनमेवेतिवाच्यंआह्लैकुक्षितिसूत्रेज्ञिरिंसमुदायग्रहणात्तस्यैवसिङभ्यस्ते
वोभुवती त्यत्रानुवृत्तेस्तद्वदल्विधित्वाभावात्तास्मादवोभूवुरित्येवरूपन्याय्यं[redacted]अबोभूवन्नित्येवन्याय्यंएकाज्
तियङ्लुु हणाश्विकाया अभ्यस्तसंज्ञायायत्रै काज्ग्रहणंचेतिनिषेधेनपङ्कुकसत्वात्एवंचबोभुवतीत्यादीनांचिंत्यंसंभव लंवकुं
गन्तेद्रष्ट त्ववोभूवन्निनिनुचिंत्यमेवेति वौमाममनोरमोक्तमेवाचिंत्यंविमोनित्यन्तामभ्युपगमस्यवावोभुवतीत्यादेःकथंचि सुचि न
व्यम्‌१६ साधुत्वस्वीकारेपितन्मतरूपंनिर्वाधमेवाऽयंत्वमपीपचन्निति भाष्योदाहरणादबोभूवन्नित्यपीकुत्सितेनहिमतमेदेनलक्ष्य मू६
ल्साधुत्वपिअंवोभूवदितिनिर्मंचिंत्यमेवाआंतश्चनिनियमोविवक्षायायेचएवेतिभाष्यसंमतमितिमाधवीयोविदां कुर्वी
ड्यामाधववर्ग्यंयस्वरसात्तुअबोभूवदित्येवपाठोपुक्तोनांतपाठस्तूलेखककृत्मादित्येवहक्वौपदस्यैकाचङपदेशाइत्यत्र[redacted]
लुङ्यपि
१ अतएवतेनबोभुवतीत्युदाहृत्यादभ्यस्तादित्यदादेशाइत्युक्तम् तथावोपक्रमानुरोधेनोपसंहारे लुङ्यपि
अदादेशएवतस्यसंमतइतिस्पष्टमेव। नहितत्रतेनभ्रोतंइतिस्मारितम्। अबोभूवुरित्येवंफलकादपीपच
न्निति भाष्याघङ्लुकाभ्यस्तसंज्ञास्त्यप[illegible]

सि॰र॰सु ११९ विहितविशेषणाश्रयणादेमिदितेत्यत्रनदोषइत्याहुः सदपिना उक्तरीत्यापंचमीसमासस्यावश्यकत्वेविहितविशेषणास्य त्व१
व्यर्थत्वात्। निष्टापांसेदुग्रहणंकुर्वतासूत्रकृतासहविरोधाच्च। अपिचैवमुमेऽभ्यस्तमितिसूत्रेऽएतेसिन्नेस्सन्निति भाष्यो
दाहरणं व्याकुप्येत। कृधुद्दुहोआश्व्याप्नोः आभ्यासेनआपृच्छमध्धामीदित्यत्रईदा देशः सस्यद्विर्वचनमभ्यासलोपः
११४ र४ ततोलङोझिरंतादेशः शाशतत्रशवत्यकोपिरिकादेशेकृते अभ्यस्तात्परोझिरस्तीत्यभ्यस्ताश्रयोजुस्या दित्याशंक्य स्थानि
वद्भावमाश्रित्यसमाहितंभगवताभाष्यकृता। कैय्यटेनतत्रतथैवव्याख्यातं चतस्मात्पंचमीसमासप्रत्याख्यानंभाष्याशयानव स्व्या॥ ५
बोधमूलकं पाष्ठभाष्यापर्यालोचनमूलकंचेतिपुक्तमुत्पत्रपामः। एतेनकृदंतेविगणाय्येत्यत्राथवापंचमीसमासस्यउक्तता
तदीयोदाहरणानांवेमिदितेत्यादीनांनिर्वाहस्यप्रकारांतरेणप्रागेवोक्तत्वाच्छइकोऽसकृमेप्रपंचितत्वाच्चेतिपुरास्तमित्यूह्य)
नित्यत्वाभिप्रायेणयथाश्रुतमेवमूलंसङ्गयोजमितिवाच्यं अनित्यत्वकथनस्यप्रकृतेनुपयोगाद्दीकाग्रंथासं तेश्चेतिदिक्
। नस्थानिवदिति। अपाघोऽसिद्धत्वादचःपरस्मिन्नितिसूत्रंतत्रनप्रवर्ततेइत्यर्थः स्थानिवत्सूत्रंतुप्रवर्ततएवप्रत्ययःपरश्चेत्यादि राम
लिंगात्। तथाचनेदमस्वर्वचनमितिभावः। नस्येति। इर्वत्रासिद्धमित्यस्येत्यर्थः। दोषइति। कार्यत्रयेऽसित्वंनेतिवक्तव्यमित्यर्थः। ११९
लंप्रसक्तानुप्रसक्त्या। प्रकृतमनुसरामः। तस्मात्पञ्चमीसमासस्यपाक्षिकत्वासंभवाददस्मदुक्तेवमूलस्ययोजना
रमणीयेति। नवपञ्चमीसमासः४

संयोगादिलोपे चक्रयत्रालन्त्वेनिगाल्पतेशात्वेमाषवप ॥ नी।इहप्रातिपदिकांतेतिणात्वंनापस्येतिचेत्न लोपस्य
स्थानिवत्त्वेननकारस्यप्रातिपदिकांतत्वाभावात।तत्रनकारस्यस्थानेपथाकौ वृद्धिधीयमानोराकारोणात्वशब्देन
विवक्षितोनणाशब्दमुख्यार्थे वित्यायहत्तःभाष्येरषाभ्यामित्यत्रणोग्रहणास्यप्र त्याख्यानत्वात।अतःष्टुत्वे कर्त्तव्येऽने
नस्थानिवद्भावंप्रत्यसिद्धत्वानिषेधाद्घूष्ण इत्यादौष्टुत्वाप्र वृत्तेरषाभ्यामित्यादेरेवायंविषयइत्यर्थः।नलोपः।सुप
षष्ठ्यांकेइतिसौत्रत्वाद्विभक्तेर्लोपोननुषष्ठीतत्पुरुषत्वान्न्या ॥ लुकःसायेन्नत्वेनसमासायोगात।नस्यांतविशेषणात्वा
त्प्रातिपदिकेत्यस्यपदविशेषणात्वाच्चेतिमा वः॥नदाहप्रातिपदिकेतितदंतस्येति।षष्ठीतत्पुरुषोयं।नस्यपदस्यांतस्य
रमावयवोयोनकारस्तस्येत्यर्थः।एतेनसौत्रमंतग्रहणंनव्यर्थमितिसूचितं।अन्यथानकारेणप्रातिपदिकेविशेष्य
मासोतदंस्यांतस्यचरमावयवोयोनकारस्तस्येत्यर्थः।एतेनसौत्रमंतग्रहणंनव्यर्थमितिसूचितं।अन्यथानकारेणा
प्रातिपदिकेविशेष्यमाणेतदंतविधौनस्यपदेनसार्द्धमभेदान्वयेतदनर्थकंस्यात।अलोंत्यपरिभाषयैवेष्टसिद्धे
रिति।उक्तंचमिश्रैः॥विशेष्यमंतस्येत्यस्यनेत्यतद्विभक्तिकं।नच्चेवप्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणामिति।एतेनप्रातिप

सि०र०त्त दिकांतस्य पदांतस्येति प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता। अंतशब्दस्यावृत्तिप्रसंगात्। भाष्ये तु पदस्येत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यंतत्व
११० मेव न तु स्थानषष्ठ्यंतत्वमिति ज्ञापनार्थमंतग्रहणं। तेन वृक्षवंतौ वृक्षवंत इत्यत्र मादुपधायाश्चेति वत्वं सिध्यति
120 पदावयवस्य मतुपो मस्य सत्वात्। अन्यथा पदस्येत्युक्ते विशेष्यत्वेन मतुप्यात तदंतविधौ मत्वंतस्य पदस्य मादुपधा
याः परस्य वत्वं भवतीत्यर्थः स्यात्तथा च वृक्षवानित्यत्रैव स्यान्नान्यत्रेति स्थितं। असिद्धत्वादिति पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति
त्व ५ शेषः। नलोपः सुप्स्वरेति तु नियमार्थत्वान्नासिद्धं विधायकं। नियमशास्त्राणां निषेधमुखेनैव प्रवृत्तेः। नौ विधिमुखे
नैव प्रवृत्तिरस्तु इतरनिवृत्तिस्त्वार्थिक्येवेति वाच्यं। विधेयासिद्धत्वस्य प्रत्यक्षशास्त्रांतरेणैव प्राप्तत्वेनाज्ञातज्ञापन त्व ५
रूपस्य विधेः स्वार्थपरत्वायोगात्। प्राप्तार्थस्य विधानमितरनिवृत्तिश्च तत एवाक्षेपणीयेति गौरवं च स्यादिति नियमशास्त्रा
णां निषेधमुखत्वस्यैव साम्राज्यं। अत एव दीधितिकारैरपि तन्त्रेऽहोऽपन्यपक्षमित्याक्षिप्तानावता। विभाषा ङिश्योः। नपुंसकाच्चेति विहि
तः शीः। ग्रहणेन न तु जश्शसोः शिः। तस्मिन् नभत्वासंभवात्। भस्येत्यनेनासर्वनामस्थानयजादेरेवाक्षेपादित्याशयेनाह। असर्व राम
नामस्थाने। नापदांतेऽपि इति पत्नादेशाभावो अत एवेति। ककुद्दोषणी याचते महादेवदृति भाष्यप्रयोगात्। यद्यपि समाहार ११०

द्वंद्वस्यैकशेषे द्वन्द्वेऽपि भाष्यस्य योजं। तथापि कुक्कुटादिष्वपि एकत्वं न्याय्यं। अन्यथा कक्कुटस्य एकत्वं दौर्घ्यं द्वि
त्वं न लभ्येतेति भावः इत्याहुः। प्रकाशे तु कुक्कुटो घटादिरित्येकपक्षे नैव व्याख्यातं। अन्यथा न द्वन्द्वभाष्यात्तद्दन्ते
पि पदादयो भवंतीति नन्तु क्रमसंगतं स्यात्। अथेदमवधेयं। पदादीनां पादादीनां च स्वतंत्रप्रातिपदिकानां सत्त्वा
त्सर्वत्र प्रयोगस्यैष्टव्यत्वात्पद्दन्न इति सूत्रं मास्त्विति। द्वयोरक्ष्णोर्भवं द्व्यक्षि। तद्धितार्थेति समासः। कालेर्हुं ङी द्विगोर्लु
ग नपत्ये इति लुक्। राजाहःसखिभ्य इति टच्। अक्ष्णोऽदर्शनादिति। अहःसर्वैकदेशेत्यत्र चात्संख्याव्य
यादेरिति वृत्त्युच्चारणात्वात। अदंतत्वाद्दामवद्रूपाणि। ङो विशेषमाह। संख्याविरहहर्वयहः। सामधिकार्थस्य सूचना
र्थं तेन न सापमोमलोपः सिद्ध्यतीति न्यासकारः। सप्तेर्घत्रिसाय श्रीकारान्तो ऽस्मादेव लिंगादहरवसानवाचक
इति मिश्राः। अक्ष्णः सापइति एकदेशिसमासोत एव लिंगात्। एतच्च मूल एवस्फुटीभविष्यति प्रादिसमास
स्ट जक्षादेशोऽपूर्ववदिति॥ इन्नदंताः॥ विश्वपा इति। विश्वं पातीति पारक्षणे। इत्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्
क्विब्विते निपातितपद्विकत्वात्स्वादयः। हाहामिति। गंधर्वविशेषवाच्यमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदं। को मारारूकोङ्

सि॰र॰ स्तु
१२१
121

हानी॰ तिक्विपाशब्दं वदं नो विश्वपावद्रूपमाद्धः। विश्वपा वदि निपघपिप्रथमयोः पूर्वसवर्णाइत्यत्र भाष्योक्तचन्त
र्ध पक्ष पर्यालोचनायां हाहानामित्यपि रूपमापाति न थापि पक्षांतराभिप्रायेणो वस्तुक्तमिति न दोषः। तत्र
हिरामाइत्यादावतोगुणइति पररूपमाशंक्य सप्तमेबहुवचने। बहुवचने झल्यतोगस्य दीर्घः स्यात्। रामाः।
मतो झल्येदिति योगविभागेन समाहितं। न चैवं रामाणामित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे ते ङसं वा न लुङ्गको
नुरानस्यादिति वाच्यं। नुडिधौ आड्जसेरस्तुगित्यत आदित्यनुवृत्तेः। न चैवं विश्वपामित्यादौ नुट्प्रसंगः। अतो
धातोर्लोपइत्यस्यापि तत्रानुवृत्तेः। न चैवं कीलालपानां शंखध्मां कुलानामित्यत्र नुडनस्यादिति वाच्यं। अनंतराध्य
दसीत्यतोनेत्यस्य स्वमोर्नपुंसकादित्यतो नपुंसकादित्यस्य च तत्रानुवृत्त्यभ्युपगमेन नपुंसकस्यातो
धातोर्लोपोनेति व्याख्यानान्न दोषः। इति वर्णयिता भाष्यकृता हाहानामित्यपि वृत्तामिति स्पष्टमेवेति पद्धाय
हांतरैः सह ऐकवाक्यता संपत्तये क्व यह रायाहति क्वात्वा स्वेनाती विशेषणा इस्वस्त्वा नेपञ्जाकारस्तदंत। राम
नुडिति व्याख्येयं। एवं च अकारो वास्तु देवः स्यात् तेन सह वर्नं न घतिसा। ऽन्तः आमि सानामित्यस्य ज्ञापमा १२१

नन्वेपिहाहानामित्यत्रनकिंचिद्बाधकमितिदिक्॥इत्याहंता:॥शेषोघि॥ङितिह्रस्वश्चेतिनदीसंज्ञोक्तानदन्य:
शेषइत्याह॥अनदीति॥ननएवस्तत्राह्रस्वशब्दानुवृत्तिमभिप्रेत्याह॥ह्रस्वावितिअसखीति॥नप्रसज्यप्रतिषे
धोपितुपर्युदासोलाघवादित्याशयेनाह॥सखिवर्जितमिति॥आङोना॥पुंसीत्युक्तेऽमुनाकुलेनेत्यत्रोत्वम
यो।४ त्वैरसिद्धत्वान्नुमभावेनाहेश्रोपिनस्यात्॥यथाश्रुतेतुनमुनइतिनिषेधान्नोत्वमन्वयोरसिद्धत्वान्नचन
१५५ मुनइतिनिषेधोनुम्यं।किन्नस्यान्नइत्युकारस्याविवक्षितत्वादितिवाच्यंअमुष्मैकुलायेत्यादावतिप्रसंगा
[redacted]प्राचामिति॥आचार्याणामिति॥शेषः॥ङसिङसोश्चाह
ङङसिङसोर्द्धोएङत्वपितयोर्यथासंख्येनअल्पाचतरस्यपूर्वनिपाताकरणाल्लिमात॥अच्चघेःस
गेघोघ॥किरितिनिर्देशाच्च॥अच्चघे:॥इदुद्भ्याम्॥ङेरौदितिव्यपदेशपमनुवर्त्ततइतिव्याचष्टेइदुद्भ्याम्
तेरितिघेरत्तरस्येतितुनोक्तंषष्ठ्यंतत्वादावन्तेमानाभावादिदुद्भ्यामित्यस्यस्वरितत्वप्रतिज्ञापा:कृप्र
त्वाच्चानुनुङेरौद्भवतिद्वेश्चादंतादेप्राप्तःस्यादितिओदादेशसन्नियोगशिष्टत्वाददादेशस्यान्यत्राप्रसंगा
थादि।नुम्पुंसीतिब्रूषेतर्हीतिप्रसङ्गःस्तदवस्थ:॥नवासिद्ध र४ त्वान्निषेधोनुम्येवनस्यादित्याशयेनाहेतिवेत्याहुस
त्तु न नुम:प्राप्ति:॥परत्वादिकोवीतितुमोदुर्वारत्वात्॥युगपत्स पभुमाभुमौद्वयो:पुंसोरिवएकस्येवादस
स्ततस्थास्तंप्रतिउदन्तत्वादन्तत्वेपिस्तइत्यपि... ...अन्यथाऽमुनेत्यपिनस्यात्॥मुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेङु

पत्र॥अमुना
वैत्रैणेत्यत्रा
व्यात्रेच।ना
भावविधौन
कारमात्रवि
धंभावेनासि
द्धत्वानिषेधा
भावात्॥अ

मी १ न १

सि॰र॰सु दिङ्ङ्भ्यामित्यस्यानुवृत्तिर्मास्त्विति चेत्तानदनुवृत्तौ ङेरेवादेशद्वयं विधीयेतेत्याशंकां वारयितुं सेति
१२२ दिक् । ङभयत्र तकारश्चारणार्थः । यत्तु बुद्धावित्यत्र स्त्रियां सम्भाम्भूदिति त्येवमर्थमदितिन परत्वमि
122 त्याहुः तन्न । आसन्नियातयरिभाषयैव तदप्रवृत्तेः । यदप्येतत्तकारः स्वरार्थः इत्याहुस्तदपि न स्वरस्तु बहि त ३
षि समिधाने अग्नावित्यत्रान्तस्वरितत्वादर्शनात् विभक्तावित्यत्रत्यस्वरग्रंथविरोधाच्चेत्यास्तां नावतात्र
नड् सौ ङकारों तादेशार्थः नकाराकारश्चारणार्थः । असंबुद्धाविति पर्युदासाविति पृथग्मेकवचनग्रहणं सा ८५
न तु स्त्रुबित्यस्य इह सौ ईत्येव सिद्धे अन्यत्राप्यनङ् इति ज्ञापनार्थं तेन उशनसः संबुद्धौ वा अनङ् वक्त
व्य इति सिद्धं न च डादेशोस्तु उशनापुरुदंसा इत्यत्र नांतलक्षणः सान्तलक्षणश्च दीर्घस्यादिति वाच्यं अन
वत्वयरिभषया तद्धारणादिति । अलोन्त्यात् । अलइति पंचम्यन्तमन्त्यादित्येतत्सामानाधिकरण्यादित्या
हान्त्यादल इति । अन्त्यादित्येवोच्यमाने समुदायान्तस्येव संज्ञाप्रसंगः । पूर्वोप्येवं लेवम्यव ते । संनिधानात् । राम
समुदायस्याश्रुतत्वाच्चेत्याशयेन व्याचष्टे पूर्वोवर्ण इति । सर्वनामस्थाने नोपधाया इति द्विलोपः इत्यनो दीर्घ १२२

इति चानुवर्त्तं इत्याह। नांतस्येत्यादि। अएक्का। असहायता च्येकशब्दः। एका भिर्भि[illegible]ज्ञकैरित्यत्र यथा। एकः किं।
ज्ञाम्ह किः वेरथ्वक्तस्येति लोपो न। इदमेवैकय हरां वर्णाग्रहणो ज्ञाति यहणामिति ज्ञापयति। हलुङ्याभ्यः।
इह समासे कदेशयोरपि आपोरेव विशेषणां दीर्घग्रहणं ननु हलो ऽसंभवादिति व्याचष्टे दीर्घौ या विति
न चेद्दं विहित [redacted] विशेषणं। मानाभावात्। पासेत्यादावव्या
प्तेश्च न च नत्र हलं ता द्विहितत्वेन निस्तारः। पासइत्यादावतिव्याप्तेः। कर्त्तासखेत्यादाव व्याप्तेश्च यद्यपि त्स
दाद्यत्वविधौ विभक्ताविति स्यानङिंधौ सावित्यस्य च विषयसप्तमीत्वे नोक्तदोषस्तथापि बहुश्रेयसी
त्यत्राव्याप्तिप्रसंगः। न च स्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमनिषेधान्न ता द्विहितत्वमस्त्येवेति वाच्यं। अनुप
सर्जनस्त्रीप्रत्ययेत न्निषेधेपि उपसर्जने तन्निषेधाभावात्। अन्यथा ऽतिकारीषगंध्यापुत्र इत्यत्र
ष्यङः न पूर्वपदलक्षणां संप्रसारणां प्रसंगात् दतो विहितत्वं नादरणीयमिति भावः। लुतिसीतिस
माहारद्वंद्वः पृथक्पदानि वा संभवति सामानाधिकरण्येन्यायेनेति भावः। लोपो व्योरित्यत्र भाव
न्यायेन सुतिसी त्यस्य हलां सार्थमभेदान्वय इत्याह एतदिति। हलिति। तस्य सुतिसीत्येतद्रूपत्वमेकदेशा [illegible]

सि.र.स्तु
१२३
123

साधनोपीह कर्मसाधनो लोपशब्दः संपद्यते प्रथमान्तहल्ङ्यादेर्न सामानाधिकरण्यादित्याशयेनाह । ह
ल्ङ्यन्त इति । लङ्ग्या इति किमिति । रामइत्यादावदीर्घान्तत्वाददोष इति निमित्ताप्रश्नः । ग्रामणीरिति । स
न्सू द्विषेत्यादिना क्विप् अग्रग्रामाभ्यामिति णत्वं दीर्घात्किमिति । ङ्यापो दीर्घत्वात् । विशेषणं व्यर्थमिति
प्रश्नः । निष्कौशाम्बिरिति । प्रादिसमासे गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । इह स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न त्वुपसर्जने न स्त्री
प्रत्यये । प्रवर्तनात्समुदायस्याव्याबन्तत्वेपि बहुश्रेयसीवत्तन्तः परत्वान्नापाप्लोपप्रसंगः । अन्वेवं ग
गीयतेः क्विपि युगं गीः । कौलुप्तेन स्थानिवदित्यलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावे ईकारस्य स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं दी
र्घत्वं चास्तीति लोपप्रसंग इति चेत् । नाडी ईत्र्या आबिति प्रश्लेषेणादीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन ग्रहणे
त्राकाररूपत्वाभावाद्वायः स्तुलोपाभावः । निष्कौशाम्बीयतेः क्विपि तु निष्कौशाम्बीइति भवत्येवात्र न एवं स्था
निवत्सूत्रे ङ्याप्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्त्तिकं भाष्यकृता प्रश्लिष्टनिर्देशेन प्रत्याख्यातं वार्त्तिके न हि अदी राम
र्घरूपादेशस्य स्थानिवद्भावो निष्कौशाम्बिरित्यादौ निषिध्यते न तु दीर्घरूपादेशस्येति तत्प्रत्याख्या १२३

नग्रम्ह्येषयोः फलभेदाभावइतिध्येयं। विभक्तीति। एतच्चप्रत्युदाहरणमर्वाचीनानुरोधेनोक्तं। वस्तुतस्तु विशि
ष्टस्याहल्त्वाल्लोपाप्रसंगएव। स्वतिसीनांयोहलिति व्याख्यायातिप्रसंगापादनेनसम्यगिति। केचित्तु स्व
रास्तुनोतीतिस्वराः स्वरतातमाचक्ष्वाणोऽपितापंतान्कपित्स्वराः इत्यत्रस्वनोतेः सस्यलोपवारणार्थमप्येतद्ग्रहणमित्या
हुः तन्न। स्वतिसीनापरस्परसाहचर्याद्विभक्तीनामेवग्रहणादन्यथासिचोलोपप्रसङ्गेनेरत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यय
योः प्रत्ययस्यैवग्रहणमित्युक्तेश्च। यत्तुतिल्वरिलमित्यत्रनकचिदियंपरिभाषाभाष्यवार्तिककाराभ्यामा
श्रितेत्युक्तंकैयटेन। तच्चिन्त्यं। अङ्गस्येतिसूत्रेभाष्ये[illegible]नस्याप्युपठितत्वात्स्वयमपितत्रव्याख्यातत्वाच्चापृथ दो ६
ग्रहल्किमिति। राजन्नस्य इतिस्थितेसंयोगान्तस्यलोपोभविष्यतीतिकिंतेनेतिभाष्ये इतरस्तुलोपस्यपूर्वत्रा
५ वस्तुतस्तु सिद्धमित्यसिद्धत्वान्नलोपोनस्यादित्याशयेनप्रत्युदाहरति। राजेति। ननुनङिःसंबुद्ध्योरितिलिंगात्संयोगां
भाष्योपठि तलोपोनासिद्धः। नचैवंगोमानित्यादावपिनलोपापत्तिः। पत्रनकारविभक्त्योरानंतर्यंतत्रैवोक्तज्ञाप
तमपिलिङ्गा काभ्युपगमात्। तज्ज्ञापकस्यविशिष्टविषयत्वात्। नचचन्नलिन्नित्यत्रसार्ल्लुकिसनिषेधः सावकाशइतिवाच्यं॥
भावाद्धातु
निकत्वेगौर
वान्निष्फलत्वाच्चसिद्धान्तेनाश्रितेत्युक्तमितिनतस्यपूर्वापरविरोधः। हरदत्तोपितस्यानामापिनागृहीत। किंचगौरीश्वा
मित्याहेत्वादोहस्वनघोपश्वामीनुडुव्याहृतयेऽङ्गस्येत्यस्यावश्यकत्वेतन्नैष्फल्यस्यस्पष्टमेव। श्वामित्यस्यप्रत्ययत्वे
नार्थवत्त्वेनवपरिभाषाद्वयेनापिनिर्वाहाभावादितिदिक्। ५

सि॰र॰ख॰
१२४
124

आवश्यकेन संबुद्धौ नमुंसकानामिति वार्त्तिके नैव कृतार्थत्वात् लुक्यालुप्ते सौत्रनिषेधप्राप्तिविरहात्त्वान स्मा
ने लोपेन प्रयोजनमिति चेदेवं नर्हि अभिनोत्राच्छिनोत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् किंच अविभर्भवान जागर्भ
वानित्यत्र रात्सस्येति नियमात्संयोगान्तलोपो न स्यात् उक्तं वा संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति
रात्तु ने नैव लोपः स्याद्धल स्तस्माद्विधीयते इति स्यादेतत् आपंसोरित्येवास्तु पर्थासि पिअवृयुहरां सोरेवावि न्या ४
शेषणानन्तु तिप्योरसंभवात् न च अनाद्विकिबंनाल्लङि शपा व्यवधानात् तिप्योरसंभवेप्यावृत्तादाचाराद्वि
बंनाल्लङि तिसिपावर्गगात् अगंगाः इत्यत्र संभवतएव शवेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादिति नैवं रुक्तं
युक्तमिति वाच्यं निवद्भावेनत्रापि व्यवधानसंभवात् रायं च मीसमासावश्यकत्वस्परषाभ्यामित्य
त्रैव निरूपितत्वेन याज्ञिकत्वे मानाभावाच्च एवं चरवर्ड्डाया अः खवर्ड्डाः गोपाइगौरी रित्येवरूपभाष्यसम्म
तपंचमीसमासानंगीकारे तु नन्न स्यादिति ध्येयं न च ग्राशब्दाद्वाबंतनात्त्वाशब्दे त्वाचाराद्विबंनाघङ् गम
तु किलङि तिसिपोसंभवतएव चर्करीतं चेति शपो लुग्विधानादिति वाच्यं तत्रानभिधानाघङ्एवन्तु पपं १२४

वैरूप्ये बीजाभावात् ४ त्याशङ्क्य ङी साहचर्यमाश्रित्य दापो पिसोरेव लोप इति ५

तेऽनत्वप्रमाणांतद्धिहलङ्क्रमग्रहणानित्योर्यहणान्नकर्त्तव्यंभवतीतिभाष्यमेवा।स्त्रीशब्दाघङ्लुगंतान्नाल्लडि
निष्ठ्ससिपोरन्तेस्त्रिन्नाम्नस्त्रेस्त्रेरितास्त्रईकाररूपस्यङीयोऽभावाच्च।स्तुराःस्तुरासाविल्यन्त्रधातुसकारेना
तिप्रसंगःइस्युक्तमेवानङिसंबुद्ध्योरितिलिंगेनराजेत्यादौनलोपोपिसाधितएवाकिंचामिनोत्रेमादा
वुत्वमपिस्यपाहं।सिद्धकांडेसंयोगांतलोपोरोरुत्वइतिपाठात्।हेहरिवोमेदिनंत्वेतियथा।त्रविर्मवानित्या
त्रावपिनदोषः।रात्सस्येत्यत्रनकारस्यापिग्रहणेषेरात्सस्येतिछेदात्।नचोरवास्यतपराध्वदित्यत्रसंयोगा
दिलोपस्यादितिवाच्यं।दत्वेकृतेतदप्राप्तेः।नचासिद्धंदत्वं।सिद्धकांडेवस्वादिष्वदत्वमितिपाठात्।नचा
पदांतत्वाद्दत्वेनस्यादितिवाच्यं।सावपिपदंभवतीत्यभ्युपगमात्।असर्वनामस्थाने।नयचीतिछित्वाय
जादौसर्वनामस्थानेपदंनेतिव्याख्यानात्।नचैवंराजेत्यादौनलोपेकृतेसोरुत्वविसर्गौस्यातामितिवा
च्यं।नङिसंबुद्ध्योरितिनिषेधेनस्वलोपात्पूर्वंनलोपोनेतिज्ञापितत्वात्।ङिसंबुद्ध्योरितिषष्ठीनतुसप्त
मीतिव्याख्यानात्।एवंचप्रत्ययलक्षणामपिस्वलममित्यपरमतुकुलं।तथाचअंतस्यसंबुद्धौनस्यचनलोपो

स्त्वतिनव्यासिद्धान्तोयुक्तः २

सि॰र॰त्र नेत्यर्थः संपन्नो न चासोऽस्ट्वं न लोपे सति संगच्छत इति तस्मा आपः सोविति न्यासेनाकिंचिद्वाधकं य
१२५ हित्व वस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकप्रत्याख्यायेनाऽऽध्रधात्त्वग्रहणे नैवास्त्वास्वदित्यादौ दीर्घाभावः सिद्धः
125 ततर्हि हल्ङ्याप्सो रिति सूत्रम इति चेन्न ध्वाशब्दादौ वता दाचारक्विवंता घडुलु किन्त्र जाद्वा इत्यस्य ल
ङ्क्ति सिपि लेर्ययार्थेतिस्यार्थे हरास्या वत्र्यकत्वात् अनभिधानाश्रयणे मानाभावात् न च द्विहलः त्येन्यादि
कमेवमानमिति वाच्यं तस्य स्वपक्षभिप्राय वर्णन मात्रपरत्वात् अतएव सिद्धांते तस्मादशक्यो द्विहलक्ष
तलोपः संयोगांतलोपो विज्ञानुं न चेद्विज्ञापने द्विहलग्रहणं यहरांति स्योऽश्च ग्रहणं कर्त्तव्यमेवेत्युप्रसंजनू
भाष्यकाराः यद्यक्तलग्रहणं नाभिप्रेतं स्यान्नहीति स्योऽश्च ग्रहणं कर्त्तव्यमेवेत्युपसंहारे नैव कुर्वीरन्न
न्यथोपक्रमे हल्ग्रहणमात्रविषयकस्ट्वपक्षस्यकृतत्वात् सिद्धांतेपि तन्मात्रोपसंहारस्यन्याय्यत्वात् अ य्य ३
त एव ग्रदाभिसंधेर्भाष्यकृतः कर्त्तव्यमेवेत्येवकारोक्तिः संगच्छते नैकिंचाभिनोत्रेस्यादाकुंकरीत्यो न वे कर्त्तव्ये संयोगां राम
तलोपस्यासिद्धत्वेपि स्ट्वरूपं कर्त्तव्यं तदसिद्धत्वं कुर्वीरा पलु रान्तस्य तत्पत्रतकारः प्रश्लिष्यतइत्यनुक्रांतत्वा। १२५
२ एतेनानभिधानेमानमसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानपरं भाष्यमेवेतिकस्यचित्कल्पनापरास्ता। एतच्च तिङन्तेज
हीत्येतद्व्याख्यावसरे स्पष्टीकरिष्यामहे।२

मवर्वर्त अवरिवर्तइ तिमू लो दाहरणमसंगते स्या २

कीर्तयतेः क्विपि कीर्तिइत्यत्रातिव्याप्तेः॥ नचेष्टापत्तिः॥ अमिव आवर्त्तं उमतिर्नवीयसीति वैदिक प्रयोग विरो
धात् छांदसत्वस्यागतिकगतित्वात् यदणुत्वासहि त्यादौ संयोगादि लोपमाशंक्य समाहितं तत्रापि नास्वपीः
स्वत्तरित्यादौ संयोगादिलोपस्य दुर्वारत्वात् नचेष्टापत्तिः वीरुपधायादीर्घ इति दीर्घानापत्तेः॥ शीकृ सेचन
इत्यादि म्यक्विपि शीगित्यादि रूपासिद्धिप्रसंगाच्च॥ कांतेभ्यः क्विमासतीति चेद शेशक्तारमशाशक्ताइत्यत्र पद
गैतात्स्यउनिष्टमेवानहिपदगपिनास्तीत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्तीनदेनत्सर्वं कर्तव्यमेवेत्येवकारस्वार
स्यनाभाष्यकृतास्सूचितं॥ एतेनहल्ङ्याप्‌ः सोरिति न्यासोपिप्रत्युक्तः॥ उक्तयदङ्लुगंतरूपासिद्धिप्रसंगात्
तस्माद्धिहल्स्यहरातिस्योप्यवग्रहरामावशपकमएतयहरांतुनकर्तव्यमेवानथाचहल्ङ्याप्‌ः स्वतिसिद्
ध्यइतिसूत्रं कर्तव्यमित्यास्तांतावत्॥ससत्वइतिसंबुद्धौपर्युदासादनङ्‌ः भावेक्रस्वस्यगुराः॥ सत्य्‌ः इतोत्सर्वेना
मस्थानेइत्यतः सर्वनामस्थानइत्यनुवर्ततेनचासंबुद्धाविन्यनेनविशेष्यतेगोतोशीदित्यतोशीदिति प्र
कृतं तत्सामानाधिकरण्यादनुवर्तनयाहृतनार्थीयाः सप्तम्याः प्रथमाकव्ययनइत्याह॥ संबुद्धिवर्ड्जमि

नवतिय्यनस्तेरितिलिङ्गात्‌ नधातुसकारककारयोरयंलोपः॥ ज्ञापकान्तराश्रयणेनकिञ्चिद्बाधकमित्यसङ्ग
तेः॥ किंचैवंहल्ङ्याप्‌ः सोरितिसूत्राङ्गीकारेअर्थः॥ हल्ङ्यागस्यामविरहेपिउखास्रदित्यादौसंयोगादिलोपामा

सि॰ र॰ ह॰ निरोद्धरिति। णित्कार्यं कृतं स्यादित्यर्थः। अचो ऽमि स्मर्डोर्ह्रस्व इत्यतो ह्रस्व इत्य नुवर्त्तते। अंगस्यैवानुवृत्त ति १
१२६ मचा विशेष्यते नेन तदंतविधिरित्याशयेन व्याचष्टे। अजंतांगस्येति। सखेति। अडोनाभावेन। कथं न
126 हि सखिना वानरेंद्रेणातिरामायणे। अर्जुनस्य सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारते चेति चेत्।
उच्यते आर्षत्वान्न दोषाय ह्रासखापमा[illegible]चह्लाराः सखिः। पंतादचूड् इति इप्रत्ययः। लाह्लोकत्वान्न।
नङ्ग्रीत्वेनापि घि संज्ञा प्रतिषेधः। व्येत्यात्। परग्रहणमेकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्तिसूचनार्थं त
त्रसखिस्त्रीशब्दयोस्तितीशब्दयोः कृतयणादेशयोर्विनिगमकाभावान्नेत्रैराख्यं त्यतुकरणं न तु मुख्या त्ये ६
पत्यशब्दैकदेशयोः ख्यत्यशब्दयोः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चात्रापत्यस्य च न द्वित्वेनातिप्रसंगः ख्युर्यः
यस्तु नीयज्ञसंयोगादि ति निर्देशान्तथा वा गंतु माकारेण निर्देशः स्यादाह विनिशब्दाभ्यामित्यादि कृतय
णादेशाभ्यामिति। एवं च यत्र यणप्रवृत्तिस्तत्रैवोत्वं न त्वन्निसखेरित्यादौ। नन्वेवं कृस्वांतयोरेव ग्रहणं स्या रप
त्तनु दीर्घान्तयोर्ग्रहणे निर्देशस्य चोक्तप्रयोजनसत्वाल्लाघवार्थत्वाच्चेति वाच्यं निर्देशस्य ह्रस्वदीर्घसाधार १२६

रान्वाच्छास्त्रस्य बहुविषयत्वसंभवेऽल्पविषयत्वकल्पनायाश्चान्याय्यत्वाच्चोभयग्रहणे बाधकाभावादिति
भावः॥ शेषः॥ इयुवङ्स्थावित्यनुवर्त्तते न तु नदीसंज्ञकेषु इयुवङ्स्थाविति पूर्वसूत्रेणाभावाभावं घिसंज्ञके प्रसङ्गे
रित्यनेन तदेवं च संज्ञाद्वयप्रसक्त्यः सखिशब्द एव। स्यविषयइत्यनुकारानुवृत्तिः किमर्थमित्याशंक्याह॥ अकारा
नुवृत्तिरिति॥ सख्याविति त्र्यधिकत्वाद्दत्वाभावे परगादेशः॥ असखेति॥ प्रादयोगनाधर्थेप्रथमयेति प्रादिसमा
सः॥ नञ्सूत्रनादित्रिनिषेधात्त्वन्यत्रातदतेपीति॥ पदांगाधिकारस्य परिभाषयेति भावः॥ समुदायस्येति॥ असं
खीति नायं प्रसज्यप्रतिषेधो समर्थसमासापत्तेः किंतु पर्युदास एवेति समुदायस्य सखिभिन्नत्वात्संज्ञाभ
वत्येवानचपर्युदस्यमानसमर्पकेग्राणनदंतग्रहणोकथं समुदायस्याघिसंज्ञेति वाच्यं। विशेष्यासन्निधाना
न्नालन्त्यानुरोधेन कार्यकालपक्षानंगीकाराद्धेति भावः॥ पस्यपतिचेति सूत्रेप्रसज्यप्रतिषेध एव भाष्यकृता
स्युपगतस्तथा हि ईकारे परतः इकारस्य लोपेकिमुदाहरणमित्याशंक्य सखिशब्दात्सख्यशिश्वीति भाषायामि
ति ङीषि सखीइत्युदाहृतं। न च सवर्णदीर्घेण सिद्धिवीहः शंक्यः। सखीमतिक्रान्तादति सखेरागच्छतीत्यत्रैकादे

३१२

वं ३

सि॰र॰सु श। स्यप्रर्वीनत्वे सखियहणेनयहणाद्विसंज्ञाप्रतिषेधापत्तेः। इकारलोपेनुसमिति स्वत्वेकृते नायं सखिशब्द इ
१२७ तिप्रतिषेधाभाव इति तत्र कैय्यटः प्रसज्यप्रतिषेधमंगीकृत्येदमुक्तं पर्युदासेतुनायं दोष इत्याह। असखा
127 नस्त सखिशब्देन नद्वयपैलक्षणयित्वानञः समासेप्ययं दोषः प्रसज्यप्रतिषेधायेत्यलं लक्षणाभाश्रित्य प
त४ र्युदासस्यैव युक्तत्वादिति। चिंत्यमेतत्। नचैवं भाष्यरीत्या सखिनेत्यादिमूलोदाहृतमनुपपन्नमेवेति वाच्यं
। तस्य भाष्यस्याभ्युपगममात्रत्वात्। अन्यथारव्यत्यात्तत्रेऽतिसखेरागच्छतीति भाष्योक्तमसंगतं स्यात्। न
नुङीषंतमादाय वोत्तरीत्येदमपि भाष्यमुपपन्नमेवेति चेत्। एवं तर्हि सख्युरित्यात्त्रसखेरनिर्ग्रहयाद्गुरोधे
नैवमुदाहृतमित्यदोषः। अतिशयितत्व इति। मूलेनार्थत्वख्यापनाय विग्रहप्रदर्शनं न त्वभिधानादिति नद्दचा।
स्यादेतत्। परमः सखा परमसखः सखायमतिक्रांतोऽतिसखः इत्यत्रानङ्णिद्वद्भावौ कस्मान्न भवतः॥
टचः सखन्यवयवत्वादिति चेन्न। असमासस्यैव चरमावयवो न तु कृते एव समासे उत्तरपदावयव इत्यभ्यु राम
पगमात्। अतोपि ङ्याप्सूत्रस्थमनोरमाग्रंथ उक्तः। असखीति पर्युदासश्च समासैकदेशोत्तरपदस्यैव इ १२७

र्वपदस्यापि भवति तेन न सखि विग्रहे ग्रहसखायावित्यत्र द्वंद्वे घीति नियमो न भवति शिहबहुसखेरागुच्छी-
तीत्यत्र बहुव्रचस्तूर्वस्यापि घित्वम् स्पष्टमेवा विशिष्टस्या सखिरूपत्वेन पर्युदासाप्रवृत्तेरिति। गोरान्वयीतिप्र
दृघ्रेत्यादावनङ् दिति भावः। अत एव यपेन विध्रिरित्यत्र परमसखायाविति बहुव्रीहिर्नकुन्तमुरुषोन्यथा
टस्यादिति केष्य २ः संगच्छतेतीवं सामं पिबति गोसखायं। अनुघ वस्याइ द्वस खेल्पादोऽर्वपदप्र
हृति स्वरदर्शनादित्तिभावः। एते न बहुव्रीहौ सुसखि विशिष्टदाहरंतः के परह रदत्तादयः परास्ताः। पतिः
समासएव कारस्त्विष्टतावधारणार्थोन्यथापतिरेव समासेघिसंज्ञः इति नियमः स्यात्ततश्च परमा
ग्निनेति न सिध्येत् धान्यादेरित्यादिलिंगानुसरणो गौरवं स्यादिति भावः। स्वामिपर्याये पतिश्च ग्रहणेनैव प्र
सिद्धत्वात्तेन पतिना धान्तुनेति सिध्यति नन्वेवं शेषाध्यसखिपतीद्ध त्येवोच्यतामिति चेन्नासखिशब्दवत्पतिशब्द
स्यापिपतिग्रहे इत्यत्र पूर्वानुपातनियमो न स्यात्। बहुपत्येति च न स्यात्। अत एव सखिपतीसमास एवेत्य
पिनास्त्रीति भावः। पत्यौति। नियमाद्धिसंज्ञाप्रवृत्तौ नादेशाभावे यणादेशः। कथं तर्हि सीतायाः पतये नमः। नष्टम

सि॰कौ॰ नेप्रवृत्तिनेत्क्विच पतिते पतावितिचेति चेत्तापतिरित्याख्यानः पतितापतनादत्वइ प्रत्ययेऽप्यएवलाद्वाशीकः पतिश
११८ ब्दइति न दोष इति भावः। समासेष्वघिसंज्ञाप्रयुक्तत्वादिकं भवत्येवेत्याह। प्रत्ययइति। नित्यं बहुवचनांत
128 इति। किमः संख्यापरिमाणे डति चेत्यनेनाहि किंशब्दात्संख्यापरिमाणे वर्तमानाद्बहुत्वसंख्यावच्छिन्ने
संख्येये वाच्ये डतिर्विधीयते ननु द्वित्वाद्यवच्छिन्ने। अनभिधानादिति भावः। तत्र च मानं डतिविधौ किमित्ये
तस्य शिष्यप्रश्ने वर्तते परिप्रश्नस्थानिर्ज्ञाते। अनिर्ज्ञाते च बहुत्वैकयोः पुनर्निर्ज्ञातमिति भाष्यमेवेति। बहु
गणाः। बहुगणौ संख्यावचनावेव गृह्येते ननु संघवैपुल्यवचनौ संख्यायतेऽनया सा संख्येत्यन्वर्थसं
ज्ञाविज्ञानात्। अत एव डतिरपि तद्धित एव गृह्यते ननु पातेर्डतिः। तद्धितेन वतुना साहचर्यादित्याह। वतुड
त्योः प्रत्ययोरेव संज्ञाविधौ फलाभावादन्वर्थताबलात्तु तदंतयोरेवेयं संज्ञा प्रवर्तते। सानुबंधनि
र्देशस्तु आयानत्व वसतिनित्यत्वानिव्यातिष्ठं कां निराकर्तुं नचैवं च ह्रस्वत्वस्वज्ञादिविधौ कृत्रिमसंज्ञायाए राम
वग्रहणात्स्यादन्यत्र कृत्रिमायाः पंचादेः [illegible]माकृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति वाच्या संख्या ११८

याश्चातिशब्दंतायांकत्रितिलिंगेनसंख्याप्रदेशेष्वुतदप्रवृत्तेः।नहिबैंनाशब्दंतावाकृत्रिमासंज्ञास्तियायपृषुह
स्येतान्नचैवमस्तरिण्प्राप्त्यालकत्वस्तुचप्रसंगः।अनियतसंख्यावाचिनांचेत्संख्याकार्यंतर्हिबहुगणायेरे
वेत्येवंभूतनियमफलकसंख्यासंज्ञाविधानादितिभावः।अर्द्धंस्वयंपदश्चपूरणाप्रत्ययान्तःसंख्यासं
ज्ञोभवतीतिवाच्यं।समासकन्विधर्थं।अर्द्धपंचमशूर्पः।अर्द्धपंचमकः।डतिचाप्मानाषडित्यतःषडित्यनु
वर्त्ततेसंख्येतिचप्रकृतंडतीत्यनेनाविशेष्यतइत्याशयेनाह।डत्यंतासंख्येति।संख्या।किं।पनपः।प्रत्ययस्याले
पसंज्ञानःपृथक्संज्ञाविधानसामर्थ्यात्परस्परसीकर्यंबुदासायलुक्स्लुलुवइत्यानर्थेकंविधेपसंज्ञास
मूर्यकमपरंसंज्ञिविशेषसमर्थकमित्याशयेनव्याचष्टे।लुकश्लुप्रशोभैःकृतमिति।कररणात्लोपेपानज्ञा
वितयग्रहणादत्रिहंतीत्यत्रलुकिश्लाविविद्विर्वचनंनजुहोतीत्यत्रेनोवृद्धिलुंकिहलीतिवृद्धिश्नवनेतिभा
वः।फलेलुकजुहोत्यादिभ्यःश्लुरित्यादिविधिप्रदेशेषुसूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणात्रान्योन्याश्रयइ
तिहिक्ना।पश्चोलुकः।बहुवचनेननिर्देशःषडर्थगतसंख्याप्राधान्यख्यापनार्थस्तेनप्रियपंचानइत्यादौनाति

लु ४

सि॰रू॰खे प्रसंगं। जश्शसोरित्यतो जश्शसोरित्यनुवर्त्तत इत्याह। जश्शसोरिति। षडर्थ्यगतसंख्याभिधायिनोरित्यर्थः। प्रत्य
१२९ यलोपे प्रत्ययलक्षणं। प्रत्ययग्रहणे अनुवर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं कृत्स्नप्रत्ययलोपे कार्यं यथा स्यादेक
129 देशलोपे माभूदित्येवमर्थं। तेनेसंशयस्योपेशाग्मीयेत्यत्र छंदसि सीयुटः सलोपस्य स्थानिवद्भावा
वादनुदात्तौ पदे श्चावनतिम तनोत्यादीनामित्यनेनस्लादित्वप्रयुक्तानुनासिकलोपो न। प्रत्ययलक्ष
णं। निमित्तं यस्य कार्यस्य तत्तथा। प्रत्ययनिमित्तकमिति यावत्तदाह। तदाश्रितमिति। प्रत्ययाश्रितमित्यर्थः।
स्थानिवत्सूत्रेण। नल्विधाविति निषेधे प्राप्ते विध्यर्थमिदं। तथाहि। अत्तु रोडित्यत्र हलादौ विधीयमान इ
मागमो सत्यस्मिन्सूत्रे हलादि पित्सार्वधातुकस्य हलः स्थानेभ्यस्यतित्तु मस्य निमित्तत्वायोगात्तस्यानल्
विधित्वेन स्थानिवद्भावापोगात्तन्नचैवरैकुलंगोहितमित्यत्रोंघापत्तिः। वर्णप्राधान्याश्रयणे प्रत्य
यलक्षणाभावात्तापदोक्तः। वर्णप्राधान्येनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति॥ एतच्च द्वितीयप्रत्ययग्रहणात्लभ्य राम
तेनान्वेवं स्तुहवधन्यामासाहइत्यत्र जसोलोपस्य स्थानिवद्भावेनासंततमाश्रित्यात्वसंततस्येत्यसंतत्वप्रयु १२९

क्तो दीर्घः। सोर्मनसीत्र लोमो षसी इत्यत्त्नरपदं नो दान्तस्त्वस्यादिति चेदेवं नहि नियमार्थमेवेदं सूत्रं य
त्र प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते यथा स्त्रग्भिडंनेपदमित्यत्र तेन पंचसप्तेत्यादौ पदत्वान्न लोपः सिध्य
ति॥ तत्रैव प्रत्ययलक्षणं न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणरूपाश्रयणेऽत्वसंतस्येत्यादौ वितिनोक्तदोषाद्विती दा३
यप्रत्ययग्रहणादीह गर्थलाभः रैकुलमित्यादावल्विधित्वात्स्थानिवद्भावाप्रसंगः। पत्तनियममपहाय मुक्ता
यत्तेन गमचेद्दित्तमित्यादाववाद्यो न मवंती त्याऽनन्। नियमस्य त्तहघत्रासादइत्येतत्सिद्धिफलकत्वा
त्तेत्वगाहइमित्यत्रापि हलीति नानुवं किन्तु पितिसार्वधातुकइत्येवानचैवं त्वगाहानीत्यत्रातिप्रसंगः। य
तो नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुकइत्यनोऽचि नेत्यनुवर्त्तनेऽइहलोपशब्देनादर्शनमात्रं विवक्षितं नन त्वद
र्शनं लोपइति संकेतितएवानलुमताग स्येति लिंगात्तेन पंचेत्यादि सिद्धमिति दिक्॥ कार्यमिति। प्राधान्या
त्कार्यीति दे शाएवा पमितिमावः। इति जसिचेतिद्वितिहेनोपत एतत्कापीति दृश्कमनोहेनोरित्यर्थः। नलु
मताल्लुशब्दो वर्त्तते येषां ते लुमन्तस्तेकइत्याकां ह्वायामाहालुकश्लुलुपइति। अंगं न स्यादितिलुमताल्लु
कार्यं १

य्यमान प्रत्ययेपरतोयदंगंतस्यप्रयन्कार्यमागमनागंवाननत्समिन्नुप्रेयिनभवति नत्वंगाधिकारस्थमेवेत्यर्थः॥त
त्रकनीन्पत्रांगस्पडसिद्यरास्याप्रसक्तिः॥अहंदिदानीन्पत्ररोऽस्तुपीत्पनांगेरत्वेकर्तव्येऽनेनप्रत्ययलक्षणा
प्रतिषेधात्तृपिनेतिप्रतिषेध प्रवृत्तौरत्वंसिध्यति॥गर्गाबिदाद्धन्यत्रयत्रयोर्लुकि॥गिन्त्यादिर्नित्यमित्याघु
दात्तत्वमनांगत्वेपिना॥एतच्चसौवर्यःसप्तम्यस्मदंतसप्तम्यडत्पनाहन्योक्तमितिद्रष्टव्यं॥तत्रचलिंगंसंज्ञायामु
पमाननमितिसूत्रेतेनहिचंचाःवध्रिकाइत्याद्यावाद्युदात्तत्वंविधीयते॥यद्दिचञ्जित्यादिसूत्रेणदंतसप्तमीत्वंस्या
त्तदाचंचादिष्वपिसंज्ञायांविहितस्पलुप्यमनुष्यइतिकनोलुप्यपिप्रत्ययलक्षणेनञ्जिदंतत्वादाद्युदात्त
त्वेसिद्धेकिंतेन॥नचैतन्नियमार्थमेवास्त्विति वाच्यं॥विधिनियमसंभवेविधिरेवज्यायानितिन्यायेनलाघवान्
दंतसप्तमीत्वाभावेनात्पर्ययाहकन्नोचित्यादितिएतत्सूत्रस्यभाष्यस्वरसोप्येवं॥नचैवमपिसंज्ञिगमिषे
त्यत्रानोहेलुंकिगमेरिट्परस्मैपदेष्विति॥ नस्यादितिवाच्यं॥तत्रपरस्मैपदग्रहणस्यतङानयोरभावमात्र
नात्पर्यकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वेन॥तस्यपरस्मैपदनिमित्तकत्वाभावात्॥लुमताकिं॥कार्यते॥हार्यते॥रोलुमत्का

ती २

ह्रे नालुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणेन हृद्धिर्भवत्येव। अंगस्य किं। पंचसप्त। एवं च प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधाज्जसि चे
त्ति गुणो न भवतीत्याशयेनोदाहरति। कतीति। अस्यप्येवं। अस्म दिति। लिंगबोधकप्रत्ययात्रुत्पत्यालिंगत्रये
पिसमानप्रयोगाइत्यर्थः। शब्दांतराभिधेयत्वेन रूपेणायस्यार्थस्य लिंगविशेषवैशिष्ट्यंनस्येवार्थस्ययुष्मदाप
भिधेयत्वेन रूपेणाशब्दशक्तिस्वाभाव्या[redacted]लिंगरहितस्य प्रतिपादनात्। एतेनाव्ययानामपु
यलक्षणां दृष्टवौ। उक्तेयुक्ते[redacted]स्कल्पत्वात्। एतेन पत्रुप्राचाव्ययेत्यपि पिपठितं व्ययानां प्राये तद५
णानि लिंगत्वाद्व्ययीभावस्य क्लीबत्वेपि लिंगांतराभावात्बोपेहितमिति प्रत्युक्तं। अव्ययादाप्सुपइति वुवता
ऽव्ययानामपि सलिंगत्वाभ्युपगमात्वात्केचिदितिप्रक्रियाव्याख्यातारः। वस्तुतस्त्विति। अर्थप्राधान्यबो
धकबहुवचनाभावादृष्टनञ्चाकान्येपि निपातनानि भवंती तिज्ञापयितुं तेन पुरातनशाब्दैःसिद्धान्यथा
पुराणप्रोक्तेष्वितिनिपातनान्सनसिद्ध्यादितिप्रसादकृदुक्तमपास्तं।प्रियत्रपाराणामित्यस्यासिद्धिप्रसंगादि
२ ४२वदस्थ्याघनड्वत्गोराद्येपित्रपादेशोन्याप्यद्गतिभाके। एतेन त्रिजां त्रयाणामिति निपातननादेव सिद्धेरिदं स्तत्रमबाधकं। २

सि॰र॰स्त तिदिङ्खाशक्तिरिति।माध्यकारस्येतिशेषः।अकारोवक्तव्यइति।ह्रित्वैकत्वयोरोडुलोमिशब्दइकारांतो बहुत्वेत्वका
१३१ रांतोऽन्यएवनस्यचेकारांतेषुसुन्यादनंप्रासंगिकमितिभावः॥श्रीः॥ ॥ ॥इतिइदंताः॥ईदंतानाह।वातप्रमीरि ६२
131 त्यादि।किदिति।तत्पूर्वत्वात्।आलोपइतिचेत्यालोपः।वातप्रमीरिति।निःश्रंगोमृगाकृतिः।वातप्रम्यावितिद्वी
र्घाज्ञसिचेतिपूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषिद्धयणादेशइत्यर्थः।अमिपूर्वइति।परत्वादितिशेषः।वातप्रम्येति।आनि
दंतत्वाद्धिन्वाघणादेशः।एवंययीपप्यादयइति।अचान्तुएवंदेवयद्यतिलक्ष्म्यादयईकारांतत्वेदेवान्यजनश्रति स्तु ५
स्तुत्यप्पाह्नित्योरणादिकस्त्वैरो डुचलदतइकारांतमेवदेवयाङिश हंसाधितवान्ईप्रत्यपक्षोर्बहुलकात्कल
नीपः।अतिलक्ष्मीशब्देतुनदीकार्यविशेषस्तच्चमूलेएवस्फुटीभविष्यति।किबंतस्येति।ईप्रत्ययांतवातप्रमीशब्दाद
चारक्विबंतात्कर्तरिक्विबंतस्येत्यर्थः।तेनमाङ्धातौ।क्विपि ईत्वमवकारादावितिनिषेधादीत्वकथमितिनाशंक
नीयं।बहुश्रेयसीति।स्त्रियाःपुंवदितिपुंवद्भावः।ईयसश्चेतिनकप्।ईयसोबहुव्रीहौनेतिनिषेधान्नोपसर्जनह्र राम
स्वः।बहुव्रीहेरित्यनन्तरमात्तस्वरूपेतिश्रेयसिरितिह्रस्वोभवत्येव।ह्रस्वात्स्योर्ज्ञ्वपूर्वसवर्णदीर्घः।दीर्घाज्ञ। १३१

सिचेतिनिषेधस्यवाच्छंदसीतिपाह्निकत्वात्। दीर्घयोर्यहरोश्चव्यार्ख्येनमेवशररां। इहचवर्णयोः संज्ञातदंत
योर्वेतियहाद्वयमस्ति। आघेआह्णीनघोर्ड्मिनिसौत्रव्यवहारोलिंगं। नेहप्रत्ययग्रहणपरिभाषोपतिष्ठते। नेयङु
वङ्स्थानावस्त्रीतिनिषेधालिंगात्। अन्यथाप्रध्येप्रध्याइत्यादौनदीकार्यंनस्यात्। स्त्रीवाचकत्वंचङ्यादिषु
स्वनेलक्ष्म्यादिषुतुस्त्रीवाचकसमुदायघटकत्वेनेतिबोध्यं॥ नचैवंनदंतयहौनिर्मूलः। उत्तरसूत्रेआस्त्रियाइत्ये
ववाच्येऽस्त्रीइतिप्रथमांतनिर्देशस्यैवमल्पत्वात्। नहिवर्णसंज्ञायहेसानिर्देशउपपद्यते। ईदूतोःस्त्रीशब्दभिन्नत्वस्यस्प
षे ६ ष्टत्वात्। अतश्चोभयोरुसमूलत्वाद्विशेषप्राचीनग्रंथानुरोधेनांन्ययहत्वमभिप्रेत्यव्याचष्टे। ईदूदंतावितिा॥स्त्रि
न्द्रा ४ यमाचंतितिइतिस्त्रोस्त्रीमूलविमुञ्जाक्षित्वान्नः। स्त्रियामित्येववक्तव्यआर्ख्येयहणीनित्यस्त्रीत्वलाभार्थंतदाह।
नित्यस्त्रीलिंगावितिापूर्किं॥मात्रे॥स्त्रा रव्यावितिकिं॥ग्रामरायै॥प्रथमेतियथोद्देशन्यायसिद्धं॥यज्ञांतरेतुवा
चनिकमिदं। पूर्वमिति॥हृतेरितिशेषः। नघंतानामिति॥वर्णसंज्ञायहेरोदं।हेवहुश्रेयसीनि॥ननुहस्वेकृतेगुणः
कस्मान्नेतिचेन्न। हृस्वविधानादेवनदप्रवृत्तेः। अन्यथांवार्थगुणइत्येवब्रूयात्। एवंहिक्रस्वस्यगुणइत्यत्रगुणा

सि॰र॰स्व [redacted]त्यग्रहणं न कर्त्तव्यमितिलाघवमिति भावः॥ आटश्च॥ बहुग्रहणस्येष्टसिद्ध्यर्थम् इति॥ पद्यत्र वृद्धिरेचीत्यनेना
१३१ पि सिद्धं तथापि परत्वादाटश्चेत्येव न्याय्यमिति भावः॥ ङेराम्॥ इह ङेरितिस प्तम्येकवचनस्य ग्रहणं॥ स्त्रिया
132 मित्यादिनिर्देशात॥ परत्वादिति॥ निरनुबंधकपरिभाषामनाश्रित्येदं॥ क्विबसंनिपातपरिभाषयापि उ॰ात्
तित्वं च।ासमुदायस्य प्रकृत्यासार्द्धमानन्तर्यसत्वेपि समुदायेकदेशस्यामोनुबद्धव्यधायको भवत्येव न वै
वं [redacted] या॥ ष्ट्यास्याटा वपिन स्यात॥ मितिवाच्यं॥ अनित्यत्वेन क्वचिन्नदनश्रवणतोपि प्रकृतेपि तद्व्यधेमानाभावात्
आघायांसदवसेतिनिर्देशो यादस्याटो सवद्व्यधे लिंगमिति दिक्॥ आयनुड्वाध्यत इति॥ विप्रतिषेधेपरमि ङ॰ ४
त्यस्य जातिपक्षे विध्यर्थत्वात्पुनः प्रसंगन्यायो भवति व्यक्तिपक्षे नियमार्थत्वात्सकृद्गतिन्यायइति॥ प्रकृते
त ३ चेष्टानुरोधाद्द्वित्रियामिति लिंगाचान्यपरत्वपक्ष आश्रीयत इति भावः॥ अग्रंनत्वादितिलक्षितोर्मुट्टत्यनेनैव मु
ट्ईप्रत्ययस्य चाविधानादिति भावः॥ अतिलक्ष्मीरिति गोस्त्रियोरित्यत्र स्याधिकारोक्तग्रहणान्न[redacted]वं॥ कुमारी राम
तिपद्यपि क्विबर्थं प्रातिपदिकस्योपसर्जनत्वाद्ध्रस्वत्वं प्राप्तं तथापि गोस्त्रियोरित्यत्र हि मो उपसर्जनग्रहणान्नह्र १३१
२ लौकिकोपसर्जनग्रहणं तत्रेत्येवं परः केयटग्रन्थस्तूपेन्द्यइतितद्धिते इको एषा इत्यत्र वक्ष्यामः॥२

स्वः। न चैवं कयङ्जंनेसोर्लोपो नस्यात्पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति वाच्यं। कौलुप्तं न स्था
निवदिति निषेधात्। न च तदा अयरोमानाभावः भाष्ये आचारक्विबन्तस्य वोदाहृतत्वादिति वाच्यं। केयूरानुरो ८२
धादिति व्याचष्टे। हलश्चाविति। अविश्नु इह समस्तत्वेपि ध्वोरित्येन तु श्नुभ्रुवोर्न विशेषणं तयोरुवर्णान्तत्वा
व्यभिचारादपि तु धातोरेवेति व्याचष्टे। इवर्णोवर्णान्तधातोरिति। श्नुप्रभृतीनां ध्वोरिति व्याख्या। ननु ह्रियतिर्दिदि
वतुः। अघ्नत तक्षज्पतुरित्यादावतिव्याप्तिः संभवति सामानाधिकरण्यपक्षे यवाधापत्तिः। डित्वे प्रत्याप्युत्तिरश्व।
अजादिप्रत्यये नध्वोर्विशेषणान्नाघादोषः इति चेदेवमपि दोषान्तरानुद्धार एव। ननु सामानाधिकरण्येपि डि
त्वं व्यर्थं। निर्दिश्यमानस्यादेशा इति न्यायेन सर्वादेशत्वनिवृत्तिसंभवादिति चेन्न। धातोरपि निर्दिश्यमानत्वा
त्। निन्यतुः उज्जुवतुरित्यादावनन्ते अतिव्याप्तेश्च। न च तत्र लोपो ध्वोरिति निर्वाहः। युयुवतुरित्यादौ दोषता
दवस्थ्यात्। न चाभ्यासस्यासवर्णे इत्यस्य नियमार्थत्वाद्धलादिःशेषाद्युत्तेन न दोषः। एवमप्युपर्णीवतीत्यादा
वतिव्याप्तेः। न च लोपेन निर्वाहः। दीर्घश्रवणानापत्तेः। अन्तरंगे लोपे कर्त्तव्ये बहिरंगस्योवङोसिद्धत्वाच्च। न च

हा२९१

सि॰र॰ख नाजानंतर्येइति निषेधश्च शंक्यः। अंतरकालप्रवृत्तावजानंतर्यविरहात्। तेन ङि त्वं व्यधमिति प्रसादकृदुक्तमया
१३२ स्तमित्यास्तीतावत्। अंगसंज्ञायाः कार्यकालत्वपक्षे प्रत्ययपदस्तुपस्थितावचीन्यनेन तद्विशेषणात्तदादिविधिरित्या
133 हाजादौ प्रत्यय इति। प्वोः किं। चकन्तुश्वकुः। अचीति किं। आप्नुपात। जुक्नूपात। आंतरत्नम्यादिति। स्थानत [illegible]
[illegible] दिविधि [illegible] इति भावः। एरनेकाचः। अचि श्नुधात्वितिसूत्रे द्वंद्वनिर्दिष्टमपि धातुग्रहणं स्वरितत्वप
त ५ लादिहानुवृत्तमावर्तते। संयोगसंगिस्य च विशेषणमित्याह। धात्ववयवेत्यादि। श्नुभ्रुवो [illegible] वर्णांतत्वा २५
संभवादिति भावः। अचि श्नुत्यनोऽचीत्यनुवर्तनद्य्वाशयेनाह। अजादौ प्रत्यय इति। किं। असंयोग
पूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्यादंगविशेषणं माभूत्। तेन यवक्रियौ यवक्रियइत्यादौ नातिप्रसंगः।
न च लुलुवतुरित्यादावुवर्णांतेतिप्रसंगवारणाय एवंतदिति वाच्यम्। ओः सुपीति नियमादिति भावः। अत्रेदम
वधेयम्। अनेकाचोऽसंयोगादित्येवास्त्वा प्वोरित्यनुवर्तते। तथा च धात्ववयवसंयोगान्यपूर्वो य एतदंतो [illegible] त्वा राम
घटितानुसंधेयः। उवर्णांतस्य चे [illegible] सर्वयोर्नेनुतरसूत्रस्य नियमार्थत्वाज्जुहुवतुर्लुलुवतुरित्यत्र नातिप्रसंग इति। १३३

ना स्पे २

इतिपरिति।अथ वादत्वादिति भावः।कुमार्यावि ति।ननु कमचः स्ववंताद्धि धीपमानत्वादंतर्वर्तिस्तयाप दत्वा
स्याकलं प्राप्नोति।अस्योपस्यस्य निवद्धावान्न दोष इति चेत्तमेवा श्रित्यस्यादिति चेन्नैवं।नः कय इति नियमान्नाना
तिरिक्ते पदत्वाभावात्।प्रधीरिति।प्रध्यायतीति विग्रहे ध्यापतेः संप्रसारणं चेति क्विपि संप्रसारणापूर्वत्वं हलइति दी
र्घत्वं।नदीकार्यत्वस्य नास्ति नित्यस्त्रीत्वाभावात्।उन्नीविति।नायं धात्ववयवसंयोग इति यणाभवा मेवेति भावः।स्व
रीति धातुनां गविशेषणाद्दुरिहरीति स्यादेो न यणा।न चेयङ्‌वङोर्विषय एवायं वाद इत्युक्ते तस्य यणः प्रसक्त्यो घित्याद
न्यत्राप्रसक्तिः।धातुग्रहणान्ननुइक्तौ बाध्यसामान्यचिंतायां मसिद्धे वेइत्यादेरपि बाधः स्यादिति भावः।यक्रियेति।
या क्रिया पक्कि पातपायुक्तेति विग्रहः।ननुपस्य क्रियेति न यथासति प्रयाणीय इत्यादौ हतम्न चइ निरात्वाना पत्तेः।धाती
रेव क्रियावाचकत्वेन तं प्रतिप्र सर्गत्वे पि अनीयरेनैप्रत्ययतयात्वात्।वृश्चिकशब्दस्येति।माघ्यकृता बुद्धिकृत
मयायमादायपक्षवमयायइत्यनेनैव सिद्धत्वाड्डीत्राधीनां भयहेतुरितिप्रत्याख्यानमतश्च स्वसंबंधमात्रविवक्षायामका
रक विशेषत्वान्नषष्ठ्येवेति भावः।स्त्वमनेप्याह।वृश्चिकसंबंधिनीति।अनरपदे नित्यं पूर्वपदांतगतस्य त्वयथेः।तत्र

स्याप ३

सि॰र॰ख कःशब्दस्यैवविशिष्टार्थलक्षकत्वादुक्तार्थत्वादप्रयोगएवलोपइतिभावः।नम्रस्तेत्रानेकाचोंगस्ययणिविधाना
१३४ त्राप्रिपूर्वकत्वान्निषेध स्यभ्रूशब्देन तदंतग्राह्यं।सुधियावितिासुष्ठुध्यायतःशोभनाधीर्यस्यावितिवाविग्रहः।नचा
134 त्यंतर्वर्त्तिविभक्त्यापदत्वात्पदस्येशाकल्यप्रसंगः।[redacted]उत्तरपदत्वेचापदादिविधावि तिप्रत्ययल योर२
क्षणाप्रतिषेधात्।अल्लोपयलोपावितिक्यजंताक्विपित्रतोलोपइत्यल्लोपःलोपोव्योरितियलोपः।तस्मिन्कर्त्तव्ये
स्थानिवद्भावनिषेधात्।नचपरत्वाद्वेरपृक्तलोपःशंक्यःलोपोव्योर्वलि।ततोवेःव्यंतयोर्व्योर्लुप्तिभुवनितनोऽध्वके
स्यविरित्येवंनिर्वृत्तमितियोगविभागेनयलोपस्यभाष्येसाधितत्वात्।कौलुघ्नमितिानपुंसकेभावेक्तःलोपइत्यर्थः।अ
नङ्‌शीत्वेइतिानच[redacted]स्थानिवद्भावःशंक्यः।सत्यग्रहणोनतदंतविनत्यत्वस्यवक्ष्यमा
णत्वात्।सुखाविति।क्यचिचेतीकारः।अक्नमिति।ल्वादिभ्यइतिनिष्ठानतस्य[redacted]
२।रव नत्वं।ं ममिति।ह्वापोमइतिमः।प्रस्तीममिति।प्रस्त्योन्यतरस्यामितिमः।असिद्धत्वादिति।एवंत्रासिद्धमित्यनेन राम
नाशुष्किपइति।शुष्कःकःइतिनिष्ठातस्यकः।पंतुशुष्कःशुष्कयइत्युदाहरंति।भाष्येक्षिनमितिचोपसंजक्रुःसाधितापप १३४
४ अनङि पदान्तेकर्तव्येतन्निषेधात्।सावपिपदंभवतीत्युक्तेः।सि त्वेतु४

कीरितिपचोवइतिकः। इतीदं नः। उदं तानाह। शंभुरिति। हरिवदिति। तद्वत्साध्यइत्यर्थः। तड्वत्क्रोष्टुः। क्रु
शश्राह्वाने रोदने च। अस्मात्सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यः तुन्निति तुन्नंत नः प्रथममा
त्ववदिति तृतीयोनाद्वृत्तिः। कार्यरूपनिमित्तार्थश्रात्तृसादात्म्यश्रात्रितः। व्यपदेशाश्चसंभेतानतिदे
शान्ध्रचत्रस्तेरत्यतिदेशस्तावत्सप्तविधः। तत्र घोपयथा गौनौरिति त्वगोः गावौ वित्यादौ रीत्कार्यं वृद्धिरतिदिश्य
ते प्राधान्यात्। द्वितीयोयथा वातंड्य हृदारिकादौ नडीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन पुंवाचकत्वातंड्य
शब्दरूपातिदेश इति भाष्यसिद्धांतः। तृतीयो यथा विकीर्षति चिकीर्षते इत्यत्र सनंतस्य पूर्ववत्सन इ
त्यनेन जित्वातिदेशे कर्त्रभिप्राये आत्मनेपदं सिध्यति यद्यपि कार्यातिदेशेनाप्येतत्सिद्धं नार्थं तथापि निमि
त्तप्रतिसंधानस्य लघ्वत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः। चतुर्थो यथा इति व्यपदेशः यथा गार्गी च गार्ग्यायणी च गार्ग्याः
इत्यत्र स्त्री पुंवच्चेत्यनेन गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीवाचकस्य हद्वोप्रनेत्येकशेषे सति स्त्र्यर्थस्य पुमर्थोऽतिदिश्यते।
तेन यञञोश्चेत्यस्त्रियामयत्र लुक्त्वे लुक् सिध्यति। पंचमो यथा कालेभ्यो भववदित्यनेन कालवाचि

सि॰र॰स्त
१३५
135

म्यस्तत्रभवदन्याधिकारेपठ्यास्वनन्तस्यापदेवतेत्यर्थेऽतिदिश्यतेनेनमासिकंपूर्वबेरायमित्यत्रयथाविहितंका ला
हृन्यग्राहषएरायइतिसिध्यति।कार्यातिदेशोहिप्रकृतिप्रत्ययादीनांसाकर्यप्रसंगःषष्ठोपथा।स्वबामंत्रितेप
रांगवत्सरेइत्यनेनद्ववत्पारासुभस्यतोऽन्यत्रसुभःशब्दस्यपरांगवत्वेसतिविशिष्टस्यषाष्टिकामंत्रिताघुदात्त
त्वंसिध्यति।सममोपथा।आद्यंतवदेकस्मिन्निमनेनकर्त्तव्यमित्यादौसावकाशप्रत्ययाद्युदात्तत्वफल
कस्यादित्वव्यपदेशस्यापगवादावतिदिश्यतेतथाऽभ्यामित्यत्रांतत्वव्यपदेशस्तुदाहरणा।दिगियंप्रकृ
तेचप्राधान्यात्तुन्नतस्यैकोऽषइतितदंतरूपमतिदिश्यते।अर्थवत्तआंतरतम्याभावान्नपक्षाद्यादेशःशंक्यः।
इमाशयेनाह।कोऽप्यशब्दस्येति।अतोऽडि।यत्तुनपरकरणांस्वरवमुख्यार्थमिति प्रसादकारेणोक्तं।तन्न।कृम्हइ
त्येतयोरस्तुकरणोतिव्याप्तेः।अप्रत्तनत्वानतुअपवत्स्वन्येवास्मत्तुदिष्टेमेपंस्थितिवचनानचाविरास्तव्याहत्तमेत
त्वोरुपादानं।अर्थवत्परिभाषयैवतन्निवृत्तेरितिचेन्न।अर्थवत्परिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनायतयोरुपादा राम
नात्।नानानिनस्माद्ग्रहणान्यर्थवत्तेनातिसिद्धमितिभावः।स्तुनातियदितिमेततवांतज्ञंतत्वाद्वादीर्घसिद्धेनस्यात्॥१३५

या२

दियहणांव्यर्थमित्याशंक्याह। नियमार्थमिति। औरादिकानामन्येषांसंज्ञाशब्दानांदीर्घोमाभूदित्येवमर्थ
मित्यर्थः। अव्युत्पत्तिपक्षेतुविध्यर्थमितिभावः। तेनेति। पितरौपितरः। भ्रातरौभ्रातरइत्यादौदीर्घोनेतिभावः
क्रोष्टेति। हल्ङ्यादिलोपात्परत्वान्नित्वात्त्वाच्चोपधादीर्घःसत्वसर्वसर्वनामस्थानेइत्येतद्बाधित्वापरत्वा
दृष्टत्वमित्येवन्यायः। कृतानङोप्येकदेशविकृतन्यायेनतृज्वत्त्वानपायात्। अन्यथागुरारपत्ववेपोः
कृतयोनस्यादितिभावः। विभाषातृतीया। यस्मिन्विधिरितितदादिविधिरित्याह। जादिष्विति। तृतीयेति
किं। क्रोष्टून्। अचिकिं। क्रोष्टुभ्यां। ननुतृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियांचविभाषातृतीयेतित्रिसूत्रीव्यर्थास्वतंत्रयोःभ्रग
लवचनयोःकिंतुइहंतयोःसुत्वादितिचेत्सत्यं। सर्वनामस्थानेअसंबुद्धावितंतस्यैवाह्त्रियामित्यंतस्यैवशस्तुका
रांतस्यैवतृतीयादिष्वजादिषुमहलादिषुउदंतस्यैवेतिनियमार्थेयंत्रिसूत्री। रात्सस्य। इहतका
रोपिप्रश्लिष्यतइतिहल्ङ्यादिसूत्रेभाष्यकृतोक्तंतत्सिद्धांतेनस्यनन्नाभिमतमितिनत्रैवध्वनितमिति
एवावधार्यासंयोगांतस्यलोपइत्येवसिद्धेनियमार्थमित्याशयेनाह। सस्यैवेति। नान्यस्येति। एतदेवा

यान्तस्यैव३ प्रयोगइ३

सि॰ र॰ स्त॰
१३६
136

स्यविधेयमितिभावः॥ सस्येव किं। ऊर्क्छ्रवर्वर्तोनुचरादेर्वेति विपरीतनियमशंकयः मनुवसोरितिसूत्रेव
स्वंतनकारस्यरूत्वविधानाल्लिंगात। परत्वादिति। नचनित्यत्वानुडुभविष्यतीतिवाच्यं। नृत्वत्र ज्ञापकत्वेतरंसं
न्निपातपरिभाषयानुडप्राप्त्यानस्यनित्यत्वाभावात्। यस्यचलक्षणान्तरेणानिमित्तं विहन्यतेननतदनित्य
मित्येननुनसार्वत्रिकमित्यतोमित्यत्र केपठः। नुमचिरेति। ननुरेणास्वविषयेसर्वबाध्यंतत्रबाध्यसान्याचिंना मा ४
श्रपरात्। तावह्स्तनितुरादीर्घोन्त्वानामपवादइतिएवंचोत्सर्गापवादयोरयुक्तोविप्रतिषेधइतिचेन्नहिंसाक्षि
हाचिरयहणंनतिसूचनसूत्रतिज्ञापकान्नुडूविष्यतीति। पञ्चहेति। न्नीपादावचिवृज्जभावाभावयह्ह्
न्यर्थः। इह्स्तुरेताः। हूहूरिति। गंधर्वविशेषवाची। हूहूकाविति। इकोपगाचीतिपरत्वा नत्वोः स्त्वयीन्यधातुत्वादि
तिभावः। प्रचात्वेवमतिचस्वादयइस्तुतो। तन्नाप्यविरुद्धमिंध्वनपन्नाह। अतिचमूशाहेविति। चमूंसेनाम
तिक्रांतइतिप्रादिसमासः। नदीकार्यमिति। प्रथमलिंगग्रहणांचेतिभावः। करभ्रुवाविति। करंभ्रवतेक्विप्। राम
चीत्यादिनाविधिर्दीर्घश्च। स्वभूरिति। स्वस्माद्भवतीत्यर्थेक्विप्। नर्षाभ्वश्चाभेके मंडूकवर्षाभ्रूशालूरवर्हद्ध ३६

ति ३

ट्ट १

राइत्यमरोक्तेः पुल्लिंगोयं। भिन्नलिंगानां न द्वंद्व इति तेन परिभाषणात्। ता मेकां पुनर्नवा यां स्त्री वर्षाभ्वर्दर्दुरे पुमा-
न्नित्युपाद्दवको शाश्वा नेनास्य [illegible] पुल्लिंगप्रकरणे उपन्यासो नानुपपन्न इति भावः। हभतीति। हभीश्र
य इति तौदादिकः। स्तुत्यादित्व इति। हुमागम ऊ प्रत्ययश्च निपात्यते। पघणुज्ज्वलदर्दनेनीं हद्दं हू इति पक्षि
द्वितीयमुध्यः पद्यनेन तथापि वृत्त्यंपन्नत्याठो [illegible] नुरोधादेव मुक्तमिति भावः। हम्भूमिति। भूशब्दस्यानर्थक
त्वाह्न्करेति नयणः। हन्त्रिति। श्रीयतीमतानुरोधेनेत्तं दमुक्तं। माधवस्तु हठशब्देउपपदे कू प्रत्ययो हठ
शब्दस्य हत्रादेशश्चा हृदूं भू हन्वादि हू इत्यादेशानिपात्यन इति वदति। हंभ्रमितित्रसर्पजानि निशेषइति के वि
त्वाहृन्करेति। इह नानपाठो मां तयाठोवेति द्वैतं। हद्दकारेत्यादि प्राचां पाठो भाष्यविरुद्धत्वाहृ पयाठः। करेतिह्र
स्वपाठः क्वाचित्कः दीर्घपाठोप्युत्स्वः। तत्र दीर्घपाठे हू स्वरूर्वस्यावङ् ह्रस्वपाठे दीर्घपूर्वस्योवङेवेति विवे
कः। स्वार्थिकइति। स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थस्तत्र भवः स्वार्थिकः। श्राध्यात्मादित्वोह्णन्। हारादित्वप्रवु
क्तेएजागमस्तु स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतिलिंगइति भाष्यप्रयोगात्र भवति। स्वयंभूवदिति। वर्षाभूवदिति

दे२   रापोब१

सि॰र॰स्व प्राचोक्तिकप्रामादिकीतिभावः। ह्रस्वदंतागाधातेतिह्रुधात्रधारैरायोः तच्चएकारवृत्तपदेशइतीशनिषेधाः अत्र नञ
१३७ दिक्षेत्रोहुवत्ना। ऋवर्णादितिवर्णैकदेशानां वर्णग्रहणे न ग्रहणे नुरषाभ्यामित्येव सिद्धं नत्वरेफात्परयोः अभक्त्या
137 राम३ व्यवधानात्कथं त्वमिति वाच्यं मादिषु णत्वनिषेधार्थं तत्र नेति ननमनशाह्वयोः पाठेनाऽभक्तिव्यवधा
नेऽहुधाडितिनियमप्रवृत्तेर्ज्ञापनात्। अत्र यह्रापह्रेह्रतयोः पाठेनैव ज्ञाप्यत इति भावः। धातृणामिति।
ऋकारोऽन्तरात्वाड्परोनात्। अत्रेदमवधेयं ऋ इति सवर्णे ऋ वेत्यादिवार्त्तिकद्वयं विधेयवर्णद्वयस्याज्ञ
रसमाम्नायेऽसिद्धपाठमभ्युपेत्य भाष्यकृता तुल्यास्यमिति सूत्रे प्रत्याख्यातमित्यकः सवर्णे दीर्घ
इत्यत्र निरूपितानत्वोचवर्णद्वयस्य दीर्घसंज्ञायाः सत्वान्नामीत्यनेन दीर्घ उः स्थाने जायमानः कदाचि
द्रेफद्वयगर्भः कदाचिदेकरेफो भवति। एवं च धातृणां धातॄणामिति रूपद्वयं भवतीति न च वाच्यमत्र वृद्धेति ऽ
ह्रस्वदेसात्यनुवर्तनाल्लोकेनापि विकल्प इति तत्र दस्वभयथेत्यपि सिद्धे एतत्सूत्रवैयर्थ्यात्तानचतत्वतिसत्व राम
तस्य ऋत्यनुवृत्ते नैतद्दार्थमिति वाच्यं दस्य विशेषणाद्दीर्घविकल्पदर्शनात्। अत एव धानाधातृणामुक्तस्य १३७

त२

ननुधातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्ययइत्युक्तत्तयाकथमित्त्वम्। अतएवगिरोगिरइत्यादौ नपान्दिकोलः। नचकिरश्चप
च्यच्च इत्यादिनिर्देशेनतत्सुवचम्। ऋतेत्वानुकरणेन सौत्रत्वेनवातदुपपत्तेः। मेवम्। मृजेर्वृद्धिरितिसूत्रेरजु
स्ट्ड्भ्यामितिभाष्यप्रयोगेणधातोः कार्य ... मित्यस्यानित्य ... त्वाभ्युपगमात्। अन्यथाऽसइवबोधिनस्यात्।

जर्जर

त्यत्रबह्वृचानांदीर्घपाठस्तैत्तिरीयाणांहस्वपाठश्चसंगच्छते। अतश्चात्रोभयथैत्येवानुवर्तनेइत्याह। नामि तेनसुरड्
वादीर्घइति। नृणामेकोगम्यः। विंना[redacted]स्वेनसांबतनृणामित्यादिलौकिकप्रयोगाइहानुकूलाइतिभा भ्यांपरिमृ
वः। नृतामितिं। इहाप्यनुकरणान्यारूपद्वयमवसेयम्। इत्यदंताः॥ वेकल्पिकेति। पक्षदेतेभ्यः परिमाणाइत्येत्रन्यदाय इभ्यामित्य
त्वकरणान्पदादीनि चेत्येकरोषाकरणाद्वृत्तिदेशस्ययाह्निकत्वमितिभावः। इत्यइति। ऋतइद्धातोरित्यने पिनानुप
नाकीरिति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायामनुकरणस्यार्थवत्त्वेनप्रातिपदिकत्वात्सुबुत्पत्तिःसो नम्। ओः
हल्ङ्यादिलोपेपुदन्वान्वरोरूपधायादीर्घइकइ निदीर्घः। नपरकरणादिति। एतेनोभयत्रापितकारःस्पष्टार्थ सुपीत्यादि
तिप्रसादकृदुक्तिर्निरस्तेतिभावः। इत्यदंताः॥ अनुकरणेअनडिति। ऋलृवर्णयोःसावर्ण्यादितिभावः। कमपितद
गम्लृनिति। ननुऋवर्णसवर्णदीर्घोज्ञायमानोलृद्वयगर्भोद्विमात्रोलृकारएवस्यात्तस्यस्थानेकथ नित्यत्वेलि
न्नेतिचेन्मैवं। एकलकारगर्भस्यविवृतप्रय नलृद्वयगर्भस्यपृष्टस्पृष्टप्रयत्नत्वेनचप्रयत्नभेदान्नयोःसावर्ण्या ङमितिदि
भावाद्दकारएवभवति। नामित्विन्ननत्रान्तरतमस्यबलव द्विवृतत्वप्रयत्नस्यलृकारस्यप्रयत्नतत्रान्त कृ। ६

त्ने २ त २

त्वा १

सि र ख रतम्यान्त्राप्तमन्हकारंबाधित्वा लद्वयणामोंद्विमात्रोदीर्घोभवत्येवगम्लृनामितितिगम्लागम्लृइति। एनत्ववलरासू
१३८ त्रेअरररत्र्परहल्पत्रहूर्वेणारोनप्रत्याहारः परेणावेतिप्रघट्टकस्थभाष्यविरुद्धाहस्मात्धुतथाहितत्रननतावत्परेणा
138 प्रत्याहारः कर्त्तर्थमित्यादौसत्यपिरपरत्वेरेणानिलोपेकृतफलाभावा नात्रनःसामर्थ्यात्पूर्वेणैवप्रत्याहारइत्यु
३४ क्तंभाष्येनचेदंगम्लागम्लेत्यादिलक्ष्यसमत्वेसंगच्छे नान्यकृत्वृत्तइच्छानेरितिधातुग्रहणमेवपूर्वेणप्रत्या
हारेज्ञापकमस्त्वक्षमान्हणामित्यत्रेत्वव्यावृत्तयेहितन्नाप्यद्दिचनामीति दीर्घेणाकृकारोरपरःस्यान्नेहिधातुग्र
हणमनर्थकंस्याद्दुकारस्यानंत्यत्वेनेत्वाप्रसंगादितिचेन्नाधातुग्रहणमुत्तरार्थमित्येवभाष्येराद्धांति
तत्वात्। तथाहिप्यथोपरेणप्रत्याहारेमाहणामित्यत्रेत्वंनभवतितथाचिकीर्षतिडिहीर्षतीत्यत्रापि
पिनप्राप्नोति। मामूदेवमुपधायाश्चेत्येवंभविष्यतीतिचेन्मान्हणामित्यत्रापिप्राप्नोतितस्मादुत्तरार्थंधा
तुग्रहणमितिनैतदुक्तार्थेलिंगंपतोणग्रहणस्यासामर्थ्यादेवपूर्वेणप्रत्याहारसिद्धांतयन्माष्यकारेणगम्ल गम्ल
म्लेत्यादेरसाधुतांस्पष्टयतीतिव्यक्तंस्वधियापनु धातुग्रहणमेवज्ञापकमाश्रणग्रहणस्यफलाकृतिरित्यादौ १३८

इति २

लपरत्नाफलमित्यापिवक्तुंशक्यत्वादित्येकस्मान्ङ इत्येतीतिश्लोकव्याख्याप्रघट्टकेकोस्क्रभगवंतनाइह
२ भागाष्य किंचित्त्रयोऽइतिन्यायेमानां [illegible] नुयहणासुत्तरार्थमित्येवंगीकुर्वीरोनभाष्यकृतालाकृतिरित्याहयः स्व
पुष्यापमारादेशयाद्यम्युपगतत्वात्। किंचैवंनिर्जरसिननिर्जरमादित्यादेरपिकृत्यादाछुदाहृतस्यास्वो
क्तासाधुत्वानापत्तिः। भाष्यविरोधस्तुवाकिंचित्करइतियत्किंचिदेतत्तस्माल्लृकारस्यस्थानेपरादेशोना ८४
स्यनभिधानादितिदिक्॥ ऋल्लृदंताः॥ लृकारस्यदीर्घाभावात्तदंतानोक्ताः॥ सेरिति॥ इनासहवर्त्तनद्वंद्वोऽतित्वि
महेतेनसहेतितुल्ययोगइतिबहुव्रीहिः। वोपसर्जनस्येतिसमासः। अव्ययसंज्ञायाश्चान्वर्थत्वादुपसर्जनेऽभ
वादेकादेशस्यपूर्वांतत्वेनाव्ययत्वंनाशंक्यानतुसहइइइतिहितेऽन्तरंगत्वादुणोकृतेसहेशाह्नस्यसमावे
सङ्क्त्यदंतमेवस्यादुत्तरपदपरत्वाभावाद्धासादेशएवनस्यादितिचेन्नानेंदूस्यपरस्येत्यत्रोत्तरपदेहृद्विप्रतिषे
धेनपूर्वोत्तरपदयोःप्रथमंकार्यंभवतिततएकादेशइतिज्ञापनात्।स्यपदइति॥ नन्वत्रैङःपदांतादतीतिपूर्वसवर्णे
राभावान्नचोत्तरपदत्वेइतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेङःपदांतत्वमितिवाच्यम्।एकादेशस्यपूर्वांतत्वेनग्रहणोपदां

न१

नत्वानपापात्सर्वस्यपदत्वेकर्त्तव्येप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावादितिचेत्सत्यंस्वादिष्विसर्वनामस्थानेइत्य
त्रयोगविभागेनेष्टसाधकत्वोनरपदत्वेचापदादिविधावित्यस्यभाष्येप्रत्याख्यातत्वान्नदोषः।तथाहिस्वा
दिषुपूर्वंपदसंज्ञंभवति।ततःअसर्वनामस्थानेयचि।तत्रनञ्क्रियपासंबध्यस्तथाचयजादौसर्वनामस्था
नेपरतःपूर्वंपदसंज्ञंनभवतीत्यर्थः।ततश्चानेनसुप्तिङंतमितिस्वादिष्वितिचद्विविधापिपदसंज्ञापवादनिषि
ध्यतेतथाचसर्वांतत्वप्रयुक्तापिसंकोचमानाभावात्।अंतवद्भावेनसुप्तिङंतमितिपदत्वस्यैवातिदेशाच्चोत्तेरि
त्यन्येयेनैनिवकुंवीक्ष्ये।इत्यपदान्ताद्गोतोणित्।इतो।सर्वनामस्थानइत्यतःसप्तम्यंतमनुवर्तमानंप्रथमया
विपरिणम्यतेणिदित्येनतसामानाधिकरण्यादित्याह।सर्वनामस्थानमितिकार्यातिदेशोयमित्याह।णित्कार्यमि
त्यादितिणितःकार्यासंभवात्तत्तिप्रत्कार्यंनत्करोतीत्यर्थः।विचगुरित्यत्रैकदेशविकृतन्यायेनणित्वेनविहितवृद्धि
घाश्रयणात्।हृः।शर्वत्वान्नमित्वात्वस्वरेमुस्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्चओतोनामासाहचर्यादिति।गोशब्दात्परस्यस्वक्षित्र राम॰
स्यशसोऽसंभवादितिभावः।बद्धत्यार्थत्वाभावात्।शब्दादेर्बद्धत्यार्थाछस्कारकादितिनद्धितःशसनसंभवति। १३९

नापि संख्यैकवचनाद्वीप्सायामिति शस्तत्रैकवचनशब्देन परिमाणावाचका माषादय एवैकवचनो
नाग्रह्यं न इति वृत्तिरुक्तेः । पद्य पि वक्तृत्वसंख्याविशिष्टार्थवाचकत्वमात्रेणाशस्संभवति कुंडशो ददा
तीति यथा तथापि परस्परसाहचर्यमत्राभिमतं । वास्तुपत्निनः स्वनधिकाराद्विहितविशेषणावाश्रयणीयं ।
अश्विनवमिति त्रिजञ्चयने । लडो मिपस्तस्थस्थमिपामित्यनेनामादेशः । स्वादिभ्यः श्नुः अडागमः । सार्वधातुकार्धधा
तुकयोरिति गुणः क्रतेः चिनो अमिति स्थिते आत्वं न किं त्ववादेश एवेत्यर्थः । ओतो णिदिति । नेदं भष
पूर्ववचनं किंतु गोतो णिदित्यत्र ओदन्तोपलक्षणार्थं न तपरकरणं न संगृहीतं । एवं च ओतो णिदित्येव पाठ्यं ।
। अत्र मानं तु ओतो म्शसिति सूत्रे गामित्यत्र परत्वादात्वं बाधित्वा वृद्धिः स्यादित्याशंक्य निरवकाशत्वेनात्व
मेव भवतीति भाष्योक्तिरेवेति भावः । राधो रिति । घोशब्दस्य द्योत्वाद्वृद्धौ हिरुदाहृतः । स्मृतो रिति । अत्र
केचित् । गोतो णिदिति गोघोभ्यामेव प्रवर्त्तते । सूत्रे गोशब्दग्रहणात्तत्साहचर्यादोणादिकघोशब्दस्यैव ग्रहणौ
चित्यात् । ओतो म्शसिति सूत्रे यावता चेदानीं घोरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यत इति भाष्यस्वरसाच्चानत्वश्च स्मृतोः स्मृ

सि॰ र॰ ऊ नवौस्मयजेव इत्येवंरूपंन्यां मित्याद्यूःतन्निंत्यांत्र नवकाशमात्वंहृद्विं वाधिष्यत इत्यनेन यावता
१४० चेन्याद्युक्तं तर भाष्ये तास हविरोधात्तात्र अन्यथास्मनां स्मरतोः पश्येत्यत्रैवात्वं कृतार्थमिति गामित्यवनि
140 रवकाशात्वोक्तिरसंबद्धैव स्यात्तत्र अत एव साहश्यादौ गाद्विकोघोशष्टएव गृह्यत इति निरस्तं स्यादेत
त्। स्मरतो इत्या घोकारांत सद्भावे प्रमाणमेव नास्ति अत्र नाभिधानात्तथाहि ओतो मिति सूत्रेऽचिनवमि
न्यतिप्रसंगमाशंक्य आगोनद्य इति सूत्रं कैरिष्यत इत्युक्ते घोसुप संख्यानं कर्तव्यमित्युक्तं भाष्ये तत्र स्मरतो इत्यत्र
हि सत्वेऽसंगतं स्यात्तस्मादात्वमपि गोघोविषयकमेवेत्यात्वानवकाशत्वोक्तिर्नानुपपन्नेति चेत्तत्र न हि स्मरता
मित्यादावात्वांगीकारे स्मरतोरित्यत्र रीत्वानंगीकारे च किं बीजमिति चिंत्यं रीत्वात्वयोः समानविषयक
त्वात्। न चैवमपि स्मरतोरित्यादिमूलमसंगतमेवोक्तभाष्यानुसारेण रीत्वात्वयोर्गोघोमात्रविषयकत्वस्य
निर्णीयादिति वाच्यं सूत्रे च भिद्यते यथान्यासमेवास्त्विति वदतास्तु बधिकारमाश्रित्य गोग्रहणं प्रत्याख्या राम
त्वाय यथाश्रुतमोतोऽम्शसोरिति सूत्रमंगीकुर्वाणेन भाष्यकृता सिद्धांते स्मरतामित्यादेरंगीकृतप्रायत्वे १४०

नह्यद्वेरप्योदंतमात्रविषयकत्वस्यावरूपांगीर्यित्वान्नात्। अन्यथानिरवकाशमान्वमित्यनुपपन्नं स्यात्। न चैवं ग
मेडौरित्यनुपपन्नमितिवाच्यं। म्नानुदिम्यां डौरितिवदोदंतत्वमेवस्यादिति भ्रमव्यावृत्तये हृद्युकरणात्। गोप
यसोर्यदित्यादिलिंगाश्रयणोनुपपत्तिप्रतिपत्तिगौरवस्यात्। एवं च सिद्धांतग्रंथानुसारिणा पूर्वपक्षेपि गोग्रहणाघोरु
संख्यानमित्यत्रघोग्रहणमोदंतमात्रोपलक्षणत्वेन योज्यं। नहि पूर्वपक्षग्रंथानुरोधेन सिद्धांतग्रंथा योज्य
इति प्युक्तं विवेकिनामत एव हलङ्आदिसूत्रे सिद्धांतग्रंथानुरोधेन तिस्योर्ग्रहणं कर्तव्यमेवेत्युक्तमस्माभिरिति श्व ५
संक्षेपः॥ इत्योदंताः॥ रायो हलि। अयं रैविभवाश्च पीति त्वमरात् सुस्त्व। सरापामूपसास्जोतिपूर्ययोगाञ्च। रापिभ्यां
सइतिभाष्यात् तत्र क्यङंतरैशब्दविषयकं न तु केवलरैशब्दविषयकमिति नां नोपीत्यत्र केयटः। केवलोपि ह्या
हस एवेति पक्षांतरमपि स एवाह॥ इत्यैदंताः॥ ग्लौरिति ग्लौर्मृगांकः कलानिधिरित्यमरः। एवं विश्वमव
तीति ड्वरत्वरेत्यूठि एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धौ विश्वौः पिश्वा वो विश्वाव इत्यादि सिद्धिः॥ ॥इति वैयाकरणसि
द्धांतरत्नाकरे ऐदंताः पुल्लिंगाः॥ ॥रमेति। रमत इति रमा यचाप्। चाप्। अदंतत्वादाप्। आगामिपदिकाद्नन्याप्

सि॰ र॰ मु॰ १४१ कारादेकादेशस्य पूर्वांतत्वेन प्रातिपदिकत्वाल्लिंगविशिष्टपरिभाषया वास्त्वादयः। नत्वपॅमैकवचनस्य सो
हल्ङ्यादिलोपः। औङ आपः। अपृडापृचापामावृहणेन ग्रहणं। आपइति पंचम्यंतेनांगस्येत्येतदधिकृतं
१४१ विशेष्यमाणं पंचम्यंतं संपद्यते विशेषणतो न च तदंतविधिः। स्याशयेन व्याधष्टः। आवंतादंगादिति। शीस्या
दिति। जसः शीत्यतोऽनुवर्तते। नन्वौङिति ङिदुपात्तो नन्वासौ क्वचिदुपदिष्ट इत्याशंक्याह। औङित्यौका
२५ रेति। प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोः। विभक्तेः संज्ञेति प्राचामाचार्याणामिति शेषः। अतएव ङित्कार्यमप्यौङ
परतो नाशंक्यं। न हि पूर्वाचार्यकृतानुबंधे नेह शास्त्रे कार्यं भवतीय यद्वा आरान घाः पाडापद्वन्यादौ घेङिती
त्यतो ङितीत्यनुवर्तते न तु ङीतीति कर्मधारयात्संपत्तमी तत्र स्तु पिच्चेत्यतोऽनुवृत्तस्य पतस्तु पीत्यस्याविशेषणं
तेन यस्मिन्विधिरिति तदादिविधौ सति ङित्संज्ञकङकारादौ सुपीत्यर्थः संपन्न इति न कश्चिद्दोषः। संबुद्धौ च।
आङि चापः इत्यत आपइत्यनुवर्तते बहुवचने झल्येदित्यत एदिति च तदाह। आप एकारे इति। एङ्ह्रस्वादिति राम
।परत्वाद्विशेषविहितत्वाच्चैत्वे कृते स्थानिवद्भावादाबपि आकाररूपस्याभावात् हल्ङ्यादिलोपाप्रसक्तौ १४१

वेनङ्कृयन्पासइतिभावः।नत्वाम्भापइतितस्माद्धसोनःपुंसीत्यनेनप्राप्तस्येतिशेषः।पाङापः।इहयङित्येवक्त
वचं।नचानोगुणाइतिपररूपंशंक्यं।अकारोच्चारणसामर्थ्यात्।तथाप्युच्चारणार्थत्वशंकावारणायस्पष्टार्थं
सूत्रकृतायाङ्क्तः।वृद्धिरेचीति।प्राचात्वाट्श्वेत्फपन्यसंतत्वे।याट्स्याटोष्टकारस्यसमुदायार्थत्वेनात्राटोस
त्वात्।सर्वनाम्नःस्याट्ह्र।इहापिस्याङित्येववक्तव्यं।आवंतस्यसर्वनाम्नएकादेशस्यपूर्वांतत्वेनग्रहणा
त्।ह्रस्वत्वंचापएवविधीयतेनस्याटःफलाभावात्।नचतत्सामर्थ्यात्साधिर्मास्त्वितिवाच्यं।अबाधनेचाप
त्तौबाधायोगात्।नापिङितः।आगमायेत्वपाऽवयवपर्यंतत्वेनष्ठानपर्यंतत्वाभावात्।नुचापइत्यस्याप्य
पर्यंतत्वात्कथंह्रस्वइतिवाच्यं।पूर्वसूत्रेपिचभ्यंतमपिऽन्नरस्त्रेशब्दाधिकारात्पर्यंतंसंपद्यतेततश्चसर्वना
म्नःपरस्यङितःस्याड्भवत्याप्श्चह्रस्वइत्यर्थः।मूलेतुस्पष्टप्रतिपत्तयेफलितार्थमादायापइतिकृत्वाव्याख्यातमा
वंतादित्यादि।तस्मादापएवह्रस्वत्वंविधीयतइत्याशयेनाह।आपश्चेति।यद्वा।चकारेणङिचापइत्यतःपर्यंत
मेवानुवर्तनमनुकृष्यतइति।अत्रनव्याः।आमिसर्वनाम्नःसुट्।याटोह्रस्वश्चेतिसूत्रपितुंपुल्केनचेवंपाठएवह्रस्वा

प३

सि॰रु॰स्तु
१४२
142

त्वे ३ न्नी १

[redacted] पत्तिः॥ दीर्घोच्चारसामर्थ्यान्न। एवं चैकं सर्वनामग्रहणं न कर्त्तव्यमित्याहुर्भ्रान्त॥ यामयनीति या॥ इत्यत्रा
मियायामित्यत्रातिव्याप्तेः॥ नचागमस्यैव ग्रहणं न्याय्यं॥ अर्थवतो ग्रहणे हि सो वग्रहीतुमुचितत्वात्॥ प्रतिपदोक्तत्वा
पायेह्नपाद्यापकोपष्टध्वं नार्थवत्परिभाषापा कलवती त्वाभ॥ किंचग्रामीत्यस्य प्रकरणान्ङेराम्येव स्तुदूस्यान्न
तुङेः प्रभृतिषु॥ अन्यथा त्रेस्त्रयः इत्यादावामीत्यस्यानुवृत्तिर्नस्यात्॥ पाहुः स्थानिकृत्स्न त्वस्य हृच्चभावसंयोग ६४
त्वेन साफल्याद्दीर्घोच्चारसामर्थ्याभावाच्चायदपिपदूपत्ते कृत्स्नस्यकृत्स्नविधानेफलाभावइत्युक्तं तदयुक्तेन
निरस्तं॥ तस्मात्प्रकाशोक्तरीत्या सर्वनाम्नोऽस्तु ङे इत्येव सूत्र वृचं तत्र ङित्वादंत्यादेशे सिद्धं सर्वस्येत्यादि नचै
वमस्तुष्वेइत्यादि न सिध्येदिति नव्योक्तं युक्तं॥ अ॰ सेः सकारस्येत्यत्र सपत्तौ ष्ठेमेनता ह ङ इत्यासांगी कारात्व
तस्मात्सर्वनाम्नोऽस्याङित्येव स्तु वचं ङिति पत्ततो ङित्वेत्यंतादेशो सिद्धं सर्वस्यादित्यादि न चैवं ङितोपाहुप्रसंगः॥ प
रत्वान्नित्यत्वाच्चास्यङिकृते आङ्रूपस्यापाभावेनतदप्रसंगात्॥ याडापइत्यत्रा आवितिप्रश्लेषस्यैतु पद मेवव चस्ताम
मारात्वात्ताए वं च कृत्स्नस्यैवेति स्तुङ्जमिति॥ विभाषा॥ नबहुव्रीहा वित्यलौकिके प्रक्रियावाक्ये नित्यनिषेधे प्राप्ते वैकल्पि १४२

स्प १

कस्सर्वनामत्वविध्यर्थमिदं॥ नव्यास्तु गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयमित्याहुः। द्विग्रहणं किं। [redacted] सूत्रस्यास्य विष
यविभागो यथा स्यात् समासग्रहणं मुख्यबहुव्रीहियहणार्थं तेन दक्षिणादक्षिणस्यै देहीत्यत्राबाधेचेति द्वि
र्वचने बहुव्रीहिवद्भावेनातिदेशिकबहुव्रीहिमादाय न सर्वनामत्वनिषेधः। न बहुव्रीहावित्ययमपि निषेध
स्तत्र न भवति। पुनर्बहुव्रीहिग्रहणान्यपात्तरेत्यादौ। अनेकमन्यपदार्थे इति बहुव्रीहिः। उत्तरसूत्रीये इति। दा४
सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति भाष्यकारेष्यामात्रग्रहणसामर्थ्यात्संज्ञान्यसर्वनामतोपि पुंवद्भावः। विभाषादिक्ती
यावार्त्तिकं दृष्टुा सूत्रकृतोपहतैः याज्ञिकस्याद्विधानार्थं सूत्रं। निष्कर्षं तु व्यर्थमित्याह। त्यकं शकमिति श्र
वार्थाहे श्वं वेत्यादयस्त्वयोपि मान्यवाचकाः। हे श्वं वेति। ह्रस्वत्वे कृते तु पुनः संबुद्धौ चेत्येत्वं न। हल्ङ्याभ्यो वृ४
दि २ दीर्घादिति पौर्वगविभक्त्यायोर्ग्रहणोस्सर्वत्र दीर्घयोरेवग्रहणमिति साधितत्वादिति प्राचः। अत्र वार्त्ति
के हृदेन लोकस्यत्वं ङि संबुद्ध्योर्वेति वक्तव्यं। देवते भक्तिः देवतायां भक्तिः। हे देवता हे देव हे इति। एतच्च छं
दसमेवेति हृत्ति कृत्। भाष्यस्वरसोप्येवं लोकेपीत्यपरे। मातृणं मातृचपुत्रार्थमर्हतेइति वाच्या अर्हतेपु

सि॰ सु त्रापयामानासापेक्षत्वेप्यत एव निर्देशादर्थशब्देन समासः एवं च अर्हन्तं पुत्रममिधानुपोमान्यशब्दस्यन
१८२ ह्यनश्वेति कबपवादो मातजादेशसंबुद्धौ परतो भवति मात्रा पुत्रस्य श्लाघा त्वेघान्प इत्यर्थः गार्गिमाता
143 अस्य हे गार्गिमात अस्य चित्त्वादंतोदात्तत्वं बहुव्रीहावेवायमादेशः सामर्थ्यात्रोपितृष्वसं विज्ञानेनमा
त्राव्यपदेशः नत्र तु मैत्रेयीमातृकेति कबेवाडलकवतीनां ह्रस्वत्वप्रतिषेधो वाच्य इति वार्त्तिकार्थम
र्थं तोनुवदति असंयुक्ताय इति एतच्च हेत्वं बाडइत्यादिभाष्यकृदुदाहरणात्लब्धमिति भावः नेनहेश्वसेत्या
दौ न निषेधः छंदस्त्ववधेयं आंगत्वात्तदंतविधिनापरमां शब्दे ह्रस्वः प्राप्तोपि नात्र बाधिर्दरपदीति वचनेन वा६
बहुतरागमेवां बार्थानांयहणमंगीकृत्य डलकवतीनामित्यस्य भाष्यप्रत्याख्यानात् तान्त्रयदिशब्दह्रस्वसं
दिग्धे संदिग्धवचनमिति न्यायेन पोड्यः यदि वेदाः प्रमाणं स्युरितिवत् तेनाष्टदोषदुष्टविकल्पो मत
भेदेन नाशंकनीयः इति परमोवह्रयेत्वमेवभवतीति दिक् अतिखट्वइति ननु त्र्यसर्जनेहल्ङ्यादिलो राम
पस्य प्राप्तिर्नैवनास्ति सुतिसिप्रत्यययोः प्रकृ नेराह्वेपात् ननचस्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमो नास्तीति वाच्यं सत्री १८२

दृ५

प्रत्यये चानुपसर्जने नेत्यनेन ष्यङः संप्रसारणमित्यत्र पठिते नानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तदादिनियमनिषेधे
ष्यङुपसर्जने तदभावात्। तन्नस्त्राणि खट्वाद्यादौ हल्लोपप्राप्त्यभावादाकारप्रश्लेषोऽस्तु ध्वेवांन एव बहुश्रेय
सीरित्यत्र वरूपमिति केचिदाहुस्तदिह इति चेत्तन्न। हल्ड्याब्भ्य इत्यत्र दीर्घग्रहणे नोपसर्जने पिल्लोपप्रस
क्तेरीपसर्जनेऽतिखट्वे केप्यर्थे न हल्लोपनत्वान्न। अत एव बहुश्रेयसीरिति ह्रस्वे पित्वा बहुश्रेयसीत्येवं गीरू
तं तेनैव वाक्यं तल्लक्ष्य हल्ङ्याब्भ्यः परत्वमात्रे विवक्षिते नन्वनेन तन्तो विहितत्वमिति प्राङ्क्षिरूपितं तन्नस्त्राम
पयाप्याकारप्रश्लेषस्या वश्यकत्वादिति दिक्। स्यादेतत्। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति योगविभागे नेह शास्त्रे सर्वत्र
दीर्घयोरेव ङ्याबोर्ग्रहणादतिप्रसंगाभावात्प्रश्लेषोऽनर्थक इत्याशंक्याह। प्रत्याख्येयमिति। दीर्घग्रहणाद्धि स
तिगंगामात्मन इच्छति गंगीयति ततः क्विप् गंगीरित्यत्रातिप्रसंग इति भावः। न च स्वस्माद्विधेयस्थानिवद्भावः शं
क्यः। क्वौ लुप्तं नेति निषेधात्। नचास्य क्वचित्त्वात्त्वेन प्रकृतेन तदाश्रयणे मानाभावः। प्रथमालिंगग्रहणं चेत्यत्र कुमा
रीयतेः क्विपि कुमारीति भाष्योदाहरणमादाय कैयटेन क्यङन्तत्वेन क्विबन्तत्वेन च व्याख्यातत्वादिति भावः।

सिरु स्व नत्वा स्फस्तूत्रीत्यानत्रलो पद्धतिवा च्यांस्थानि वैस्त्रे आब्यहशोऽदी इति वार्त्तिकमात्रा विनियुक्षे षमाश्रित्य
१५५ मप्रत्याचह्ना तोनमाघ्यहकृनेवदी र्दुयहरास्यायिप्रत्यारव्यातन्वातान चैवमिति पाडापछन्य त्राकार प्रश्लेषे
पि अतिखद्वापेति नच प्रतिपद्मोक्त परिभाषयानि साट स्थानि बद्धावस्पनि विषयतापनेः स्वाश्रयेपति
पिचेल्लुत्यन्ने दीर्घाश्रयमित्यर्थः अवंतयदंगमिति आवृयहरामेवसाह्वा दंगस्पविशेषणं नन्वावंतमि
तिभावः बृभ्व असुः औ घ्नू छेदने अस्जयाकै स्वजवि सर्गामज्ञश्रुद्धो पजदेवस्ज्ञादो राज्यश्राज्यदीमी
त्रश्चराजि साहचर्या डुभ्राजिः फणादिकौरवृतोपस्फश्राज्यदी प्रावित्यन्यस्तस्यन षत्वं तेन नतस्यवि श्राकृविर्धा
स्यामित्यादौ कुत्वमेवे त्याक रङ्कारश कारौ वर्णौ नाभ्यांनंदन विधिरित्याह शांतपोश्चेति अनादेश
इति अलोंत्यस्येति वचनात् अलीति असनो अलीत्यतो अलीत्यनुवर्त्तते पदांते चेति पदस्येत्यनुवर्त्ततेस्को
संयोगाद्योरित्यतोंते इति चाछुस्य षत्वे प्रश्नाप्रष्टुमिति छ्वोः शूडित्यत्रक्ङितीत्यनुवृत्तौ शत्वापवादेः शांतत्वेन राम
षत्वा प्राप्तौ छयहशां येषांनुमतेनत्रक्ङितीतिनानुवर्त्तते पाठ्यषत्वं न वकयशांतत्वादेव सिद्धेः केचित्तिपरि १५५

पु२ शिष्टकाराद्यकाशसादौ वेति। भाष्यकृन्मोरेतत्स्त्राश्रितं। मांस्पचन्या उखायाया इत्युदाहरणात्। मूलकृतो
मांसस्यपचिवेड्घञोरित्यनेनाप्यपाक्षिद्धिं मन्मानेन दशिश्रिपत्वाङ्जनासेनाडुत्याबताः॥ नेति॥ त्र्याडो नाग स्त्रि
यामिति पुतिषेधादिति शेषः। ङिति हृस्वेश्च्वाइयङुवङ्स्थानयोर्निषेधप्राप्तेरुक्तस्वपोरप्राप्तेर्स्यारंभादप्रा
प्तविभाषेयं। तत्रइयङुवङ्स्थानौ नित्यस्त्रीगिरौ स्त्रीशब्दं मिश्राविति रायपिहृतोर्विशेषणानीत्याश त्री४
येनव्याचष्टे इयङुवङित्यादिना। उक्तविशेषणत्रयसंबद्धस्यैवप्रहृत्यस्यात्र इत्नेरिति भावः। हृस्वपोस्तु स्त्रि
यामित्येव विशेषणं न तु नित्यस्त्रीत्वमिति। अन्यथा इयङ्शनियभ्रूतीनामुभयलिंगानां पुटुमृदुप्रभृतीनां
सर्वलिंगानां लिंगांतरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति केयटमतेन दीत्याप्रसंगात्। यदीनंरविना स्त्रियं या
वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति हरदत्तमते व्याख्याभावापत्तेः। अम्बार्थ्या ग्रहणामिह न संबध्यत इत्या
शयेनाह। हृस्वश्चेत्युक्तौ वर्णौ स्त्रियामिति। वामीपतेोवस्तुतु हतिमाभिप्रेत्याह। वेति। हृस्वावियङुवङ्स्था
नौ वस्त्रीविधानावेव न दीसंज्ञौ भवत इति वाच्यं। शाकघेश्वतिशकघेब्राह्मि रायेकमा भूत। शकटघेश्रति

सि र स्त्र
१४५
145

शकटये ब्राह्मणाय। श्रियै अतिश्रियै ब्राह्मण्यै कमाम्स्त्रा। श्रियो अतिश्रियो ब्राह्मणाय स्त्रुवै अतिस्त्रुवै ब्रा
ह्मण्यै कमाम्स्तस्त्रुवे अतिस्त्रुवे ब्राह्मणाय। प्रथमलिंगग्रहणं चेमस्यापवादो याडेरौन्वेप्राप्तइति। परत्वा
दिति शेषः। इदुद्भ्यां। औदुत्त्वेरि तिसूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे। इदुद्भ्यामिति। इह ङेराम्नद्याम्नीभ्य इत्यत्र वर्ती
तइत्याह। नदीसंज्ञकाभ्यामिति। नचैवं ङेराम् इत्यनेनैवाम्सिद्धौ किं योगविभागेनेति वाच्यं। नदीत्वय
होर्ग्रहणे घेरित्यस्याप्राप्तावप्यौदित्यनेन परत्वाद्बाधप्रसंगादिति भावः। त्रिचतुरोः। अष्टन आ विभक्ताविव
त्यतो विभक्तावित्यनुवर्तते। नदाह विभक्ताविति। अचिरः। तिसृचतसृ इत्यनुवर्तते। तयो देशो विधी ईर यंरेफा
यमानेनां त्यस्यैव यर्पवत्सूति। ऋग्रहणं तेनानु तिसृचतसृ बाधको यं रो विधीयत इति शंकापाकरणार्थमित्याश
ये नाह। एतयोः ऋकारस्येति॥ अचीति। अजादौ विभक्तावित्यर्थः। गुणादीर्घोत्वानामिति। ति स्रस्तिष्ठंती
त्यत्र ऋतो ङि नि गुणा स्पति स्रः पश्येत्यत्र पूर्वसवर्णादीर्घस्य प्रियतिसृ आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋतउ राम
दिसुतस्य चायमपवाद इत्यर्थः। एतच्चोपलक्षणं प्रियतिस्रमित्य मिपूर्वत्वस्यापि रेणाबाधत्वात्। १४५

त्रा १

बाध्यसामान्यचिंतायां स्वविषये प्राप्तस्याविनिगमकाभावात्सर्वस्य बाध्यत्वात्सोऽन्यविशेषयत्नयोऽजी
ति व्यक्तिपदत्वबल्लभ्यानुरोधाद्धावस्थितत्वाद्धि इति भावः। मध्येपवादन्यायाश्रयरोहिदादौ तत्त्वयोरेवायं बाधक
ःस्यात्तनुपरस्य गुरुत्वस्येति नव्याः। येनु प्रसक्ते तौ तु गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेन तयोः परविप्रतिषेधेन बाधक
इति तन्नारस्य निरवकाशत्वपाद्विप्रतिषेधाप्रयोगात् न च टाद्विरवकाशः। यागागतार्थित्वात्। नुमचिरेति तुडि
तीनतिसृ च तसृ इति निषेधश्चापि तार्थानुवादपरमत्रस्यहत्याम्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। अक्षतत्वान्नपा रे
व विशेषणानत्वंगस्याक्षतत्वादव्याप्तिर्व्याप्तिप्रसंगाच्चेति भावः। नेहेति। प्रियत्रिरित्यत्र नातिव्याप्तिरिम
र्थः। अन्यथा त्रिशब्दस्य सुप्त्तितिर्वेषंगस्य स्त्रियां वर्तमानत्वाद्द्वादेशोऽनुवरिः। इति विग्रहे तिति। प्रियतिसत्य
त्रनाव्याप्तिः। अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वेपि त्रिशब्दस्य स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकत्वादादेशप्रवृत्तौ बाधकाभा
वादित्यर्थः। एतच्चाजहत्स्वार्थवृत्तिमभ्युपेत्योक्तं। जहत्स्वार्थपक्षे तु वर्तिपदानामनर्थकत्वेपि भूतपूर्वग
त्या स्त्रीपुंनपुंसकवृत्तित्वंबोध्यं। पूर्वपदार्थप्रधानोव्ययीभावइत्यादिप्रसिद्धेरपीत्यमेव निर्वाह्यत्वात् दिकु।

दिति १

शोऽभिपूर्वत्वं बाधत इति केचिद्व्याचक्षते। तच्चिन्त्यम्। अपवादविषये विप्रतिषेधायोगइत्युक्तत्वात्। आमि
त्रे स्त्रय इति चयादेशः। ५

सि॰ सु॰ प्रियतिसेति। प्रियाः तिस्रः यस्य सः अलौकिकप्रक्रियावाक्येऽन्तरङ्गान्यपीति परिभाषया तिस्रादेशः प्रवृत्तो सा
१५६ मासिके विभक्तौ लुकि प्रियत्रिशब्दात् नुनः स्त्रीत्वनोपदाङ्गाधिकारपरिभाषया न दन विधो निर्दिश्यमा
नत्रिशब्दस्य तिस्रादेशः। नत्रसाहृस्वेन नेन्यनडि उपधादीर्घे हल्ङ्यादिलोपेन लोपः। अजादिविभक्तौ तिस्रा
देशे प्रियतिस्रा विन्यायाः प्रियतिस्रमिति। बाध्यसामान्यचिन्तायां परत्वादमिपूर्वत्वं बाधित्वा आदेशस्य भवनी
भावे परत्वाद्दीर्घं बाधित्वा परत्वात्तिस्रादेशे ऋत इति प्रियतिस्रमिति भवति। अनित्यत्वादिति। इकोचि वि
भक्तावित्यत्र त्याज्यग्रहणं लिङ्गं। तथा हि। हलादिव्याहृतेऽज्यग्रहणं सुधावारिभ्यामित्यादौ नलोपेन इष्टसि
द्धेः। न च वयं चत्रपुम्भ्यां पंचत्रपुभिरित्यत्र नुमि सति इगन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यादिगन्तत्वाभावा
दिति वाच्यं। नुमः संघातभक्तत्वेनावयवपदस्येगन्तत्वानपायात्। अत एव वयं चत्रपुणापंचत्रपुणा इत्यादौ। राम
ऋपमारोपि नुमि सस्वरो भवति। न चैवमतिराभ्यामित्यत्र नुमाव्यवहितत्वाद्यत्रापि नस्यादिति वाच्यं। राम
नुमं बाधित्वा परत्वादात्वप्रवृत्तेः। न च प्रियतिसृभ्यामित्यादौ नुमाव्यवहितत्वात् तिस्रादेशो न स्यादिति वाच्यं। १५६

शादेशादिति। अत्र प्रियतिसखीत्रि प्रियतिसखीति भाष्यं मानम्।५

तुमः परत्वान्नित्यादेशाप्रवृत्तेः। न चोत्तरार्थत्वं तथा सति तत्रैव कुर्यात्। एवं हि स्वरितत्वं न प्रतिज्ञेयमिति लाघवं।
न च संबुद्धौ अन्वाहतेन येतत्र अन्यथा नङिः संबुद्ध्योरिति निषेधात्र कारः स्वरूपेणेति वाच्यं लुकालुप्तत्वेन
तत्प्रत्ययाभावात् किन्तु ध्वाहत्यर्थेनाङ्गत्वरोतेनानलुमते त्यस्यानित्यत्वेन त्वङ्ग्रहणसामर्थ्यं कं विस्तरस्तु भाष्येऽनु
व्यइतिदिक्। प्रियतिस्त्रिति। न चेदमानित्यत्वं संबुद्धिगुणसामान्यविषयकमिति भ्रमितव्यम्। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे
ति सूत्रे प्रियतिसृ इति भाष्योदाहरणासंगतेरिति भावः। अत्रेदं तत्त्वम्। अचि र ऋतः इत्यत्राचि रादेशे ऋदुपसं
त्यं६ ख्यानं गुणात् परत्वादिति वार्त्तिकं भाष्यकृतैव व्याख्यातम्। मध्ये यथा दृश्यायेन रादीर्घत्वयोरपवादत्वेन
सावकाशः। ऋतोऽन्यपमपि कर्तारावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घबाधनेनानि। तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्रोभयप्रसंगे य
रत्वाद्गुणप्राप्तेर्निरवकाशत्वे चोच्यमाने उभयोरपि विधेयान्तरस्पर्शकत्वेन न निरवकाशत्वादपवादविप्रति
षेधेन परत्वाद्गुणप्राप्तेः पूर्वविप्रतिषेधेन जसि रत्वमेवेति तात्पर्यं। तत्र जस्यपस्पर्शेनमिति ङस्यग्रहणाज्जसो
ऽन्यत्र ङि सर्वनामस्थानयोः प्रियतिसरावित्याद्येव भवति ननु रत्वमिति कान्यापनमनं अत एव त्रिचतुरो रिति

व१।

मि॰ १

सि॰र॰स्त स्त्रे च तत्सर्वाद्यदन्तनिपातनं कर्तव्यमिति तन्निर्देशः संगच्छत इति केचित् । तच्च न । अपरे तु ङसश्च ग्रहणात् ङि सर्वना
१४७ मस्थानोपलक्षणं तेनाच् अन्यतरस्यां दयोरिति सूत्रे प्रियपतिः प्रौ प्रियपति स इत्युदाहृतं भाष्यकृतेन्याचष्टे तन्न ।
147 इति मन्तद्धयं के प्य टेल्ह्वि नानिष्टं पक्षमन्तद्धये कृत्वा काक्यतार्थं ङसश्च ग्रहणं सर्वनामस्थानोपलक्षणं ननु ङेःत मा॰को॰ ३
याचनकश्चिद्विरोध इति । अत एव प्रकाशकृतापि पूर्वविप्रतिषेधेन रादेशो गुणं बाधत इत्याकूतः । न च्याकूए
तं यं थमनूय पूर्वविप्रतिषेधो निर्मूल इति दूषयाचकूः । तन्न । उक्तभाष्यवार्तिकादेरेव तत्र मूलत्वादित्यास्तां ता
वत् । द्वयत्वमिति । द्वित्रोरिति क्विप्रत्यये दाधुत्वे स्त्रीत्वविवक्षायां टापा न च सन्निपातपरिभाषाविरोधः शंक्यः । सा
स्पष्टैवेति लिंगेन टाब्विषये न दप्रवृत्तेर्ज्ञापनात् । तनन्त्रोडश्या माहुणः । इदं नास्समासाः । गो री ति । गोरा
दित्वात् ङीष् । अंतत्वात्तु लोपः । गौर्याविति । दीर्घाज्जसि चेति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधा घरणा बाणा निवर्त्तय ने
न२ शाङ्गुद्धति वा ग्रीवराशब्दाः इन्नजादिस्यश इन्नास्तु कारादन्तिन इति ङीषु न रङ इति पचादेरिटि ष्टियात्परनेटि वा राम
न ङीपूर्पुंलिंगविशिष्टायहेति । घर घटीग्रहणो न लिंगविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति भावः । सखी १४७

नि।सख्यशिश्वीतिभाषायामिति। ष्टापस्येतिचेतिलोपादेकादेशस्य पूर्वान्तत्वमपि न।शंक्यमिति भावः।लक्ष्मेर्मुट्‌चेति
घर ति ईप्रत्ययोऽस्य च मुडागमः।एवं तरीतंत्र्यादयः इति।अविलृस्तृतन्त्रिभ्य ई इति ईप्रत्ययः।स्त्रीति।स्त्यायतेऽस्यांशुक्र
शोणितेइतिस्त्री।स्त्यैष्ट्यै शब्दसंघातयोः।स्त्यायते ड्रट् इति ड्रट्‌ ङीप्‌ अन्त्यान्त्यलोपः।इ पड्‌ स्यादिति।इका
ए४ रान्तत्वात्स्त्रीशब्दस्य पडे वानुवर्त्तन इति भावः।गुणाभावेत्योदि।जसि चेति गुणाः।अडेनाऽस्त्रियामिति नादेशः।इ
स्वनघायोनुहृड्‌न्ये तैः कार्यै रतिः।स्त्रीशब्दस्य स्त्रियाः इत्यनेन न घाप्रइयङ्‌ बाध्यते नपुंसकलिंगे च नुमागमेने त्यर्थः।
बात्व६ नान्य त्रेनि।गुणानाभ्यां नुड्ङिः पूर्वानेकेऽपरत्वाद्बाधितत्वादितिभावः।नुमिति।इकोचिविभक्तावित्यनेनेतिशे
षः।एवं नावद्गुणानाभावेस्यात्रम्यप्रसंगात् नपुंसकविषयेरूपाणिपुत्कार्यप्रकृतेनोपयुक्तान्याह स्त्रियांम्विति।श्री
श्रि३ रिति।औनसेवायां।अयं त्येतामिति श्रीः।अअंतत्वान्नस्त्वदोषः।क्विब्वचिप्र पत स्तृ कर प्रुज्जुश्री गांदीर्घो
ऽसंप्रसारणांचेति क्विपूदीर्घश्चानेपड्‌ वड्‌।इपड्‌ वडोतिष्ठनोयपोक्ताविन्त्याधिकरणोल्युटू इपड्‌ वडोः स्त्रीना
विनिषष्ठीसमासः।एवं स्थिनेपक्लिनमाहस्थितिपंथाः रिनि हिश्री।नि न दीन्वस्यनिषिद्धत्वादं बाधेतिनद्वस्तः।श्रिया

सु४ ख्या३

सि॰र॰ख
१४८
148

ल१ न२

यिति। ङिति ह्रस्वश्चेति नदीविकल्पः। वामि आमिति पदच्छेदो न त्वमिति द्वितीयैकवचनेन नदीकार्याभावा
त्। यद्यपि निषेधप्रकरणपाठेनैव द्विकल्प एव न्याय्यस्तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव यद्य
वसन्नस्तथापि च लाघवाद्यमेवोचित इत्याशयेनाह। वा नदीसंज्ञौ स इति। ननु वामि ह्रस्वश्चेत्येवास्तु।
किं ङितीत्यनेन न मे वां श्रीणां रामित्यादौ नुटो प्रसंगात्। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। सा चानेनै
व ज्ञाप्यत इत्यपवृधे पाश्रीणामिति। नदीत्वपक्षे नुड् न तद्भावे इयङ् ङिति भावः। श्रियै इति। ङौ ङिति ह्र
स्वश्चेति नदीत्वविकल्पः। श्रियामित्यपि भवतीति भावः। अनेन तु ङेराम् न विकल्प्यते। न स्य नदीसंज्ञा
न्तरभाविन्यात्। प्रधीशब्दस्य त्विति। बहुव्रीहिरयं। पदान्तरं विनापीति यदन्तरसमभिव्याहाराभावेपि यः शब्दः रा४
स्त्रीत्वबोधकः स नित्यस्त्रीलिंग इत्यर्थः। ग्रामण्ये ब्राह्मण्ये इत्यादौ ग्रामनयनस्य पुंधर्मत्वेन लोकनिरू
ढत्वान्यपदान्तरं विना स्त्रीत्वाबोधकत्वान्नदीकार्याभावः। अत्र च मानमाथे ब्राह्मण्ये इति भाष्योदाहर राम
णमेव। अन्यथा ध्यायतीत्याधीरित्यस्य ध्यायतेः संप्रसारणं चेति निष्पन्नस्य क्रियाशब्दत्वेन लिंगान्तरान १४८

मिधायकत्वाभावान्नदीकार्यमस्यात्। अप्रधानस्य य्वामनपत्नवा धर्मत्वेन प्रसिध्यभावेन स्त्रीपुंससाधा
रणात्पदांतरसमभिव्याहाराभावे स्त्रीत्वबोधकत्वमात्रेणास्त्र्याख्यत्वांगीकारेणनदीकार्यमविरुद्धमिति।
एवं च घटं नयतीति घटनीर्जलनीरित्यादीनां हे घटनि हे जलनि इत्यादीनि लक्ष्मीवद्रूपाण्युन्नेयानि। केचित्तु
मनेत्विति। अत एवाध्येत्रा ह्येरायेऽप्रति भाष्यं चिंत्यमित्युक्तं। क्रियाशब्दत्वेन लिंगांतरानभिधायकत्वाभावात्
हत्विद्दरदन्नादिमतेऽतत्र भाष्यं सम्यगेवेति दिक्। एवं च हृप्रमितानन्नु बहुव्रीहौ हरुनेः प्रधीशब्दस्य लिंगांत
रानभिधायकत्वेपि वृत्तेः पूर्वं धीशब्दस्य तदभावान्नित्यस्त्रीत्वान्नायमलिंगग्रहणं चेत्यनेन लक्ष्मीवत्रू
पमानन्न भवतीति चेत्। न। लौकिके प्रयोगे यस्य वृत्तेः पूर्वं नदीसंज्ञा दृष्टा तस्यायुसर्जनत्वेपि नदीत्वमतिदिश्य
ते। धीशब्दस्य तु द्वयपङ्कतः कुत्वेन नदीत्वनिषेधाद्युक्तावव्यतिदेशाप्रयोगात्। न दीत्रि कारीत्या बहुव्रीहौ दी
मा भावेपि कर्मधारयपक्षे ङिद्वचनेषु धियै धियै वाबामे रायेऽप्रति नदीत्वविकल्पस्य लोके दृष्टत्वात्प्रध्यै ब्राह्मणै
इत्यत्रातिदेशेन विकल्पः कुतो न भवतीति न वालौकिकप्रयोगाभावात्तरंगानपीत्यनेन ङितां तु भावित्वेन
को १

सि॰२॰स्तु विकल्पाप्रवृत्तेर्ह्रस्वस्तत्र मपि तदतिदेशोऽनुपपन्न इति वाच्यं नङ्बहुव्रीहिपक्षेऽपवादस्य परत्वाभावेऽपि प
१४९ ड्स्थानत्वाभावान्नित्यनदीत्वस्य निबोधकत्वेन तदतिदेशस्य ड्वीरत्वान्नस्मोत्स्वेव ड्रूपमित्यर्थपर्यंति चेत्सत्यं त्रमि २
149 ह्रस्वैः पूर्वं यत्र लौकिकालौकिकसाधारण्येन नदीत्वप्रतिबंधः तत्र ह्रस्वस्यापि तत्रैव नातिदेश इति मूलकृताम
भिप्राय इति दिक् प्रकृष्टा धीरिति नीति गतिसमासोऽयं नएव नस्य नित्यत्वादस्वपदविग्रहो दर्शितः लक्ष्मीवदि
ति ननु नेयङुवङिति प्रतिषेधात्कथं लक्ष्मीवदिति चेदाम्नोड्याः यपयोरिह्नोरियङुवङौ निषिध्येते तत्रैव
वाप्प्रतिषेधोऽयं त्वपवादेन बाध्यते तेन तत्र निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणमिति प्रध्यं वर्षाभ्वे इत्यादौ नदी
त्वं इति तदापातरमणीयं हे श्रीः हे धीरित्यादौ निषेधाप्रसंगात् यत्र ह्यपवादेन बाधेन निषेधस्तत्र किमु वक्त
उ॰२ व्यं हलादौ विषये नङोः प्राग्नेरेवाभावे सुतरां निषेधाप्रसंग इति चेत् उच्यते इयङुवङ्प्रसंगे हि यञ्जादिप्र
येनु प्रकृतिराश्रीयते तथा च यस्मिन्नजादौ प्रत्यये परतो या प्रकृतिस्तस्मिन्प्रत्यये परतस्तत्प्रकृतिर्यदि राम
नयोर्यपोरिह्नोरियङुवङ्स्थान्यं च भावस्तयोरिह नौ नदीसंज्ञानेति वाक्यार्थः एवं वा हि ह्याजादिप्रत्यय १४९

स्यपड्ड् वडोप्रत्येव निमित्तत्वं ननु [redacted] निषेधं प्रतीति हे श्रीरित्यादौ न किंचिद्बाधकं पयोदृश्यापस्या
भिप्रायेणाप्रवृत्तेः प्रत्ययस्य चास्येयउक्तः यद्दानरेत्वधिका[redacted]रप्राप्तांगस्येत्यनेनैव ह्रस्वसिद्धिप
त्यास्त्वांनावतः । सुधीः श्रीवदिति । [redacted] । न म्र्स्त्वधियोरिति यास्मिषेधादियंङः स्थानत्वेन ङितिह्रस्व डुव ३
श्चेति वैकल्पिकनदीकार्यं भवतीत्यर्थः । श्रीवदेवेति । मतद्धयेपीत्यर्थः ॥ ईदंताः समाप्ताः । कथंतर्हीति उचङ्ग्र
डु ५ नत्वेन नदीत्वाभावात् स्वः कथमित्याक्षेपः । बहवइति । केचित्तु सामान्येन नपुंसकत्वमाश्रित्य समादधुः ।
ऊदंताः ॥ नषट् । स्त्रियाः पडक्तं तन्न भवतीत्येतत्सूकरणात् प्राप्तस्य प्रतिषेधविज्ञानात् न तु रोडीत्य वहितस्या
टा ४ पनिषिध्यत इत्याशयेनाह डीप् योनस्त इति उक्तस्वस्त्राहौ तिस्रश्चतस्र आर्यहरां व्यर्थौ । न तिसृचतसृ । इति
रश्च न इति लिंगेनेवडीबभावसिद्धः । स्वसेति । सर्वं वसेर्ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः ॥ ऋदंताः ॥ राः पुंवदिति । रा । त्यपनुराः
ह्वाल्पेकं निष्ठीरस्त्राम्युक्तेः स्त्रीलिंगोप्ययमस्तीति भावः ॥ इत्येदंताः ॥ नौरिति । स्त्रियां नौस्तरणीतरिरित्यमरो
ड २ क्तेः स्त्रीत्वसिद्धिः ॥ ॥ इति श्रीवैयाकरणसिद्धान्तरत्नाकरे ऽजंताः स्त्रीलिंगाः ॥ ॥ अथातो मस्त्वमोरितिस्त्र

स्त्रि ३

सि॰र॰स्व मोऽस्मादिविधिर्लुग्बाधनार्थः। अस्यादिति। मत्पादेशो न कृतः। आदेः परस्येत्यमोऽकारस्यमादेशे संयोगान्तस्य
१५० लोपोऽमल इति पक्षे मद्यमवराप्रसंगात्। किं चाहानमित्यत्र स्तुपि चेति दीर्घप्रसंगः। न व्याम स्मदृत्येवा
देशः कर्त्तव्यः सन्निपातपरिभाषया दीर्घो न भवति। न च स्तुपि चेति दीर्घे कर्त्तव्ये सान प्रवर्त्तत इति वाच्यं रुधा
दिभ्यः अमस्मान्न लोप इति सूत्रयोस्तत्र हन्ते भाष्यकृता ध्वनितत्वात् कैय्यटेन व्याख्यातत्वाच्च ब्रह्म्यामवहते तत्र।
नामीति सूत्रे स्तुपि चेति कर्त्तव्ये सा न प्रवर्त्तत एवेति निरूपितत्वात्। यत्तु मादेशेऽतिजरसमिति न स्याद्द्वितीया
ङः। अत एव प्रथमैकवचनेऽमादेशापक्षेऽपि सन्निपातपरिभाषयाऽतिजरमित्यस्यैव न्याय्यत्वात्। द्वितीयैक
वचने तु अतोऽमिति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते संनिपातपरिभाषया तु कोऽप्रवृत्तावतिजरसमि
त्यस्यानिर्बाधत्वात्। अत एवानइति नपरकरणानुस्पष्टार्थमत्रेति। एङ्ह्रस्वादिति सूत्रे हल्ग्रहणादित्सूत्रात् हल्
ग्रहणमनुवर्त्तते। अन्यथा हे ज्ञान अम इति स्थिते आदेः परस्येत्यकारलोपे स्तुपि चेति दीर्घे हे ज्ञानामिति राम
स्यात्। न च स्थानिवद्भावः शक्यः। अपरनिमित्तत्वादिति भावः। एतेन स्तुपि चेति दीर्घे कर्त्तव्ये संनिपातपरि १५०

माषाप्रवर्त्तनत एवेतिनव्योक्तिर्निरस्ताउक्तार्थस्यभाष्यात्‌ कृत्वात्‌ायस्येतिवानेदंपकारस्यग्रहणं।सर्पतिष्यागस्य
मन्त्यानांपउपधायाइत्युत्तरसूत्रेपुनर्यग्रहणाल्लिंगात्‌ त्र्यपिनुइस्त्वत्र्यस्त्वपमितिसमाहारद्वंद्वस्तदाहइवर्णाव
[redacted]गोपोरिति।भस्येतिकिं।गर्गीरूप्यः।गर्गिमयः।त्र्यौडः।रूपामितिविभक्त्यपेक्षयास्त्रीलिंगनिर्देशः।डस्यसौप्रि।न्ज
न४ सांसाहचर्यात्तुबेवशास्त्रगृह्यतेनेत्तद्धितः।नचनिरनुबंधकपरिभाषयानद्धितस्यैवग्रहणंशंक्यं।यत्रानुबंधाव
निर्मुक्तोच्चारणंनिश्चितंतत्रैवतदुपस्थितिर्नचात्रप्रथमत स्तन्निश्चयोस्तीतितेनेहनाकुंडशोददाति।बह्वल्पवि
६६ शिष्टार्थवाचकात्कुंडशब्दो[redacted]कल्याधीदितिप्रसः।श्रिसर्वनामपूर्वाचार्यानुरोधान्महासंज्ञाकरणं।सर्वना
मस्थानेपरेइति।एनस्त्रोगिदधामित्यनेनानुवर्त्तते।त्र्यौ तरादिभ्यःडतरडतमेत्र्यन्यत्र्यन्यतरइतरइत्येतेडत
रादयः।तत्राद्योप्रत्ययोततस्तदंतग्रहणं।स्वमोर्नपुंसकादितिस्त्रेमनुवर्त्तते।तदाह।क्लीबेभ्यइतिस्वमोरिति
चासंबुद्धिलोपश्चनेति।नचैवंडःकस्वादित्यत्रा[redacted]एकग्रहणानुवृत्त्यानिस्तारःहेत्राणनेत्यत्रामोमलोपाना

६४ ३२

पत्तेः। प्रकृतस्यामएव स्थानेऽदादेशमात्रे विधीपतां मास्तु डित्वं सर्वसवर्णादीर्घस्त्व मिपूर्वत्वेन बाधात्तु भयतश्चा
श्रयणात्संबुद्धिलोपश्च नेतिवाच्यं। हे ज्ञानेत्यत्रापि लोपानापत्तेः। नन्वेवमपि हे ज्ञानेन्यत्र कथं लोपः याव ताभयतश्चा
श्रयणाडुर्वार मिति वाच्यं। एङंतात्स्वां तास्वांगात्परं हलुप्यते संबुद्धेरेदितिम लक्षणं द्विरेव व्याख्यानन्वातात समाद
दादेशमात्र विधौ हे कतरदित्यत्र संबुद्धिलोपप्रसंगाड्डित्वमावश्यकमिति दिक्। अन्यतमस्य त्विति। डतरादौ पाठाभा वा
दिति भावः। ~~कतमत्तु नरेतेषु कार्यमिति सौत्रो व्यवहारो दृश्यते~~ सामान्यादिष्वन्यतममतं मच्छत्या
दिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः। एकतरमिति। एकाचुप्राचामिति डतरच्। परिभाषयान जरसिति। तस्याश्चानित्य
त्वाज्जरसितिव भाष्यविरुद्धमिति भावः। तेनाजरसं वर्तते हेऽजरसमित्य साध्वेवासांतम हतः। स्थाने निर्लुप्तषष्ठीकं
पृथक्कृपदं संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणमित्याशये नाह। सांतसंयोगस्येति। उपधायाश्चेति पूर्वत्वमाश्रयत्व
ग्रहणात्पुयधाग्रहणानवृपारिभाषिकमाउपधायाः। असंभवादिति भावः। परत्वाज्जरसितिश्चमोऽमादेशे कृते वा राम
जरसितिप्राचोक्तमयुक्तं। पूर्वविप्रतिषेधेमाना भावानौलाभावाच्चेति भावः। मान्यामिनिसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वा १५१

नलोपो नेति भावः। मासश्छंदसीति। मासि पस्यत कारस्य आदेशः स्याङ्ङ्यादौ प्रत्यय इति तदर्थं मिङ्गिः शरद्भिर्दुरोव रंतवइ
सुदाहरणं। ऋत्वो। ऋत्वश्च। त्याय स्थितेऽनाच इत्यनेन प्रातिपदिकं विशेष्यते नेन तदंत विधिरिति व्याचष्टे। अडं तस्ये
ति। प्रातिपदिकस्याच इति तु न व्याख्येयं। संभवति समानाधिकरण्याय बाधायतेः ह्ववाकु श्रा … राकुलमित्यत्राति
व्याप्तेश्चेति भावः। अर्थवदधातुरित्यतः प्रातिपदिकग्रहणं अनुवर्तमाने पुनस्तदुपादानं मतत्वद्भावेन प्रातिपदि
कत्वेऽङ्गस्वत्वाभावार्थं। तेन कुलेति ष्ठत इति सिद्धं। श्रीपमिति। श्रिपं पातीत्यर्थे क्विप् ऊस्वत्वं। नस्य बहिरंगत्वेन
सिद्धत्वान्न त्वरू। संनिपातेति। अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशस्तल्लोपे हेतुः कथं स्यादिति भावः। न च दीर्घ इवकलो
पेऽपि सा न प्रवर्तत इति वाच्यं। कष्टायक्रमणाइति लिंगेन दीर्घाशेन तदप्रवृत्तावपवर्णस्वरूपोच्छेदकलोपांशेन तदप्र
वृत्तौ मानाभावात्। एतेन याधानोऽष्णमं प्यदिति माधवोदाहृतं निरस्तं। न च कष्टायेति सामान्यापेक्षं लिंगमिति वाच्यं इ
को गुणवृद्धी इत्यत्र गायोऽष्टकः किंत्करणात् लिंगादाकारस्य गुणो न भविष्यतीति ग्रहणं व्यर्थमिति भाष्यकृतो
क्तेः। तत्र पदिश्यानो लोपे कर्तव्ये सा न प्रवर्तते न तदा सामगायेत्यत्रासन्निकित्वे एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादा

सि.र.त्त्व
१५१
15-

कारस्य घत्वव्यवधानेना नोर्लोपः स्यादिति भाष्योक्तं ज्ञापकमनुपपन्नं स्यादिति दिक्॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ त्यदाद्यत्व
स्याकिमः कादेशस्य चायं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन बाधकः। अन्यथा तत्कुलमिति स्यादिति भावः॥ अनित्यत्वादिति
(एतच्च प्रागेव व्याख्यातं॥ हे वारे हे वारीति। हे वारीति प्राप्ते हे वारे इत्येव भवतीत्यर्थः॥ अन्ये तु लुमता लुप्तानामपि संबु
द्धौ किंचित्प्रत्ययलक्षणं भवतीत्याचख्युः हरो न ज्ञापनात् तद्द्वयमपि साध्वित्याहुः॥ इकोचि विभक्तौ॥ रनकाशः सखायो गा
वो नुमो वकाशः। वारिणी॥ अतिसखीनीत्यत्रोभयप्रसंगे नुमेव पूर्वविप्रतिषेधेन॥ आत्वस्यानवकाशः सख्यौ हरे नुमस्
एव वारिणी। अतिसखिनीत्यत्रोभयप्रसंगे नुमेव भवति॥ तृज्वद्भावस्यावकाशः क्रोष्टा॥ नुमः स एव प्रियक्रोष्टूनीत्यत्रो
भयप्रसंगे नुमेवानुत्तरस्य हरये त्रामः स एव वारिणोर्वस्तुनो इत्यत्रोभयप्रसंगे नुमेवेत्यर्थः॥ नुमनुटोर्विशेषाभावे माशं
क्याह॥ नामी॥ नानुमि सति दीर्घं गमकत्वाद्दीर्घो न स्यादिति भावः॥ तृतीयादिषु॥ भाषितः पुमान्यस्मिन्प्रवृत्तिनिमि
त्त इति तद्भाषितपुंस्कं तदस्यास्तीत्यर्श आद्यच् विशद्वापि भाषितपुंस्कमस्त्याचयत्फलितं तं हाप्रवृत्तिनिमित्तैक्ये राम
इति नपुंसकस्य पंसलच्च इकोचि विभक्तावित्यनेनो नपुंसकस्य कहुत्यनुवर्तनेनैतेनार्थात्प्रथमान्तं भवतीत्याह छगंतकी॥ १५१

दोर

तत्फलं पीलिविति। ओरगः फलेलुगितिलुक्॥२

नमिति। फलंपीलिविति। ओरगः फलेलुक् गितिलुक्।पुंवदिति। ननु मूक्रस्वयोः फलतः प्रतिषेधोयं नुमएवव्याव
र्त्यत्वेनेष्येवा वस्यदिति भावः। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति। भाषितःपुमान्येनशब्देनेति प्राह [redacted]न्यपदार्थदोषःस्याद
वेतिभावः। वृत्तत्वव्याप्य जातौ पुंलिंगःपीलुशब्दः फलत्वव्याप्यजातौ तु क्लीब इति नात्रपुंवद्भावः। इगंतेकिं। सो
मपेन कुलेन। अचिकिं। ग्रामणीभ्यां कुलाभ्यां रनीयादिष्वितिकिं। अनादिनी अनादीनि। अस्थिदध्नि नविषय
स्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वेशेषनिघाते गतानुदात्ता अस्थ्यादयः अनत्रङित्वादंतादेशोजायमान आंतरतम्यादनु
दात्तः प्राप्नहत्नुदात्तत्वं विधीयते। तेनोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति। अयनेच दध्नासंदिष्टः अस्येति
तदेनदाह। सचोदात्त इति। इकोचीति नुमोऽपवादोयमतिदध्ना ब्राह्मणेनेत्यादौ प्राप्नस्यनुपयाः परत्वाद्बाधकः॥न
चात्रागस्यात्क्लीबत्वान्कथमनङिति वाच्यम् नपुंसकस्येत्यनुवृत्तस्यस्त्रोपात्ता [redacted]दिविशेषणात्वेनत्वंगवि
स्थ्या २ शेषणत्वमित्यभ्युपगमात्। तनषा [redacted]दिविशेषणे व्यावर्त्या भावः। आहगमहनजनः कि। किनौ लिट्चेति धात्वः कि
प्रत्ययेदधिशितिक्वा वर्त्यसत्वात्। नचैवमतिवारी अतिवारयः इत्यत्रनुमस्तु कुंडः स्वज्ञानद्रत्यत्रसोरमेच स्यादिति

स्थ्या ३

सि·र·स्तु
१५३
153

वाच्यं। नपुंसकस्यझलचङ्को। चिविभक्तौ अनेनामित्पादावंगविशेषणात्वस्यलब्धप्रानुरोधेनाभ्युपगमात्। तदंतस्या
यीति। अंगत्वादिति [redacted] भावः। अति दध्नेतीदधि अतिक्रांतेनेत्यर्थः। बहुव्रीहौ तु वरः प्रभृतिषु दधि
मधुशालीति पाठान्नित्यः कप्स्यादिति भावः। [redacted] प्रियदध्नेत्यत्र भाष्यप्रयोगान्नकशन्चैवं गतौ दधिशब्दाठवै
यर्थ्य। भाष्यप्रयोगादुक्तोदाहरणेऽकबभावेपि परमदृध्निकइत्यादौ नित्यकबिध्यर्थं न यातत्साथ्यकाहिति केचि
दाचक्षते। नव्यास्तु भाष्ये तादृक्पाठस्य क्वाप्यदर्शनात्तच्चिन्त्यमित्याहुः। स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे सर्वादिसूत्रे चाधि
पूसक्ष्येत्येवोदाहृतं ननु प्रियदध्नेति। येन विधिरिति सूत्रे यिपरमदध्नेत्येवोदाहृतं न त्वधिकमिति तेषां भावः।
स्त्रियां तु अतिदध्ना अतिदध्न इत्यादि पुंवद्रूपं। सन्निपातपरिभाषाविरोधेन नानलक्षणस्य ङीपोऽप्रसंगात्। अनी
डो बहिरंगत्वेनासिद्धत्वाच्च। सुधी इति। इह पूर्वत्वनापरत्वान्नमा वा दिति भावः। सुधियेति पुंवद्भावे हस्वनिवृत्तौ
नुम्नाभावयोरप्रसंगादियङ्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य बहुश्रेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकहृस्वे नाईयसो बहुव्रीहौ राम
हे र्नेति हृस्वमात्रप्रतिषेधा[redacted]दिति श्रीपतिविश्वरूपादयः। अत एव ईयसश्चेत्यत्र ईयस उपसर्जनदीर्घं न १५३

नी ३ धा ३

चेतिकृस्वविशेषमनारभ्याधीतो दीर्घविधिः संगच्छते। तत्र श्रीशीनुमोपि नित्यवधेयं यद्यप्युक्तवचनेन दी
र्घमात्रविधानाङ्यादीनां निवृत्तिर्न लभ्यते तथापि गोस्त्रियोरिति सूत्रे ईयसश्चेति सूत्रे च ईयसो बहुव्रीहौ
पुंवद्वचनमिति पठितेन वार्त्तिकेन पुंवद्भावविधानात्तल्लभ्यते एवं च अत एव नास्वरसाद्दीर्घविधिमुक्त्वा पुंवद्व
चनात्सिद्धमित्युक्तमीयसश्चेत्यत्र न चैवं बहुश्रेयसीति स्त्रीप्रत्ययोपि निवर्त्तेतेति वाच्यं भाष्यकृता नेष्टेनो
दाहृतत्वात्पुंवदिति प्रतीकमादाय गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः प्राप्तः पुंवद्भावेन निवर्त्यते यथा विषयस्यैकार
स्य ह्रस्वो न भवत्येवमीयसः परस्येति कैयटेन व्याख्यानत्वाच्च तत्र गोस्त्रियोरित्यस्य ग्रहणं नपुंसके ह्रस्वस्याप्यु
पलक्षणं पूर्वं तेनैव वचनेन पुंवद्भावविधानात्तु गोस्त्रियोरित्यत्र ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्य इत्य
वोक्तमिति हरदत्तादयः आहुस्तन्न भाष्ये ताहृक्पाठाभावात्। न चात्र विवादे तद्वार्त्तिके पाठेन पुंवदित्येव ग्रन्थी
कग्रहणात्तत्र स्मात्पुंसीवन्क्लीवेपि बहुश्रेयस्यावित्यादि वक्ष्यमाणीत्यवधेयं एते न बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी
ङ्याप्‌ उदाहरणं तत्र पे ह्रस्वाणी पाङ्ग्यां नानन्तरं हे मधवति। ननु मनेः स्यानित्यत्वात्पहेत्सं बुद्धिगुणा म

सिरःस्व धुश्वेत्रो मधुमघमितिप्रवृत्तिनिमित्तभेदेनभाषितपुंस्कत्वान्न पुंवत्ता तेन मधुने मधुनइत्याद्येव भवति सानुश
१५५ द्रस्येति। स्कुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्यभयलिंगः सानुशब्दस्य क्लीबत्वेरूपमाह। सानि सानूनीति मधुवद्रूपमिति के
चित्। वस्तुतस्त्वत्र नादिशब्दवद्रूपमित्यवधेयं पुंसि शंभुवत्। प्रियक्रोष्टूनीति। प्रियाः क्रोष्टारो येषां तानीति विग्र
हः। यत्तु प्राचा प्रियक्रोष्टूणीत्युदाहृतं तत्पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकभाष्यास्मरणामूलकं। के चित्तु याह्निकतृज्वद्भा
वविषयकं सर्वविप्रतिषेधः क्रोशब्दः क्रोष्टुनेत्रित्यायपति भाष्येनत्थेवोदाहृतं त्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यं तथासति पूर्व
पान्हिकर्द्द विप्रतिषेधवैयर्थ्यात्। तं विनापि डेः प्रभृतिषु पुंवद्भावेन प्रियक्रोष्टुने प्रियक्रोष्टुः प्रियक्रोष्टुनइति रूपस्य साध
त्वात्। रूपमपि तथैवांगीकारात्। उदाहरणास्यासंकोचकत्वात्। स्थानत्वस्माहा रद्विगोपंचक्रोष्टुने[redacted]त्पन्न पुंवद्भा ३२
वाऽ वाभावान्नष्टं पूर्वविप्रतिषेधवैयर्थ्यमिति वाच्यं। एवमपि भाष्योदाहरणानुपपत्तेः। उपलक्षणतादिति चेत्प्रातिपदिकांशो
पलक्ष्यता मि[redacted]यत्तु प्रियक्रोष्टुनेत्रित्यायपति भाष्योदाहृतं त्वादि[illegible]त्तु[illegible]कं नव्येस्तड्भसा राम
भिधानमेवास्त्विति। स्त्रुष्टुलुनातीति क्विपि रूपस्वत्वं। खलु नीडूति। क्रोः स्त्वपीति यरणा बाधित्वात्परत्वान्नुमा स्त्वल्वे १५५
मिति नव्याः। तच्चिन्त्यम्। प्रियक्रोष्टूणोइत्येतद्रूपं वारयितुं पान्हिकतृज्वद्भावविषयकः पूर्वविप्रतिषेधः र
ति स्तुवर्त्वेन तस्य वैयर्थ्यविरहात्। अन्यथा पुंवद्भावइवतदभावे पि पान्हिकतृज्वद्भावेन चतुर्थ

निपुंवद्भावपक्षे ऽक्तस्वत्वस्यापि निवृत्तौ षित्वाभावादाङोनाभावः परेऽपि परां बाधित्वानेति भावः। ङे प्रभृतिषु पुंवत्त्वाभाव
पक्षे ह्र्यौ से ति पूर्व विप्रतिषेधान्नमिति तु नेपुंवत्त्वपक्षे ल्वङ्गतिरूपद्वयं भवति। एवं च कृत्स्नाद्विरूपता इत्यादेशः क मीरीधृतः।
सचासौ कृत्स्नश्चेति कर्मधारयः विशेष्यस्याप्यन एव निर्दृष्टशास्त्रे वैनियानः निर्धारणासप्तमीयं जातावेकवचनमित्य
भिप्रेत्याह आदिवृद्धिमानं विपित्यादि एवं चाद्धिस्थाननमादंतरस्तमेस्पष्ठस्व स्वस्याभावादनियमे नर्कारादिष्वपि प्राप्तेषु नियमा
र्थमिदं [redacted] मित्याशयेनाह। एवं च इगवेति। यथाप्राप्तमेवनियम्यत इति नयथासंख्यम [redacted]। यदिगंतमिति। एन स्वरा
धा[redacted] नौ माधवी यस्य सः केचित्तु उपधाशब्दो भाषितपुंस्कः सएवेदानीमिगंतः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा
दतः पुंवत्त्वेप्रघवेत्याद्यपि रूपमाहुः। अतएवेकस्यमालादौ तंत्रांतरे च पुंवद्भावक्तः। तस्मादेजंतेषु माधव
मतेपुंवद्भावो नास्तिमतांतरे त्वस्तिबाधान्तइतिनानतिसूचतास्विति लिंगाद्यपि सानप्रवर्तत इति प्रायुक्तत्वात्सर्व
त्र सिद्धिरिति दिक्॥ ॥इति श्रीमद्वैयाकरण सिद्धान्तरत्नाकरे सिद्धान्तकौमुदी व्याख्याने ऽजंतान्पुंसकलिंगाः
समाप्ताः॥ ॥ ॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ अथहलंताः पुंल्लिंगाः॥ ॥तत्र हयवरट्‌ इत्यत्र प्रथमोद्दिष्टत्वाद्धांता[illegible]ना

नवस्यानतो महाप्रारागतस्य साम्प्रात्सकारोऽत्र शाङ्क्यः । तथा त्वेसु दृष्टव्यविधेय
८१
त्वापत्तेः ।३

सि॰र॰ख हाहो ढ इति ढः स्यादिति । ढत्वेन विहितः लेढि लीढ इत्यादि । घसिंध्यायनेः । झलो झलि स्कोः संयोगाद्योरिति चेत्यतो झल्य
५५५ न इति पदद्वयमनुवर्त्तनेन पदस्येति च तन्दाह । झलि पदान्ते चेति । पदस्य च यथाव श्मव स्यह स्येत्यर्थः । लिडिति लिह आस्वा
१५५ दने क्विप् । लिट् स्तु लिपस्त्विति । तुस्य जश्त्वेन डः खरि चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पदान्ते डः सीति धुट् । ढाचर्त्वेननतो नपदान्तो दिति
ष्टुत्वनिषेधः । चेर्त्वस्यासिद्धत्वाच्च योद्धिती पोना । दादेर्धातोर्घः । अत्र धातोरित्या वर्त्तते तेनैकम ति रिच्यमानमुप
देशं लक्षयतीत्याह । उपदेश इति । घ इति गकारेण विहितः । दुग्धं धुगित्यत्र घत्वमष्टभाव पोरनापत्तेः । झलि पदान्ते
शे॰६ चेति किं । दुहोदुहः । उपदेशे किमिति । आर्वृत्तेः किं फलमिति प्रश्नः । अव्याप्त्यति व्याप्ति निर्वृत्तिः फलमित्याशयेनाह ।
अधोगित्यादिना दामलिडिति । एतच्च प्राचीनग्रन्थानुरोधेनोक्तं । भाष्यमतेतु दामलिगित्येव भवति । तथाहि । सकृ
च्छुतस्य धातोरित्यस्यावृत्तौ मानाभावः । न च हरदत्तादिग्रन्थ एवतत्रमानं तस्यापि भाष्यविरुद्धत्वेनानादरणीयत्वात्
नवाधोगिति सिद्धये समद्गुत प्रकारस्थावश्यकोभाष्यकृतापाव्याख्याने कर्त्तव्येत्यनुक्तत्वादिति वाच्यं । धातोरित्यवय राम
वषष्ठीमाश्रित्याव्याप्तिं परिहरता भाष्यकृता आवृत्तेर्गौरवग्रस्ततयाहुषितप्रायत्वात् । गर्द्धाविति सिद्धये उत्तरसूत्रेपि ५५

तदावश्यकमिति भाष्यकृतोक्तं स्यात्वयापितथ्याऽश्रुतत्वाच्चास्यादे तत्रादोग्घेत्यादौ घत्वस्यासिद्धत्वाद्धत्वस्यादे
त्याशंक्याप वादत्वेन परिहृत्याथ वा हो ढोऽदादेः हो ढोम वत्यदादेस्तनो धातोर्घः दादेरिति बैंत्रमिति व्याख्या
यैव मध्यधेगित्यत्रा व्याप्तिमाशंक्य धातोर्ये दादेरि वयवश्त्यवयव षष्ठीमाश्रित्य समादधु र्भाष्यकाराः तथा चो
भयत्राप्युपस्थितत्वाद्धकारस्यैवान्यपदार्थत्वेन दकारान्तस्य हस्य घो भवती त्युक्ते येन नाव्यवधा नन्याप
नेक व्यवधानस्यावश्यं भावाद्दोग्धेत्यादिसिद्धावपि दामलिडित्यस्य भाष्यरीत्यानिर्बाधत्वं स्पष्टमेवा नचैव
मादिग्रहणं व्यर्थादृष्टापत्तेः एवं चक्र्त्या भाष्यविरोधश्तिचेन्नास्त्रत्रोच्यते। अदादेरित्यत्र बहुव्रीहि घटितनञ्
तु १ तत्पुरुषोयमसमर्थः समासइतितावन्नैयपत्रैनेवोक्तं तन्नदादेरितिसमानाधिकरणबहुव्रीहौ दकारपूर्वकहकार
स्येत्यर्थः संपन्नः तथा चानिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ तन्दप वादमस्तस्यपेन नेतिन्यापस्य सुतराम प्राप्तिः वक्त
तस्कश्रुत्व हत्रिलभ्यहकारायेहापाधातोरितिषष्ठ्यपस्थापितावयस्यैवान्यपदार्थत्वमुक्तं। भाष्ये कायकर्षणा
यहे पिहोढ इत्यत्रसामर्थ्यादेरन्ने नहो तो वयवमुपस्थापनीयः सूत्रेहद्दतिश्रुतत्वेपितस्यदादित्ववाधात्।

३॥ ततश्चाभावस्यपन्दूद्वयेकस्पार्थमपकर्षीभावपन्देप्पुनरित्यावयवस्यैवान्यपदार्थत्वं निर्वाधमित्र्य एतेन।
दिग्रहणामर्थमितिं [redacted]॥३

त्प १

सि॰ र॰ स्त
१५६
156

येननाव्यवधानन्यायस्यनिरस्तत्वात्। एवं च हकारांतस्य दादेर्ङत्वं नेति भाष्यार्थे पर्यवसन्ने दामलिङ्इस्या
पि निषेधकोटिप्रविष्टतया कथं ढत्वमिति स्त्रधीभिर्निरीक्ष्यतां। अत्र रस्त्रयेपि हकारांतस्य दादेर्घत्वेऽवयव
स्य घोभवतीत्यर्थे संपन्ने घत्वा भवेद्वा कथमिति पेरास्तं। किंच दात्परस्ये तिव्याख्याने उत्तरसत्रस्योभयत्र
विभाषात्वं मनोरमाकैयटव्याख्याने व्याकुप्येत। किं च ददं हि नो नीतिर्दद्दहितनमावद्दोगोदात्परस्या
पि हस्यसत्वेन दधगिति रूपमिष्यते। त्वन्मते दधडितिस्यात्। अत एव बहतिद्वत्ताभ्यर्हितत्वाद्द्ध्यारू्पमा
दावभिधायान्तिपक्षोजघन्यत्वात्पश्चादुपन्यस्तः। तस्मादाहेति यद्दस्य हदत्तादिसंमतत्वे पिमूलाश्रुच्या
सर्वाश्रुद्धि रित्यामंतावत्। एकाचोवशो। संयाहलाघवाहूयंतस्येतिहुनोक्तंपयासंख्यप्रसंगात्। अन्यथाद
धधाररराइत्यस्यपदूभुदिदाधन्तीत्यादावेवस्यात्। नचयत्रैकाज्यहणाच्चैवेतिनिषेधान्नैवमितिवाच्यं। त्रराम
त्रेअज्झवहितिभाष्योदाहरणात्। नचनडुन्नताति धुगित्यत्रभष्भावार्थमेव ग्रहणं किं नस्यादिति वाच्यं याम
भष्भावस्यासिद्धत्वात्सवर्कुत्वेकृतेम [illegible]त्वादेवतत्सिद्धेः। अत्रप्रक्रियाकृतात्प्रातिपदिकस्यतत्सलिपदांते १५६

घं १

क्षिवनादावारंकिपि [illegible]त २

अस्याविशिष्टरूपोपादानविषयत्वादिदं चिंत्यम् ४

चेन्मुक्तं तन्न तस्याप्रवृत्तत्वात् । अधीकृञ् अधेरूञ् अर्थ इत्यादावव्याप्तेश्च । किंच झलो निमित्तत्वे फलाभावः ।
धुग्भ्यां धुग्भ्यामित्यादौ पदान्तत्वादेव सिद्धेः । यत्तु प्रसादकृता न केवलं झलि तु परे प्रातिपदिकस्यैवायं दीर्घ इति तन्न धातोः प्राति नो; २
पदिकस्यापीत्यर्थ इति तन्न । निष्फलत्वान्निर्मूलत्वाच्च । गर्धविति एतत्सिध्यर्थमेव हस्त्रे धातोरित्यनुवृत्तेर
न्यथाऽर्थवत्परिभाषया अर्थवत एव ग्रहणं तस्यैकाचोऽयत्वात् अनर्थके तन्न स्यादिति भावः । इह प्राचा झलीत्य
नुवर्तितं तन्नेति ध्वनयन्नाह झलीति निवृत्तमिति । एकाचः किं दामलिहम् बशः किं क्रोधत्स्यति । अथ तस्यादिं
दास्यतीत्यत्र इहो किं दादधति वकारविशिष्टधकारग्रहणं किं दादद्धि यङ्लुगन्तात् लोटि ... आह रिनिष्
त्वं । व्यपदेशिवद्भावेनेति । राहोः शिर इतिवदौतोऽवयवावयविभावव्यवहार इत्यर्थः । भष्भावः इति ...
त्वयोरसिद्धत्वान्नाभ्यामपूर्वमेवेति भावः । षत्वचर्त्वे इति । चत्वस्यासिद्धत्वात् ... तत्र ... मित्यर्थः । वाद्रुह
द्रुहेर्दादित्वान्नित्यं प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं द्रुह जिघांसायां मुह वैचित्त्ये स्नुह उद्गिरणे स्नि
ह प्रीतौ न नु वा द्रुहादीनामित्येव वाच्ये ... नेनैव क्रमेण पाठादिति चेन्मैवं दोधुक् ... दीन्यत्र यङ्लुगन्तान्

दा १

धु १

सि॰कौ॰ धात्वविकल्पानापत्तेः। निर्दिष्टं यङ्ग्रहणं चेति निषेधात्। इग्यणः स्थाने इग् भवति स च संप्रसारणसंज्ञ
१५७ इति नार्थः विधयभेदेन वाक्यभेदप्रसंगात् अपि तु लाघवाद्यणः स्थानिकस्येकः संप्रसारणसंज्ञामात्रविधाय
157 कमित्याशयेनाह संप्रसारणसंज्ञा स्यादिति तत्र विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकं ज्ञापि संज्ञाश्रयणा न्नान्य व ३
न्याश्रयणमिति भावः। यथा सूत्र्य विज्ञानादेः धिषि तरामित्य ऋकारस्य संप्रसारणसंज्ञाभावाद्धलः इति न दीर्घ
ः वाह ऊठ्। वहप्रायणो वहस्वेति ण्वि प्रत्यये कृते ऊठ् इरनुकरणां वाहः इति। वसोः संप्रसारणमित्यनेन संप्रसारण
मित्यनुवर्त्तमानमूठो विशेषणमित्याशयेन व्याचष्टे संप्रसारणमूडिति। तेन लौकिकस्येति हस्यनेति भावः।
नन्वेवमूठ्ग्रहणं व्यर्थं संप्रसारणेन च वस्योत्वे विश्वमाश्रित्य लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ प्रष्ठौह इत्यादि
सिद्धौ किं तेनेति चेत्सत्यं। असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इति ज्ञापनार्थं तेन गुणे कर्त्तव्ये बहिरंगस्य संप्रसारणस्या
सिद्धत्वेऽकृते रूपं न स्यात् ऊठि तु सति न किंचिद्बाधकं न चाकारान्तमुपसर्गेऽनन्कारान्ते चोपपदे विशेष राम
संभवान्नैतज्ज्ञापकमिति वाच्यं। ऊठुज्ञापकस्य भाष्योक्तत्वेन तदन्यथानुपपत्त्या तत्र शिवप्रत्यय एव नेति क १५७

त्यनादिति कैय्यटहरदत्तादयः। एतेन भ्रष्टः भ्रष्टेत्युदाहरणं प्राचां निरस्तं ज्ञहतेः क्विपि ज्ञरूपस्य साधुत्वेपि
वहतेस्तादृग्रूपमसाध्वेवेत्यवधेयं। न च एवमूठ्वक्विपतोर्द्विविधावप्येवं। न चैवं ज्ञानौ रित्यत्रावतेरूठि हृह्वा
प्रसंगः। च्छ्वोः शूडित्यत्राप्यूठे वाम्कासएव ज्वरत्वरेत्यत्रानुवर्तिष्यते इत्युक्तदोषाभावात्। अत्र हृह्यरित्यत्र हल्लः
निदीर्घ तो वृत्तिसिद्धिरिति चेन्नैवं सम्प्रपते निर्दिष्टा यांपड्डादिलक्षणो संप्रसारणोपरपूर्वत्वेच्चैवं कादेशः सर्पसंप्रसा
रणात्वाच्छूनः शूनवानित्यत्र दीर्घप्रसंगात् तत्प्रत्रिधित्वेनस्थानिवत्वाभावात् दीर्घस्त्वद्दृष्टरित्यत्र हृतार्थः।
स्वस्तिविश्ववाहू विश्ववाहावित्यादि बाध्यं। ति। शसादावाहविश्वौह [illegible] इति। छंदस्येवेति। छंदसि सहइत्यतो
सी४ वहश्चेति सूत्रे छंदसीत्यनुवर्ततेरिति भावः। अवर्णान्त्यपरीयमिति। तथाच तुम्विधि [illegible] शेषविहितोपि आह्रीन घा
त्यन्ताद्यादित्यनुवृत्ते रवर्णान्तस्योपजीव्यत्वादामीन बाधकत्वमिति भावः। अमावेति। विशेषविहितेनेति शे
षः। न बाध्यत इति। नुमस्तूपजीवकत्वेन विरोधाभावादिति भावः। नुम्विधीति। न चैवमनडुहः स्त्रेत्यत्र नस्ष्विवी
तिरपिमस्यादिति वाच्यं। नुमोऽकृत्वे प्रतिनिमित्तत्वेन बाधकत्वाभावात्। अनडुहानिति। अनडुहः कं वहतीति अ

सि.र.ह न सिवहेः क्विवनसोऽडश्रेनिक्विप्रसस्य चडः। यजादित्वात्संप्रसारणं। वस्तुस्रंस्वाः। त्वं च ध्वयोरपवादः। वस्तुः
१५८ प्रत्ययस्तेन न तद्ग्रहणं तर्ग्राह्यो। स्रंसुध्वंसुअवस्रंसने। ससजुषोरित्यतः स इत्यनुवर्तमानं वसोरेव विशेषणं। न
158 वसोरेव विशेषणं स्वध्वयोः अन्यथा नुस्रंसुध्वंस्वोर्व्यभिचारात्। अनडुहोऽप्यसंभवात्। नेत्याशयेनाह। सा
तवस्वतस्येति। एतत्सूत्रं सादाद्यनुरोधेनोक्तं। वक्ति तस्तं। वसुः धात्वोरपि विशेषणमावश्यकं। अन्यथा विचि
स्रनध्वनद्युत्पादावतिप्रसंगात्। अनभिधानाश्रयणे मानाभावात्। असनीस्रन अदनीध्वनः इत्यत्र पदुंकाले
डुस्तिपिहल्ड्यादिसयोगांतलोपयोः कृतयोरतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। न च भाष्ये [illegible]नापि वान तस्थिवानइ
त्यत्रैवातिप्रसंगमाशंक्य सस्य नुवृत्त्या परिहृतत्वात् द्विजादेरनभिधानमनुमीयत इति वाच्यं। उदाहरणमस्यो
६३ सको [illegible] वि तिदिक्ष्व पदान्ते [illegible] ति। यत्तु प्राचा [illegible] न [illegible] संध्वस्तमित्यादावतिव्याप्तिः। सहेः साडः
चौर २ षह मर्षणे। सोढस्य पदान्ते [illegible] पञ्चम्या [illegible] विवक्षितमित्याशयेनाह। साडूपस्येति। तेन ढत्वं सोढा इत्यादौ न। राम
तिप्रसंयः। सहेरिति किं। [illegible] सहडे नवर्तत इति सडं यस्य नास्ति डकारो न्तिय थोमड साडस्यापत्यं साडिः। १५८
तत्र [illegible] यद्यपि धात्वोः सान्तत्वाव्यभिचार इत्युक्तमयुक्तं विचितत्संभवात् तथाप्यनुवन्धनिर्देशान्त
विशेषणतामिति वोध्यम्। तेन दत्वेपर्णीधेतपर्णीघ्र [illegible]मित्याद्येव भवति। अपदान्ते तु पर्णध्वंसोपर्णीध्वंस इ
त्यादि सनकारमपि साधु। भाष्ये केषचाव [illegible] आख्यया ३

नुराषाडिति॥शिवप्रत्ययेऽतउयश्वायाइत्युपधावृद्धिः॥इतिहांनाः॥दिवश्रौतात्प्रातिपदिकस्येति॥अवु
त्पन्नस्यदिवेर्डिविरितिनिष्पन्नस्यवायहणं॥ननुदिवुक्रीडादावितिधातोः॥निरनुबंधकग्रहणेनसानुबं
धकस्येतिपरिभाषणात्तातेनाहृघ्रश्रित्यादौनश्रौनसकारउच्चारणार्थंश्रयुकाभ्यामितिपरत्वाद्धुश्रः उ
त्सृष्टुनानत्रक्तितौरन्यनुवृत्तेः॥अननुवृत्तेपदेप्यकाकउप्रनःप्रसंगविज्ञानाद्धुक्विप्यतीत्यदोषः॥
उतसकारोच्चारणसामर्थ्याद्वलइतिनदीर्घः॥दिवोवाश्रात्वमेनिप्राचोदाहतवचनेऽगोदिसंमत
न्दि६ मपिमुन्नित्रयान्तकत्वान्निष्पलत्वाश्रीवेतां॥घामितिनघोशहस्येत्वबधेपाइहहहृरशश्रेणुदाहर्तव्यः॥ मी५
तत्रभ्यामादौहहृवभ्यांवहृभ्यामित्यादिरूपद्वयमनुसंधेयं॥हलिसर्वेषामित्यपदस्मनुवर्सहला
दौयस्ड्इनिव्याख्यानत्वान्नित्यलोपाभावेलोपः॥शाकल्यस्येत्यस्यडुविरन्वातान्नत्रलरास्त्वेहृहृंइ त्र४
श्वैतीतिहहृहृरूनमाचहृणोहृहृवरापनाद्विचनतुकिपश्वो॥विधिंप्रतीतिस्थानिवत्वनिषेधा
द्वलिलोपंवाधित्वायरत्वाहृऊप्रसंगात॥रीवःप्राग्वर्तिनंछेयमादायतुकऊना॥अंतरगेतट्ठिकर्तव्ये

सि॰र॰ह्र वाह्येनैव स्थानिवत्वं यदा तेन तन्निषेधात पूर्वत्रासिद्धमिति निषेधात्वेति एकस्मान्ङ न गोवर्धादित्यस्य
१५९ व्याख्यावसरे कैयटेन दूषयांचक्रुः॥ न चिन्त्यं॥ शी व्यनिदिष्टेन भत्वेनान्तवर्तिस्त्रीलिंगत्वं कयदत्व सि॰ २
सि॰ योमिन्नाटिलोपस्यासिद्धत्वादिति कैयटोक्तमुदयादयत॥ न व्यासक्त एकदेशविकृतन्यायेन इत्व
159 ति ग्रहणेन ग्रहणाच्छ्रुतत्वमिति षत्वं कुर्वाणां स्यवाधित्वात्त न वर्णो वोन्मनपाव गोस्त्रेयप्रत्ययलहा
भावाच्च यदत्वं स्वस्थमेवेति वाच्या भसंज्ञायां वर्णोपत्वा प्राधान्येनाश्रितत्वेनेहमतिविशेषाधायकत्वे॥ नत्ववि
डंतात्वपि समुदायपदत्वमाश्रित्य षत्वं स्यादिति वाच्यं॥ श्रुतयते: क्विपि श्रुकूइत्यत्र स्वं वेहत्वंमन्तरंग मि
त्याश्रित्य भवत्यकसंयोगान्तलोपपरिहारवत्कैयट मते षत्वाभावस्यापि सत्वे वचनत्वात॥ तस्मा दुक्तडिति
षत्वविशिष्टस्येष्टत्वे यथोद्देशपक्ष आश्रीयतां॥ कार्यकालपक्षे कैयटोक्तस्य साम्राज्यमित्यास्तां नाव
तायत्र हतिसर्वेषामिति स्वत्र इहृत्वकरोतीत्येवं रूपः प्रयोगो नास्त्येव अनभिधानात॥ लग्गस्तवेन पञ्चराम
दांत्राहलोऽश्रगा: संतीति भाष्यकारोक्तश्वानभिधानं निर्णायि न इति मिश्रा आहुः॥ नयदानहयपरेरगा: संतीति मा १५९
३१

त२

ष्यकारेणैस्थानमिधानं निर्णीयत इति मिश्राः ।उ॰ ।नपदान्ताः परे ताः संनिहिता भाष्यपाठस्तावत्त्वमिति नृत्याः ।त
त्रपघपि भाष्येताहकू पाठो नास्ति नष्यापि लगास्त्वत्र भाष्यसंदर्भपर्यालोचनायां हृदयार्थी तो भाद्दर्थं तथो ता२
क्तं मिश्रैः ।कथं तर्हि वृक्षवृश्चाह्वाभ्युपगम इति चेत्तात्त्व्यात्ते ।भोभगो इति सूत्रे भाष्यकारेरावृक्षवृक्करो
तीत्युदाहृतत्वात्परभाष्यस्य बलवत्त्वात्सर्वभाष्यकृता नास्थया नपदान्ताद्याधिकारमित्यवसीयते ।
न चैवमयोगवाहसत्वे त्वत्र परत्राकारेणाप्रत्याहारः किं न स्यादिति वाच्यं ।अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनै
वाच इत्यर्थेन व्यञ्जने प्रसंगात् ।कर्त्रे हर्त्रे इत्यादावनुनासिकव्याहृतपेपुनः क्विपमारोऽलयहरो
ष्ट्रे वैरात्रैव प्रत्याहार इति निर्णयात्तु नपदान्ताः परे ताः संनीत्येतदुत्तरत्राचव एव हि प्रगृह्याभवंतीति वदता भा
ष्टी३ ष्यकृतैवायमर्थः स्प[illegible]हृतः कैयटेनापि पर्युदासपरत्वेनैतद्भाष्यं व्याख्यातमित्यास्तां तावत् ।इति
वंताः ।।गोरात्वेत्विति ।घडनु रर्थगतसंख्यासमर्पकात्षष्ठ्युः शब्दात्स्वरस्यामो नुत्थ स्यादित्यर्थो
नुड्विधौ बहुवचननिर्देशः नेनागत्वान्तेदंते भवतीयपि परमचतुर्णामित्यत्रेन भवति न तु प्रियचतुर्णा

सि॰र॰स्व मित्यत्रेतिभावः ॥ रोनाष्ठा ॥ कमलाल लक्ष्मीः ॥ कमलिनि ॥ हरदत्तोक्तमनभिधानं प्राङ्गिरसमित्येतदुदा
१६० हरणाम विरुद्धमिति भावः ॥ अन एहैलि सर्वेषामित्यत्र वकारोप्युपवर्णनीय इति तत्रैव निरूपितमस्मा
160 भिः ॥ लोनाः ॥ मोनो ॥ यदा नइ ॥ ति ॥ यत्तु प्राचा अलीत्यत्र वर्णितं नानन्वाह नियंथा दाव सन्वा त्फलाभावाच्चेपु
शान्तिनिष्ठामत्र यशमेक्ति पृथ्यत्तु नाप्रिकस्य किञ्चिल्लोरिति दीर्घः ॥ यत्तु रिव नंतन त्वाडुपधाह हि शिति
नैमिषीयेरोक्तं तन्न ॥ लक्ष्णाभावात् ॥ किमः कः ॥ ननु इम इत्येवास्तु त्यदादीनाम इत्यनुवर्तते नाद्विप
र्यतत्वनियमस्तु सामर्थ्यादिह त्यदपतां ॥ यत्तु देः याद्विमत्रा हृपाठिष्यत इति तन्न ब्येरुक्तं तन्न अनुव
त्तिसामर्थ्याच्चेह सूत्रे द्विपर्यन्ता इनि निपमस्पत्यागा दिति प[illegible]द योन्तरस्वयंयेन विरुद्धत्वाडुपेक्ष्यं त
थाचानर्थकत्वाद लोन्त्यविध्यभावे त्यदादीनामिमः ॥ किमोन्यस्याभावादेरत्वे कः कावित्याद्विसि
द्धौ किंका देशेनेत्याशं क्याहाच्चा कव सहितस्यापीति तान्नमध्यपातितत्वात्साकच्कस्य किमस्यह गम
रोनयहरणादेरत्वे ककारस्यानाएवं चकादेशस्यावश्यकत्वे किमयहराम प्यावश्यकं कुति १६०

डि॰४

होरित्फ़न्नरांयि चेतिभावः। गोगोत्त नकाहेशःतन्यदादीनामित्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वेनास्यमरा। कार्यित्वात्।
इ इमोमः। सा विति। न दोः स इत्यतः सावित्यनुवर्तत इति भावः। इदोऽए सा विति। यः सावित्यतो साविमित्य
नुवृत्तेः। दश्च। इह अ एन अ। विभक्ताविन्यतो विभक्ताविन्येवानुवर्तते ननु सा विति यः सावितित्तन्नरस्त
त्रे पुनः सोग्रहणादित्याशयेनाह। विभक्ताविति। तत्सगिइति। तेन भाष्ये अदसश्रो लोपश्चेत्यत्राह। मु
म सोरेवोत्वं कि पनामित्याशंक्याह। स्वात्परस्याः स उद्दे लोपः स्यादित्युक्तो हे अ मा विति न दोः सः सावि
त्यत्रानन्त्ययोरितिदि कृतेहे स इति चोदाह। तेन न विरुध्यत इति भावः। नास्तीन्यत्र वीडाचलो के प्रकरणेयोगाभा
वए वेत्यवधेये। प्रत्याहारइति। विभक्ताविन्यनेनविशेषणाद्वाबिहनग्रहणइत्यर्थः। हला रावति। विभक्ता
विति शेषः। ननु इदो लोपोविधीयमानोलोंन्त्यस्य प्राप्नोतीत्याशंक्याह। नोनर्थकइति। अस्याश्च यस्मिभाषापा
दश्चेतिसूत्रे लिंगं। अनाप्याइ इमो। मा इ अश्च। पःसौ। अ एउ। लीनैवमत्रयेदितिभावः। ननु एवं विभक्तिपिपत्नी
न्यत्र भ ज्ञामिदित्यादिनायं विधीयमानोभ्यासेकारः स नादेशः स्यादित्याशंक्याह। अनभ्यासविकार

सिरःख इति।एनच्चान्तिविपर्य्ययोऽभ्युपेतिनिर्दिशेनज्ञाप्यतइतिभावः।आधंनवत्ता।एकशब्दोऽत्रासहायवाची।सम्प्रयंन्ता
१६२ द्वनि।एकस्मिन्निन्यपमेये सप्तमीदर्शनान्न[illegible]आदाविवांतइवेति द्वंद्वान्ते श्रूयमाणस्य वतेः प्रत्येकंम
161 बंधइतिभावः।ओकेत्वादित्वान्नत्वयोर्वर्णात्तरसत्त्वएवप्रसिद्धत्वादेकस्मिंस्तन्नत्यपुक्तकापाप्रसक्ता
वयमतिदेशआरभ्यः।तत्रकर्त्तव्यमित्यत्रप्रत्ययाघकदानत्वंयथाभवत्येवमोषभगवंतयत्रारोपितव ३२
थारामाभ्यामित्यत्राकारान्तत्वप्रयुक्तोदीर्घोभवत्येवमाभ्यामित्यत्रापि।एकस्मिन्नितिकिं।सभासंनय
स्पाहृ नेभवः।साभासनयनः।इहहिमध्य[illegible]कारस्यानेनादित्वेह्रद्वत्वेसत्यारोपवाहोहद्दा[illegible]ःस्यात्तान
चर्वृद्धसंज्ञापामादियहणासामर्थ्यान्नैवमितिवाच्यंज्ञापात्रयंञीयइत्यत्रार्थानिदेशिकद्धद्धत्वेस्या
प्रसंगात्।इह[illegible]स्यांगीकारेऽत्यतिप्रसंगोदुर्वारः।एकग्रहणेतुसतिअन्तमध्ययोरतिदेशाप्रवृत्तेः
ह्रद्धसंज्ञापामा[illegible]दियहणमप्यर्थवदिति।द्क्ता।नेदमदसोः।नन्विदमदसोःकादित्येवसूच्यतां।तानचेदम राम
दसोर्भिसऐस्स्यात्तर्हिकादेवेतिनियमार्थमितिचेन्न।विपरीतनियमापत्तेःसर्वैरित्याद्यसिद्धेरितिदिक् १६२

हृताभाष्यकृतातुलह्यानुरोधाद्विपरीतनियमाभावंमत्वानेननग्रद्ध पंचम्याख्यातंनन्विदएइति
स्त्रिनेऽस्त्रलादित्वेनहलिलोपाप्रसंगोऽस्मायादेशंबाधित्वापरत्वादनादेशंस्यादित्याशंक्याह।नित्यत्वाद्यैःस्मै
इति।कृतावृत्तप्रसंगित्वेननित्यत्वमितिभावः।यद्वालोपइति।अनादेशापवादत्वाद्धलिलोपस्येतिभा
वः।अयकमिति।अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेरित्यकचाऽदमोऽनादेशेननुइदमोऽनुदात्तत्वमात्रंवि
धीयतेभ्यामादौहलिलोपेनाभ्यामित्यादेरनादौपिदसाधत्वात्टेसोऽत्रैनादेशापवादत्वाद्बाधकोऽभ
विष्यति।नचोऽडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यऊडन्यनेनासर्वनामस्थानविभक्तेरुदात्तत्वविधानाद्बेषनिघातेनप्र
कृतेरनुदात्तस्यापिसिद्धत्वात्सूत्रमेवव्यर्थमितिवाच्यम्।अन्वादेशेविभक्त्युदात्तत्वस्याप्रवृत्तेः।ऊडि
दमित्यस्यसतोदात्तेभ्यऊडिदादिभ्यःपरासर्वनामस्थानविभक्तेरुदात्तत्वंभवतीत्यर्थः।तथाचा
न्वादेशेप्रथमतोऽनेनप्रकृतेरनुदात्तत्वेतोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वस्याप्रसक्तत्वाभ्यामित्यो
शंक्याह।साकच्कार्यमिति।शिवात्सर्वादेशोभवतीतिभावः।द्वितीयाटौस्स्वेनमंशूकत्वनुद्येदमोऽन्वादेशे
दिकेसर्वानुदात्तंपदंभवति।अस्यपतेचाप्रतेकस्माभ्यांगात्रानुतदस्मेनव्यमित्यादिअत्रशानुदात्तत्वविधावस्यकृत्तेप्पशादेश
विधानंकिमर्थमित्या

एतेन ३

सि॰कौ॰त॰ १६२ 162 इत्यत इदमत्यपत्त्युक्तं ते एनद त्वनसोरित्यत एनदश्रुति चतदाहा इदमेनसोरिति विधानमिति। अपूर्वम
र्थज्ञापयितुमित्यर्थः। तेनैषदाद्यर्थानामनुवादकत्वेनोपादानादविधेयत्वाद्दैमानेत्वत्रिमित्यत्र नैन त२
देशः। उञ्निकेभीत्नपत्वमेव तादिमेराधेगहंशापयेति व्याख्यातं। एनमिति। अस्मात्पूर्वमयोः शङ्कः प्रयो
के व्या[illegible]त्वादेशान्वशापनायु॥ इति मांताः॥ गणाय तेरिति। गणा संख्याने चौरादिकः। खगणीति। अनु
नासिकस्यक्विझलोरिति दीर्घः। न चाल्लोपारीलोपयोः स्थानिवद्भावः दीर्घविधिनावत्तौ विधिप्रतिनिषे
८६ धाच्चेतिभावः॥ इति णान्ताः॥ न ङिसंबुध्योः॥ ननु राजनी त्यत्र डौ परतो भत्वान्नलोपाप्रसंगान्नुधं वडौ
३४ निषेधसार्थक्यमाह। डो उत्पुदसीति। [illegible]दस्ये वेत्यर्थः। स्यादेतत्। राजन्यतीत्यत्राधिकरणाश्चेति वा क्त
विवक्षायां ङौ लुकि लोके प्रदाहरणसंभवात् सूचपर्थमेतदिति चेन्न। भाष्यकृतापरमेव्योमन्नित्या
देव्योदसत्वेनायसन्मयादिन्वाडन्त्वमास्थित्युसौत्र ङिग्रहणप्रत्याख्यानपूर्वकं डावुत्तरपदे प्रतिषे राम
ध इत्यस्यापि प्रत्याख्यानाच्च मंत्रिलाक्षणस्य लौकिकत्वेनाभेत्वान्नलोपस्यासत्करत्वान्त्रुल्यन्यायतया १६२

ल्वि ३

राजीयनीत्यस्यैवन्याप्यत्वेनराजन्पतीन्पस्यासाधुत्वानुमानादितिभावः।नचैवंमस्तुलेउनरवज्ञत्वनपद
व्य३ इत्युपन्यासोऽसंगतः।आर्थिकमस्यबलवत्वाद्यथाश्रुतस्यत्वरीत्यापश्चात्पठितमपितद्वचनंतत्प्रन्यारव्यानपरत्वे
वत्वंहसीत्यतःपूर्वंदृष्टमिति।निषेधसामर्थ्यादितिनिषेधस्यवस्तुतआगतेपिनत्वमनेतिननिषेधः।मसंज्ञा
यांवसामर्थ्याभावान्नत्वमनेतिनिषेधोभवत्येवेतिव्योमन्नित्यत्रात्वलोपोनेतिभावः।उत्तरपदइति।केचित्तु
संबुद्धिसाहचर्यादेकपदाश्रयेलुक्यवप्रतिषेधोनसामासिकेलुकीतीदंवचनंप्रत्याचक्षते।संबुद्ध्यंतेनसमा
सस्कनास्तिराजन्वृंदारिकाराजवृंदारिकेतिहनिवाक्यएवलुप्त्याथत्वाभानादितिभाष्येस्थितौ।वस्तुत
स्तुङिःसंबुद्धौरिनिषिद्धौतेनङ्यंतस्यसंबुद्ध्यंतस्यचनेतिव्याख्यानात्सामर्थ्यंनवृतानीयमितिदिक्।पूर्वस्मा
दपिविधौस्थानिवत्वमाशंक्याह।नचेति।षष्ठीमितिवाक्त्वस्थितत्वात्प्रसाधितत्वात्तद्धासेतिभामावः।नलोपः।
इदंतेम्स्रूपमाणोविधिशब्दःप्रत्येकंसंबध्यतेव्यक्वकर्मसाधनोभावसाधनश्चात्रसंबंधसामान्यषष्ठ्यंते
नत्वयद्वत्वनेननाधकसमस्यते।नेनस्तुयस्थानेयोविधिभिन्नपश्चात्त्वपिपरत्वेनोदीर्घत्वेनत्वरूपःसमर्वःसंगृह्यते।

सि॰र॰स्व

१६३

163

स्वरसंज्ञाहृतिनुकां विधेयत्वात्कर्मषष्ठ्यंतेसैः सहान्यैः एकशेषेणाचत्वारोविशिष्टाशब्दानिर्दिष्टाबहुवचननि

र्देशादित्याशयेनाह। ताविधाविस्यादि। कृतीत्येतत्सामर्थ्यान्तुगएवविशेषणमित्याह। कृतितुगितिपूर्वत्रा

सिद्धमित्येवसिद्धेपरिसंख्यार्थमेतदित्याशयेनाह। नान्यत्रेति। एतदेवास्यसूत्रस्याविधेयमितिभावः। अन्य

त्रशब्दार्थमाह। राजाश्वइत्यादाविति। तेनसवर्णदीर्घः सिद्धइतिभावः। इत्यसिद्धत्वादिति। परिसंख्याविधि

विधेयनिषेधानाक्रांतत्वेनेनत्स्मारितसूर्वत्रेत्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः। यद्यपिनिपमविधेर्विधिमुखेनप्रवृत्तिरि

त्यपिदृष्टशब्देप्राङ्गिरूपितत्वात्नदीत्याऽऽह। इत्यसिद्धत्वादिति। स्वविधिमुदाहरति। आत्वमेनमेनेति। श्लंचः ६

स्वरविधौ। पंचार्मानलोपस्यासिद्धत्वादकारांतत्वाभावाद्दर्मेचावर्णाघचस्यजितिसूर्वपदाद्युदात्तत्वंनातद्धि

ति ३ तार्थेद्विगुः। पेनुदिकूसंख्येसंज्ञायामितिनासइत्यादुसेपामेकवचनातत्वमनुपपन्नं। संज्ञाविधौपंचेत्य

त्रनलोपेकृतेद्दृत्यादिस्त्रीप्रत्ययेवकृताः। कृतितुग्विधौ। वृत्रहभ्यां। नलोपस्यासिद्धत्वाद्धस्वस्पपितिकृती राम

तितुङ्नाकृतिकिं। वृत्रहच्छत्रं। छेचेनित्तुकूस्यादेवायघण्यसिद्धपरिभाषयाप्यनत्सिद्धंनयायितदनित्यत्वज्ञाप १६३

स ३

नायह्लतिनुकयहराः।नेनसायाइतिसिद्धमन्यथाविमक्तयाश्रयंमसिद्धमितिप्रातिपदिकमात्राश्रयपष्ठ
स्त्रस्याद्दिति।राजनीति।विभाषाडिश्योरित्यल्लोपविकल्पनात्।प्रतिदिवेनि।दिवुक्रीडाविजिगीषा
दौ।कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन्।हलिचायहेप्राचाउपधायाश्चेस्तुकां।तत्र
दिवेर्वस्यानुपधात्वात्।नविषेधादिति।एवंचासिद्धमित्यसिद्धत्वादित्यर्थः।अचःपरस्मिन्नित्येनात्रियाघा
नप्रवर्ततइतिसिद्धं।नातानयुदंतिस्यत्रत्यदीर्घग्रहणास्यप्रयोजनंनांतरंवक्ष्यते।पञ्चेतिच्छ्वानित्यर्थ
ःस्वयजोर्ङी।निवितिभूतेपजेर्ङी।निशाशसादावल्लोपोनइतिप्राप्तेनंनिषेधनि।नसंयोगादिति।मांनसंयोगो
दाहरणमाह।व्रजनराइति।हेहेनोऽव्वेतिमनिन्।नानुमोनस्यचाकारादेशः।श्वहन्।इहसर्वनामस्थानइ
तिनसंबध्यते।स्वरितत्वात्अन्यथानदपेक्षपवापनिपुमोविज्ञापेनतंश्व्रवहेत्रहणोन्यत्रानुनासिक त ३
स्यकीतिदीर्घोडुर्वीरइतिभावः।अतउपधादीर्घमात्राये ह्योर्यं[illegible]त्वाशयेनाह।उपधायाइति।
अस्तत्साविधातुकपोरित्यत्तेनलहणाककदीर्घविदत्रहायनइत्यत्रभवनस्येवेतिभावः।अस्यप्रतिप्रसवमा

वैकल्पिकं रा त्वमाशङ्क्याह एकाज्ञुत्तरे ति। होहन्ते:। हकारायेन्द्रयाहन्तेरि त्यवयवषष्ठी। । त्रिग
न्नेषिति त्र यमपि ह स्य विशेषणात्। तत्त्रयेननात्यवधाने १

सिद्ध हासोचेति। हन्तेर्हेति ब्रह्मघ्नः प्रातरिति किंशात्रौडादिषु प्रातिपदिकांते तेन्नापेन। द्विषये वा। हप न्य
१६४ वधानमाश्रीयते नेनहननीपक इत्यत्र त्सुगपि व्यवधाना न्नदोषः। न कारस्य साक्षादेव परः। पर्यापि त्रि। १
तत्रापि स्थानिवद्भावेनाकारव्यवधानमस्त्येव न च यापिशाल्त्रीयानेतर्यासंभवेपि लौकिकं श्रुति हृतमा
164 श्रीयते तेन हननमित्यादौ नाति प्रसंग इत्याशयेनाह। ञितिरितीन्द्याद्द्वि नाप्रासिद्धलोपेन स्य स्थानि
वद्भावादेकाज्ञुत्तरेति राल्त्वप्राप्तौनित चवर्वत्रासिद्धत्वनिषेधः। क्षेपोमादि लोपल त्वराल्त्वे षु तदप्रवृत्ते
३५ स्ततश्च वृंग्रहं इन्यत्रराल्त्वं दुर्वार मिति प्राप्तेन ह्वारयाय हं तेरत्स्य वर्वस्येति। तस्त्रं विभज्य व्याचष्टे। हं तेरत्स्य वर्वासि
द्धत्वनिषेध: संयोगादिलोपलत्वराल्त्वेषु तदप्रवृत्ते स्ततश्च रिति उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादित्य
नुवर्त्तते रषाभ्यामिति च तत्र तालव्यात छुद्धमित्याह उपसर्गस्थ्यादिति। प्रासंगिकस्यास्योदाहरणमाह। प्रह
रायादिति। प्रकृतोपयुक्तमाह। अत्स्य वर्वस्येति। अत्रोपसर्गादिति नानुवर्त्तते योगविभागसामर्थ्यादत एव राम
रात्वमात्रस्यायं नियम इत्याशयेनाह हंतेरत्स्य वर्वस्येति। नान्पर्थ स्य स्य विधेयमर्थमाह। नान्यत्रेति। एको ६४

३१

ज्जुत्तरे नित्यः सर्वस्मादपि विधेः स्थानिवत्त्वादेकाच्त्वमुत्तरपदस्यास्तीति भावः। यत्तु वृत्रघ्नः स्रुघ्न इत्यत्र पादाया
कुघाडि· निस्तृते प्रातिपदिकांतेनेत्यणत्वं प्राप्तमिति कैयटो व्याचष्ट। तन्न प्रातिपदिकांतेत्यनु वर्त्तमान एकाज्जुत्तरे
त्येव णत्वमित्यभिप्रायेण। तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणमास्त्वित्यभिप्रायेण वा। यत्तु पंचमीसमासे मास्त्विति
तदाशय इति न व्याख्या दुःखत्वात् पंचमीसमासस्यावश्यक इति प्राग्विस्तरेण निरूपितत्वात्। किं च। कुमति चेति
नित्यं णत्वमित्येव वक्तुं युक्तं। यद्यपि संनिपातपरिभाषया णत्वप्राप्तिरेव नास्ति तथापि उपायस्योपायांतरादू
षकत्वन्यायेन नानामन्नाश्रित्य प्रकारांतरेणापि णत्वं वारयितुमयं विचारः। अत एव भाष्ये कुत्ववाय इत्य
स्य वृत्रघ्न इत्युदाहरणासंगच्छत इत्यवधेयं। अत एवाहुस्त्वत्र संनिपातपरिभाषापि नात्र संचार्या। यथोद्देशपक्षे त्रि
पाद्यां तदप्रवृत्तेः। सर्वथापाहि[illegible]कं नित्यं वाणत्वमिह प्राप्तं योगविभागेन वार्यत इति स्थितं। भाष्यकृता
तु कुत्ववायेहादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनं वृत्रघ्नः स्रुघ्नः प्राघानीत्यत्र णत्वं स्यादिति न वक्तव्यं भवती त्युक्तम्।
पूर्वत्र यहणप्रत्याख्यानान्न च पाक्क वार्तिकाशयवर्णनमात्रमेतत्। न हि वार्तिकमाश्रित्य सूत्रावयवप्रत्याख्या
न

सिरस्तु
१६५
165

नं युक्तं तदर्थस्य स्त्रैरौगौवसंग्रहीनत्वादित्याह ॥ नन्विति ॥ यं वद्रूहत्रहारीत्यत्र आगत्वाप्रसंगात् । नचेष्टापत्तिः । स्वप
रग्रंथविरोधादित्ति विरोधाच्च ॥ किं वृत्रघ्न इत्यत्र स्थानिवद्भावेनात्व त्वं नयापातक थं नियमेन व्यावृत्तिः । नच
योगविभागसामर्थ्यात्तस्थानिवत्वं वज्रहत्रहारीत्यत्र निष्पादकत्वेनैव कृतार्थत्वात् । नचनिषेधमुखप्रव
त्तौ तं प्रति अप्रसिद्धत्वप्रतिषेधाभावेनात्व त्वाभावान्नियमेनरात्व व्यावृत्तिः स्त्रकरे ति वाच्यं । वज्रहत्रहारीत्य
त्र फलकवान्तिकेप्रत्याख्यानपर्यायास्तावकगिरो संभवात् । भाष्ये नेति । एवं हि तदीयोग्रंथः । मसंज्ञायामल्लो
पउत्तरपदमनत्त्कमल्लिधित्वात्स्थानिवत्वं नेत्येकाज्जुत्तरपदत्वाभावात्प्रातिपदिकांतेति वि [redacted]
कल्पो भवति । वृत्रघ्नो वृत्रघ्नो ति ॥ तन्नाप्येति ॥ कुव्यवापद इत्याघक्तभाष्यविरोध इत्यर्थः ॥ किंचात्वि
धित्वान्नेत्यसंगतं । अचः परस्मि [redacted] न्निन्त्यस्य तदर्थमेवारंभात् । कुमति चेत्तस्यनित्यविधे
र्दुर्वारत्वाच्च ॥ मघवा ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याशयेनाह । मघवन्शब्दस्येति । अर्वणस्त्रसा [redacted] न राम
अइत्यनत्सृत्तु वर्नत्रइत्याह । तृङ्तीति । नन्वनेकाल्त्वात्सर्वादेशः स्यादित्याशंक्याह । ऋदृदिति । नानुबंधकृ १६५

३ त्य १

नमनेकाल्त्वमित्यनेकाल्त्वनिषेधा [redacted] दनुबंधानामनेकौत्वाद्वानसर्वादेशइतिभावः।
उगिदचां। अङितिन प्रत्याहारग्रहणं। नपुंसकस्यझलचइत्यत्रपुनरज्ग्रह [redacted] णादि
त्याशपेनाहान लोपिनोऽचनेरिति। उगित्वादेवसिद्धेचतिग्रहणंनियमार्थं धातोश्चेदुगित्कार्यंतर्ह्य
चतेरेवेति तेनोखास्त्रत्परां [redacted] ध्वत इत्यत्र नोगित्कार्यं। अधातुग्रहणमधातुभूतपूर्व
स्यापिनुमर्थमिनिमन्‍लेऽन्वसंतस्येत्यत्रवह्यति। उपधादीर्घइति। सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्यनेनानुप
पचन्नित्यादावविवद्धर्वंचासिद्धमिति संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादनांतत्वेनदीर्घोनस्यादित्याशंक्याहाहे
तोवक्रलेति। क्वचिदन्यदेवेत्यर्थका दित्यर्थः। नचासिद्धत्वाभावकल्पनापामानाभावः। समनुपमाश्रित्यम
घवाबक्रलमित्यस्यप्रत्याख्या [redacted] नस्येवप्रमाणान्वौपफलमेदेतदयोगादित्याहानथावे
तो। निपाननादिति। महेहेस्यघोऽद्वुगागमःकनिप्रत्ययश्चेतित्रयस्यार्थः। मघ [redacted]
शाहादिति। धनवाचकादितिभावः। एतत्सूत्रमिति। उपलक्षणमेतत्। अर्वणस्त्रसावनञइत्यस्यापि। अर्वाण

सि र स्त
१६६
166

[redacted]अत्र वैरास्त्रमघोनश्च नशिष्यं घांद संहिततामनुच्छन्द्योर्विधानाच्छन्दस्सुमपदर्शनादितिभा
ष्यवार्त्तिकोक्तत्वान्मूलोक्तस्वोक्तयुक्तेस्तल्पलाघ्वात्तथाचलोकेमावर्वाहत्यसाध्वेवाकिंत्वर्वाणितिमृतवं
तमेवानचकारधातोर्विजंतान्मनुपिवचर्वाणिन्यादिसिद्धावपिवनिपिवचर्वाइतिनांतमपिद्वर्वारमि
तिवाच्यंश्वन्नुद्दत्रित्यत्रमघवन्शब्द[redacted]मोर्विजंतान्मनुपिवचर्वाणिन्यादिसिद्धावपिअर्वार
मिनांतमपिद्वर्वारमितिवाच्यंश्वनुद्दत्रित्यत्रमघवन्शब्दं निपातनवन्नोनार्वन्शब्देनाहक्रुप्रमाणा
भीवीतावाजिवाहार्वगंधर्वहयसैंधवसप्तयइतिकोशानुरोधेनन्नांतोपिप्रामाणिकइतिचेत्तर्हिनांत
नांतयोरव्यवस्थैवप्रयोगइत्येवब्रूमः।व्यवस्थापकशास्त्रप्रत्याख्यानात्।नचनांतस्यार्वन्छन्दसो स्प.४
प्रयोगोनास्त्येवेतिवाच्यं।अर्वा अश्वसेसातिमच्छन्यत्र वेदेदर्शनादिमान्पर्वणाःपदानीतिङसिनांत
दर्शनाच्चापत्तु नव्यास्तांतनांतयोःसर्वत्रप्रयोगप्राप्तेव्यवस्थार्थमिदंतदुक्तोघ्नश्रित्यादित्रिसूत्रीवद् राम
त्याहुःसन्नाञ्जन्नयुक्तेरितिदिक्।प्रत्याख्यातमितितथाचछंदसीवपावित्यत्रकैय्यटेनोक्तमघवाबहुल १६६

वैद्यव३

मित्येतन्नवक्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति तन्त्रा
र्वरास्तदन्यस्य स्पष्टापत्तुपलक्षणात् ॥ ऋत्व्यापत्तु मघवा बहुलमिति सूत्रे वर्रास्तु मघोनश्चन्द्रसुपादाय केय्यट
नोक्तं भाषायामसाधुत्वेति तन्त्वनिबन्धनमघोदात्तमघवन्शब्दाभिप्रायेण । अनीन कैय्यटस्य पूर्वापरवि
रोध इत्यान्यापेनाह । छंदसीत्यादि । अंतोदात्तमिति । कनिप्रत्ययान्ता निपातनादिति भावः । यत्तूज्ज्वल
दत्तेन कनिन्नाप्तत्सूत्रकृतांतत्त्वायुषा त्वेनोनय वान्वमर्षमाभवासो ऽग्निर्मूर्द्धा निर्मिज्जानमित्यादी ना ५
नां तत्सूत्रोपात्तानामंतोदात्तदर्शनात् । असिद्धत्वात्तत्रेमघोनइत्युत्तरपस्य ति चेत्पल्लोयमाशंक्यनेत
दस्मि अनुत्पन्नं प्राप्ति यदि कस्मिंभाष्योक्ति मघवा बहुलमिति सूत्रे न्यासकृद्वृत्तिकारम्मघवन्शब्दस्या
ति ५ नोदात्तत्वे भाषायांसाधुत्वे चानुकूला के चित्तु मतुप्यहो ऽपि छांदसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशया त्रसा
दृकारस्य दीर्घत्वांगीकरणमयुक्तमित्याहुः । तच्चिंत्यं मतुबन्तस्य छांदसत्वे मानाभावाद्वृद्धिप्रयोग वि
रोधाच्च । अनएव का तंत्रसूत्रे सोमघवान्मघवावेति । बोपदेवेनापि विचादर्शितामरोमघवानेव

सि॰कौ॰त॰
१६७
167

मघवेत्यकृतमिति दिक्। मघवा बहुलमित्यतोऽन इत्यनेनाऽन इत्युपलक्ष्यते तत्र श्वन्नुक्षन्नादीनां विशेषणमित्याशयेना
हा। अनन्तानामिति। माघवनमिति। सास्य देवतेत्यणि दिरादिवृद्धिः। एतन्नेति। इह निषेधे कर्त्तव्ये सर्वत्र
दीर्घानस्थानिवत्वात् प्रकरणान्तरस्थस्यापि निषेधार्थान्तु नः संप्रसारणाग्रहणे न। अन्यथा [illegible] हः संप्र
सारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ पुनरपि किं तद्ग्रहणेन। अर्वणस्त्रि। ननु अर्वन्मघोन्शब्दयोर्द्व ७४
योरपि भाषायामसाधुत्वमर्वणस्तृ मघोनश्चेत्यादिभाष्योक्तिविरोधात्। आङ्। नञ्जित्वं भाष्यस्याविशेषवि
षयतैव। प्रागेवोक्तत्वात्। पथिमथ्यात्। आदेशइति। अलोऽन्त्यपरिभाषयेति भावः। सा च नडुह इत्यत्र स्या
विन्यस्तु वर्त्तत इत्याह। सावेति। ननु गुणानामभेदकत्वात्तेन कारस्यान्तरतम्यादनुनासिक आकारः
प्राप्नोति। भेदकत्वे पुनः परत्र तस्या नारिणां विध्यर्थत्वात्। [illegible] तत्राप्रत्यय इत्यनुवर्त्तत इति शंकमानानाभा
वादित्याशंक्याह। आं आदिति। न चैवं सर्वादेशप्रसंगः। अननुनासिकत्वार्थं किं यमाणाप्रश्लेषस्यतत्सं [illegible]
याद्वकत्वायोगाल्लाघवादाशिति वक्तव्ये आदित्युच्चारणं चेति भावः। तकारस्तूच्चारणार्थः। इतोऽत्सर्वनाम। १६८

आदितिवर्त्तमाने पुनरस्रुहत्वाम्रुमुह्वागाम्रुमुह्वाराणामिति रूपद्वयं सिध्यर्थं वा पूर्वस्य निगम इति विकल्पेन दी
र्घविधानात्। तकारस्थ्रुत्वोररागार्थः इत इति न परं किं। यं थाइवाचरती ति पयीनते रा चार क्विं वं तान्कर्त्तरि क्वि
प्रापयीनाः एवं मथीनाः। ऋभुक्षीणाः। ननुः सावाल्वे पथ्याः मंथ्याः ऋभुक्ष्या इत्यत्रेकारस्याकारो मा भूत्‌ नास्या
देतत्ता उपधायां दीर्घ एवात्र तु लभः इन्‌ हन्‌ इति नियमः उपधादीर्घमात्रस्येस्तु कृत्वा नान्नत्वेवं मा भूत्‌ दी
र्घत्वमिति शंकया पथीनतिमथीनतीत्यादीनां तिङन्तेभ्य लक्षणाय पथिमथी तिस्त्रैप्रकाशे चोदाहृतत्वा
तानस्मादेव कथं दीर्घत्वमिति चेत्‌। अत्रोच्यते इत इति तपरकरणेनैवात्र दीर्घत्वानुमानात्‌ किं चिद्वि ९६
धर्काः एतेन तपरत्वस्य सुखमुखार्थमिति हरदत्तादिभिरुक्तं निरस्तं। ओ ङा हि शुपं थोनो पंथीनः। भवि
षपेटिलोपः पथः पथा पथीभ्यामित्यादि। नव्यास्तु पथीयतेः क्विप्यल्लोपयलोपौ एकदेशविकृत
स्यानन्यत्वात्पथिमथीत्याद्येन्यः पथाः। इनोदितिनुनाइतइति तपरकरणात्‌ राएरनेकाचइति प
रां वा धित्वा परत्वाद्भिन्नत्वाद्यथोन्यः। संयोगपूर्वत्वान्न परत्वा। पंथिपो पंथिपः। पंथियं पंथिपो भस्य

टिलोपा २

३ नव प्रत्यासत्तिन्यायेन यंसुपं निमित्तीकृत्य नलोपस्तन्निमित्तकेएव कार्ये तस्यासिद्धत्वं न सुवन्तरप्रयुक्तकार्यइति
प्रकृतेन लोपस्यासिद्धत्वोभावान्न नकारस्यात्वमितिकस्यचित्कल्पना युक्तेतिवाच्यम्। सुद्विषि सिन्नाविषो
सवर्णदीर्घदीर्घकर्तव्येन लोपासिद्धत्वनिषेधार्थमारब्धस्यास्यतादृगर्थेपि तात्पर्येकल्पना यावा क्यभेदा

सि॰र॰स्त्र टेर्लोपः पथः पथा पथीभ्यामित्यादीत्याहुः। तच्चिंत्यम्। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनात्वात्त्वन्यौ नांङ्गले भत्वान्तानचै
१६८ वंयरणप्रसंगः। तस्मिन्कर्तव्ये कौलुप्तेन स्थानिवदित्यस्य रव्यत्वात्स्त्रेसरवीः स्त्रिरवीरितिनिर्वाहायकेयट
द्विभिराश्रितत्वे नन्मात्रविषयेप्रकृते पितदाश्रयणात्। यदपि इति न परकरणमेवालादिविधे
कौलुप्तमित्याश्रयणेमानमित्याहुः। तन्न तस्यप्रायुक्तरीत्यायन्नीरात्वात्। यदपि भविष्यति टेर्लोपः पथ
पथाइत्यादाहृतं तदपि न। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्कौलुप्तमित्याश्रयणेमानाभावाच्च। एतेन पन्था
कारस्तदनुसारि योन्येचसरवीः स्त्रनारितिवत्पथीः पथ्योपथ्यइत्याघुदाजकुस्तच्चिंत्यासावान्वस्य
वुवीरत्वादित्यपि पिपत्यसत्। किंच स्त्रविधौ न लोपस्यासिद्धत्वान्नस्यात्वंके नेईकारस्यपरीयचपंथ्याइत्य
स्येवन्याप्यत्वात्पथाइत्यसंगतमेवौनचप्रथममेवप्रवृत्तस्य न लोपस्य चिरकालोत्तरं प्राप्तमात्वंप्रतिक
थमसिद्धत्वमितिवाच्यम्। लक्ष्मुः स्त्राम्पुरित्यत्र ख्यत्यादिसुत्वेनत्वमत्वयोरिवप्रकृतेप्यसिद्धत्वस्यदुर्वारत्वा

तापदपिपंथ्यिपाविप्याघ्रदाहृतं तदपिनाइयङ् इकारस्येवेनादित्यस्यदुर्वारत्वातानचडुगोक्तिरीत्या १६८
मात्रेस्यानित्येकव्यवधानेवकृतार्थत्वात्। तथाव पन्थ्याः पन्थ्या नावित्यादिसुरव्यस्यासिद्धिसदव
स्मसिद्धत्वविधायकं नापिस्त्रन्निमित्तोनलोपः। येनसन्नायोत्रावकाशमासादयेत्। तस्मात्प्रत्यासत्त्या
ष्टं दुर्लभं निर्मूलं चेत्यवगन्तव्यम्। २

द्धत्वनिषेधानापत्तेश्च। अपि च प्रत्यासत्तिलाभेत्यागाद्येगात्। किंचवंक्यजन्त एवात्वन्यादेशोस्यातानतद्धिन्नो। द्विस्था। नवेदश्रयतां दु

मांनानामेवस्स्वेऽन्तु कृतत्वान्नेनोदित्यस्याप्रसंगः। नलोपस्यासिद्धत्वेन नांतत्वान पायात्। नांतानुकरणे
मानाभावान्नित्यत्वाद्विशेषविहित[illegible]विधित्वाच्चसावात्वे कृतेनांतत्वात्पंथा इत्यसिद्धमायत्तेस्था
तस्मात्पृथग्योयं यपरत्याधैवभवद्गीत्यापिन्यापांवक्तृतस्तत्र लोपस्यस्थानिवत्वादात्वादिकं न भवती
त्वा॰ ४ त्यक्तमेवा। तस्मात्सावा[illegible]देरभावात्पथामथी इत्येव न्याय्यानन्चनलोपस्यासिद्धत्वेन हलंतात्परत्वा
त्सो लोपः शंक्यः। अत्र लोपस्य स्थानिवत्वात्। तास्व लोपे कोलुप्तमित्याश्रयणे मानाभावात्। औङ इदौत
ध्यो॰ ६ पथ्योपथ्यः पथ्यं पं[illegible] पथ्यः पथ्या इत्यादि यथायथं न्यासकाराद्युदाहरणमेव साध्वीपदत्यलमति
पल्लवितेनार्थे[illegible]इह स्थान्यादेशौ द्वावप्यनंकौ। अर्थे इत्येवासद्धेः तोक्षयनम्[illegible]पत्तु
सादृशेनान्यासकृतावाचानेकान्त्वेपि निर्दिश्यमानपरिभाषयाथस्येवान्त्यादेश इत्यां। तत्र॥ विशे न्कम॰ ३
षस्याप्रसंगेन तस्यादिह विषयाभावात्। सर्वनामस्थाने इति। यत्तु प्राचास्तोरिति परतइत्यकं नन्तु लक्ष
णायां मानाभावात्। तुर्यथानिपदरूपेन्यत्र शास्त्रव्यापि स्वलोपे ह्यप्रसंगादाह। सुपामिति। सुपथीति। इ

सि० र० स्त्र
१६९
169

न्नस्त्रियामितिनकप्रायुवोरनाकाक्तियत्रस्त्रपथ्यीतिभाष्यप्रयोगेणानस्यानित्यत्वानुमानात्।नङ्
नादिनितिनिषेधस्त्रक्रपचः प्राचीनानामेवेतिवक्ष्यते।लिंगविशिष्टपरिभाषयास्त्रीत्वंयोम्यसूत्रप्रांप्नविभ
क्तौलिंगविशिष्टग्रहणान्नभवति।वावाचाइति।संबुद्धौलुकालुप्तत्वात्संबुद्धिपरत्वाभावान्नङिः संबुद्ध्यो
रित्यप्रसंगान्नित्येनलोपेप्राप्तेपक्षेतन्निषेधार्थोयमारंभः।संबुद्धौतस्येतिव्याख्या नेतुनित्यनिषेधेप्रा
प्तेपक्षेलोपविध्यर्थोयमितिभावः॥ङ्कस्वस्यगुणोनेति।संबुद्धिगुणोनलुमतेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्था ल ५
प्तेनेत्यर्थः।ष्णान्ताषट्॥स्त्रीलिंगनिर्देशः संख्याविशेषयितुंअतएवबहुगणेत्यत्रसंज्ञापरोप्ययंसंक्षिप
रःसंपद्यतइत्याशयेनाह।षांतानांनाचसंख्येति।संनिपातेति।काशिकादौतुउपदेशेषांतानामितितिव्या
ख्यातंतन्निष्फलमितिभावः।यत्तुनव्याउपदेशइतिनिष्फलमित्याहुः।नत्विंत्यं।षट्संज्ञायामुपदे
शग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकात्।ननुसन्निपातपरिभाषाश्रयेणानन्यत्याख्यातमितिचेन्न।काशिका राम
यामनग्रहणेनैवनदर्थसंग्रहान्नापूर्ववचनमित्यभिप्रायेणोपदेशइत्युक्तमितितुल्यं।अन्यथा स्नोषडिम्ये १६९

वङ्क्ष्यात्रानत्र च संख्येत्यनुवर्त्तमानं शास्त्राधिकारात्संज्ञिपरं संपद्यमानं ह्याभ्यां विशेष्यते तेन षां तानां ना
संख्येत्यर्थे लब्धे किमनेन ग्रहणेनेति। किं च। शतानीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया यणपीष्टं सिद्ध्येत् न चाप्य ह्यान
मित्यत्राप्नोति न च आ विभक्तौ वित्यात्वेनान्तत्वे पि उपदेशेनान्तत्वात् षट्संज्ञा पानुटू सिद्धेति। न चान्वेहलीन्या
यकषेणानुवर्वमेवनुटूम विष्यतीति वाच्यं। भाष्यस्थ यत्नचतुष्टयमध्ये आद्ययत्नेन दयकषुणोभावात्रान
चास्मिन्नपि पन्नौऽष्टनो दीर्घादित्यत्रन्यदीर्घग्रहणान्नान्तस्यापि षट्संज्ञा ज्ञायनान्न दोष इति वाच्य
। आत्वस्य प्राप्तिकत्व ज्ञापनेनैव कृतार्थत्वात् उभयत्रनात्यपि कल्प्यनायां गौरवादिति वृत्तिकृत्यश्चि
पाकारादीनामभिप्राय इति निर्मूलत्वोक्तिरसंगता। यद्यपि संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपाद
नेन च कृतार्थत्वात् ग्रहणस्य न सामर्थ्यमित्युक्तं न दूषितं न स्वरितत्वबलादेवानुवृत्तिसिद्धेः। शास्त्रा
धिकारात्संज्ञिपरत्वसिद्धेश्च। आस्यादेनतावृत्तिकृद्व्याख्यायाः समूलत्वेमूलकृता किं स्यादिति सोपेक्षेणेति
चेत्तमस्तु। भाष्यकृता तन्नामितिसिद्धये च रम्य पद्ये हलीत्यस्यान्वविधावयकर्षः कृता नडी यो जसः प

ह।१

सि·र·स्तु
१७०
170

स्नः प्रियपाष्ठानौ प्रियपाष्ठानहन्त्वात्त्वं यद्यपि नेति केऽप्युपेक्षितं वृत्तिकृन्मतेत्वान्त्वे प्रियपाष्ठौ प्रियपाष्ठाहस्य
पि स्यात् । न चेष्टापत्तिः चरमपक्षस्यप्राबल्यादिति दिक् । नोपधायाः । नेति लुप्तषष्ठीकमंगस्य विशेष
यं तदाह नांतस्येति । नन्विहोपधाग्रहणं व्यर्थं अचपरिभाषोपस्थित्या नांतांगस्याचो नामि परतो दीर्घ
इत्युक्ते येन नाव्यवधानन्यायेन नकारमात्रव्यवधाने दीर्घो भविष्यतीति किं तेनेति चेत्सत्यं
उत्तरार्थं तत् । अन्यथाऽहन्नहन्नएषेति नियमऽपधादीर्घमात्रस्य न स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु तत्रा
यिनां तांगसंबंधिदीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादुत्तरार्थमपि व्यर्थं । नांतस्य किं । चतुर्णां नामिवं ।
वर्मणां । नलोपइति । सुवः पंचानामिति लिंगान्न संनिपातपरिभाषाविरोधइतिभावः । गौरात्वेत्विति
ष्ठ डर्प्यन्तसंख्यानामिधायकत्वाज्जसादीनामित्तिभावः । प्रियपञ्चामिति । अल्लोपोनश्चेत्वं । नह्य
पमध्ये चः । अष्टनः । गुणानां भेदकत्वपक्षाश्रयणादनण्त्वादन्तपरत्वाच्च नस्य नानुनासिक राम
आकारः । इह रायोहलीत्यतो हलीत्यपकृष्य मारां विभक्तौ विशेषणात्वान्नदादेः संज्ञे त्याशयेनाह हलो १७०

द्राविति। तेनाष्टानामित्यत्र प्रथमतो नुटि पश्चादात्वं न चात्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधः नस्यान्त्र
नित्यत्वात्। अन्यथा नलोपोपि न स्यात्। न लोपे तस्या अनित्यत्वमान्वेन्नेन्याय्युहे फलाभावान्नाप
दिहली निनापकृष्येन नतर्हि अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च त्वे कृते नो नत्वाभावेन ष
ट्संज्ञाया अभावान्नुट् न स्यात्। न च यथोद्देशपक्षे न ग त्वान्स्वत्ता षट्संज्ञाकृतान्वेय्यक
देशविकृतन्यायेन स्त्वेव चेति स्मातेति सूत्रस्थकैयटाशयाननुद्भविष्यतीति वाच्यं। अत्विधा
वुक्तन्यायाप्रवृत्तेः अष्टाभ्य इत्येन ननाप्राप्तिन्यायेन षड्भ्यो लुगित्यस्यापमयवादेननुस्तयोः धात्विन्य
स्यलुक्तातेनाष्टपुत्रः सिध्यति। कृतात्वादिति ननु हलीत्यपकृष्यन इत्युक्त्वात्कथं डशसोः
कृताकारतेन्याशंक्याह। अष्टाभ्य इतीति। अलाहृशोः आकारांतानुकरणाज्जसशनन्तु लाहृशोः
कारान्तानुकरणादित्यर्थः। नन्वात्वस्यानित्यत्वादप्युक्तलाघवायादनभित्याशंक्याह वैकल्पिकमि
मिदमिति। ज्ञापितं लाहृशोः केचेत्यर्थः। अष्टनादीर्घादिति। दीर्घानादष्टनः परा असर्वनामस्थाने
५ रिति नव्याः। तन्न। दोदेकृषेटांकृता त्वानां धातुत्वानापत्तेः। अत एव कार्यकालपक्षाभिप्रायं तत्र
त्यं भाष्यमिति केयटः। षट्त्वं नात्र धर्मइत्येकदेशविकृतन्यायेनेति तदाशयः सुष्ठुत्येधेयम्। ।५

सि·र·स्त विभक्तिर्हृदान्तास्यान्त। अष्टाभिर्दशभिः। दीर्घान्किं। अष्टभिः। झल्युपोत्तममित्यनेन मध्योदात्तमिदं षड्भि
१७१ श्चतुर्भ्योऽद्भ्य इत्यादिरित्येतदपेक्षत्वा यानस्य परत्वात्। एवं चङ्स्वव्याहृत्तये क्रियमाणं दीर्घग्रहणमान्त्वस्य
नित्यत्वेऽनर्थकं स्यादित्यर्थः। ननु त्रा त्वे हलीत्यपकर्षणाभाव पक्षेऽष्टानामित्यत्र हृतान्तस्य षट्
171 संज्ञाज्ञापनार्थमेव दीर्घग्रहणमिति विकल्पे कथं ज्ञापकं। तथाहि। दीर्घग्रहणमष्टभिरित्यत्र भिसन्तदात्ते
त्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते। तत्र यदि हृतान्तस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाष्टाभिरित्यत्र विभक्त्युदात्तत्वं सावकाशमपि
ज६ त्वष्टभिरित्यत्र परत्वाज्झल्युपोत्तममिति मध्योदात्तत्वेनैव बाध्यमिति किं तेन न हृतं तु हृतान्तस्यापि षट्सं
ज्ञाज्ञापयतीति सत्यां हि तस्यां मसृति दीर्घग्रहणो निरवकाशत्वाद्विभक्त्युदात्तत्वस्य दीर्घपक्षेऽक्
स्वपक्षेऽपि प्रसंगइति तन्निवृत्तये दीर्घग्रहणमिति चेत्। न। उभयज्ञापनसंभवात्। यावता विना यदनुप
पन्नं तत्सर्वं ज्ञापनीयमिति न्यायात्। किं च उभयत्र तात्पर्यकल्पना पौरवस्योक्तत्वात्तत्र हलीत्यप राम
कर्षस्यासिद्धान्ते भाष्यकृतैवोक्तत्वाद्विकल्पमात्रेण तज्ज्ञापकं युक्तमिति दिक्। रायोऽन्यान्यभावः इति। अत्रे १७१

ङादिष्वजादिषु परतो ष्टत्त्र आविभक्तावित्यात्व मांगत्वेन तदंतविधिसत्वात्स्याग्रे न भवति हलादौ तद्विधा
नादित्यर्थः। तत्रसौ पाद्दिवँत्वे प्रियपाष्ठः। प्रियपाष्ठे इति रूपद्वयं भवति। राजवदिति। अजादावितिशेषः। राजवदे
वेत्यर्थः। सर्वस्मादपीति। न च षत्वे तस्यासिद्धत्वान्निषेधः। तस्यदोषइति साप्यवादत्वात्। न चवस्याभ्यामिति प्रतिप्र
दोक्त राजत्वमेवात्रयाहिष्यते ननु षत्वलभ्यराजत्वमिति वाच्यं। भाष्यमते तन्त्र्यद्वन्यपदानुवृत्तिमंगीकृत्य रा
ग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रतिपदोक्तराजत्वस्याभावात् एवं च सर्वन्पश्शब्दे नष्टुशब्दे न वाविधेये राजत्वे
विशेषाभावात्तस्यदोष इत्यत्र राजत्वमात्रस्य ग्रहणात्स्थानिवत्वं भवत्येवेति भावः। ततः किमित्याशंक्याह। षत्वे
नेति। भाष्यमते यं चमी समासो न स्तिनङीत्याप्याह। कार्यकालेति। न च यथोद्देशपक्षे त्वंशंक्यं। फलभेदस्य प्र
त्याख्यानासंभवेन कार्यकालतापाएवाश्रयणादिति भावः। अत एव निष्ठायां सेडित्यत्र सेडग्रहणे न पंचमी पु ४
समासस्यानित्यत्वात्स्थानिवद्भावाभावात् षत्वस्यादित्यपि नाशंकनीयं तस्माद कारेणाव्यवधानात्षु
त्वाभावो प्रियपाष्टु इत्येवरूपमितिसिद्धान्तकौमुद्यां स्फुटत्वेन प्रियपाष्ट इत्येवरूपमित्यपा वृत्तानां नैषामयं भावः। यथा

कौस्तुभेप्येवम्। १

172

भाष्यमतेपिनकारमात्रोद्देश्यकणत्वेएवप्रवृत्ते १

सि॰ र॰ सु॰ अतसूत्ररीत्यानावन्नस्यदोषः इत्यस्यप्रनिपदोक्तणत्वएवप्रवृत्तेर्युक्तत्वादन्यत्रपूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति

१७२ निषेधात्कुत्वंभवत्येव।तथाचणत्वग्रहणात्प्रत्याख्यानपक्षेपिसूत्रभाष्ययोरविरोधः।पंचमीसमासस्या ऽ

न तु कोत्तु भाषु नित्यत्वमेवाश्रयणीयंबहिरंगपरिभाषायात्रापिप्रवृत्तेरत्तेवन्याय्यत्वा [illegible] दित्यास्तांतावत्।

न्नत्वष्टनआविभक्तावित्यात्वंहलादौविधीयमानमजादौमाभूदत्रानुमीयमानंत्वस्यादेवततनश्चाजादौराजवद्दे

के शी वेतियदुक्तंतदनुपपन्नमित्याशंक्याह।अजश्शसोरिति।लुकुटाविवोभ्यमपिणत्वंनभवति।अष्टाभ्यइतिबहुवचन

त्या कार्य निर्देशात्तानवकाशत्वानुकरणार्थएवसइतिवाच्यं।तथासतिअष्टाइत्यष्टइतिकर्तव्यान्ङसिनेवनिर्देशसुवचत्वाक वा १

काल ता त्वात्।अतएववक्ष्यतीतिसूत्रस्थचतुर्थपादेपदेवंप्रियाष्टौप्रियाष्टाइतिन।समिष्यतिप्रियाष्टानौप्रियाष्टानइत्येवस्यादित्या

।फ लमे शंक्ययथालक्षणमप्रयुक्तइतिभाष्योक्तंसंगच्छतेयथालक्षणमित्यस्यपाठायनभवत्येवात्रात्वमित्यर्थइतिकेचित्।

दे प्रत्या पिव्याख्यान।यत्तुहरदत्ताचार्यैरष्टाभ्यःपरौजशसावित्यत्रप्रियाष्टानइत्यत्रात्वंनभवतीतिवृत्तिग्रंथमुपादायपयायुन राम

ख्याना गौणतायामात्वंनभवतीतिव्याख्यानद्वैधावेववद्व्यतइत्युक्ताअष्टनआविभक्तावितिसूत्रएकवचननिर्देशात्उपसर्ज १७२

योगात्। एतच्चतस्यदोषइत्यत्रणत्वग्रहणंभाष्येनप्रत्याख्यात [illegible] मित्यभिप्रायेणोक्तम्।कौस्तुभरीत्यातत्प्रत्याख्यानेपि

प्रियाष्टा इतिहरदत्तोक्तंनिर्बाधमेव।नचैवंभाष्यवपनीत्यत्रवैकल्पिकंणात्वंशक्यम्।सूत्रवार्तिकाद्येक [illegible] क्य

तालि प्रयातत्रैवबहिरंगपरिभाषापाःकार्यकालतायाएवाम्युपगमात्

नेय्यात्वंमविषयत्वात्तोलोपः प्रियपाष्टः पश्यपेत्याद्युक्तंतन्तु पूर्वापरविरुद्धत्वाद्भाष्यकैयटादिविरुद्धत्वाच्चोपेक्ष्यं। हलादा
वेवेनिनिनह्यषन्नाविभक्तावित्यत्रैर्थप्राधान्यात्र्ययरोमानमस्ति। एकवचननिर्देशादितिभावः। उक्तंस
ङ्गृह्णाति। प्रियपाष्टइति। हलादौराजवद्भावादपीत्यर्थः। इतिनांनाः। सुदिति। सुधञ्क्रमते। क्विशपदंनेभ
ष्टभावः इतिधांताः। ऊत्विकू। निपातनादिति। ऊनात्सुपपदेयङोक्विन्यजादित्वात्संप्रसारणं। घृष्मोतेर्द्वि
र्वचनमंतोदात्तत्वंचास्यञेः कर्मणिक्विनमागमश्च। दिशःकर्मणिक्विन्नुत्तमर्वाक्त्विहेः क्विन्नुदोदलोपः
घत्वं। अचेःस्रुषुपपदेक्विन्नुचनिपात्यतइत्यर्थः। नुत्रसत्रेयघधियित्र्यञ्चेः केवलस्यैवोपादानमस्तितथा
प्याधेर्निपातनेःसाहचर्येणास्याप्यलाक्षणिकंकार्यंभवति। एवंयुजिक्रुञ्च्योःतेनक्रुञ्चेर्नलोपाभावोपि
निपात्यतइतिभावः। कनाविति। इकारस्तूच्चारणार्थइतिभावः। संनिहितइति। प्राचातुल्नीयेधात्वधिका
रइत्यर्थःक्तंतन्नुसन्निधिस्थधात्वग्रहणात्स्यान्तरत्रानुवृत्तेरभावादधिकारत्वयाभावाद्युयेत्स्यमूलिभावःति
ङ्गिन्नइति। तिङ्गिप्यस्थानिनापिनेत्यर्थः। वेरप्रत्ययस्यत्वंधाःसर्वेक्विबादयोवेरित्यनेनपदस्यंतेइकार
यतुपरेस्यद्वाक्योरितिसूत्रेकुञ्चेत्यत्रवोःकुर्भल्लीतिकुत्वंप्राप्नोतीत्याशङ्क्ययुजिक्रुञ्च्यांभितिनि
पातनान्नेतिसमाहितंभाष्ये। तत्रि न्यायापरसवर्णोप्यभूत्वस्यवाऽसिद्धत्वात्। ३

सि॰र॰स्तु उच्चारणार्थः। अश्रुत्वक्यहणादितिभावः। नेनङ्जागरादेरित्यत्र नातिप्रसंगः। पुङ्गेः ङगिदत्वामित्यतः सर्वना
१७३ मस्थान इत्यनुवर्त्तनेनदाहासर्वेति। यत्तु प्राचा स्थइत्युक्तं। तन्न। लक्ष्यणायां भानाभावादेः ङः इयंपुंजी इ
173 त्यत्रातिप्रसंगाच्च। किंच प्रशासि पुंजीत्यत्राव्याप्तिरिति प्रकाशकृतः। यत्तु नपुंसकस्य झलचइति नुमः संभवा
तन्नेति नव्याश्चाहुः तन्न। अत्र लघ्विनस्येवोन्नरस्य त्रेयपत्तु इत्यतिप्रसंगेनोक्तरूपगास्यात्ति इष्टत्वात्। स्तुलो
पइति। चोः कुरिति कुत्वस्यासिद्धत्वात् परत्वात्संचमिनतोहलङ्याब्दिलोपइति भावः। क्विन्प्रत्ययप्र
त्ययग्रहणे बहुव्रीह्यर्थमिति ध्वनयन्नाह। क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति। तेनोदृक्स्पृगित्यत्र क्विप्यपि कुत्वसिद्धि
रितिभावः। पदांतइति। यत्तु अस्सलीन्युक्तं नत्वसंनिहितत्वादुपेक्ष्यं। यत्तु प्रसादकृता अस्सलोझलीत्यनो मंडूक
प्लुत्याझलीत्यनुवर्त्तमानेपि नकश्चिद्दोषइत्युक्तं। तन्न। सृष्टः स्रष्टवानित्यादावतिप्रसंगात्। इकारविशि
ष्टस्येति। स्तुजिर् योग इत्यस्य रेफविनिर्मुक्तस्येत्यर्थः। खञ्जिति। खञ्जि गतिवैकल्ये इदित्वान्नुमः खंजनौ राम
निरवनंक्षिपाइदित्वान्नलोपो न। राडिति। राजृ दीप्तौ। सत्सद्विषेति। किं शादेवेडिति। दिवानयजनो। यजदेव १७३
१ धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यय इत्येवाऽनित्ये त्युक्तत्वात् षत्वम्। एवमुत्तरत्र परिष्कृडित्यादावपि बोध्यम्। १

एज्यादौ ष्किपृ यजादित्वात्संप्रसारणं।पूर्वरूपम्।कुगा:।क्विप्यस इति।सजाविसर्गो ष्किप्राकुत्वं नेतीनिष्किन्र
प्रत्ययस्येनात्र नड्रुब्री स्याश्रयणा।ष्किं वेनेपि प्राप्तं कुत्वं रज्जुसृड्याभिनि भाष्यप्रयोगान्नेति वक्ष्यतद्वत्क्विप
रिम इति।म्रड्स्पृशुड्यो।पयोव्रजे:।उणादिसूत्रमिदं व्रजगतौ।दीर्घश्चेति।यत्तु प्रसादकृता विराट् पुपश्चा शुद्धमिति व्या
ख्यातं तन्न।पंचपाद्यां दशपाद्यां वा विराट् प्रसिद्धे:।स्को:।संयोगेति लुप्तषष्ठीकं।झलंतास्यांविशेष्यतइत्याह।पदां
ते झलि चेति।चकारेणाझलीत्यनुकर्षणादिति भाव:।ननु काष्ठशक्स्थातेत्यत्र थकारे कलोप:प्राप्नोतीतिचेन्न।
पदस्येत्यधिकारादेकत्वस्य च विवक्षितत्वाद्भिन्नभिन्ननिमित्तेनोरेकपदस्थत्वेसत्येव स्कोर्लोपाभ्युपगमात्।भाष्य
कृता तु यद्यपि काष्ठशगेव नास्ति कुतो यः काष्ठशाकितिष्ठुदिति वदता कांतेभ्यः क्विबेव नोत्पद्यत इति समाहिते
तथापि विधिकृस्फीते इत्यादावुक्तसमाधानमवश्यमुपेयमिति दिक्।ससजुषोरु:।ससजुषो: इति स्थिते झलांजशोंते
ति जश्त्वस्यासिद्धत्वात्सर्वत्र पूर्वत्रास्त्वमिति भाव:।यत्तु प्रसादकृता नसुनइति योगविभागाज्जश्त्वस्यासिद्धत्वाभा
वात्पूर्वं जश्त्वेन सस्य दस्तस्य रुत्वेन जाइत्युक्तं तन्न।योगविभागाश्रयणे मानाभावात्फलाभावाच्च।न च शस्य

सि॰र॰त्त वश्चेनिषत्त्वं शंकं जस्त्वस्यासिद्धत्वादिति वाच्यं षत्वं प्रति श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् पदपि ष्ट्वत्तिभज्जतीनामिति नि
१७४ र्देशो योगविभागे लिंगमिति किं तदपि नाञ्चक्तरीत्या भज्जतीति निर्देशस्य निर्बाधत्वादिति दिक्॥ ऋगिति॥ ऋडीबल
174 प्राणानयोरस्मात्सुत्राद्वितीय ताङ्माडजभासघुवीति क्विपाणि॥ लोपे सचक्कुत्वेन स्थानिवत्पदान्तविधित्वात्स्वेत्रा
सिद्धे निषेधाच्चाद्रहजातं नेष्ठुत्रवयाइति नोदाहृतं मंत्रेश्वेत वहोस्य शस्य पुरोडाशा ख्विन् रश्च वे यजइति वि
हितस्य ख्विनस्तदपवादस्य पदान्ते विहितस्य ङसश्च हृंदसत्वात्॥ इति ञानाप्रा॥ तदोः ससौ॥ त्यदादी
नामिति॥ एतच्च त्यदादीनामित्यनेनानुवर्तते इति भाव॥ अनन्त्ययोः किं॥ हे स॥ परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वास
त्वं स्यात् तस्यापि हल्ङ्यादि लोपे रुत्वविसर्गौ स्याताम्। यत्तु सेति न स्यादिति तन्न्याय्याप्राक्षं॥ तन्न॥ नपासयोरिति
लिंगेन राद्धिषये सत्वाप्रवृत्तेः। सिद्धान्तेऽपि सन्निपातपरिभाषाबाधनायोक्तन्यायकस्यावश्यावसत्वे व्यत्व
च्च। भाष्ये तु अनन्त्ययोरिति प्रत्याख्यातं। न चैवमुक्तदोषः। पुनःप्रसंगाश्रयणात्। त्यद्दा अत्र रस्त्वं त्रेम्भ्रदस इति योगे राम
विभज्य त्यदादीनां दकारस्य यदि सत्वं स्यात् तर्हि अदस एव दस्य नान्यस्येति नियमविधानाद्दोषाभावः। न चैवं द्वीप १७४

एतेन कैयटानुसारिणः प्रत्युक्ताः ।४

नेः क्विपि यथान्यासे स्वङ्गतीष्यमाणां नस्यादित्युक्तेवच स्यादितिवाच्यं यथा लक्ष्मणा मप्यनुक्तः इति भाष्यहृतोक्तत्वाद्वृ इत्ये
वसाध्विति कैचिदाहुः केयटस्तु गयसङ्गीन त्वादन्वस्याप्यभावाद्दी रित्येवन्याय्यमित्याचष्टे । वस्तुतस्तु यदि नि
यमः क्विपन्तेषीयनेरप्रत्ययस्वङ्गतिचेष्यतेतद्दूजि प्राप्नोतीति शंकयितृभाष्यकृता कृत्रिमोपसर्जनानामेव सर्वादि
त्वनिषेधध्वननाद्वृ इत्येवन्याय्यमित्येवमतस्सम्यगित्यवधेयं । ङे प्रथमयोरम् । ङे इति लुप्तषष्ठीकं एथक्पदं प्रथम
योरित्येतत्तु प्रथमाद्वितीययोर्लाक्षणिकं द्वितीयायां चेति लिंगात् प्रथमायाश्च द्विवचने इत्यत्रापि द्विवचने भ्यो ङेऽ
भ्यो ऽम् इत्येवं सिद्धे प्रथमाग्रहणादि त्याशयेन ाह । ङे इत्यस्यैत्यादिना ङे इत्यरमित्येवस्तु वचं । नाही सो । आ
देशयोरन्त्यादेकारस्यरस्वार्थः । न च स्वरार्थत्वं शंक्यं युष्मदस्मदोः पितूस्वरेण युष्मासि भ्यामदिति निमुनमित्यनिपत्रे पि
प्रत्ययस्वरेणाचां नीदात्तयोर्मध्यपर्यन्तस्यत्वाहृयोः कृतयोरन्त्यलोपपक्षेएकादेशस्वरेणादिलोपपक्षेडदात्तनिवृत्तिस्व
रेणाचेष्टसिद्धेः । यथासंख्यार्थं युष्मदस्मादेशवचनं । शेषेलोपः । शेषग्रहणं विभक्तिविशेषणं मित्यपमित्रेत्या
ह । आत्वयेत्यादि । अंतरंगत्वादिति । हलित्वमात्रायेक्षत्वेनेति भावः । अलिंगेइति लथाच लिंयामेयारवर्तं

नि ३

सि·स्व· मानत्वान्नदाविति भावः। षीसमानाधिकरणाद्वाविति पष्ठ्याः भाष्ये दूषितः। अतएव पंचत्वानीत्यत्रातिप्रसंगात्
१७५ ।अधिकरणान्तविवक्षायेति। स्थानिसमर्थकमेव शेषग्रहणं। आत्वयत्वयोर्विशिष्य विहितत्वेन स्वविषये बाधकत्वा
न्न च वममन्यलोपपक्षे। [illegible]रालंबनः। साम आकमिति सस्वुट्कनिर्देशेन नस्यापि [illegible] ग्रायनादिति भावः। शेष
175
स्येति। शिष्टस्येत्यर्थः। कमिणोघश्च। अनेनोगुणोक्तं तदुक्तं। एतच्च प्राचीनानुरोधादेवमुक्तं। आदेशयोरकारोच्चारणा
र्थ इत्यकृतत्वात् मांतयोरादेशयो ह्रस्वविभक्त्युच्चारणत्वात्प्यम काणोविवक्षितत्वाशयेन वा नच्चैवमपि वर्णापरिभाषया
पूर्वमेव लोपः शंक्यः। कैम्पराद्रि मनेच्याश्रयत्वात। अस्मद्वीन्पादसंनिपातपरिभाषया समाप्येयंचायरमत्वमिति
।आंगत्वान्न दंतेपित्वादयो भवंतीति भावः। अतित्वामिति स्वरूपमात्रप्रयुक्तत्वाहेरोपि भवंतीति भावः युवावौ
।इह वच्च नयहणा [illegible]थ ग्रहणं नत्रकृत्रिमद्विवचनस्येत्याशयेनाह। द्वयोरुक्ताविति। द्वित्वद्वाच्यत्वात्
च्च विभक्तेर्विशेषणमिति द्विवचनेलब्धेकिं वचनग्रहणेनेति भावः इत्याऊ। युवं वा वाणीति। शेषे लोपः। एतु पंच रामम्
मयाश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयत इति हरितोत्कं नञ्जषाये इंवदेत १७५

द्यर्थ ३

प्रथमाद्द्विवचनमपि शेषे लोपस्याविषय एवेति भावः। मपर्यन्तस्य किमिति। विनाप्यधिकारसूत्रं त्वमहमित्या
दिसिद्धेः किं तेनेति प्रश्नः। इतरो ऽधिकारफलं दर्शयति। साकच्केति। युवकामिति। अन्यथेहाकचः श्रवणं न
स्यादिति भावः। ननु नेदमुदाहरणं युष्मकमोकारस्य कर्तृभकारादौ सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्त्ववक्तव्य इति वचना
दन्त्यस्यां विभक्तौ सुबन्तस्य टेः प्रागकचा भाव्यमित्याशंक्याह। युवकाभ्यामाव काभ्यामिति च न सिध्येदिति।
सु॰ ५ चसत्त्वार्थो ऽसत्यधिकारे केवले ऽप्यनिष्टमाह। त्वामपीति। मांतस्येत्येव सिद्धे परिग्रहणं दानयोरप्यादेशार्थम
न्यथा यत्र मांते युष्मदस्मदी न त्रैवादेशाः स्युर्नान्यत्र एषं ताभ्यां हृतरिलोयाभ्यां क्षिपित योर्मीनन्न संभवात्।
म॰ ए: अत्र केचिद्युष्मदस्मदोर्मान्तयोर मांतयोर्वा सर्वथादेशा यथा स्युरित्येतदर्थं परिग्रहणमित्याह। तथा हि अस
ति तन्नद्गृहणे मांतयोर्युष्मदस्मदोरिति सामानाधिकरण्ये नान्वयः स्यात्तन्न षष्ठ्या मांतयोर्दीर्घषष्ठी। कृते नु तस्मिं
स्तदुपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरण्येनान्वयो भवति युष्मदस्मदोरवयवस्य मपर्यन्तभागस्येति। न चैवं मांत
योरादेशाप्रसंगः। व्यपदेशिवद्भावेन तयोरवयवत्वानपायात्। पन्तु व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेति निषेध

सि·रत्न
१७६
176

सुपन्यास्थन्कैयष्टस्तन्नान्तस्यासमासे निष्कादिभ्यइतिस्त्रेप्रत्ययविधिमात्रविषयकत्वस्यस्वयमेवोक्तत्वात्
एतेनयुष्मदस्मदोस्तदवयवेलक्षणोन्तिसर्वत्रैवादेशसिद्धिर्वैयधिकरण्येनवासंबंधेपरिग्रहणोपादा
नसामर्थ्यादयातियदिकेनेतिप्रतिषेधाद्युष्मदस्मदोमांतयोरप्यादेशसिद्धिरित्यपास्तं।लक्षणायांमानाभावा
न्तरांतयोरेवमप्यव्याप्तेर्द्वैविध्यवादुक्तनिषेधस्यान्यविषयकत्वात्परिग्रहणसामर्थ्याश्रयणेफलाभावाच्च
तिस्माद्व्यपदेशिवद्भावेनैवमांतयोरप्यादेशसिद्धिरित्यास्तांतावत्।अन्येतुमांतयोरादेशानभ्युपगमेस्यैव
परिग्रहणस्ययत्रयद्विशिष्टसज्ञावस्तत्रैवादेशाइतिनियमार्थत्वादित्याहुः।युक्तंचैतत्।अन्यथाशेषग्रह
णेनलिंगेनयुष्मदस्मदोरित्यवयवषष्ठीत्वनिश्चयेसत्यपेक्षितावयवविशेष समर्पणायमांतस्यैतत्प्रसि
द्धेपरिग्रहणार्थत्वे प्रयोजनाभावाद्दंतशब्दस्यचरमावयववाचकत्वेनमकारसहितस्यैवादेशोभविष्यतीतिसाहित्या
र्थकत्वेनापिपरैःसार्थक्यायोगाद्धितिदिक्।अंगकार्यइति।एतेनांगवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिरितिपरिभाषार्थित राम
उपनिबद्धा।अंगेअंगस्याधिकारे वृत्तेवर्त्तनंयस्यतदंगवृत्तंशास्त्रंतस्मिन्प्रवृत्तेसतिपुनरन्यस्यांगशास्त्रस्यप्रव १७६

नौ सन्न्यां प्राप्तो सन्यामविधिस्त[..]त्रं न प्रवर्तत इत्यर्थः। इयं च ज्यादादीयसः। आज्ञानोर्जा इति सूत्रद्वये ज्ञाप्यत इति
भाष्ये स्थितं। अन्यथा ज्यादादीयसः इत्येवास्तां बहोर्लोप इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते अह्नन्सा वेति दीर्घं ज्यापानिति
सिद्धे किमाकृद्ग्रहणेन। आज्ञानोरपि जमेव विदध्यात्। अतो दीर्घो यञि इति दीर्घो भविष्यतीति किं दीर्घोच्चारणे
नेति। यत्तु केचिन्निर्दिष्टितस्येति पठंति तन्तु मूलभूतभाष्यकैयटेष्वदर्शनात् उपेक्ष्यं। पोपि भाष्ये स्यसोऽस्य मिति
सूत्रे निर्दिष्टितस्येत्येव पाठो दृश्यते सोऽपि व्यस्यमा[..]ज्ञापनफलितार्थानुवादमात्रपरो न तु ज्ञाप्यांशको टिप्रु
विष्ट इत्यवधेयं। अस्याश्च वृद्धेः परेकस्येति निर्दिष्टेनाभिन्नत्वाद्वाभ्यामिन्य त्रान्तपदा घञ्व दीर्घत्व योः प्रवृत्ति नि
रुपपन्नेति दिक्। ननु एवं तुल्यन्यायेनेहापि शिष्यादेशोऽदुर्वार इत्यत आह। मकारान्तं प्रश्लिष्यते। उपलक्ष
णं चैतत्। अनो भिन्यनोऽभिन्यनुवर्त्यामभेवेत्यपि व्याख्यातुं सुशकत्वात्। मावक इह हाकारो विवक्षि
त एवानेन त्वां मां वाच्य ज्ञापयो रोऽपनात् किपि प्रत्यये। न रपदयोश्चेनित्वमयोस्तव अहं मम अदश्च इति सिद्धे ते
वारायपरि भाष्ये का देशं वर्धिन्वारिलोपे वृद्धौ च सत्यां युक्ति त्वा अहमाइ इति सिध्यति। यत्तु व्यास्त्रयेत्वाद्वापि

सि॰र॰स॰ रिमाषाऽप्रवृत्तौ त्वाद् मादित्येव न्यायाप्यमिति न त्वा आङ्गानन्ना अचः परस्मिन्निस्त्केस्मन्त्रिस्तत्क्ष्वाष्प्रपत्व
१७७ स्येहाप्रवृत्तेः यत्तु पर्यन्तिस्यो निस्त्रेत्वाद् माइति वैय्यटेनोदाहृतं तत्तु तस्यानित्यत्वाभिप्रायेणोनियथा कथं
१७७ चिन्नेयमिति दिक्। अविभक्तिकमिति। नञ्जुडे प्रथमयोरित्यमएवायं निषेधोस्तु तस्मा वसइत्येव न त्वं सिद्ध
मिति चेन्न। युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानि वा पश्येत्य सिद्धेः रलिं गत्वे युष्मान् ब्राह्मणानित्यप्यसिद्धेश्चेति भाष्यापो
वि। अचिकिं। युवाभ्यामावाभ्यां। पदिनु युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र रायो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्त्य तेनतदाऽश्वी
तिस्तु त्यन्नं परिशेषादेव सिद्धं। अनादेश इति किं। न्वतमूत्त पंचम्या अदित्यदादेशः। युष्मदस्मदोरनादेशे।
अजादौ यत्वविधानाद्धलादावेव विश्राम्यतीत्याशयेनाह। हलादौ पर इति। हलीत्यनुवर्तनाद्वा। यद्य
पि किमनादेशग्रहणेन न ह्यादेशो हलादिरस्ति मे वाभ्यमः सत्वात्। अभ्यामयपक्षेनु पोचीत्सुत्तरार्थं न
दित्व वधेयं। भ्यसोभ्यं। शेषग्रहणात्साम इति सत्वद्भूनिर्देशाच्च सूत्रद्वतेवशेषलोपः ष्टिलोपोत्पलोपो वेति प राम
द्वयं सूचितं। तत्र शेषलोपे अभ्यमादेशः कार्य एवेष्टसिद्धये। लाघवादिष्टसिद्धेश्च हलोपे हि भ्यमाह नत्वा १७७

शयेन व्याचष्टे। भ्यम स्रभ्यमा देशाऽऽ ति॥ एत्वं नेति। स्तुपि चेति दीर्घत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्। देवदत्तहन्त
रिहन्तन्यायाश्रयणाद्वा दीर्घो नेति भावः। पदद्वये पीति। न चान्तलोपपक्षेऽकारोच्चारणसामर्थ्यात्पररूपबा
धित्वा सवर्णदीर्घ एव किं न स्यादिति वाच्यं। एत्वस्य यजादिलक्षणदीर्घत्वस्य च निवृत्त्या कृतार्थत्वात्। न च टिलो
पपक्षे युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यत्र मध्योदात्तत्वं न स्यादन्त्यलोपत्वेकादेशस्वरेणाऽष्टसिद्धिरिति वाच्यं उदात्तनि
वृत्तिस्वरेणैवेहापीष्टसिद्धेः। अनुदात्तस्य च यत्रोदात्त इत्यत्र यथा कथं चिदुदात्तलोपस्यानुदात्तलोपग्रहणा
न्ग्रहणादिति भावः। त्वतमदिति। त्व अद् अन्त्वं इति स्थिते केपरादिमते व्याश्रयत्वाद्धारणादागमित्यप्रवृत्ता
वंतरंगत्वात्पूर्वं पररूपे कृते ततष्टिलोपप्रवृत्तेर्न सवर्णदीर्घः। अन्यथाऽका[illegible]च्चारणसामर्थ्यात्स्कुर्वीरः। रो४
न चपक्षे निवृत्त्या कृतार्थत्वात्पररूपं भविष्यतीति वाच्यं। द्वितकारककादेशविधानेनापि तन्निष्फलपपत्तेः।
अस्मङीत्याद्युपं चम्याश्चेत्यत्रादिन्यावर्णे तेनेनादेव स्यान्नत्वादिति व्याख्यानान्न दोषः। पररूपं त्वद्
पाविघातकत्वाद्भवत्येव। न चावृत्तो मा मा भावः। लक्ष्यस्यैव तत्वात्। अन्त्यलोपपक्षे त्वयाऽऽफकारीनेरवरपा

सिरत्न १७८ 178 स्युपेपन्वादिति दिक्। प्रकृष्टतम...डः सः। सर्वादेशार्थं शित्त्वमन्यथा घ्यादेः परस्येति स्यात्। न चाकारस्याकारव
चने फलाभावः आदेशव्यपदेशेन यत्वमिव्वते रेव फलत्वेत्। न च विभक्तेरनादेशत्वमतस्तेन आदेशस्याव
यवे प्रवृत्तत्वादिति वाच्यं। सर्वे सर्वपदादेशा इति राद्धांतानानात्तत्त्वाने नैव शित्त्वेन ज्ञाप्यते। अर्थवत्वेन वस्था
न्यादेशभावविश्रान्तिरितितदर्थः। सिद्धङादीनामनुवचनादनर्थकस्यापि चेत्स्थानेऽप्यूहतिरिति न्याय्यः वस्त
त्वत्स्वार्थिकत्वेन तस्याप्यर्थवत्त्वान्नपायाङुक्तनियमभंगो नेत्यवधेयं। ननु अन्त्यलोपप्रसंगे अशः स्यादेशः
स्यादिति चेत्। अत्र प्रसादकृत स्यादेशस्यायवादो शित्याह। तन्न। अशादेशप्रवृत्तिवेलायामन्त्यलोपाभा
वेन तस्य स्याप्रसक्तत्वात्। तत्रायं समाधिः। अंगवृत्तपरिभाषया स्यानेनियदा अकारान्तरं प्रासिद्ध्या कार रूपस्या
तु ३ श्रभवति नैव विक्रियत इति व्याख्येयं। न चैवं शित्त्वं व्यर्थमनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशसिद्धेरिति वाच्यं। अकाररूपत्वात्
द्वेषां विशेषणाद्विधेर्नियमरूपस्य याश्चात्पत्वेनापूर्वविधिविषयस्याकारस्यानेकाल्त्वाभावात्। तृतीयाकारप्य राम
श्लेषाणाम्प्रव्याख्यानेनुप्रतिपत्तिगोरवं स्यादिति दिक्। सामस आकम। ननु हुन्नत आदेशे शेषे लोपाभावादनवस्थानित्वा १७८

त्वद्योप्रसंगात्स्थानिन एवासत्वादाकारान्तस्यात्स्वङागमशेषे लोपाकमादेशानांयक्र[illegible]कप्रसंगश्चेत्पाशंक्या
ह। भाविन इति। अयं भावः। सामइत्यत्र सौत्रत्वात्खलु प्रपष्ठीकं स्त्रइति द्व्यथक्र्पदं स च संनिधानात्स्वङः सकार ए
व एद्यते नान्यः। तथा च सुभ्म द्व आमिति स्थि नेयधं थादेशप्रवृत्तिकाले स्वङागमेन संनिहितस्य थाप्यादेशोत्तरमं
न लोपे कृते स्थानिवत्वेन यः स्वङ्रूप आम् सोपि स इति स्थाने षष्ठीनिर्दिष्टशब्दलाडापधपोरिव निवर्तते आदेशस्वा
म एवं भवति न तु सामइति। शेषे लोप्यष्टि लोप इति पदे स्वङ्यह सां सुधे वा अंतलोपपक्षे आकमादीर्घोच्चार तु५
णां सवर्णादीर्घार्थमन्यथा पररूपं स्यात्। अकारोच्चारणांत्वेव निवृत्यात्रभ्यम इवसावकाशमिति। एवा वो
द्विवचनेत्वमावेकवचन इत्यत्र द्विवचनैकवचनशब्दैन प्रत्ययपरावपि त्वर्थपरावित्यर्क्तं। नस्य फलमाह।
समस्यमाने इत्यादिना। द्वैकत्वेति। पंचकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादि
ति भावः। त्रिक पक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनी इति पठनीयं। संख्याया विभक्तिवाच्यत्वेपि संख्येयस्य प्रकृत्यर्थत्वान्नया
यात्। समासार्थ इति। मुख्यविशेष्यां अस्मरव श्वदिति। युष्मदस्मदर्थगतसंख्याभिन्नसंख्यायुक्तस्वेदि[illegible]स्य

सि.र.ख १७९ र्थः। नच जहत्स्वार्थपक्षेप्येकत्ववाचिनी इत्यसंगतमिति वाच्यं। अर्थनिर्देशसामर्थ्येनैव भक्तेर्वैगत्यंगीकारा
त्। अस्त इति। प्रत्ययपरत्वेन तु न स्यात्। तामित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। एवं चतुर्थश्लोकेन युवावौ त्वमौ न चेत्युक्तमा
ति व्याप्तिः सूचिता। एवं चाव्याप्त्यतिव्याप्तिरितित्रयेपि द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरत्वमेवाभ्युपगंतव्यमिति
179 फलितं। अर्थपरत्वे च त्रिवृत्तुर्युष्मदस्मद्ग्रहणं षष्ठ्यर्थग्रहणं शब्दविशेषणं द्व्यामिति भाष्यकृद्व्याख्यानमे
मेव शरणं। अत एव कृत्रिमन्यायोप्यत्र न शंकनीयः। पक्षु वचनग्रहणमेव न्यायापि प्रवृत्तो प्रमाणमित्याकूः
। तत्राप युवावौ द्वित्व इत्यतो सन्निहिततरत्वेन द्वित्व इत्यस्य युष्मदस्मदोर्विशेषणत्वप्रसक्तौ तन्निरासाय वचन ८५
ग्रहणं। स्यादिति वैपरीत्यस्यापि सूपपादत्वात्। वचनग्रहणे तु कृत्रिमत्वेन संकेतितावेव द्विवचनैकवचन
शब्दौ गृह्येते इति। यत्तु सोत्वादेशवैर्न लिंगमित्युक्तं। तत्रात्वादेशस्य यथासंख्यसंपादकत्वेन कृतार्थत्वादि
त्याशंकां नावतारा सदेवेति। सर्वे देव युष्मदस्मदोः सर्वसंख्यत्वेपि त्वाहादयआदेशा भवंत्येवेत्यर्थः। तदिति। राम
केन इत्याकांक्षायामाह। त्वाहाविद्यादि। बाधने युवावाविति। युवावौ बाधित्वा स्वकीये विषये स्वजन्हृ १७९

ङःसरूपविषये परत्वात्त्वाहादेश एव भवतीत्यन्वयः। पूर्वविप्रतिषेधेति। विप्रतिषेधे सति एकः पूर्वविप्रतिषे
धःसुप्सुपेति समासस्तन्तस्तनीयांतात्तसिः। एवं परविप्रतिषेधशब्दोऽपि व्याख्येयः। विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्य
इष्टवाचित्वादिह विरोधे सति पूर्वेणासूत्रेण कार्यं भवतीत्यर्थः। अत्र प्रमाणं तु त्वमावेकवचने इत्यत्र यूयवयौ
जसीत्यादिसूत्रचतुष्टयमनुवर्त्य वाक्यभेदेन भाष्यकृता कृतं व्याख्यानमेवेति भावः। एवं तावदर्थपरत्वफलं
चतुःश्लोक्यां संग्रहव्याख्यायै कल्पतरुदाहृतं प्रथमतस्तद्विषये वाक्यं दर्शयति। त्वां मामित्यादिना। इति विग्रहे
इति। एवं विधविग्रहे यादृग्रूपाणि भवन्ति तानि वक्ष्यन्त इति शेषः। अतित्वाकमिति। यत्तु सामप्रतिसम्बुद्धेर्निर्देशा
घस्याम४स्वादेशद्वारा तु द्रूभावी तस्यामत्वाकमिति सूत्रार्थः संपन्नस्तथाच गौणत्वे तद्भाव्यान्तस्येव त्वाक
मन भवतीति दुर्गसिंहेनोक्तं तन्न। अतित्वाकमतिमाकमिति भाष्योदाहरणविरोधात्। अत एव शेषे लोप
इत्यत्र विषयसप्तमीमंगीकृत्य पूर्वमेवान्तलोपे स्थिते च कृते साम एवाकम्भवतीति गौणेन भवत्येवाक
मित्यपि कल्पना प्रत्युक्ता। एवं च यद्यपि सामप्रतिसमाहारद्वंद्वः। एकादेशविषयत्वेन सहविवक्षासंभवात्।

सि॰ख॰ १८० 180 एकज्ञानविषयत्वेनागतयोर्ध्वंसइष्टेतिवक्तव्यतयापिसाहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रत्येकमुभयोस्तथात्वाद्वा
मादाक्रमःप्रवृत्तिवेलायामसन्निहितोपिहेतुःप्रागुक्तरीत्यानिवर्तते नत्वाक्रमिकत्वेतदृष्टिचपुनरपिहेतु
द्वित्रिशिष्टस्यादेशप्रवृत्तिः।साहित्यस्याविवक्षितत्वेनहेतुरेवादेशप्रसंगात्।गौरवाच्चेतस्मात्सकृदेवप्र
वर्तमानस्याक्रमुभयोर्निवर्तकइत्येवतत्त्वं।एतेनयदन्वेष्येषैवयुक्तिः।अथवासामशनितिलिंगेनामस्याक्रमिति
लक्षणांतरमनुमीयते।तेनामस्याक्रमिकृतेइतिलोपयत्नेनावनैवपर्यवसानंगौरवात्वेय्येवमंतलोपेहेतु
ष्टिसातिस्थानिवद्भावेनाम्त्वासत्त्वद्रूत्वाच्चसामइत्यनेनपुनराक्रमप्रवृत्त्यैष्टसिद्धिरितिनकश्चिद्दोषः।एवंतं
त्रेणाकेवलोप्याप्तिरिष्टइतिनष्पा ।तन्त्रा।एतादृशान्तत्रस्यशास्त्रेप्रसिद्धत्वात्।नहिसामशब्दस्यामृशहे
पिवाच्यः।तुल्यन्यायतयानामशब्देनाप्यामउपस्थितौचर्मणामित्यत्रनोपधायाइतिदीर्घोपत्तेः त्यस्म
उक्तमेवसाधिति।तस्मादतिव्याप्तामितिमयामित्यस्यभाष्यविरुद्धत्वेनासाधुत्वमेवेतिसंक्षेपः।आम्रेयपहि राम
त्वउदाहरति।युवयोःआवांवाऽतिक्रांतइति।अरेव्यपवक्त्वउदाहरति।युष्मानस्मान्वेति।अथयत्तपनेकश्चिद्विशेष १८०

रामनिधाववयतेरासेश्चग्रहणवैफल्यापत्तेश्चे ३

क्यमते। त्वां मां वाऽ चतुष्टइति विग्रहे शयं नाद्भिः पूर्वस्य तृपोनरयदयोश्चेति मपर्यन्तस्य त्वमावादेशौ। तत्र त्वश्रद्धइम
६२ श्रद्धेइति स्थिते अन्तरंगमपि परस्तूपे बाधित्वा वाराया परिभाषये एकवद्भावेन टिलोपेऽजंगल ह्नगष्टद्वौग्रु किंचत्वा
प्रमापूत्र्याश्रयत्वादनित्यत्वाद्वाया परिभाषाया अप्रवृत्तेरुभयपरस्तूपत्रयधात्वद्वौ त्वाद्मादू। अंगवृत्तपरिभाष व३
या हृद्धिर्नेति मतेतुत्वद्धमद्धुरिति लोपः। विभक्त्या देशेषु कर्तव्येषु टिलोपो नस्थानिवत्त्वकोलुप्तत्वात्। तत्र स्व
बादेशा अमाद्यापथापर्यसुरेवा तेषु रूत्तेषु शेषग्रहणस्य विभक्तिविशेषणात्वयहेषु गतयोर्टिलोपो भव
त्येवामपर्यन्तापेक्षशेषत्वेन तु तदभावाल्लोपो न भवति। दांतयोस्तु यहद्वये पि शेषे लोपो भवत्येव [illegible]। मप
र्यन्तान्यरस्याडूपस्य शेषस्य सत्त्वात्। त्वाहाविति युष्मच्चतुष्टयं तु न भवति मपर्यन्तस्य त्वमाभ्यामपहारात्। यत्वा
वेश्रपि यांतहांतानां स्वविषये सर्वत्र भवतः। यांते उदाह [illegible] स्यसत्त्वा हादियुष्मच्चतुष्टयं तु न भवति मपर्यन्तस्य
त्वमाभ्यामपहारात्तत्पूर्वात्वेश्रपि यांतहांतानां स्वविषये सर्वत्र भवतः। यांते [illegible] रशास्त्र च्चयंते। सोत्वापं।
मापं। त्वां। मां। औङि त्वामां जसि त्वायं मायं। त्वांमामिति सा विवाश्र मोटोरूर्त्वा मां। शासित्वान् मान। तनीयायं॥

अहद्विपन्के त्वं मन ५

सि २ उ १८१ त्वाया माया । त्वाभ्यां माभ्यां त्वाभिः माभिः ङे शेषे लोपः अज्ञाती ऽप्रानो रित्या लोपः । त्वं मं शेषे लोप

भावेन त्वाय माय भ्यामि । त्वाभ्यां माभ्यां भ्यसि । पूत्रयं । अभ्यमि शेषे लोपति लोपयो त्वभ्यं मभ्यं शे

षे लोपाभावे त्वाप भ्यां माप भ्यां भ्यमि त्वाभ्यं माभ्यं ङसे त्वत् । मत् । त्वापत् । मायत् । त्वाभ्यां । माभ्यां । त्वत् ।

मत् । त्वापत् । मापत् । त्व । म । त्वाप । माय । त्वायो मीयोः त्वाकं । माकं । त्वापाकं । मापाकं । त्वायि । मायि । त्वायोः

मायोः । त्वासु । मासु । अथ दीत्वयोः सो त्वं मं । इहद्विनैतिमते त्वां मां औडि । त्वां मां । जस्यपैवं । त्वां मां । त्वां मां

त्वान् । मान् । त्वाया । माया । त्वया । मया । त्वाभ्यां । माभ्यां । त्वाभिः मामिः ङयि त्वं मं भ्यामि प्राग्वत् । भ्यसि अभ्य

मि । त्वभ्यं मभ्यं इह द्व इह्रो त्वभ्यं भ्यामि । त्वाभ्यं । माभ्यं । त्वत् । मत् । त्वाभ्यां । माभ्यां । त्वत् । मत् । त्व । म । त्वापोः योः । मा ४

त्वयोः । मयोः । त्वाकं । माकं । त्वापि । मायि । त्वयि । मयि । त्वायोः । मायोः । त्वयोः । मयोः । त्वासु । अथ त्वमपद्विलबक्तत्व

यो । युवामावां वाच हेतु युष्मानस्मान्वे ति विग्रहे राय ताक्कि शटेलेयरो क्विपस्त्रात त्र एक त्वार्थवाचित्वाभावात् राम

त्वमौन नापि युवावौ विभक्तिपरत्वाभावात् तेन युष्म अस्मद् इति प्रातिपदिकद्वयं संपन्नो मयर्यन्त स्यातिसूत्रेषु १८१

मासु । ३

वा५

ष्मदस्मदादेशाणां तेन न भवंत्येवेति युष्मावो विभक्तिपरत्वाभावात्तातेन युष्मा अस्मश्च [illegible] मन
[illegible]म परं च भवंतीति के परमत मिति प्रयं पवितानत्र केप्परम नेनाक्त्वाहादिप्र सन्नष्टपं स्वविषयेभ
मा ३ वन्त्येवत्त्वपौदेशा अपिपथायथैस्सु रेवंत तत्राधिक बर्थस्य कर्त्तुरेकत्वविवक्षायामाख्येयद्वित्वेयुवाव
योस्त्वमयोश्च प्राप्तोयरत्वात्त्वमावेव भवतः द्वित्वबहुत्वविवक्षायांतुयुवानावेव। आख्येयबहुत्वेतु कि
बर्थस्य कर्त्तुनेकत्वविवक्षायांत्वमोद्वित्वेतु युवावेव भवतो बहुत्वेतु न न तु भयम [illegible] स्थितं तायत्तु नव्यप्र पीतिप
भ्तनप आख्येयद्वित्वेत्वाहादिविषयेविनान्यत्रसर्वत्र युवावाचेव भवतः। आख्येयबहुत्वेतु नत्वमो
नापियुवावाविन्याकुशत स्थितं यद्युत्तेः पूर्वं स्थर्यवाचित्वपि ह्यत्र तरमे कत्वविशेषं वा। चेत्वस्यापि सत्व शिष्ठ
तु भयप्रसंगे परत्वात्त्वमावे कथंच न युत्स्यस्य द्वौ रत्वात्तानहि प्रविप्रतिषेधेन युवावावेव भवत
इत्यत्र किंचित्प्रमाणमां न च त्वमावेक वचनयुत्स्य स्य युत्तेः पूर्वं मेकत्ववाचिनो रेवत्त्वमो भवतो
युवावाविन्यस्य चयुत्तेः [illegible]कत्ववाचिनारेवंत्वमोभवंतोयुवावाविन्यस्य [illegible] पूर्वं स्थर्थवा
स्ति२

सि॰ र॰ स्त्र चिनोरेवयुवावानावित्यर्थान्नैवमितिवाच्यं।नाहृगप्याहारेमानाभावाद्भाष्यविरोधाच्च।आमपर्यन्तस्येत्य
१८२ त्रपरिग्रहणस्यप्रयोजनकथनावसरेमान्तस्येत्यच्चैमांतेयुष्मदस्मदीनित्रेवादेशाःस्युः।कचमांतेयुष्म
दस्मदीयुष्मानावष्टेऽस्मानावष्टइति।चियुष्मयतेऽस्मयतेत्वाप्रत्ययइतिहिभाष्यकृतोक्तं।नचाना
दृग्विग्रहेत्वन्मतरीत्यादेशानांप्रसक्तिरस्तीति।युष्मयतेरित्येतद्धान्त्यात्केप्यटविरोधाच्च।तेनव्याख्येयंवङ्क्
त्वएवयुवाभ्यामावाभ्यांयुष्माभिरस्माभिरित्युदाहृतंयुक्तिसहंचेनत्वान्नचैवमतियुष्मयाऽऽतियुष्माभ्यामि
त्यत्रापित्वमपोर्युव्योश्चप्रसंगइतिवाच्यं।विशिष्टस्यैकार्थवाचित्वेविसमासावयवयोर्युष्मदस्मदो
रतथात्वात्तस्माद्यथायथंत्वमादयआदेशाभवन्त्येवेतिनिरूढःपंथाइतिदिक्।अथाख्येपाद्वित्वेरूपा
णि।त्वं।अहं।युवां।आवां।यूयं।वयं।त्वां।मां।युवां।आवां।युष्मान्।अस्मान्।योचि।त्वया।मया।हलादावात्वं।यु
२ भ्या॰ वां।आवाभ्यां।युष्माभिः।अस्माभिः।तुभ्यं।मह्यं।युवाभ्यामावाभ्यां।युष्मभ्यं।अस्मभ्यं।त्वत्।मत्।भ्यामिश्राग्वत्। राम
युवत्।आवत्।तव।मम।युवयोः।आवयोः।युवाकं।आवाकं।लिपिपियुव्योः।आव्योः।युष्मासु।अस्मासु।अथाख्येयपद १८२

182

ऊन्वे। एकवचनद्विवचनयोर्जसि च पूर्ववदेव रूपाणि। इद्युष्मानि। आसादिबहुवचनेष्वादेशाभूते षु जसादिषु युष्मे
षे लोपविकल्पः पूर्ववत्। अनादेशे युष्मयं वइष्टवयं। हलादावनादेश आत्वं चानघथा। युष्मान्। अस्मान्। युष्मा
भिः। अस्माभिः। भ्यसोऽभ्यम् पञ्चम्येऽ युष्मभ्यं। अस्मभ्यं। युष्मभ्यं। अस्मभ्यं। भ्यामि हयुष्मभ्यम् इह संयोगान्तलोपो न।
भाष्ये शलङ्त्यपयकधिराणात्। तदभावे तु युड्भ्यम्। अस्मदस्कास्कौ रितिसलोपे अस्मभ्यं। शेषे लोप एत्वं रूले
त्वयुरो युष्मत्रो भ्यां। युषमत्। असमत्। युष्मत्। अस्मत्। युषाकम। साकं। युष्माकम। स्माकं। युषास्तु। असास्तु। ए
वं तावदादेशानङ्गीकुर्वीरास्य केयट्स्यमनेरूपाणि। युष्माकोऽनङ्गीकुर्वीरास्यमतेऽच्यन्ते। सो। युष्मा। अस्मं। युष्मं।
युष्मं। अस्मं। औङि। युषां। असां। ङसि युष्मं। असं। युष्मं। अस्मं। अमौटेः। युषां। असां। शसि युषान्। असान्। यु
ष्या। अस्या। युषाभ्यां। असाभ्यां। युषाभिः। असाभिरित्यादि बहुवचने प्राग्वदेव रूपाणि। ङयि युषे। असे। युष्मं
। अस्मं। युषाभ्यां। असाभ्यां। युषत्। असत्। युष्मत्। अस्मत्। युष्योः। अस्योः। युष्यि। अस्यि। युष्योः। अस्योः। युषास्तु। असास्तु
इहहतः कर्तरि यसंज्ञायामिति विशेष्यनिघ्नत्वं विहितं। तत्र स्त्रीत्वे टाप्प्राप्तः स च केवलवदलिङ्गत्वेन यद्यपि हेतुम

सि·र·ह शक्यत्वात्सं निपातपरिभाषयावारणीयः। नपुंसकेतु स्वुडसोरसर्वनामस्थानत्वाच्छेषेलोपप्रसक्त आनोलोपः। न
१८३ चुस्वमोर्नपुंसकादितिलुक् आभाव्यमितिवाच्यं। लुकं बाधित्वापरत्वान्ङेप्रथमयोरितिप्रवृत्तेः। नचानन्तरंगानपी
183 तिपरिभाषयालुकःप्राबल्यं शंक्यं। तस्याः स्थयोधात्वित्येतन्मात्रविषयत्वात्। ज्ञापकस्यविशेषविषयत्वात्। अ
तएवनतत्कुलमित्यत्रपरत्वाल्लदाघकारेणापिवचनिकस्यपूर्वविप्रतिषेधेन लुगित्युक्तमाकरे। अतएवङसः शि
रपिनाशंक्यः। ङेप्रथमयोरित्यस्यपरत्वादितिभावः। तत्र युष्टि त्वं। मं। इत्येवशेषेलोपाभावपक्षेत्वचायं मा म५
येत्वादीमादं। त्वदं। मदं। अोङि। प्रथमायाश्चेत्यात्वे आनोधातोरित्यालोपे चत्वं मपि। इत्येवाङसि अपिसा
विवचत्वारिरूपाणि। अमोऽटोः। त्वं। मं। शश्शसिजश्शसोरितिबाधित्वापरत्वाच्छसोनेतिनत्वं द्वितीयायांचेत्या
[redacted]त्वं। त्वान्। मान्। शेषंपूर्ववत्। आरव्येपद्वित्वबहुत्वयोरप्येवमेवरूपाणिस्युः यानीत्यासंतोवत्। युष्म
दस्मदोः। द्वे द्वे अल्पाच्तरस्यपूर्वनिपातेनभाव्यमितिव्युत्क्रमेणानिर्देशःकृतः। षष्ठ्यादीति। षष्ठ्यादिद्विव राम
चनविशिष्टयोरित्यर्थः। एकत्वेतेमयोर्बहुत्वेवस्नसोप्यपवादपोर्वर्हयमारात्वात्। विशिष्टेति। एतच्चसर्वस्य१८३

देइत्यतः सर्वस्येत्यनुवृत्त्यालब्धमिति भावः। स्थ्यग्रहणात्स्य षष्ठ्यग्रहणा च्चतुर्थ्य मारादि विभक्तिकयोरेव
तिप्रयोजनं वस्मसि। बहुवचनस्य ऽन्कविषययोरिति। पदात्पर्यं योरपादादौ स्थितयोरित्यर्थः। प्रत्य
यग्रहणे तोतदंतग्रहणमित्याह। बहुवचनांनेनेति। नेमयावे। षष्ठी चतुर्थ्येकेति। द्वितीयैकवचनां
तयोरिति तु नोक्तं। त्वामौ द्वितीयायाइत्यपवादस्य वस्समाणत्वात्। इदानीं द्वितीयादिक्रमेणास्त्र
चतुष्टयस्याप्युदाहरणं कद्वयेनोदाहरणमाह। श्रीशस्त्वेति। दत्तादिति। दुदात्त्वदाने अस्मादाशिषिलो
टूवेदेरिति। प्राचानुयुष्मान्नहेतु गोविंदइन्दादाहते। नन्वस्मानित्यस्य समानवाक्यस्थत्वाभा
वादेवाप्राप्तेरूयेद्वितमिति भावः। स्थ्यग्रहणादिति। समयेनिष्टस्त्वमीवेत्यादौ समयं माहासीरित्यर्थः।
वगमाति पुतिरत्राहानोवन्नेने। तेनषष्ठ्यादीन परित्यजनोरेवादेशाइत्यर्थः। इति प्रथमान्तस्तुत्र
इति। यदान्त्वन्त्वस्तुच नायेतिः प्रयुक्तः। प्रियाच नप्रयुक्तस्तत्रपदात्परत्वाभावेनेवादेशाप्राप्ते
:। किंस्थग्रहणेनेति। युवयोर्युष्माकं वायुत्रइति विग्रहस्तेनप्रत्यये नेरपदयोश्चेतित्वमोनायध

सि॰र॰ख
१८५
185

पि॥ राजपुरुषइत्यादावुपसर्जनार्थनिष्ठद्वित्वबहुत्वयोरनवगमाद्धत्तावभेदैकत्वसंख्योत्सर्गकी
नत्थाविनान्यपर्याहकसत्वेद्विवचनबहुवचनानेनापिविग्रहोभवत्वेवाप्रहृतेनेचादेशाभावएव
नान्यपर्याहकइतिभावः॥नचवा॥चादियंचकेति॥चावा॥हा॥अहा॥एवाइत्येषासमुच्चयविकल्पान्
तरेवदावधारणार्थकानांपंचानांमध्येकेनचिद्योगइत्यर्थः॥युक्तइतिनपुंसकेभावेक्तःप्रथमा
र्थैःदर्शनेपश्यपः॥इहैवनियानन्नाज्ञावेशः॥पाघ्राध्मेत्यादिनापश्यादेशः॥आलोचनेचाक्षुषज्ञा
नेतस्यपश्युदृसत्वादिहहशिर्ज्ञानमात्रेवर्ततइत्याशयेनाह॥चाक्षुषज्ञानार्थैरिति॥परंपरेति॥पूर्व
त्रयुक्तयहरागानान्यत्रयरंपरासंबंधेनयो॥गेपिनिषेधोज्ञाप्यते॥अन्यथासाक्षाद्योगस्यमुख्यत्वात्त
त्रैवनिषेधंस्यादितिभावः॥भवतासवेति॥इहनवेत्यस्युरूपेणासंबंधोरूपस्यतुध्यायतिनेतिसाक्षाद्योगाभा
वः॥सपूर्वायाः॥विद्यमानवचनोत्रसहशब्दः॥सलोमकइतिवत्॥तेनसहेतितुल्ययोगइत्यत्रतुल्य राम
योग यहणंप्राथिकामितिवक्ष्यतीति॥नत्रेचसपूर्वायाइतिनिर्देशएवलिंगं[illegible]नेनविद्यमानवचने १८५

नसहशब्देनबहुव्रीहौवोपसर्ज्जनस्येतिसमासाःपूर्वशब्दस्यसर्वपदेलाद्वारिकस्योनर्श्वपदेनसहवि
द्यमानान्प्रथमांतादित्यर्थस्तदाह।विद्यमानस्यादिति।प्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणमित्याह।प्रथमां
तादितिपरयोरितियुष्मदस्मदोरितिशेषः।नन्वेतेवांनावादयआदेशाःअनन्वादेशेवावक्तव्या
इत्यनेनैवविकल्पसिद्धेः।किमनेनेत्याशंक्याह।अन्वादेशेपीति।भक्तस्त्वमपीति।अत्रकेचित्त्वायेन वि ४
कारणेननहरेस्त्वमहमपिभक्तस्तेनकारणेनसहरिस्त्वांमात्रायतइतियोज्यंयदितुनेनेत्यनेन
भक्तत्वंत्राणेहेतुर्निर्दिष्टस्तेनतःसापेक्षत्वविधानत्वेनतदिममितिवदन्वादेशोनस्यादितिव्याच
ष्टेतेनव्याख्यासापेक्षत्वविधानत्वेऽन्वादेशोनस्यादित्यसंगतम्।आदेशोहिविधिः।किंचिद्विधेयपश्चा
दितरविधिश्चान्वादेशःननुविशेषेपेक्षत्वगर्भः।अशब्दार्थत्वाच्छब्देनस्याऽपरिभाषितत्वाच्चव्याख्या
ऽतो २ हारेगौरवाच्च।तदिममितित्वनुवादोनदोषस्तस्मात्तेनभक्तत्वेनत्रायतइत्येवसंबंधः।प्रकृतोना
र्थकनहिष्टस्थलेनयच्छदापेक्षेत्यालंकारिकसंप्रदायइतिदिक्।इहतेनेनिविद्यमानस्यैवपदं

न्दो ५

सि॰ रु तनो हरिरिति प्रथमांतेन ततः परस्यादेशः तथाप्याप्यताः इति पूर्वपदंन तत्प्रथमांतं सइतिनतः परस्या
१८५ देशः न च आपन इत्यस्य सर्वत्रा कस्यत्वे न समानवाक्यस्थत्वाभाव इति वाच्यं तत्रैणानानाकार
186 कसंबंधाभ्युपगमात् अनुषंगाभ्युपगतेति भावः सामंत्रितं महासुज्ञाकिरणसामर्थ्यात्संज्ञा
४ता विधावपितदंतग्रहणं आमंत्र मामंत्रितं लक्षणायात्साधनेत्यन्ये केवलया विभक्त्या नामंत्र्यतेऽ
पितु तदंतेनैवेत्याशयेनाहान्तदंतमिति वस्तुतस्तु नात्र तदंतविधिरिति प्रागेवोक्तं न विस्मर्तव्यं
नामंत्रिते इह सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने इत्यतः तत्र सूत्रात्सामान्यवचनमित्यप
कृष्यते अन्यथाऽग्ने देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये इत्यत्र ग्नादि पर्याय पविशब्देषु परतो विध
मानवहावनिषेधापत्तेः सामान्यवचन शब्दो विशेष्यवाचकः स चेनाविशिष्टं विशेषणं समानाधि
करणाइत्यनेन न विशेष्यत इति स्वांते निधायाह विशेष्यमित्यादिना नचैवमपि हरेदयालो न राम
इत्यत्र विभाषितं विशेषवचने इत्यतः तत्र सूत्रेणाविकल्पः किं न स्यादिति वाच्यं भाष्ये तत्र बहुवचन १८५

ग्य १

इतिश्वरितत्वात्तेन हेर्ग्रहणं वैयाकरणाइत्यत्रैव विकल्पो नैकवचनान्तइतिदिक् ॥ स्वयादिनि
शोभनो पादो यस्येति बहुव्रीहिः संख्या सुपूर्वस्येति समासान्तो कारलोपः पादःपत्यत्र तु प्रसाद
हनायादश्चेति तु माकारस्य पाद्भा[illegible]हस्यान्तु करणमित्यर्थः तन्त्रेण विधिमदन्तस्येति स्वत्रे पा
दयतेरप्युत्यये पाद्भ्य पदः पदे इति भाष्योदाहरणविरोधात् पादेरपि तान्त्रि[illegible]ति के[illegible]टः ॥ तस्मा
द्धकारान्तस्य पाद्धुहस्येदमनुकरणमित्युपवृद्धे यान्तदवयवस्येति ॥ अंगितं दं विधि सज्ञा वे यिनि नप
द्दिश्यमानपरिभाषये[illegible]मितिभावः ॥ इतिदं ॥ ता ॥ अथिं मथतीति मंथ हिंसासंक्लेशनयोरि ति
त्वादो मंथ विलोडने इति तु नपाहोः माम्पामपिस्थिते नलोपः मथे विलोडन इत्यस्यापग्न्यम
दित्येव रूपं मथ्नाति हिंसासंक्लेशनयोरिती दितस्तु नलोपाभावादनिमन अथिंमथाविनि त्यादि
ऊमिथ्यानाः ॥ अनिदितां हल इति ॥ ज्ञानाद्वेकवचनान्तत्वेदिति तामित्यस्य विशेषणमित्याहहि
तैनानामिति ॥ श्नान्नलोप इत्यतो नेत्यनुवर्तमानमुपधायाविशेषणमित्याह ॥ उपधायानेत्य

[illegible]५

हलइतिकिम्।नीयते।नेनीयतेइतिवृत्तिः।पर्युदासेनसिद्धेसुत्यजंतत्।१

सि॰र॰स्त्र॰ णिॉङकानइति।अंतरनम्यादितिशेषः।अचः।नवाचइतिप्रत्याहारस्यपचाधचोवायहरांष्कष्याणपा
१८६ गुदकृप्रतीचोपदितिलिंगादपिबत्रांगनिसूज्ञनयोरित्यस्यलुप्तनकारस्येत्याशये नाह।उपनकार
186 स्यांचनेरितिभस्येति।भसंज्ञकागावयवस्यांचनेरवयवोयो[illegible]कारस्तस्ययज्ञाहिस्यादिपरस्येत्यर्थः।
यजादीत्यादिविवक्षणात्प्रत्ययभवेनेनविश्वगंचनेनेन्यत्रनातिप्रसंगः।योनेदंवर्गगहरामचक्षीति
हैवृत्ताउत्तरपदाधिकाराडुत्तरपदभूतेवादितिव्याख्यानाच्चलुप्तनाकारनकारस्यांचतेर्ग्रहरामि
त्याहउपेति।अवादइति।एतच्चकेषांचिन्मतमभिप्रेत्योक्तं।वस्तुतस्तु नेहाणग्यहरामनुवर्ततेनेइकः
काशेइकःस्त्र।भीत्यत्रतेनेग्रहरोनव्यवच्छिन्नत्वात्।नचतत्राप्यणग्यहराण्[illegible]चिन्मतमभिप्रेत्योक्तव
[illegible]नकारस्येत्यर्थः।[illegible]वृत्ताचार्येणपस्येकइतिव्याख्यास्पतइतिवाच्यं।अवाचा
च्यावाचेइत्यसिद्धेः।नचेहरामात्रमेवानुवर्ततेइग्यहरांनिवृत्तमितिवाच्यं।कर्तृचइत्यत्राव्याप्तेः।एतत् राम
चहलइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।काशिकायामप्यणइतिनानुवर्त्ततमितिदिक्।परिभाषयेतिद्वपंचसम १८६

र्थानांप्रथमाद्वेत्यत्रसमर्थग्रहणोनज्ञापितेनापदस्यचरमावयवेकर्त्तव्येस्थानिवत्वनिषेधान्नस्यनी
चइत्यादौनिमित्तविघातोऽस्त्येवेतिभावः।ननुचाविन्त्यारंभसामर्थ्याद्ग्रहणेनभविष्यतीतिचेन्नाप्राव:
पदूपेत्यत्रसावकाशत्वात्‌।नचात्रसवर्णदीर्घत्वानिर्वाहः।वार्णीपरिभाषयाऽचइत्यस्लोपेसतितदसिद्धेः।
न चस्थानिवद्भावाद्दीर्घसिद्धिः।दीर्घविधौनन्निषेधात्‌।पूर्वपरयोर्विधौस्थानिवद्भावोनेत्यचः।परस्मिन्नि
त्यत्रसिद्धांतिनस्मात्‌।ईदृशेविषयेव्याश्रयत्वंवदतांनव्यानांमतेत्विदंमूलमसंगतंस्यात्‌।प्राचःप
श्येत्यत्रव्याश्रयत्वाद्वार्णीपरिभाषाऽप्रवृत्तावंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घेणोत्तसिद्धौप्रतीचइत्यादौचाविन्त्यारं
भसामर्थ्याद्देवग्रहणेऽप्रवृत्तौकिंपरिभाषयेत्यास्सेनेतिदिक्‌।ह्रस्वव्यंजनयोरिति।अर्द्धमात्रस्यव्यंजन
स्यमात्रिकोऽजीषत्सदृशोदीर्घस्तुविसदृशइतिभावः।यत्तुदिवउदितितपरत्वेनभाव्यमानस्याणःका
रस्यसवर्णाग्राहकत्वज्ञापनादमूइत्यादिसिद्धिरितिप्राचआहुःतन्नहनेनप्रत्ययकोऽत्रबाधइति।अदस
इतिषष्ठीअंत्यमलंनीनात्रअदसइअमांतस्यस्थानेविधीयमानमंत्यलिविज्ञानंसचात्पोलदात्परत्वेन

सि॰र॰स्तु॰
१८७
187

ब॰

विशेष्यत्वेन चाऽऽप्राप्तेशेषहतेनेन्यदकारोदान्यरः संभवतीति दान्यरस्य रस्य स्थाने सुत्वं भवतीत्यर्थः। अ॰ सेरि
ति। नायं नञ्तत्पुरुषः। किन्तु व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरिहैव निपातनान्नाहमन्यदान्यस्येत्यर्थः। उक्तं
चेति वार्त्तिकहन्तेति शेषः। लत्वं वहितिवचलीक्रियत इत्यत्र हयोरोलडिति लत्वं यथा नीरकारयोर्भवति त
थाऽसुमुपडि। तत्र दकारद्वयस्यापि सुत्वमित्यर्थः। केचित्तु प्रथमोपस्थितत्वादाद्यस्यैव सुत्वमित्याहुस्तद
न्त्यस्यैकरूपमाहुः। ननु भाष्यानुक्तत्वादुपेक्ष्यं। विष्वग्देवयोः किमिति। षस्याप्रयलत्वं गामेन त।
तदाह। अप्रामोतीति। विष्वगंचनमिति। ननु विष्वग्देवयोरित्यत्रोत्तरपदाधिकारादुत्तरपदमेतेनैव तत्र परतो
विधेयाऽऽद्यादेशस्य प्रस भावादिदं प्रत्यदाहरणमयुक्तमित्याशंक्याह। व प्रत्यय इति। ज्ञापनफलमु
दाहरति। अयस्कारस्मृति। सिध्यतीति शेषः। अतः कृकमीत्यत्र हि नित्यं समास इत्यतः समास इत्यनुवर्त्तनेने
नाश्लिष्टेनोत्तरपदेन करोतिर्विशेष्यत इतीह करोते रुत्तरपदत्वाऽस्त्वं न स्यात्। धातुग्रहणे तदादिविधे। राम
हरावज्ञापनान्न भवतीति भावः। उदईत। अचइत्यस्याप वादः। लुप्तनकारस्येति किं। उदंचावुद्धंचोऽपजायां। १८७

८५

तिरस्ति। अलुप्ताकार इति। अस्मिन्व्याख्याने तिर्य व्यपवर्ग इति निर्देशो लिङ्गम्।१

नलोपाभावात्तामस्पर्द्धि। उदगर्भ्यौ पयोस्तु गिति। मुञ्चू मोक्षणे रोचिक्षिप इति यान्ताः। स्त्रुडि इति। ओव्रश्चू छेदने क्वि
पि यहिज्येति संप्रसारणं परपूर्वत्वं पदान्ते स्कुत्वस्यासिद्धत्वात्संलोप इति भावः। अत्र सन्तस्योकारानुबन्धक
स्यानुशब्दस्यानुकरणमस्त्विति ननु ह्रस्वः कतुविनयस्या उपधा भवतु स्य दीर्घमाञ्जो चोऽसंभवात् न च तदनुब
न्धकपरिभाषया व्यालिवनेकदेशस्यैवानुशब्दस्य ग्रहणं स्यान्ननु मनुष्येकदेशस्येति वाच्यं पकारानुबन्धस्यानारभ्य
यवत्वाभावादिति भावः। तत्राधातोरिति योगो विभज्यते। तेन सामर्थ्याद्दृसंतस्यैवेतद्विशेषणं न त्वन्तस्यन त्र
च। लिङ्गमुगिद्द्वचामिति स्त्रे गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानिति भाष्ये दाहरणमेवेत्याशयेनव्याचष्टे। धातुभिन्नासंत
स्य चेति। अत्वसोरिति विशेष्ये तद्ग्रहणमत्वन्तमात्रग्रहणार्थमन्यथा उपदेश एव यत्वं नातः क्मवत्वादयस्तद्
वर्णद्धेरनन्नु मनुबादयः। न ह्येते प्रयोग उपदेशे वा उन्ता इति भावः। गोमानिति। कस्य च हे लोपो न स्यान्निवृत्त।
दीर्घविधौ तन्निषेधात्। क्रौञ्चमन्वाद्युभे अभ्यासे न नु हृ इ स्यन्तुनु स्त्येव सिद्धे भयग्रहणं व्यर्थं। न च यत्रोभे
अपि रूपे श्रूयेतेन तत्रैव संज्ञा यथा स्याद्धात्वाभ्यासौ ब्रूयाने तत्र संज्ञा निह्नुपर्थं गुभेय ग्रहणमन्यथा ऐसिनरेस्म

सि॰र॰त्त नृइनमृत्राभ्यस्ताश्रयोऽभ्रेर्जुसराईर्सन्नर्ईस्नुनइत्यत्रनाभ्यस्तात्छत्तुरितिनुम्निषेधस्त्वस्मादितिवाच्यंवारवाभ्यामि
१८८ तिसूत्रेरर्वस्माद्विधिरितियंचमीसमासस्येनदर्थत्वेनापिप्रयंचितत्वाततस्माद्गुमेयहरासमुदायुग्रतिपक्षपर्थी
188 मेवित्याशयेनाहाउभेसमुद्वितेइतिअन्यथाहिनेनिजतीन्यत्राभ्यस्तानामादिरित्याघदात्तत्वंप्रसज्येकंपयीयेल
स्यात।दददितिडुदाञ्दानेअस्मात्लट्श्नातरिकर्त्तरिश्नप्जुहोत्यादिभ्यःश्लुरितिशपःश्लुःश्लावितिद्वित्वंअभ्या
सद्भस्वः सार्वधातुकमपिदितिङित्वाच्छुभ्यस्तयोरातइत्यालोपः।श्नातुरुगित्वान्नुमिप्राप्तेनाभ्यस्तादितिनिषे
धः।जक्षित्यादयः।जक्षइत्यष्टधकृपदंइतिनाग्रहेतोजक्षिरेवयरामष्टयपनेइतिजाक्षिरादियेषांतइत्यतहुगसंवि
ज्ञानोबहुव्रीहिस्तएवषट्इत्यनेनविशेष्यतेतएवजक्षिभिन्नाःषट्धातवोलभ्यंतेइतिव्याचष्टेषट्धातवो
न्यइति।एतइति।जक्षभक्षहसनयोः।जागृनिद्राक्षये।दरिद्रादुर्गतौ।शासुअनुशिष्टौ।दीधीङ्दीप्तिदेवनयो
:।वेवीङ्वेतिनातुल्ये।चकास्टदीप्तावितिसप्तेत्यर्थः।छतिनांनाः।ग्रोपति।गोपायतीतिगुपूकिविविवक्षितेआ राम
यादयआर्द्धधातुकेवेत्यायस्याभावःपक्षेतःत्यदादिषुआलोचनमिहज्ञानमात्रंविवक्षितंननुयपत्रपार्थेरित्यत्रे १८८

र्वचाहृत्तु षमित्याशयेनाह। आज्ञानार्थाद्दृशेस्सिति। अनालोचने किं। नत्यश्यती। तिन दृशेः कर्मणायणनाद्दृगा
दीनां रूढिशब्दत्वेन ना क्स्य म व्ययवार्थेऽभिनिविष्टव्यमतएवाज्ञानार्थत्वमपि दृशेर्नोपपन्नं। भाष्ये तु
तमिवेमयक्षं पतिजनाः ज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। सइवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः। विषय पत्तिमात्र त्वा ३
वचनाद्दृशेः कर्मस्थक्रियाभवत इति कर्मकर्तरि सिद्धं न्यतिदर्शिनानत्रापि विषयीकरणाद्दृन्ति त्वाद्दृशेरज्ञानार्थ
त्वं संगच्छत एवा। खकार इति। अघोषस्य महाप्राणस्य स्य तादृश एव खकार इति भावः। एवं तावत्कैयटादि
मतं दृष्ययित्वा ज्ञापकाश्रयेणान्तदेव समाधत्ते। दिगादिभ्य इति। विडिति। विशब्दप्रवेशनेनानशेर्वा। यत्तु प्राचाप्रसल्लत्त्यकं
तन्त्रा। अप्रकृतत्वात्तत्रष्टमित्यत्रातिप्रसंगाच्च। नगिति। षडगकां प्राग्वत्। नडिति। कुत्वाभावेषत्वे जश्त्वे च पाह्निकं
चर्त्वे। नग्यां नञ्चामि मस्तिनशोरिति नुम्स्तु नंधात्त्वप्रत्यये तद्विधानात्। घृतस्पृगिति। घृतं स्पृशतीति
विग्रहे स्पृशः संस्पर्शने क्विन्। इति। शान्ताः। मुं तीति। एषु घस्मेया षत्वमिति। यत्तु षड्दृक्षमित्यपि प्राचोदाह
तं तन्दनाकरं। पियठीरिति। पठितुमिच्छन्ति पिपठिषति धातोः कर्मणि इति सन्नस न्यचोरिति द्वित्वं हलादिः शेषः स

ति ३ पा।२

सि॰र॰ ह्र न्यनइतीत्वंसनइष्टुषत्वंननःक्विप्‌अल्लोपःक्रदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वात्सुपकौलुगंनस्थानिवदितिस्थानि
१८९ वत्वनिषेधाद्धलङ्यादिलोपःततोनत्वादौकार्येपूर्वत्रासिद्धइतिप्रतिषेधात्स्थानिवत्वाभावः।नुम्विसर्जनी
189 याड्व्यवायेपीतिवर्त्तनेतत्रानिर्दिष्टपरिभाषयाव्यवधानेसतिषत्वाप्राप्तावस्यारंभः।व्यवायपशब्दस्यप्रत्येकंसंब
व४ ध्यात्प्रत्येकमेवव्यवधानेषत्वंभवतिननुयथासंभवव्यवधानइत्याशयेनाह।प्रत्येकमिति।एतच्चविधोनुस्व
यारामितिलिंगाद्यपासंभवंव्यवधानमात्रितमितिभावः।व्यवधानेपीति।व्यवधानाभावेनसहसमु
च्चयार्थोपिः।व्यवधानाभावेपीत्यर्थः।छुत्वेनेति।सन्नःसस्यसत्वेविसर्गेचक्रतेवाशरीतिविकल्पात्पक्षेस
कारस्येनशराव्यवायेषुपःसस्यषत्वंपूर्वस्यष्टुत्वंनत्वादेशप्रत्यययोरितिषः।पदांतत्वाद्धितिभावः।एवंस्थितेसकौ
रग्रहणंनेवसिद्धेशर्ग्रहणंचिंत्यप्रयोजनमित्याहुः।भाष्येतुअयोगवाहानांशर्ष्वपिपाठाभ्युपगमादिहत्वे
विसर्जनीयग्रहणंप्रत्याख्यातं।व्याख्यानादिति।यत्तुहरदत्तेनोक्तंमसंभवादितितन्न।स्तुहिन्स्वइत्यत्रसं राम
भवात्।संयोगांतेति।ननुबहिरंगत्वेनान्नलोपस्यासिद्धत्वात्कथंसंयोगांतलोपइतिचेन्नापदसंज्ञासापे १८९

ह्रत्वेन संयोगांतलोपस्यांतरंगत्वाभावात्। कलोप इति। अपवादत्वात् स्कोरित्यस्य संयोगांतलोपे कर्त्तव्ये ना
सिद्धत्वमिति भावः। पूर्वत्रासिद्धीय इतीति नदोह पते दैक्कि लेह यते लेई दूइत्या हि सिद्धं स्यन्तु नपदांतेति सू
त्रे स्कंदयतेः स्कन् इत्यत्र यदांत विधिं प्रति न स्थानिवदिति निषेधात् संयोगांतलोपे कर्त्तव्ये णिलोपो न स्थानिवद्
न कं कैय्यटेनात्तच्चिंत्यं। अचः परस्मिन्नित्यत्र चरमावयवे कर्त्तव्य एव स निषेध इति स्वयमेवोक्तत्वात्। तस्मात् सूत्रे
त्यनेनैव तन्निषेधः। संयोगांतलोप एवेति। नन्वचः परस्मिन्निति सूत्रे अपरवितिवक्तव्यं स्वविधौ स्थानिवद्भावो
यथा स्यात् तेन दध्यत्रेत्यत्र न संयोगांतलोप इति भाष्यस्त नोक्तं कैय्यटे न च दध्यत्रेति प्रतीकमादाय पूर्वत्रासि
द्धे चेत्येतत्सूत्रं नास्ति तस्य दोष इत्यत्र संयोगाय लक्षिणलोपाय लक्षणार्थत्वात् संयोगादिग्रहणस्येत्युक्तं तथा
चेतगीर्यदावपि संयोगांतलोपो दुर्लभ इति चेत् न एवं विधानस्य दिरासन्नात्पर्थ्यवसानमात्रपरत्वेन तस्यावास्तव
त्वात्। अत एव न पदांतसूत्रशेषे स्कंदयतेः स्कन् ननु दुह्यते लेगिति कैय्यटेन वोद्दहतमिति निन्याः। वस्कन्तका
हलङ्यादिसूत्रे राजस्येत्यत्र नकारस्य लोपप्रसक्तो कीर्तयतेः कीर्त् इत्यत्र संयोगांतलोपापादनपरं भाष्यमेवो

न्निद्   विषाद्

मधुश्च्युतमाव षष्ठे ॥ इति लोपे मधुश्च्युय तीति रूपम् २
शकारादित्वे २

सि॰ कौ॰ स्त १९० क्तभाष्य कैयटयोर्बहुस्वत्विलिंगमित्यवधेयं ॥ अपरविधावित्यस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यातत्वात् ॥ यत्तु सिद्धकांडेष्य
त्वं धुक्षि सिद्धवक्तव्यमित्यस्य व्याख्यावसरे मधुश्च्युयतेः प्रत्यये मधुगिति ॥ प्राप्ते मधुक्डिति प्राप्नोति तत्र कैयटेन
१९० अन्येरप्येवमेवांगीकृतं तत्र विंत्य ॥ उक्तरीत्या संयोगादिलोप कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य जागरूकत्वात् ॥
श्च्या ४ नच तेन सोयदेशसामर्थ्यात् बाधनं स्वकृत्वात् स नष्टोपतनीत्यत्रतुग्व्यावर्त्तकतया कृतार्थत्वात् ॥ यत्तु कौस्तुभे
नस्थानिवदित्याश्रित्य कैयटसमर्थनं व्यः कृतं ॥ तत्राप्युक्तेन तदाश्रये परोमानाभावात् तमित्यक्तं केय
टोदाहरणविरोधाच्चेप दषिश्च क्तस्कुच क्रेवाचव्याख्यातोऽयः श्रुक्तोक्रुकः ष्ठ्भ्यां धुल्सु कोष्टकुल भ्यां ॥ चः
चक्रौ चक्रुः ॥ चभ्यांमित्यादिरूपाणि कैश्चिदंगीकृतानि तत्र दूषितान् ॥ स्थानिवद्भावस्य दुर्वारत्वात् ॥ किंच परांत स्यसंयो
गादिलोपे यणः प्रतिषेधो वाच्यो न वा झलो लोपाद्बहिरंगलक्षणत्वादिति वार्तिकत्रये यणः प्रतिषेधात् कौरि
त्यत्र झलझत्यनुवर्त्य झलंतसंयोगस्यादि सतयोः स्कोर्लोपविधानाद्बहिरंगस्यादिलोपस्यासिद्धत्वाद्वा संयो गम्
गादिलोपो दुर्लभ एव ॥ अत एव परिशिष्टकारेण ध्रुक्रुक्षुकुवक्रुर् त्येव रूपमंगीकृतं ॥ अत एव मव धेयं संयोगा १९०

तस्मात् सोपदेशस्य फलान्तरसत्त्वे स्थानिवद्भावस्य दुर्वारतया संयोगान्तलोपेनैव भाव्यमिति मधुः मधुश्च्याविति त्येव
न्याय्यं न तु मधुगिति ॥ कुस्मयते: कृरिति म[illegible] ग क्ते ॥ ५

न लोपेयपराः प्रतिषेधो वाच्यो न वाक्लोलोपादिति पक्ष्य ध येष्टुक्रूश्यादौ संयोगान्तलोपोऽनुर्भस्तथापि ब
हिरंगलक्षणात्वाद्धेति पक्ष्ये संभवत्येवायद्दसक्तासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यांतरंगत्वाभावात् यत्तु आघप
क्ष्यद्वयैकरूप्याय एर्वहेर्वेमंतरंगमित्याश्रित्य संयोगान्तलोपो न भवत्येवेति न व्याचख्युः तन्नासिद्धं बलका
रनिर्देशादिति हलंत्यस्स्त्रस्थवार्त्तिकविरोधेन त्वदुक्तांतरंगबहिरंगभावानाश्रयणात् तथा चस्कुक्रुधक्रुष्यद
श्रयतेर धाविन्यादीनां यक्ष्णभेदेन मान्यसम्मतं साधुत्वं दुर्वीरमित्यास्तां तावत् तातगिति । तस्ततन्तूकरवोऽयं
तालिक्कि पिरोर निटी तिपी लोपः । गोरगिति । गां रक्षयतीति विग्रहे रक्षापालनक्षत्पस्मात्स्थं ताक्किप शत्रुत्वस्यासिद्ध
त्वादिति न्याय्यकथनपरमेतत् । सिद्धत्वेपि संयोगादिलोपाप्रसक्तेरिति भावः । पिपगिति । डुपचष्पाके सन्नंता
क्किप् दधिगिति । दग्धुमिच्छतीति विग्रहे दहभस्मीकरणादन्यतः सन्नंतात् क्किप् घत्वभष्भावौ । पत्तेदहेर्होढ इति
ढत्वे षढोः कः सीति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपे ढस्य ङत्वे वहने दधड् इति नैमिषीयेरोक्तं तन्नेति
भावः । इति षांताः ॥ विद्वानिति । विदेः शानेर्लटः शतृ आदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादे

सि॰र॰त्र॰ १९१ शः।सार्वधातुकमपिदितिङित्वाद्यथागुणोनउगित्वान्नुमिसांनेतिदीर्घसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलो
पोन।सेदिवानिति।षड्लृविशरणीदौसुमादेत्यर्थेभाषायांसदवसश्रुवइतिलिटःक्वसुरादेशेलिटिधातोरिति
191 द्वित्वेऽतएकहल्मध्यइत्येत्वाभ्यासलोपयोःसतोवस्वेकाजाद्घसामितीट्।नप्रकृतेनतइतिनन्वत्रक्वसोःसंप्र
रा॰४ सारणेसर्वस्यापिसतिसंप्रसारणस्यबहिरंगत्वेनासिद्धत्वाद्वलिलोपेसिद्धेसेयट्इतिनिर्वचनाजानंतर्यइतिनिषेधःउ
त्तरकालप्रवृत्तिकेजानंतर्याभावात्एवंसंहिताधिकारस्थायेच्ह्नत्वेनयरोबहिरंगत्वेनतदनुपपत्तेर्नरंगेवलिलोपे
असिद्धत्वात्तस्मादिटिसत्यनिष्टंस्यादितिपूर्वमेवतदप्रवृत्तिर्वक्तव्येतिभावः।नन्वयंनौकायुक्तिः।निमित्त ९६
नाशेनैमित्तिकस्यापिनाशइतिचेन्नहिदंडेननष्टेघटोनश्यतीत्याशं
क्याह।अकृतेति।यद्यपीयंभाष्येनतान्यकापिकंठतोभिहितानतथापिज्ञापकसद्भावात्सीरदेवादिभिरा
श्रितत्वाच्चनेयमप्रामाणिकीतिभावः।सेदुषइति।नन्वत्रदनुबंधकपरिभाषयाविदेःशानुबंधस्यविदिप्रस्येव रामः
संप्रसारणंस्यानतुक्वसोःसत्यावसोरुकिनेनुबंधःक्वसोरपिग्रहणार्थंउगित्कार्यस्यस्यानिवृत्ताः। १९१

न्वा

वादेरसिद्धेः प्यनुप्राचागमिश्रमतिभ्यष्वकसोऽजग नित्याघ्रुदात्तत्वं नत्तुच्छांदसत्वादिह मूलकृतो पेक्षितं।
कावेभिस्कन्नंतस्थिवांसं नगरोपकंठइति भाषायामपि क्वसुः प्रयुज्यते। निरंकुशाः कवय इति प्रामाणिकाः।
अन्ये तु छांदसा अपि क्वचिद्भाषायां साधव इति मासंच्छंदसीति वार्त्तिकस्थछंदो ग्रहणेन सामान्यतो ज्ञापय
४३ नैत्यदोष इत्याहुः। हिनस्तीति। हिंसि हिंसायां इदित्वान्नुम्। क्विप्। अनिदितामिति यत्तु दासान्नलोपेन ध्वदि
ति। संस्तध्वंसस्तु अवस्रंसने। क्विप्। अनिदितामिति नलोपः। पुंसोऽसुङ्। विवक्षित इति। नेन परस्मिंस्तुमा
नित्यत्वात्तोदात्तत्वसिद्धेः। परस्य प्रमीत्वे तु सर्वनामस्थाने न्यते: प्रागेवोकारस्योदात्तत्वे हलः संसनधर्मतो
नुदात्तेोऽस्तु ङोकारः स्यात्। तत्र चास्तु ङिःसत्यकारस्यान्यत्वविनाशात्सर्वं समासांतोदात्तत्वं न प्रवर्त्तनेऽस्मि
वाच्यां अंतरंगे स्वरे कर्त्तव्ये बहिरंगस्यासुङोऽसिद्धत्वात्। अत एव ऊहपविभाषा अयरोऽतु परस्मिन्न
मप्यदोषः। तस्या अंतरंगपरिभाषापर्वेदत्वात्। नचैवं पुमानित्यत्राघ्रुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यं। उम्स्तु नो नि
न सामर्थ्यात्पितृस्वरं बाधित्वाऽघ्रुदात्ततायां एव प्रवृत्तेरिति हरदत्तः। न च प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यान्येषां

२३

अस्यार्थं कुङ्द्धा ऽवितिा एतद्भुवावनिक मितिनव्याः। तद्विन्त्यम्। भाष्यादावभावात्। यद्यपि प्रागुक्तरीत्या
ऽनङः हरदत्तादिसंमतस्तथापि नलोपविकल्पो निर्मूलत्वं वधेयमा५

सि॰र॰सु॰ वक्षिपक्षस्यप्रवृत्तेरिह कथं नलुब्विन्निरिति वाच्यं। निष्कारणो नसखंडे भ्रूपि नलुब्विन्निति न्यायनात्। यद्यप
१९२ घपि असिद्धं बहिरंगमित्येवेदं सिद्धं तथापि तस्यानित्यत्वमपि ज्ञापयितुं निष्करणामिति। निष्कर्षन्नि
192 नव्येरुक्तं। ननु बहिरंगपरिभाषापवादत्वमहन्नव्ह हेत्यस्यस्वयमेवांगीकृतत्वाढुपेक्ष्य हरदत्ता
दिमतानुरोधेन वा तथोक्तमिति समाधेयमिति दिक्। यत्तु प्राचाङ्गावितावित्यक्तं पक्षप्रसादहृतनाद्यका
रङगित्कार्यार्थं इत्युक्तं नतु मयमयज्ञानविरुद्धं भिन्नमिति ध्वनयन्नाह। उदारार्थं इति उमातितिसान
महन इति दीर्घः। हे पुमन्निति। इह नदीर्घः। असंबुद्धावित्युक्तेः। उशनेति। वशकांताविति। तस्माद्दशेःकृन
सिरितिकनसिप्रत्यये ऽपहि ज्योति संप्रसारणं। अनङ्गिराडवन्तो अनेहेति। नहंतीत्यनेहानञिहन एह
चेत्यस्खन हन एहा हेशास्तनोनञ्समासेनस्मानुड ऽ ऽति नुट्वेधाइति। विधा ऽ ऽविध चेत्यस्खन। असदसौ
नचसोरेवौत्वं विधीयतां त्यदाद्यत्वे सिद्धमसाविति किं सुलोपविधानेनेति वाच्यं। असकाव सौ वा सुलोपस्य प्रराम
त्ययस्यस्थादितीत्वस्योऽस्यादेशस्यप्रसंगात्। असुकइति। यत्त्वत्र सुकइतिप्रयुङ्पनेतत्तुसत्वेन मुत्र १९२

ग्र५ व॰ वी१

याधादमुद्धं। एवममुकी अमुकशर्मा इत्यादयोपि। अत्र त्वकात्र अदकं शर्म इत्यादेरैवन्याप्यत्वा
त्। एतदिति। यद्यपि पारिभाषिकबहुवचनग्रहणेऽमी भिरिति सिद्धं तथापि उत्वसिद्धममी इति नस्या
त्। नन्वत्र एकारस्य बहुवचनं परमस्तीत्याशयेनाह। बहुत्वेति। विभक्तिकार्ये प्राप्ते। एतच्च पूर्व
परसाधारणमिति देहलीदीपन्यायेन मध्ये पठितमिति भावः। मुत्वे कृतइति। ननु एवं[illegible] सिद्धत्वा न/४
येन विभक्तिकार्यं प्राप्तमितीदानीमेवोक्तं। न कि मुच्यते मुत्वे कृते नाभावात्। न चैवमपि नाभावे
कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वं दुर्वारमिति घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादित्याशंक्याह। न मु न इति। मु
२ वइति चेत्त्राय द्विमक्ति कार्यं प्रति मुत्वमनिमित्तं तदेव विभक्तिकार्यं प्राग्भवति। नान्यदित्यर्थः। उ ×२
२ हवनाभावं प्रति मुत्वस्य निमित्ततया विरोधात्। मा। इत्यविभक्तिको निर्देशः। नेइति विषयसप्तमीत्याह क
र्तव्य इति। नन्वेवमपि कृते नाभावे मुत्वस्यासिद्धत्वाददनलक्षणाः स्त्रियैचेन्निदीर्घः प्राप्नोतीत्याशं
क्याह। कृते चेति। एतच्च सन्निपातपरिभाषामनाश्रित्योक्तं। नन्वमुनेति वदमुना इत्येव वक्तव्येन मुने इ

सि·र·स्त· तिगौरवमितिचेन्न। नेतियोगविभागार्थं गुरुमि ई शाकरराणान्नानन्फलंचरामृ इति सिद्धिरन्यथारो
१९३ रसिद्धत्वेनेत्संज्ञालोपोनस्यात्। नचोकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्याल्लोपोभवत्वेवेतिवाच्यं।
अवरार्थेनापितदुपपत्तेः। एवंचस्थानिवत्त्वस्यापि विषयाद्यावर्त्तनात्पूर्वत्वेन विसर्गः सिध्यति। अ
१५३ उ.४ देगुराइत्यादिनि ईश्रोयीहलिंगायन्नुयत्वविधावय्र ग्रहरांचेहलिंगामितिनव्याख्यानादुरुपपादत्वात
क्लिष्टत्वाच्चोपेक्षितं। इहकांनास्ता वत्नोकाः। शकृइत्यादिधातुभ्यः कोनेभ्यः काष्ठशागेव नास्तीतिभाष्योक्तेः क्वि
ब्विचोरेवानुत्पत्तेः। जोनडेवलायघपिशीडःसार्वधातुकेकेनः पासइति वदनुकूररोपुसंभवतितथापिलो
के अप्रसिद्धत्वान्नोकाः। खवउखिइत्येवमादिभ्यः क्विपिवांताऊयाएवमन्या येपथासं भवमितिसर्वेष्टसि
द्धिः॥ ॥श्री॥ ॥इतिश्रीमद्रामहृष्णभट्टविरचितेवैय्याकरणसिद्धांतरत्नाकरेहलंताः पुंलिंगाः॥ ॥ ॥नलो
पः। दूस्योनि। होढइत्यतोहइत्यनुवृत्तेः। धइतिदकृनविहितः। नद्धमित्यत्ररदाभ्यामितिनत्वप्रसंगात्। अबंत राम
लहराधत्वाप्रसंगाच्च। ग्यानदिनि। राहवंधनैउपनह्यतइत्यपानन्ना संपादि। मोत्क। मरीविक्विपानहित् १९३
दा१

२५

नीतिपूर्वपदस्य दीर्घः। एवं स्त्रुष्टु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानिति। पुंवद्रूपं नेयं। यत्तु गौरा
दित्वात् स्वनड्वाहीन्तु दान्हतं तदुपसर्जनाधिकारविरोधादुपेक्ष्यं। गौरिति। दिव औदित्यौ कारः। पराद
शत्र्यो न्तर्बहिरंगत्वेन नासिद्धं नाजानन्तर्य इति निषेधात्। गारिति। गृह निगरणे। ग्रो विप् ऋतइत्वे र परत्वं
रिति दीर्घः। रुरिति। रू पालनपूरणयोः। क्विप्। पूर्वदीर्घः। एवं स्पन्क्षत्वं र परत्वं। दिगिति। दिश अतिसर्जने। अक्र
त्विग्दधृगिति क्विन्नयसौ। पुंस्य स्वनुचनौ ल्की बसोल्तुकान्तु मत्वा च परिशेष्यात् स्त्रियामेवेदं पत्वं। विडिति। वि २४
षदीप्तौ। क्विप्। जस्थ्व चर्त्वे सजूरिति। सह जुषते जुषी प्रीतिसेवनयोरित्यतः क्विप्। सहस्य सभावः। आशी
षाविति। आङ्शासः क्वावुपधाया इत्वं वाच्यमिति नीत्वं। शासिवसीति षः। असुमिरिति। आदेत्वादेत्वा
२३ भावादेतदर्भुवचनत्वभावो स्त्रियां सर्वत्र सत्त्वं॥ ॥इति श्रीमद्रामचन्द्रभट्टविरचिते सिद्धान्तरत्ना
करे हलन्तास्त्रीलिंगाः॥ ॥पदसंज्ञायामिति। प्रत्ययलक्षणेनेति शेषः। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरे शब्देनो
त्तरपदं लक्ष्यते। तेनोत्तरपदस्य प्रत्ययलक्षणेन पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्य

सि॰र॰त॰ र्थः। तेन परमवाचा परमवाचैन्यनुक्तत्वं। एएनत्त्व भाष्ये प्रत्याख्यातं। इह त्वजो नपुंलिंगोऽदाधि से चावितिद
१९४ ध्रः से चावितिषष्ठी समासः। उपपदसमासे तु स्वभुत्पत्तेः प्राक् समासविधानान्निवृत्तश्च हस्यपदत्वं न स्यात्।
वि॰२ नच सोपपदाद्धि विदधियेचौतिकिं न स्यादिति वाच्यं। सोपपदादनभिधानाद्द्विजभोवादितिकैय्यटः।
१६५ निषेधकर्तव्यइति। सामर्थ्यारन्यने नानलुमतेती ति। नलुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणाप्रतिषेधा
द्विभक्तिपरत्वाभावात्कादेशो नेत्यर्थः। एनद्दृक्तव्यइति। इदमेनदोरितिशेषः। एनादेशे सत्यनोभि
एनमितिस्यादनएनद्दिधिः। सचाम्पेवद्धितीपाठेऽस्वेनइत्यत्रयठिनत्वात्। राम्रमोलुकाल्लेमत्वे पिविधि
त॰४ सामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणा। निष्कर्षेन्तुस्त्रेएवैनद्दृक्तव्यः। एनावेनानित्यस्याल्पदाघत्वेनस्वसाधत्वात्।
क्लीबेऽमिलुकालुप्तेपि तकारोच्चारणात् सामर्थ्यादेनदादेशः। अत्रकेचित्। एनदनिकान्तंविप्रमत्येन
मितिसिध्यर्थमेनोपिकर्तव्यः। नपुंसकेकवचनएनद्दृक्तव्यइति वार्त्तिकेन विधीयमानएनदादेशो राम
नपुंसकनिष्ठसंख्यासमर्थकेषे वप्राप्नोति। ननुसमासविभक्ताविन्याङ्कः। तद्विन्त्यं। भाष्यकृतैतस्याप्र १९४

न्याख्यातत्वात्तान्निव फलभेदेनदसंभवात्पयोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्तथाचपघपिस्त्वरीनास्व
जो२ रूपमाश्रितत्वेनगोरोण्येनादेशो भवतितथापिसिद्धांतेऽन्येनामित्यादिनभवत्येवा अन्यथागोरो
न्यदाघत्वाभावान्नत्त्रककारोच्चारणस्यसार्थक्यादमोलुक्यपितत्सामर्थ्यप्राप्यमाणेएनदादेशा
नस्यात्तानचैवंएतच्छ्रुतद्वन्त्यत्रद्वितीयाश्रितेतिसमासेदोषः।एकपदाश्रितेंतरंगेलुकिहृतार्थस्य
बहिरंगेसामासिकेलुक्यप्रवृत्तेस्तस्माद्वितीयायोगेस्मिन्नादित्येवसूत्रार्थिव्यमितिदिक्।नलोपेप्राप्तेऽइनि त५
ऽन्तरत्वयोर्हेदीर्घोहोनिदाघेहेऽहरिति संबुद्धिरवकाशइतिभावः।अवर्णाति।अहन्नोवाऽकुरइति
नि४ वक्तव्येऽहन्नित्यविभक्तिकोऽ ईशोलिंगमितिभावः।नदंतस्यापीतिपनविधिरित्यनेनेतिभावः।
ग्रहणवनेतिप्रतिषेधस्तुप्रत्ययविधिविषयइत्यर्थः।हेदीर्घोहोनिदाघेति।असंबुद्धावित्यके
दीर्घाभावादृशिचेत्यत्वस्याकुणः।पदांतेकुत्वमिति।क्विन्प्रत्ययेत्यसिद्धत्वाद्दृश्वेतिषत्वेततःकु
त्वमित्यर्थः।नेचयत्वस्यानिरवकाशत्वात्पूर्वमित्यत्रचरितार्थत्वात्।एवंचमानाश्रृत्वाकुमानी

सि॰ र॰ सु
१९५
195

अद्राक्षा। इत्यत्रापि कुत्वसिद्धिरिति भावः। षत्वं कुत्वापवाद इति। स्तृहि स्तृमि इत्यत्रापदान्ते षत्वं पद्य
पि सावकाशं तथापि पदान्ते विशेषविहितत्वान्निरवकाशत्वाच्च कुत्वापवादः। अत्वमित्यर्थः। निपा
तनादिति। ऋत्विग्दधृगिति सूत्रे इति शेषः। अस्य तु शङ्क्विति। एतच्च नीरस्वामिना स्पष्टीकृतं। अ
स्मभ्यामिति। न चानुदात्तस्य चर्दुपधस्येति पाक्षिकोऽम् स्पर्शकर्मधातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भव
तीति परिभाषया धातुप्रत्यय एव तत्प्रवृत्तेः। सा च दांडिनायनेति सूत्रे श्रौराहत्यमिति तत्वं निपात
नेन ज्ञापितं। पक्षे न व्याघातः। त्यद्रूपग्रहणादिति ज्ञाप्य तदूत्यादौ सन्नात उक्तानिष्टप्रसंगात्। ऊर्गि
ति ऊर्ज बलप्राणनयोः। क्विपा वद्द्डौति। अन्यादिति वाचनिकं। तथा च वार्त्तिकं। बहूर्जि प्रतिषेधः।
अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इति। तत्राद्य वार्त्तिकं। स्तु त्यजं। नपुंसकस्य झलच इत्यस्यापवादः परोऽप्सलन्तदं पो ३
तस्य क्लीबस्य नुमस्यादिति व्याख्यानं उक्तानिष्टप्रसंगाभावात्। काष्ठतक्षीत्यत्राचः परस्मान्ड्जात्या राम
अपरत्वान्नाव्याप्तिः। नचैवं कुंडानि वनानीत्यादावव्याप्तिः। इको ... विभक्तावित्यतो ... चीत्यनुवर्त्य वाक्य १९५
वि १ श्री १

मेदेनाजंतस्यक्लीबस्य सर्वनामस्थानेपरतोनुम्विधानात्‌। एवंचभाष्यसिद्धांतेकुर्दखुर्दा हिम्यः क्वि
शोनुमभावात्कुर्हिरवुर्हिइन्येवरूपमित्यवधेयं। अत्रलोपस्येति। क्वौलुप्तमितिनेहाश्रीयतेतस्यासार्वत्रिक
स ३ त्वादिति दीर्घोवेर्वा इति सूत्रेकैय्यटोक्तत्वाल्लोपस्यकृतत्वेनित्यत्वाच्चास्वविधावितिल्लोपान्यजयेत्यपा
पूर्वस्यकार्याभावादितिभावः। ननुस्वविधौस्थानिवत्त्वमपूर्वविधाविति निवर्तव्यमित्यपपरस्यात्स्मिति चे
न्नात तुदाहरणात्स्यापन्नात्सन्निपत्य स्यात्तरंगत्वादाति सतिनिर्बाधत्वेन वैय्याकरणा इत्यासिद्ध्यापन्नाचतस्य
न्दि ६ प्रत्याख्यातत्वात्‌। अश्वादिभिः नाना इति सप्तविंशत्यधिका पंचशतीन्यर्थः। तथाहि। सोनवाना मंत्यद्विन्वे
ऽष्टादशा ओडिवनुरांगमिध्येष्टजार्था नांत्रयारगान्नद्वित्वेसप्तप्रयह्यत्वाद्विनानुनासिकः। जसित्रयात्रांत
द्वित्वस्यानुनासिकस्यचविकल्पात्‌ द्वादशसंकलनयासप्तत्रिंशता एवं द्वितीयायामपिठयांचतुर्दशाध्या
मित्रप्रष्टाचत्वारिंशता भव्यास्वरायमानांद्वित्वविकल्पात्‌। मिसि चतुर्विंशतिः। विसर्गस्यानुनासिकस्या
नस्थानप्रयत्नाभ्यामंतरतमेऽपि चरितार्थस्यस्थानमात्रसाम्येन उकारायादनायोगात्ताऽपि सप्तसप्ते

तस्य ३ द्विले ३

सि॰ रु कारस्यानरागत्वादनुनासिकोनाभ्यसिम्याम्बताङःसौङमादिपंचकेचप्रत्येकंचतुर्दशास्तुपिगत्यर्थेत्रयाणां
१९६ ककारखकारयोर्द्वित्वेनङकारस्यानुनासिकेनचचतुर्विंशतिःषकारद्वित्वेशषरःखयइत्यनेनविधीय
रो ३ मानेशचीतिनिषेधोनासौत्रद्वित्वमात्रविषयकत्वात्एवंकुकृपद्देषसौङषयोरनुनासिकेवाष्टाचत्वा
196 रिंशतांकुगभावेत्रयाणांङकारद्वित्वेऽनुनासिकेचद्वादशास्तु१८। औ१जसामारशश्रम्१८ औगशासश्४
टाश्४भ्याम्४८। भिस्२४। ङे१भ्याम्४८। भ्यस्४८। ङसि४। भ्याम्४८। भ्यस् ४८ ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप्र
त्येकं१४। सुशच्धायतुअनेदमवधेयंपूजापांजसिनुमिकृतेनतस्यपाक्षिकद्वित्वेनकारत्रयसहितेनरू
षद्कमाएवंशस्यपीतिसंकलनयाद्वादशातथाचरूपंयहाम्निभूतारव्यापरू भाष्यव्यतिरिक्तमनइतिनव्या
आहुःतत्रनुमिकृतेअनुस्वारेपरसवर्णोचकृतेनतस्यजकारस्यद्वित्वइतिनुमुचितमितिदिक्। तिरश्चाइ
ति भत्वादचइत्यल्लोपः। अलोपइत्यकेतिपीदेशोनेशक्तुरखयवइतिशत्रंनागस्येत्यकेतुद्दंताइत्यत्राभपत राम
आश्रयेनवद्भावाभावानुअस्यादितिभावः। स्वच्छति। शोभनाआपोयस्मिन्नसरसी। नितेइत्रीहिःनपूजनादि १९६

अत्रशोधपत्रमेकम् २

वा नपुंसकस्य॥ नाभ्यस्ताच्छतुरित्यादिसूत्रद्वयेप्यस्मिन्निकोचीत्यादिपञ्चसूत्र्या
व्यवहितं सर्व ▲ नामग्रहणम्। नुम्ग्रहणं तु तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमित्यारभ्य
वतुःसूत्र्या। तत्राद्यस्यैवानुवृत्तौ सर्वनामस्थाने यत्प्राप्तं तन्न भवतीत्युक्ते नुम
एव प्रतिषेधतद्विकल्पौ सिध्यत इति नुम्नानुवर्तनीयः। तमेवानुवर्त्य शत्रन्तस्य नु
म्न भवतीति व्याख्याने पि सर्वनामस्थाने परत इत्यर्थो द्वितीयमेवेत्येतदनुवृत्ति
र्मुधैव। तत्र नुमेवानुवर्तनीयो न त्वितरत् उभयं वा। फलाभावात् गौरवाच्च। किं
वास्मिन्पक्षे अच्छीनद्योरित्युत्तरसूत्रे नुम्ग्रहणं न कार्यमित्यपरं लाघव
मिति भाष्ये स्थितम्। मूल तु नुमन्दवुध्यनुग्रहाय तदुभयमनुवर्त्य विधिविक
ल्पमाशिश्रियन्न तु प्रतिषेधविकल्पं तदेतदाह नुम्वास्यादिति। ननु शीवेत्ये
वास्तु किमधिकेन। मैवम्॥ प्रियो ददद्येषां तानि प्रियददति कुलानीत्यत्र
नुम्विकल्पापत्तेः। पूर्वेणानित्यमेव तत्र नुम्प्रतिषेध इष्टः। तथा हि। यथान्यासे
ऽभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तं यन्नपुंसकं तेनाङ्गं विशेष्यमाणे ताद्दङ् नपुंसका

१९६

196 A

न्ताङ्गस्य स्वस्य च सर्वनामस्थाने परे नुम्वा नेत्यर्थे पर्यवसिते नोन्तातिप्रसङ्गः
।वर्त्यन्यपदार्थयोः क्लीबताविवक्षायां तु नुम्विकल्प इष्ट एव। प्रियं ददद्य
स्य स इति विग्रहे तु प्रियददत् प्रियददन् प्रियददतौ प्रियददन्तावित्यादयः प्र
योगाः सर्वनामस्थाने साध्व एव। एतच्च सर्वं नपुंसकग्रहणसामर्थ्यादुन्नी
यते। तस्य भाष्यकृताप्रत्याख्यातत्वाभावात्। न च प्रत्ययग्रहणपरिभाष
याऽभ्यस्तात्परस्य शत्रन्तस्य क्लीबस्य नुम्वा न स्यादित्यर्थलाभे नव का
ददतिव काददन्तीत्यादावेव विकल्पः स्यान्न केवलशत्रन्तेनाभ्यस्तादिति
पूर्वेणानित्यनुम्निषेधप्रसङ्गादिति वाच्यम्। प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इति वच
नस्य तदपवादस्य सत्त्वात्। यत्र पञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययः कार्यान्तरं विधा
तुमन्विष्यते तत्र सा न प्रवर्तत इति तस्यार्थः। तेन [illegible]रदाभ्यामित्यस्य दृषत्तीर्णः
समित्तीर्ण[illegible] इत्यादौ नाव्याप्तिर्व्याप्तौ इति येनविधिरिति सूत्रे कैयटेन
यथा व्याख्यायि तथेहापि नाव्याप्तिशङ्केत्यवधेयमिति दिक्॥ शताधिक

१९६

निनिषेधाद्दृढभूस्वरस्कुरितिसमासांतोनाएनेनसमासांतविधेरनित्यत्वादितिप्राचोक्तंनिरस्तं ह्यंनञुपसर्गे
भ्यइत्यत्रापइनिहितं नसमासांतस्यानुकरणादीकारोनाह्वयुमांसीतिशेः सर्वनामस्थानत्वादस्वङ्। यत्तु प्रा
चांस्त्रीत्वफलकंनन्वात्रशस्य व्याप्नेरोऽऽतिव्याप्तेश्चेतिदिक्॥ ॥इति श्रीम द्रामकृष्णभट्टविरचिते वैयाकर
णसिद्धांतरत्नाकरे हलंतानपुंसकलिंगाः॥ ॥स्वरादि॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेतिसमाहारद्वंद्वात्त्वचादि
घुवस्वरादयः पाठ्याः प्रकृतसूत्रेचस्तुत्यजनद्वितश्चासर्वत्वादिसूत्रेचतुर्थ्यमपिचादयोसत्त्वइत्यस्मादु
द्धृत्क्रियनामितिवा व्याप्नास्वरःपञ्चपस्वस्तिवाचयनीत्यत्रकर्मत्वयोगेनसत्त्ववाचकत्वान्नेषांनिपातसंज्ञाना
पत्तेः। चादीनामसत्त्ववचनानामेवनिपातसंज्ञा स्वरादीनांपुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानाम
प्यव्ययसंज्ञेष्यत इतिनियमानुपपत्तेश्च अथस्वरादीनुदाहरति॥ स्वरित्यादिना। स्वरितिस्वर्गेपरलो
केचा अंतरितिमध्ये। प्रातरप्रत्यूषे पुनरितिहता एते त्रयोऽध्यनोदात्ताइत्यकंतनान्यङ्‌ स्वरोस्वर
नावितिफिट्सूत्रविरोधात्स्वश्चनामघवन्नितिलक्षणाविरोधाच्चायमनुपात्तःशब्दस्त्राकृदात्तइतिप्रसा

सि·स·ख· कृतोक्तं।तत्र।प्रातरत्नमित्यादावंतोदात्तदर्शनात्।पुनरित्याद्युदात्त।अप्रथमे विशेषे चासनुदृक्स्त्र
१८७ नद्धीनो।स्वरादयपंच रेफांताः।ऋते समहतिा।नी चैस्स्त्र अल्पे।शनैस्सक्रियामांद्यो।अ धकृस्सत्वे।।वि
197 योगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये।अत्रते वर्जने।युगपत्तएककाले।आराद्दूरसमीपयोः।पृथग्भिन्ने
एतेस नुत्तरादयो नवांतोदात्ताःइतिरुन्यादावुक्तं।तद्विंत्यं।शनैरिप्रिघंतो अदिवत्रु धगित्या।पृथक्प्राय
न्प्रथमेत्यत्रत्रयाणामाद्युदात्तत्वस्यप्रसिद्धत्वात्।ह्यस्स्त्र अनीते।ह्रिः श्वोनागते।ह्निदिवादिवसे।रात्रौ
निशि।सायं निशामुखे।चिरं बहुकाले।मनाक् ईषत्।एतावल्पे।जोषंतूष्णीं मौनयोः।तूष्णीम्मौने।
बहिस्स्त्र अवस्त्रएतौ वाह्ये।समपासमीपमध्ययोः।निकषा अंतिकार्थे।स्वयं आत्मनेत्यर्थे।वृथाव्यर्थे।नक्तं
निशि।नत्र निषेधे।हेतौनिमित्तार्थे।इद्धाप्राकाश्ये।अद्धास्फुटावधारणयोः।नत्वानिश्चितार्थे।रित्यन्ये। ५३
सामिस्त्र अर्द्धजुगुप्सितयोः।एते समादयः।साम्यंनाह्नाविश्रांतिरंतोदात्ताइति।इतिः।तत्र।दिवाचि रामु
नमः।हरावंनिाद्द्युयाऽस्यजनेरान्तकंदद्दहशोऽस्मै कुहचिद्दिवेपुरित्यादावाद्युदात्तप्रयोगात्।वन्नेनतु १८७

र४ एवं५

त्यमित्यादिभिर्विहीनो यो भवति प्रत्ययस्तदन्तमव्ययसंज्ञं भवतीत्यर्थः। प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजना
भावात्प्रत्ययान्तस्येयं संज्ञेत्याहुः। अस्यैवोदाहरणमाह स्नात्वा गतो गोतीति। यत्तद्यसगोच्छेदसीति विहि
तः स नेह गृह्यते। पटुदृत्तो निवृत्तो यासीत्यत्र सत्त्वधर्मस्य लिङ्गसंख्यान्वयदर्शनात्। असना। सनता। सना
दे४ त्। एते नित्यान्ययधामे ।। निसं तद्धौ सनुदयस्तिरोता। आघ्रदानात् इति तिरस्ति विदेतु सनाद्वहोतातिरः युग्म वि
दित्यादा वर्तते। दान्तः प्रयुज्यते। अन्तरेत्यतो दान्तो मध्ये विनार्थे चान्तरेणेति। ज्योक् कालभृशप्रश्नशीघ्र
र्थे संप्रत्यर्थे च। कंवारि मूर्ध्नि निंदा स्वर्गे। शं सुखे। सह साकं साकमिका विमर्शयोः। विना वर्जने। नाना अने
क विनार्थयोः। स्वस्ति मङ्गले। स्वधा पितृदाने। अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। वषट् वौषट्
श्रौषट् एते हविर्दाने। अन्यत् अन्यार्थे। अस्ति सत्तायां। उपांशु अप्रकाशोच्चारे। रहस्यपोः। ह्नमार्द्दानो। विह
मसा विपदर्थे दोषा नक्तमृषा मिथ्या मिथ्यान्यतो विथ्या मुधा व्यर्थे। कान्तो नरकसुनः। हूँ मकारसंभ्रमहरा
णः। अव्ययीभावश्चाव्ययं इदं गतास्तत्रयमप्यध्यायीभावश्च त्वस्मानुल्यार्थप्रयोजने नञ्व्यते। पुरा अविरते वि

त्र१ त२

सि॰र॰स्तु
१९८
198

रानीते भविष्यदासन्ने च। मिथो मिथस् एतौ रहः सहार्थयोः। प्रायस् बाहुल्ये। मुहुस् पुनरर्थे। प्रबाहुकं स
मकाले ऊर्ध्वार्थे च। प्रबाहिके निपाठांतरं। आर्यहलं बलात्कारे। शाकटायनस्तु आर्यैतिश्च निबंधे हलं प्रति
षेधविवादयोरित्याह। अभीक्ष्णं। योतः पुनः। साकं। सार्धं। एतौ सहार्थौ। नमस् नतौ। महसान मसान् मांसि
इत्यादयोऽपप्रयोगाः। अव्ययसंज्ञायाः पाक्षिकत्वे मानाभावात्। नभस् इति कश्चिन्मसशाब्दोऽदैनोऽन्य
एव। हिरुक् वर्जने। पृथक् निंदा भर्त्सनयोः। तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यंतः। शस्तसी। कृत्वसुच्। सुच्। आ
स्थालौ। च्व्यर्थाश्च। तसिलादिरित्यादिगणसूत्रार्थमिह पठितं व्याख्यानं तु करिष्यते। अम् आम् अं। आम् अंगी
कारे। अमु च छंदसि। किमेत्तिङव्ययकास्त्वप्रत्ययादिति विहितावमामौ प्रत्ययावपि गृह्येते इति केचित्। प्रत
म्लानौ। प्रशान् समानार्थे। प्रतान् विस्तारे। मा माङ् एतौ निषेधार्थकयोः। अकृतिगराद्वृति। नेर्नन्स्याधिबो
ध्याः। तथा हि। कामं स्वाछंदे। प्रकामं अतिशये। भूयः पुनरर्थे। सांप्रतं न्याय्ये। परं किंतु सर्वे। साहास्य्रत्सह्वोसा वि राम
तिर्यग् अर्थ इत्यादि। एवं तावत् स्वरादीनुक्त्वा निपातसंज्ञांश्चादीनाह। चेति। समुच्चयादिषु। वास्याद्विकल्पोपमयोः १९८

वार्थयोस्समुच्चययोः प्रसिद्धौ। अहमूर्जायां। एवं अवधारणे अनवक्लृप्तौ च। एवमुक्तपरामर्शे। नूनं निश्चयेन
केचाश्च श्वत्नु नित्ययोः। नः पुनः सहार्थेषु। स्वः पर आधिक्ययुर्नेर्थयोः। कूपत प्रश्न प्रशंसयोः। कुवित् [illegible] भृ
र्यर्थप्रशंसयोः। नेत् शंकायां। प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु चाचे [illegible] तयेघर्यं। चण् अयं चेदर्थे। रात् समुच्च
यादौ त्वन्नु बंधकः। कच्चित् इष्टप्रश्ने। यत्र अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु। नह प्रत्यारंभे। हंत हर्षविषादे अनुकंपायां
वाक्यारंभे च। माकिः। माकीं। नकिः। इति त्रयोपि वर्जने। माङ् मत्रो स्वरादिष्वुक्तौ निपातत्वेनाघ्र दानत्वार्थ इ तयोः५
हापि पाठ इत्याहुः। तन्त्रा किं। हू स्वरे। रणापि तन्सिद्धेः। यदपि सत्ववचनानामव्ययसंज्ञार्थं स्वरादि पाठ इत्याहुः।
तदपि नालक्ष्मी वाचक माशब्देति प्रसंगात्। अतन्त्रमयं त्र पाठ स्मप्रयोजनं चिंत्यं। यावत्तावदेतौ साकल्याव
धिमानावधारणेषु। साकल्ये यावन्का पिनावन्तं हतं। अवधौ यावत् ऊर्ज तन्मतावनिष्ठा मानेयावद्धत्तं तावद्भुक्तं।
अवधारणे यावद्दमत्रं तावद्ब्राह्मणा नामंत्र [illegible] त्वे विशेषवितर्कयोः। द्वैवि तर्के। न्वे इति पाठान्तरं। रे दानेऽत्र
नादरे च। रे रे कुरोनि ददानीत्यर्थः। त्वं रे रे किं करिष्यसि। स्वाहा देवेभ्यो हविर्दाने। श्रौषडादीनां च वषट्तागुनः पाठः

सि॰र॰स्व स्वरभेदार्थः ॥ नु अनादरे ॥ गुरुं त्वं हन्या तथा हि निदर्शनो ॥ खलु निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु ॥ किल वार्त्तायाम्
१९९ लीके च ॥ अथ मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु ॥ अयं स्वरादिरपि तेन मंगलार्थस्य सत्वे व
199 न स्यादव्ययत्वसिद्धे ॥ तथा च श्रीहर्षः ॥ यथाकुलाचारमथावनीन्द्र जातेषु रंध्रैः वर्गः समयया बभूव नाभिमिति ॥
स्त्र ४ इह हि अथ यथा बभूवेत्यस्य मंगलस्य पनं च कारेन्यर्थः नियातस्य स्वरूपे रोवमंगले मदंग ध्वनिव
राख्वेषु स्वरभेदार्थः पुनः पाठः ॥ स्म अतीतपादपूरणयोः ॥ आद हत्र पक्के महिंसाकुत्सनेषु ॥ अवदत्त मिति ॥
न ६ इह अच उपसर्गात्त इति भवति अवस्यानुपसर्गत्वात् ॥ अहमिति त्वं न प्रतिरूपक महंकारे ॥ अस्मीति
तिङंतप्रतिरूपकाः एवमस्मीत्यहमर्थो त्वामस्मि वच्मि ॥ आहेत्य वाचेत्यर्थो ॥ आसबभूवेत्यर्थो स्यात् भवती
त्यर्थ इत्यादि ॥ असंबाध ने अधिक्षेपे निषेधे च ॥ आ वाक्यस्मरणयोः ॥ इ संबोधने जुगुप्साविस्मयेषु ॥ ई संबो
धने ॥ उ संतापसंबोधनयोः ॥ ऊ अनुशयाद्यर्थे नाम्नि वाक्ये देवमानरि ॥ ऋ संबुद्धौ ॥ लृ संज्ञुद्धिनाम्नोः ॥ लॄ राम
उ अनुकंपन ध्वनौ ॥ ए ओ ऐ औ संबोधने ॥ पशु सम्यगर्थे नाम्नि च ॥ शुकं शोभने ॥ यथा कथा चेत्यनादरे ॥ पादपू १९९

स्मु॰ १

यया ङगहेहे मोः अयेए नेसं बोधने । ऐं हिंसाप्रातिलोम्यपाद[...]पूरणेषु । विषुनानार्थे एक पदे अकस्मा
दित्यर्थे । पुतत्कुत्सायां । आनइ नापीत्यर्थे । आहृतिगराइनि । तेन यन्न तए नो हेनो । आहो स्विद्विकल्पे । सी
म सर्वतो भावे । कंपाद पूरणे । स्तुक मतिशये । अनुकं वितर्के । शंबत्स्वनः करणे । आमिषु स्मे चाव पा
दपूरणे इवार्थे चादिषु । आनंदो चडु । चाडु । प्रियवाक्ये । ॐ भर्त्सने । इव सादृश्ये । अघे त्वेडुदानी मित्यर्थे
घो ५ इत्यादयो ज्ञेयाः । अस्वरादि चा[...]रा इति गणत्वा विशेषे पि येषां मंतोदात्तत्वमिष्टं ते स्वरादिषु बोध्याः । पे
षां तु निपातस्वरस्ते चादिषु । स्वरद्वयभाजस्तु मयत्रा पथाउता सिमेत्राव रूगाः । ई ओ न्हत ने रूते न्पाद्य
वुत शब्दः स्वरादिषु । पत्नु स्वरादिषं तोदात्तत्वमुतशब्दस्य निपात्यत इति केचित् । तत्र । निपातनाश्रय
यणो पलाभावात् । तद्धितश्च । सर्वशब्दो यं प्रकारका त्सर्वेप्यस्ति यथा सर्वात्री नो भिङ्कः सर्वप्रकार मन्न
मद्य पनीत्यर्थः । अस्ति चावयव का त्स्न्र्ये यथा सर्वः पटो दग्ध इति । तत्राद्यो नगृह्यते । अव्ययेभ्यः सप्तानां
विभक्तीनामेकवचनान्तरूपं घं ते इत्यभ्युपगमे न स्वरत्वस्य संभवत इति कृत्वा यत्नेः । नहि न सर्वा विभक्त

सि॰ रत्न
१००
200

योयस्मात्तुत्यघंतइति बहुवचनानां तेन नविग्रहे सत्यसंभवः स्पष्टइति भावः। अतोद्वितीयस्यैवयहराामे
कवचनेन चविग्रहइत्याशयेनाह। सर्वेति। वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः। नोत्पघनइति। किंतुएकवचन
मितियोगविभागात्प्रथमोपस्थितत्वाच्च प्रथमैकवचनं खलेकपोतिकान्यायेन सप्तानां विभक्ती
नामेकवचनानि वेतिभावः। तद्धितांतइति। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवचनादव्ययमि
त्यन्वर्थत्वविज्ञानाद्बासंज्ञाविधावपि तदंतविधिरिति भावः। तद्धितः। किं। एकः। द्वौ त्रयः। असर्वस्मा
दिकिं। औपगवः। स्यादेतत्। पंचालाः। गोदौ वरणाइत्यादावपि प्राप्नोति। न चलुब्योगाप्रख्यानादित्या
दिवक्तानैषां तद्धितांतत्वमंगीकृतमिति वाच्यं। एवमपि पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्ते
र्दुर्वारत्वादित्याशंक्याह। अपरिगणितानमिति। तसिलादयइति। पंचम्यास्तसिलित्यारभ्ये धार्थेन्यद्दंताः।
बह्वल्पार्थाच्छसित्यारभ्य डान्प्रत्ययपर्यन्ताः। यत्स्वइवेप्रतिकृतावितिप्रकरणोप्रत्नद्वैनिथाल्सोपिप्र राम
कारवचनेथालासदृशइति तदंतस्यापिसंग्रहः। अमुचच्छंदसिकिमेत्तिङितिविहितानां मामोनदंतमव्य १००

यंभवतीत्यर्थः।प्रतंनपप्रतरांपचतितरां।कृत्वोर्थछतिासंख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणानेकृत्वसुच्‌द्वित्रिच
तुर्भ्यःसुच्‌विभाषाबहोर्धाद्भिन्न्य र्थः।तसिवतीइतितेनैकदिकृतसिश्चपंतसिः।यत्तुप्रतियोगेपंचम्यास्त
सिरित्यपिगृह्यतइति कोस्कमभकैव्यस्येत्तं।नत्राशिस्तप्रभृतित्वादेवंतत्संग्रहात।विनञ्भ्यांनानाञौ।
इत्येवंस्वरादिमध्यएवपरिगणनंकर्तव्यंनार्थःसूत्रेणेत्यर्थः।नत्वस्वत्कृतेवगणेयपठितंनत्रनानाञेनप
ठितोनावपिपठितव्याविति कात्यायनस्यतात्पर्यं।नत्रआस्थालाविन्यञौरणादिकृइताञ्ञासिरित्यासिप्र
त्ययोग्राह्यः।अयाइत्युदाहरणं।कृन्मेजंतः।मेजंत्भ्यांकृद्धिशेष्यतेतेननतदंतविधिरित्याह।कृद्योमांत
एजंतश्चतिसूत्रेणग्रहणस्योपदेशेमेजंतत्वग्रहणार्थं।तेनाधयेचिकीर्षवेइत्यत्रनातिप्रसंगः।निषेधस्तु
संनिपातपरिभाषयापाःप्रतिपदोक्तपरिभाषयापाश्चानित्यत्वज्ञापनार्थंतदित्यवधेयं।कारयांचकार
इत्यत्रकासप्रत्ययस्येतिविहितस्यामःस्वरादित्वं।नित्यवीसयोरितिनिर्दिष्टत्वांजीवसइतितुमर्थसेःसे
नित्यसेप्रत्ययः।पिवध्यैइति।तेनैवयायानइत्यतःशाध्यैप्रत्ययः।शितावा ... ध्यैनिपि ... सं
त्वाभ्युपगमाद्व्ययत्वसिद्धिः।अथवामास्त्वामःस्वरादित्वम्।सुवलुकृतुम्प्‌ा।मेइत्येवसिद्धः।लेरित्यस्यत

गानन्तर्ये:।सामासिकाः क्रमसिद्धपरा
सुत्रोक्ताणमपु २

सि·र·स्त
२०१
201

वादेशः। पनु कर्त्तरि शव्विति केचित्तन्न। अव्ययकृतो भाव इति राद्धान्तात्। यदपि भवतेरङ् त्यत्र क्षि
पः श्वित्व सामर्थ्यात् क्षुक्षित्विति न्वेरुक्तम्। तदपि न। पित्रादेशप्रवर्त्तकतया तत्सार्थक्यात्। तस्माद्भवते
रङ् इत्यादि निर्द्देशादेव शाविति तत्त्वम्। त्का तोसुन् कसुनः कृत्वेति समानकर्तृकयोरिति क्त्वा। उदेतोरिति तोसुन्। सृपि
दि गोभावलक्षणे तोसुन्। कृञ्चदे चरितं क्रमिजनिभ्यसोऽसुन्। विसृपद इति। सृपितृदोः कसुन्। अव्ययी
भावश्च अव्ययसंज्ञः स्यात्। अव्ययीभावोऽपि परिगणानं कर्त्तव्यम्। लुकि मुखस्वरोपचारयोर्निवृत्तौ चेति। उपा
ग्नि। अव्ययादिति सुपो लुक्। उपाग्नि मुखः प्रत्यग्नि मुखः। मुखं स्वांगमित्यन्तरपदे दान्ते प्राप्ते नाव्यय दान्तो ६
दिक्शब्दगोमहदिति प्रतिषेधः। उपपयः कारः इत्यत्रातः कृकमीति सत्वं न। सत्वस्यैवायं चार इति प्रावां
संज्ञा। परिगणानं किं। उच्चैस्तमीयान। इह परां गवद्भावो भवत्येव परांगवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेधउ
क्तः। एतच्च त्का तोसुन् कसुनः। कृन्मकारसंध्यक्षर इत्यादि गरोपुनः पाठादव्ययसंज्ञायाः अनित्यत्वा राम
त्सिद्धमित्याहुः। अव्ययादा। विहितस्येति। एतच्चाव्ययसंज्ञायाः अन्वर्थत्वमनाश्रित्योक्तं तस्मिन्नाश्रिते उप २०१

सर्जने नातिप्रसंगः। नापि संज्ञायामिति भावः। अस्मच्छ्रैरिति। इन्नि विषये शक्तिमन्त्रधानत्वाद्द्वितीयांते
न समासः। अंबाहरणमिति। अव्ययादाप्येलुग्वचनानर्थक्यलिंगाभावादिति वार्त्तिकमत एव संगच्छ
ते। स्त्रत्वस्यापि संभवस्तु स्त्रीसमानाधिकरणाहाविति यत्तं गृहीत्वा बोध्यः। स च मस्तं तमियं ब्राह्मणीत्यादि
दू ४ प्रसंगो ...षितः। नन्वलिंगत्वे आयवेणाप्रणाव विघातस्य तु ... विरोध इत्याशंक्याह। सहशमिति। विरोधं प
रिहरति। लिंगकारकेत्यादि नात्र विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापराविति ज्ञेयं। यथा वा चेति। पारि
गणनमित्येके। उदाहरणमात्रमित्यपरे। वा गृह इति। अपि साह च यथा दादिरेव लुप्यते नान्यः॥ ॥इति सिद्धांत
रत्नाकरेऽव्ययानि॥ ॥स्त्रियां॥ ननु किमिदं स्त्रीत्वादिकं नाम। न तावत्स्तनकेशादिमत्त्वं नराखट्वादाव
भावात्। स्तनकेशादिमत्यपि दारभ्रकुसशब्दयोः पुंल्लिंगत्वाच्च। नाप्यन्याह शंकिंचित्त्ववचनानह
त्वादिति चेत्। उच्यते। इयं स्त्रीत्यादिव्यवहारः स्त्रीत्वादिकं लिंगमसत्त्वविवादीनत्र लिंगं नाम सामान्य
धर्मो वस्तुमात्रेऽस्ति। तद्विशेषश्च स्त्रीत्वादि रपीति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु सामान्यधर्मस्यातिरिक्तस्यांगीका

सि॰र॰ख २०१ 202 रेगोत्वात्प्रमाणाभावाच्च स्त्रीत्वादिविशेषधर्मा एव सर्वत्र वर्त्तन्त इत्येव न्यायप्राप्तेश्च गोत्वादिवदाश्रयप्रयो
ग्याः॥ तदुक्तं पाणिनीयमतदर्पणे गोगोत्वादिस्वाश्रयैर्यद्वत्स्त्रीमान्यमुपलभ्यते॥ व्यंजकैरनुवृत्तत्वात् स्त्री
त्वपुंस्त्वादिकं तथेति॥ एतन्मूलवचनानामभिप्रायं च चेतनेषु तु शब्द एव व्यंजक इत्यवधेयम्॥ तत्र सर्वत्र
सर्वलिंगसत्वेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्यथासंभवमेकं द्वित्रिलिंगान्यादाय शब्दाः प्रवर्त्तन्ते तत्रापि च दा
दाराः घटः घटी तटः तटं तटी इति यथा॥ अतएवैकस्मिन्नेवार्थे शब्दभेदेन लिंगविशेषोऽभिव्यज्यते॥ यथा
वस्त्रं पटः शाटी इति ते च स्त्रीत्वादयः शिष्टोपदेशगम्या गगनादिवत्तद्दारा शब्दस्यैव लिंग इति व्यवहारस्तु
तादृगर्थप्रतिपादकत्वात्तस्मादलौकिकस्त्रीत्वादिधर्मेषु चेतनाचेतनसाधारणेषु शब्दानां शक्तिरेव पत्र
तु सिंहः सिंही ब्राह्मणः ब्राह्मणीत्यादौ शब्दादेवानुभवसिद्धं लौकिकलिंगभानं तत्र लक्षणयैवेति दिक्॥ अजा
द्यतः॥ इहाच्च आदिर्यस्येति विग्रहः॥ अजादेरजाद्यदंतस्येत्यर्थः कर्मधारयस्य वानग्रहणं॥ गणपाठे वैयर्थ्यो द्विवि राम
ध संख्यायाः संवत्सरस्येति निर्देशश्चापित्वजशब्देन वक्रवीहौ पुनः समाहारद्वंद्वो याभित्याशयेन व्याचष्टे अ २०१

जादीनामकारान्तस्य चेति। इह आप्प्रातिपदिकादित्यधिकारे पि ज्ञापयोनेह संबध्यते इहैव तत्पो विधेयत्वाद
पि तु प्रातिपदिकग्रहणं तच्चाकारेणाविशेष्यते इति तदंतत्वलाभावाच्चमिति। त्रिकं प्रातिपदिकार्थ इति
भावः। स्त्रीत्वमिति। स्त्र्योदयो हि धर्मधर्मिपराः। तत्राद्ये द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रीत्वे वाच्ये टाबादय इति प
क्षः। द्वितीये ऽन्यत्र द्वयं संभवति। स्त्रीत्वोपलक्षिते द्रव्यवाचकात् टाबादय इति व्याख्याने स्त्री समानाधिकरणा
दिति पक्षः। स्त्रीत्वविशिष्टद्रव्यवाचिनष्टाबादय इति तु द्योत्यत्वपक्षः। तत्र न तावदाद्यः प्रत्ययार्थस्योत्सर्गिकप्राधा
न्यबाधापत्तेः। न द्वितीयः। भस्त्रामियं ब्राह्मणीत्यत्रातिप्रसंगादतो ऽन्त्य एवेत्याशयेनाह। द्योत्य इति। टाप्स्या
दिति। अजादिभ्योऽकारान्तेभ्यश्चेति शेषः। खट्वेति। खट्वकांक्षायां। अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्। अस्य पंच
भिः खट्वाभिः क्रीतः पंचखट्वः इत्यत्रादंतत्वं प्रसिद्धमिति भावः। पंचाजीति। पंचानामजानां समाहार इति त
द्धितार्थ इति द्विगुः। अकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप्। अमहत्सर्वं गहनादनुपसर्जनाधिका
राद्धेह प्रकरणे न दंतविधिसत्वाट्टाप्प्राप्तिरस्तीति भावः। चटकेति। इहैव निपातनाद्वृद्धकायाः एरगिति लिं

सि·स्र·उ गावः। न प्रत्ययस्थादिति काराः। मूषिकेति। वृश्चिकपोः। किकनित्यधिकारेमुपे दीर्घश्रेणिष्कारमध्ये मूषिकपा
१०३ इः। माधवस्तु मूषसेयं इति दीर्घापपाठः संज्ञायां कन् इति मूषकशब्दं व्युत्पादयन्तेनेत्यपंचाश्चप्रत्ययस्थादि
203 तीत्वं विशेषः। केचित्तु कुन्तोजादिगणे पाठं न प्रयुंक्ते न स्यजातिलक्षणाङीष्बाधनार्थत्वात्संज्ञायामजाति
त्वादित्याहुः। नदमारासंतान्वेपि व्याघ्रीतिवज्जातित्वाविरोधात्। भस्त्रयकेति। भस्त्राइव फलानि यस्या इति वि
ग्रहः। अप्यपोरिति। एवं माधवानुरोधेनोक्तं साकर्करीत्यत्र भाष्येणु दीर्घ एव दृश्यते। सदकांडेति। समन्ता कै
डेति पाठो नार्थः। प्रत्यक्पुष्पेति भाष्यविरोधात्। संभस्त्रेत्यादिवार्तिकद्वयं मूलानन्तरमिति चेयाकर्कर्यामिते
न प्राप्तस्यङीषो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाष्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिहैव मूले कृतायाठितं पूर्वा
त्रेतिवक्तव्यं स्वतफलानि श्रेति वाच्यं त्रिफला इदं च नद्वयमपि न त्रन्यमेवापत्वजाद्यंतं गणसूत्राणि
नि केचित्तन्निर्मूलां स्यदावेति। एतच्च वार्तिकमजाद्यन्तत्वेनैव पठितं नाविदं गणसूत्रं। स्र इश द्विष्ठायं राम
लभते। जातिश्चेत् महत्सर्वेत्स नद्दहापि जातिश्चेदिति संबध्यते नानेन महती शूद्रा महाशूद्रा इति भवत्येवा १०३

पुंयोगे त्विति। स च न दांपत्यभाव एवेति नियमः। किंतु जन्यजनकभावोपि तथा च वैश्यापुत्रोत्क्रराजन्या
न्माहिष्योऽयोऽस्तनोस्मनाविति स्मृतिः। महाशूद्री ति। आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः। एवं
वमजादो शूद्रेत्येवयाद्यमाभीरवचनस्य महाशूद्रशब्दस्य जातिविशेषेऽश्वकर्णादिशब्दवद्रूढत्वेन
वा५ शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वात् मातृत्वाप्राप्त्यभावाद् महच्छब्दग्रहणं व्यर्थं अनुपसर्जनाधिकारेणो वनदंत वि
धिज्ञापनान्तं जातिग्रहणमपि व्यर्थं गौणमुख्यन्यायेन जातिलक्षणङीषः एव बाधकोयं टाप्तन्तं पुं
योगलक्षणस्येति केचित् पठेनाकं। नत्विंत्यं। अन्तस्तेस्य पमेव पदकार्यं षेवनन्यायाप्युपगमात्यहद्गोर्म
नेगापाठ येन्यत्र विभक्तिकार्यप्रवृत्तिवेलायां नावश्यं गौणाग्राये ह्रोतिन तत्र गौणमुख्यन्यायावकाशः
। प्रसिद्धार्थमादायेव तत्प्रवृत्तिसंभवात्। इह तु पुंयोगोपस्थितिं विनानलक्षणास्य ङीषः प्राप्त्यभावात्स्व
स्थेवन्यायप्रवृत्तिः। न ह्ययं वाचनिकोर्थः। किंतु यौक्तिकाइति व्यर्थमेव जातिग्रहणमतो नकेष्यस्य स्पष्टं वी
परविरोधइति दिक्। कुंचेत्यादि। त्रयोऽप्येते हलंताः इत्येकोक्त्वा नालमेतत् अस्मिहककुभावित्यादिप्रयोगादद

सिर-स्र नाहनि भाष्यकारः पुंयोगेपी॥ नियदा तावत्प्रथमजातादौ ङ्येष्टादयः संति तदा प्रसिद्धएव यदा पुंयोगे
२०४ तदा पुंयोगादितिङीषनेन बाध्यत इत्यपेरर्थः॥ मूलातनिञः॥ किं॥ पानमूली॥ अमलैति॥ ओषधिजातिरि
204 यं॥ न मुन इत्यत्र टाप्नत्सदा पुंयोगादितिङीषनेन बाध्यत इत्यपेरर्थः॥ यदि शङ्कनि भाष्यप्रयोगाद्दापां क्र
यामित्यादेः साधुत्वमवसेयं॥ उगितश्च॥ उगिद्धहणेन प्रातिपदिकं विशेष्यते नेन तदंतविधिरित्याह॥ उगिदं
ताद्दिति॥ न त्वोगिन्प्रातिपदिकं धात्वप्यस्य संभवति॥ आधोगिदंते भवं तं महांतं चातिक्रांता॥ अतिभवती अ
तिमहती॥ सर्वादिगणे भवतुइतिपाठान्महच्छब्दस्य शत्रंतवद्भावाद्वपारप्फगित्वव्यपदेशः॥ नचैवं व्यपदेशि
वद्भावो प्रातिपदिके नेति निषेधात्केवलाभ्यां ताभ्यां ङीप्न स्यादिति वाच्यं॥ प्रातिपदिका प्रातिपदिकसाधा
रणेन शब्दमात्रमुगित्यत्राभिप्रेतमित्येकनिषेधाप्रवृत्तेरित्याशयेनोदाहरति भवती॥ द्वितीयमुगिदं
नमुदाहरति॥ पचंती॥ ति॥ पचेर्लटः शता कर्तरिशप्॥ न चैवं निर्गोमती निर्यवमतीत्यत्र प्रत्ययग्रहणपरिभा राम
षया विशिष्टस्योगिदंतत्वाभावाद्व्याप्तिरिति वाच्यं॥ उगिच्छब्दस्य साधारणवाचकतया तत्परिभाषाया अप्र २०४

हन्नेरिति भावः। वनोरचार्द्धिनीति प्रत्ययेन तदंतं प्रातिपदिकं गृह्यते नेतेन पुनस्तपि त्तान्तप्रातिपदिकविशेषणता
न इनविधिरित्याशयेनोक्तं वनंतात्तदंताच्चेति। ग्रहणावत्तेति निषेधोऽनुपसर्जनाधिकारेणो[illegible] इति प्रत्यये नेत
युनस्ति त्तान्तप्रातिपदिकविशेषणात्तदंतविधिरित्याशये नामवनंतात्तदंताच्चेति। ग्रहणावनेति निषेधप्र
हप्रकरणेबाधितइतिभावः। सामान्येति। तत्रैव नडन्यत्तु बंधविनिर्मुक्तस्य ग्रहणात्तदनुबंधकपरिभाषा
नोपतिष्ठतइतिभावः। एतेन क्वनिप्वनिपोरेव ग्रहणमिति प्रसादव्याख्यानं मुयासंस्तेत्वानमिति। स्त्वपञ्जो
इ निशप्रादिसमासः। अतिधीवरीति। आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्चेत्यत्र अन्येभ्योपिदृश्यंतइतिभाष्यायामविध्या
प्तेः क्वनिपि संप्रसारणमिति भाष्यान्वयाख्यादधातेः क्वनिप्[illegible] घुमास्थेतीत्वमित्याहुः। शार्वरीति। शृहिंसा
यां वनिप् ऋगारपरत्वयोः [illegible] न[illegible]योर्हशंनास रत्वेपित्वोविहितत्वाभावान्डीब्रयोर्निषेधोनाअतएव भाष्यो
दाहरणा द्युपदे शिवङ्गावद्दनिप्रतिषेध इह नेति भावः। यत्तु येन विधिरित्यत्र स्वरूपमित्यनुवर्त्तनान्नदोषइ
तिकौमुदीमेभिहिरितत्त्वात्तद्बाधनार्थमेवोक्तनिषेधारंभात्। अवाचेति। यत्तु प्राचान्यासकारानुरोधेनावावरी

सि०रं०सु स्फ दाहृतं। नत्र। विहितविशेषणान्वस्य भाष्यात्। उत्पातरा अश्विनायज्वरीरितितुछांदसं बोध्यं। निःस्पुनीत्पत्रायविनो
२०५ वनोग्रहणान्तरत्वा। अतएव मघोनीन्यत्र। पीराजपुध्वेतिराङ्जनि युधिकृञ् इतिङ्कु निपावङ्कुवो होवनी। एतच्च
२०५ न्यायसिद्धमितिवस्य नोपहेङाबिति। तथा च द्विवचने वङ्कुधीवर्यो बङ्कुधीवानो वङ्कुधीवेइत्तिरूपत्रयं भवनीति
भावः। पादः। टनसमासांतइति। उत्तरसूत्रे चैकस्यैवाभिधेयायां तस्यैवसंभवात्। तेन पादयतेः क्विपि पनाटापि पूर्व
स्य ङीपोपवादः। असिद्धत्वादिति। कार्यकालत्तायामिदं। यथोद्देशतायां त्वसिद्धत्वाय रानंनव्यर्थमितिकेचित्। व५
तदसत्। एकदेशविकृतस्यस्थानिवत्सूत्रस्थत्वेनाल्विधावप्रवृत्तेः। तिस्मात्पदद्वयेपि तदावश्यकमित्यव
धेयं। डाबुभाभ्यां। उभाभ्यां ग्रहणां व्यर्थमनंतान्नंतयोरनुवृत्त्यैव तत्त्वलसिद्धे। ननु निषेधडापोर्विकल्पा
मर्थ्यात्। ग्रहणां ग्रहणं विकल्पः सिद्धः स्यात् किमन्यतरस्यां ग्रहणेनेति चेत्। उच्यते। उक्तरीत्यैव डाप्रतिषेधयोः पर्यी
यत्वे लब्धे नाभ्यां तु स्त्रीङीबपि प्रवर्तेतामित्येतदर्थं तत्। न चैवमनंतादापिङीप्प्रसंगः। व्यवस्थितविभाषा राम
श्रयणात्। पद्यायोगविभागोत्र कर्तव्यः। डाबुभाभ्यां मन्नंतादन्नंताच्चवक्तुं ङीहेडा वा स्यात्। अन्यतरस्यामिह २०५
रितिनव्या। तन्नं। ईदूदेत्सूत्रे यथोद्देशतायां षट्सूत्र्यास्थानिवत्वात्सिध्यतीतिसिद्धान्तितत्वात्।५

सुपर्वा चारुपर्वेत्यादौ पान्त्हिकोपि नङीप्र किन्तु डाम्निषेधावेवमवतो २

ङीप्स्त्रोस्पात १

मन इति प्रत्नं अनन्तं नाद्बहुव्रीहे ङापासहविकल्पलाभार्थमिदं अन उपधालोपिन इत्येतत्तु नोपयोगी विकल्पः सउपधालोपिन एवेति नियमार्थं तेन बहुधीवर्या वित्यादिक्त रूपत्र प [ ] हुमिति बहुव्रीहो वेत्येतत्ता वसि २

यत्तुवार्ति कस्तात्वर सर्ववचनं [redacted] ऊधीवरीत्यत्रान उपधेत्यादिक ङीपि सिद्धेप्यस्य प्रकरणान्तर

स्थत्वान्नान्तलक्षणाङीप्सू नेपो गश्चिष्टं रत्वं न स्यात् वनो र चेत्यनन्तुनोभयविधायकं गौरवात्तान्नवे

वा ङीपि वे षिद्धेरपि ङुलभ [redacted] इत्येसत्त्र हलन्तान्य बं ५

ल्प६ पं कें [ ] पि वा अनो बं [ ] हे रित्यस्यानन्तरं उप [ ] धालोपिनो वेति वाच्यं तथा च डाप्स्रेत्येयनन्तरस्याप्रहणाम

नउपधालोपिन इति प्रकरणान्तरस्थ सूत्रं च मास्त्वि [redacted] रीत्यासत्रा

हारेरे वबहुधीवर्यादिसिद्धो सूत्रमंगो नु चितइति भाष्यहतान्तहू षितं [ ] उक्तरीन्यासत्त्राशयवर्णानन्त

व [redacted] दयुक्तं अनउपधेत्यस्यापूर्वविधित्वलिप्सयाङा स स्वाध्यायक स्यान्पतरस्यामित्य

स्यस्वपर्वेन्यनुपधालोपिविषयकत्वस्येवापत्तेः नचैवमुपधालोप्यनुपधालोपिसाधारण्येन ङीवि

हुव्री ५

धन्युक्तमूनव्यग्रन्थास्तु भाष्यमतमेतदिति भान्तितान्तिनिवोध्य

प्रायमतथाहि ३

सिरःस्तु २०६ कल्यस्यफलितत्वाद्नोबहुव्रीहेर्वेत्येवसूत्रपितव्यामितिवाच्यांअनडपधेत्यनेनापूर्वएवडीविधीयतइति
भॅन्मतरीत्यालक्ष्यमेदस्यस्यष्टत्वात्।तथाहि।स्तुपर्वेत्यत्रडीव्रोस्यानांबहुधीवरीत्येत्रतनाअनडपधेत्य
स्यऋन्नेभ्यइत्येतत्प्रकरणस्थत्वाभावेनरत्वाप्रवृत्तेनोबहुधीव्रीत्येवस्यादितितस्मादनडपधेत्यनेनऋन्ने
२०८ पु४ भ्यइत्ययमेवडीप्रतिप्रसूयतेसर्वविधीयते।अस्तर्वविधयेहयाप्रतिप्रसवविधौ[illegible]तेवा ३४
गीकर्तव्यांततस्वफलेवैलक्षण्याभावेनसामर्थ्यादनडपधेत्यनेनैवपुमार्थम्[illegible]वषेपव
स्तावस्तडास्वत्रस्थमन्यनरस्याग्रहणान्मारूप्रकरणांतरस्थमनडपधेत्येनतद्विध्यर्थमेवास्त्वि[illegible]
त्यासीनावत्।अनडपधा।बहुव्रीहेरूधसइत्यनोबहुव्रीहियहणंसंख्याव्ययादेरित्यतोडीव्वानुव
र्तनइतिव्याचष्टे।अन्नेनादित्यादिनियमार्थमेतदित्युक्तं।नचेवमिहान्यतरस्यांग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यं।
असत्यपिनियमार्थत्वायोगात्।प्राप्त्यपत्स्थानात्।अत्रप्राच्यांकादित्यकारउच्चारणार्थः।व्यंजनमात्रवि राम
वक्षितेनैवअन्यथाइतिकाव्यवृत्तोन्यत्रनस्यात्।स्यग्रहणानुविस्पष्टार्थककारमात्रस्ययत्ययस्याभावेनसा २०६
वस्तुतस्तुपरिसंख्यारूपनियमस्यस्तुपर्वेत्यादौपन्देप्राप्तस्यडीपोनिषेधएव विधेयोनडीवि
निडीपिनिषिद्धेरोपिदुर्लभइत्ययुक्तमित्यर्द्द

मर्थ्यादेवनान्व्य लामादिन्पाङ्गतन्नास्थ्यग्रहणाभावेऽकारविवक्षायामानाभावात्।नचप्रत्ययादिति
विशेषणोपादानादेवाकारोनविवक्षितः।अन्यथाप्रत्ययाप्रत्ययपयोरितिपरिभाषयाकप्रत्ययस्यग्रहणो
सिद्धेकिंतेनेतिवाच्यं।एवमपियेनविधिरित्यनेननतदन्तविधौककारान्तस्याकचएवग्रहणापत्तौसर्विका
इत्यादौसकारार्करस्यैवस्यात्कारिकाइत्यादौनेत्यव्याप्त्यतिव्याप्त्यापत्तेःनचैवमकचइत्येवब्रूया
दितिवाच्यंकारकादिशब्देभ्योपत्तेभ्योचिराबनानामपिसत्वात्वर्णग्रहणेनतदन्तग्रहणमित्यनेन
१०६ वर्णस्यविशेषणत्वेनेवविवक्षानतुविशेष्यत्वेनेतिनियमात्तथाचवर्णग्रहणाइत्यबाधनार्थंस्थग्रहण स्प ६
मितिनत्वं।अतःस्थग्रहणादेवव्यंजनमात्रंविवक्षितमित्याशयेनाह।ककारादितिवर्णनिर्देशेहिकारस्य
त्ययोविहितःसमुदायात्कचित्प्रयोगस्तवावषट्कारइत्यादिव्यापकसाध्यइतिभावः।अप्रायीत्येतात्ककार
विशेषणंसर्विकेत्यादावेकादेशस्यपूर्वान्तवद्भावेनाकारव्यवधानेपिवचुनाइतिविष्णुनीतिप्रसादत्त
नन्त्रपुत्रकाम्यारम्पकघाइत्यत्रातिप्रसंगात्।अनघमानविशेषणोपरिभाषापस्थितिन्यभावस्यस्थानेय

तए वभाष्ये येन नाप्रवधान न्यायेनातिप्रसङ्गः उद्धृतं इत्य २ न १

सि.र.म हरोनज्ञापयिष्यमाणात्वात्। अथपरिभाषाणामनित्यत्वमात्रं नैर्ज्ञाप्यते नन्नुसापरिभाषातथात्वेव्याघ्र
२०७ वेत्पादावचोरहाम्पामिति द्वित्वापत्तेः नैनः प्रकृतेन कश्चिद्दोषः कश्चिच्चेन्न प्रधानान्वयसंभवेऽप्रधानान्वय
६०७ स्यापुक्तत्वादित्याशयेनाह। अकारस्येकारः स्यादापिपरइति। यत्तुन व्यपप्रमनयआपीत्यस्य ककारवि
शेषणात्वे आपपरान्त्वोन्तवस्यानइदित्येवावस्यदित्याक्षेपात नापरशब्दोच्चारणो विपरीतगौरवात्
त.५ किंचास्तुपदइत्येतत्ककारस्य विशेषणमुतापः। नाद्यः। अप्रसिद्धेः। नहि तोपःहृतस्यविशेषणायोगो
नेतिनिषेधात् यदपि विधेयेत्कारस्यैवापीति विशेषणमिति केचित्तन्न तदपि न। अज्ञातज्ञाप्यस्याविशेषणत्वा
योगात् पृथक् घादावतिप्रसंगादापीत्येतदङ्गविशेषणं न। आपघस्तयइति पर्युदासस्तदाबद्धपरिव्राडके
त्यत्रातिप्रसंगः। अपरपदस्य सूत्रं बंनत्वेपि समुदायापादस्तु तं नाहि हितष्टावितिअतः प्रसङ्गप्रतिषेधश्चवा
याभिन्याशयेनाह। स्वपः परोन चेदिति। शाके तिपचाघचापूर्वस्याद्विमिति। अध्याहारे गौरवं तदर्थं ला राम
मादितिप्रश्नः। तनरोनिर्दिष्टपरिभाषया तदध्याहारो दुर्लभइत्याशयेनाह। अपरस्येति। कदुकेति। टाबेकादे २०७

शमपवादत्वाद्बाधित्वाकात्परस्यातश्चकारस्यादितिभावः।यनुप्रत्ययेकेइतिसप्तमीनिर्देशाएवो
चितः।शर्ववग्रहणांचस्वत्यजामितिनव्यैरुक्तं।तन्न।यस्मिन्विधिरिन्कपरस्थितोसर्विकाकारिकेत्या
द्यावव्याप्तेः।वस्तुतस्तुप्रत्ययस्थेकेइतिसवर्चरांकेति।कृदाधारार्चिकलिभ्यकः।मामकेति
ककारस्याप्रत्ययस्थत्वादप्राप्तेवचनं।मामिकेति।ममेयंमामिका।नवकममकावेकवचन
इत्यस्मिन्परतोऽस्मदोममकादेशः।नचैवमसंभवत्वान्ङीपरंशंक्यः।केवलमामकेत्यनेनसंज्ञाछंदसो
रेवेतिनियमात्।कापनीति।केशहेत्र्यातोनुपसर्गेकः।त्यक्त्यपोरिति।उदीचामातइतिविकल्पा
पवादः।दाक्षिणात्यिकेति।दक्षिणास्यामरहरेदक्षिणादक्षिणादाच्।तत्रभवादक्षिणापश्चात्पुरस
स्त्यक्।किंतिचेत्यादिशब्दैः।दाश्रुअज्ञाताद्यर्थेकः।केराइतिहस्वः।याशयत्प्राचास्यक्विधाददक्षि
णास्यामवेतिविग्रहीतंपञ्चेदृप्रकरणोप्रसादकत्वात्तदुभयमपिचिंत्य।त्यग्विधावव्ययसाहचर्याद्द
क्षिणाशब्दस्याप्याजेनस्याव्ययस्यग्रहणमित्याकरराद्धांतात्।यत्तुसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिपुंवद्भावापा

सि॰र॰स्व
२०८
208

रिनबाहुषयांचकुः। तन्ना। तत्रत्यहूतिपदं तद्धितामिन्नवृत्तिपरमितिनसिलादिष्वित्यत्रवक्ष्यमाणत्वा
नाद्दहनित्यिकेति। अत्र्यपत्यप्र्। नपासयोः। पत्तुया इत्यस्योदीचामातइति विकल्पप्राप्तेनिषेधोयमितित्या
सह्वानोक्तं। तन्ना। आतः स्थाने इत्यपशास्यहाभावात्तयासेनि। पत्न दोतूपलक्षणमितिध्वनयन्नाह। यत्न दोरिति
। स्वरूयाविवक्षायांफलमाह। यकोनकामिति। पासयोरितिनिर्देशस्य सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्व
ज्ञापनार्थ इति भावः। उपत्यकेति। उपाधिभ्यांत्यकन्निति त्यकन्। जीवकेति। जीवतुतात्। आशिषिवि
तिवुन्। देवकेति। द्वितीयादचःऊर्ध्वस्य हलादौ प्रत्यये लोपो वाच्यइति दत्तशब्दस्य लोपः। त्रिपकादी
नां नेत्यनुषड्यते। क्षिपप्रेरणे। ध्रुवस्थैर्ये। इगुपधेतिकर्तरिकः। चटभेदने। पचाघच। तातनगोशत्र्यज्ञाता
दौ कः केणाइति ह्रस्वः। पुनःक्षपा। वटकेत्यत्र प्रकारांतरप्रागेवोक्तं। उपलक्षणमेतत्। तेनदंडकाद
ष्टका। पिप्पका। हलका। अलका। कारका। कन्यका। एरका। मेनका इत्यादि। पोषिरदधतो। तारकेति
। नरनेत्रावुल्लाप्रबोरका। विन्यकादेशः। नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः। वर्णकेति। प्रावारविशेष राम
षः। वर्तावर्तिकेपादौ चौरादिक। यंतात्वुल्। तत्रसांविकारसांतवां। अरजा। अन्यत्रवर्तिकेति। ग्रंथ २०८

विशेषणस्यव्योस्क्तनिकर्षीचावर्त्तकेतिवर्त्तयतीतिवर्त्तका।शकुनावेववाच्येयंविकल्पः।अन्यत्रनित्यमेवेत्वं
अष्टका।पितरश्चनादेवताश्चपितृदेवतानास्मदर्थकर्म।देवतानांनानादर्थ्याइतिपत्न।अस्मांतिब्राह्मणाय
स्यांसा।अष्टका।इष्यविशिभ्यांतक्ना।अष्टिकान्यति।अष्टौपरिमाणामस्याःसंख्याया।अतिशब्देनायाइनि
कनू।उदीचा।पकौष्टवैयस्याःसा।[redacted]आकारे[redacted]निष्टस्त्रीत्वंशब्दे आरोप्यस्त्रीलिंगनिर्देशस्तेनस्त्री
प्रत्ययोलब्धइत्याशयेनाह।स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति।सांकाश्यप[redacted]केति।संकाशेननिर्वृत्तंसां[redacted]काश्यपत्तु
न्वछ्यादिसूत्रेण।संकाशादित्वात्स्यः।ततोभवार्थेधन्वयोपधाद्वुञ्।सचसांकाश्यमवाश्चियमाहेतिन
दकारस्यापिवैकल्पिकमित्वंस्यादत[redacted]आतइत्यर्थः।स्याद्येतत्।अपमकारोयथानाकारस्थान्
कएवंस्त्रीप्रत्ययस्थानिकोपिनेतिघगविकलमेतदितिचेन्नैवंसतिस्यात्तइत्येतस्मिन्स्त्रीलिंगनिर्देशात्
स्त्रीवाचकआकारःस्त्रीप्रत्ययएवेतिलब्धं।असतितुतस्मिन्नस्त्रीवाचकस्यस्थानेयोऽकारइत्येतावल्लभ्य
ननतश्चसांकाश्यकेपत्रातिप्रसंगःस्याद्देवापतुअकादेशाकारस्यपहृर्वस्वेपितुजोपहृर्वत्वंनास्तिनहि

सि॰र॰ख तस्यामवस्थायां परस्यैति लोपो लभ्यत इति न दोषस्तं। नन्वपूर्वशब्दस्याव्यवहितात्पूर्वहितपूर्वमात्रवाचित्वात्।
१०६ पदपि प्रतिपदोक्तपरिभाषया ठगादेरेव ग्रहणमिति नार्थश्च। तद्दृत्यनेनेत्यके। तदपि नापकृष्टेर्वी पाइत्व
स्य स्वरसतस्तदुपस्थापकत्वाप्रतीतेः। नच पर्यवसानगत्या स्त्रीवाचकेति लब्धे तस्य तदुपस्थापकत्वं स्तु एव ब
२०९ तस्य लौकिकत्वेन तदुपस्थापकत्वायोगात्। नन्वकेति समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययस्थानिकत्वेप्यकारमात्र
स्त्री ५ स्य न तताह मपि केत्यत्र साक्षात्तत्स्थानिकत्वे संभवति परंपरासंबंधाश्रयणायोगादिति चेत्सत्यं। समुदा
यघटकत्वसंबंधेनापि तत्स्थानिकत्वं कल्पकविदा प्रतिज्ञापनार्थमातद्दृत्यस्य ग्रहणं। तत्फलं च चक्रतुश्च
कृत्यादिसिद्धिः। स्थाने ग्रहणमनूद्यमानं विशेषणापरिभाषा नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थं। तेन वृद्धिः पंप्या
चामादिरित्यत्रैकपरिभाषानुपस्थानाद्दीर्घलीयादिसिद्धिरित्याहुः। वस्तुतस्तु परिभाषाणामनित्यत्वमात्रं
ज्ञाप्यमतइत्यस्य केतेथा चानित्यस्थले परिभाषानरवादिष्टे तेव्यवस्थान्यवधे पां अतएव सन्वल्लघुनीत्यत्राचक्च राम
कास सत्त्वं चीवकासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयं प्रलोकं संगच्छते। वस्तुतस्तु ऋगयनादिगणो व्याकरणा १०६

शब्दपाठादेवोक्तार्थज्ञापनसंभवात्स्थानेग्रहणाचिंत्यप्रयोजनं। अश्विकेति। कौमारात्कभस्त्रादिवाक्ये
अश्वशब्दंपठतोस्यापीत्वविकल्पमाङ्कः। अश्वभंयातीति। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिविचात्तत्कं केराः। अ
भमितिमांतोनिपातः। अव्ययमाकारोनस्त्रीप्रत्ययइतिनेत्वविकल्पः। स्त्रनपिकेति। स्त्रुहनयोयस्याःसान
तःकः। स्वहुपाकोयस्याःसा। भवेषा॥ लुप्तष[illegible]ष्ठीति। केचित्तुस्वाःइतिच्छित्वाषष्ठ्याःस्थानेसौत्रत्वाल्लुसि
त्याङुः। एषामतइति। आतःस्थानेइत्यनुवृत्तिस्वशब्दएवप्रयोजयतीतिवक्ष्यमाणरीत्यासर्वसाधरणार्थ २५
मतइत्युक्तमितिभावः। नददेति। आगत्वादित्विभावः। स्पष्टार्थमिति। नचनन्त्रवीणामेवेति नियमार्थतादि
तिवाच्यंपेनविधिरितिसूत्रस्थभाष्योदाहृतनिर्भस्त्रिकेत्यादावव्याप्तेरितिभावः। अंतर्वर्तिनीमितिनस
एनरसदृतिस्थितेःकविदृतेःकृतेवानन्तत्सुरूपेलतेनतरंगानपीतित्यदाघत्वप्रसक्तेः पूर्वमेवसामासि
केलुकिविधिशिष्टास्तुनःस्वापित्यदाघत्वेपररूपेचकृतेततष्टापसचापस्त्वपःपररूतिभावः। स्वशब्दस्यान
इति। एतत्स्वहरदत्तग्रंथेस्पष्टम्। एवंचेति। एतेनसुतेर्मनोहरनिरिवासिकायामितिश्रीहर्षोक्तोभस्त्रैषेतिपाहि

सि॰ र॰ स ११० 210 कर्मिण्याच्च ज्ञाराणां निरस्ताद् इति भावः। आत्नीपापामिति। अन्म ज्ञातिधनेषु स्वशब्दस्य स्त्रीत्वमेव नास्तीति भा
वः। संज्ञायां बस्विका स्वका इति रूपद्वयं भवत्येव। प्रत्युदाहरणान्तु भुक्तोदाहरणान्याह। निर्भस्त्रिके त्या
दि। भस्त्रापा निर्गनेति प्रादिसमासः। उपसर्जनह्रस्वः। टाप्। अज्ञानादौ कः। केणः। एषकेति। अव्यपसर्वि
नाम्नाम कच्च प्राक्टेरित्य कच्। तनषत्वनिर्स्ने विकननि दिष्टो द्विवचनेनो न तु नपासयो रिति वद द्वि
ति५ स्तृपंध वचनेन इति भावः। निःस्वकेति। स्वस्यानिष्क्रान्तेति विग्रहेणन त्व स्विकेस्याइति तथात्वेतु उपसर्जनेपि निःस्विकेन
कमेवं स्यादिति भावः। इहस्त्रीलिंगनिर्देशाद् जादयः स्त्रीलिंगा एव गृह्यन्ते नेन शुभ्रोजोपस्याः साशुभ्राजिका
प्रियोजोपस्याः सा प्रियपद्धिकेत्यत्र न भवति। अभाषिता एतस्मादिति। नित्यस्त्रीलिंगादित्यर्थः। बहितविश्ले
षणात्वेन व्याख्यानस्य फलमाह। बहुव्रीहेरिति। अविद्यमाना खट्वा यस्याः सा। उपसर्जनह्रस्वत्वे अखट्वा श
ब्दा ज्ञाषितपुंस्काद्। शनित्यामिति। अस्य विकल्पस्याप्रहतौ प्रत्यये स्थादित्युत्सर्ग एव प्रवर्त्तते परविश्ले राम
षणात्वे तु विकल्पः स्यादिति भावः। बहुव्रीहेरित्यापसर्जनोपलक्षणं। तेन निःखट्विकेत्यादा वपि नित्यमेव ११०

त्वांशैषिके कपीनान स्त्रख द्गुसस्त्र इति छिते बहुव्रीहौ स्त्र्यन्नुकि चोपसर्जनह्रस्वत्वं बाधित्वा शेषाद्विभाषे
ति कब्वा यथा चैतत्तथाऽऽग्रपूर्वे प्रतिपादितं । स च कपः प्राग्वर्त्ति पितु भाषितपुंस्कादेव विहितः स्यच
पदात्रा यान्यतरस्यामिति ङ्कस्व सदेत्व विकल्पेऽर्थ्यः । अभिव्याप्यति । सन स्ति रिन्य त्रा प्प यमधिकारे
न४ द्रष्टव्यो नुनतः प्रागेवेत्यर्थः । अत एव बहुमुखा शालेत्यत्रोपसर्जनत्वान्नेतिरितिप्राप्य टिड्डा । इह हति
कृता हरघ्स्खुना मिनि पठितेन तु र ख्सु नजुप संख्यानमिति वार्त्तिका विरोधाट्टुपेऽहंसा पद्दृरादानि । छिद्वि
प्रत्ययः मानिपदिकं धातुश्च संभवतीति तत्राद्यमुदाहरति । कुरुचरीति । कुरुषु चरती निचरेष्टा बहुकुरुचरे
ति । बहुव्रीहिरयं टिद्दन्तात स्यान्यपदार्थमुख्यत्वे पि टिद्दन्त स्योपसर्जनत्वान्नङीवितिमावः । द्वितीयमुदा
हरति नदीति । पचादिषु टि न्निपातितो यां ततीयं तु कृदन्ते सत्रं न धयीत्युदाहरिष्यति । वक्ष्यमाणेति । अत्र के
चित् । पचमाना पक्ष्यमाणा पेचाना । इत्यत्र लट्लृट्लिडादेशशानचः । शानज्कानचोः स्थानिवद्भावेन टित्वा
न्ङीप्स्यात तदनुबंधकपरिभाषया लृकृङादेर्ह्यनुबंधकत्वेऽपि टित्त्वसामर्थ्यान्ङीश्च भवति लिडादेष्टित्त्व स्पष्ट

सि॰र॰र
२२१
211

रेत्वार्थत्वान्नसामर्थ्यम्। अत एव पाठितानाविधेयत्वेऽत्र इष्टत्वस्यादेशविशेषविधानार्थत्वेन ज्ञातार्थत्वात्समुदा
यविशेषकृत्वान्ङीबभावइत्याक्षेपःनचिंत्यम्। अनुदात्तोपदिष्टतावित्पचठवादेर्ग्रहणानायत्नेः। याडापे
इत्यादौविशेषणार्थितयापित्वस्यज्ञातार्थत्वात्ईडजानमिघोरित्यत्रचितइत्यंतोदात्तत्वानापत्तेः प्रत्ययनुबंधं
सामर्थ्यकल्पनायामतिगौरवाच्चाल्पफटोपिकल्पफटवुमुन्दनलर्थेषुकृत्यल्पफटेबहुलमित्यादौविशेषणार्थ
त्वाद्दित्वस्यसामर्थ्याभावाच्चतस्मात्तज्ज्ञापकस्यविशेषविधायकत्वात्तदनुबंधकेतिबहुव्रीहिनिर्देशबलाच्चयप
तोऽस्मात्तदर्थेइत्यादौविशिष्योपादानस्थलएवसोऽस्युपगंतव्यानतुश्रोक्तातिप्रसंगोदुर्वारइत्याशंक्याह।
यास्तुटोडिड्‌त्वेनेत्यादिलिङादेशस्यस्थानिवद्भावाद्वसिद्धेःडित्वेयास्तुटोडिड्‌त्वव्यर्थंसद्बहुकार्थज्ञापकमेवे
तिभावः।सायंचिरमित्यत्रतुष्ठित्वादेवङीपिसिद्धेष्फकलोष्टिवंलिंगंनागमष्टित्वङ्योनिमित्तमित्यत्रे
तिपाठितावित्यादौनदोषः।नचहरदत्तोक्तरीत्यापुराणप्रोक्तेषुतिनिपातनाच्चङभावेपुराणीत्यत्र राम
ङीबर्थतयोष्टित्वमितिवाच्यम्।अपिपंथा अनुविन्नःपुराणाइत्यादावनोदात्तत्वदर्शनात्तत्सिद्धयेघ्नतादि २२१

त्वकल्पनमावश्यकमित्यंतोदात्तान्ङीषोः स्वरे विशेषाभावाद्वृद्धादिभ्यश्चेति वैकल्पिके नङीषासुक्तेपु
राराशङ्ख्यापएवन्यायत्वात्। अन्यथा गोरादिष्वेकनं पठेत् न स्मौधघकलो छित्वंज्ञापकमिति समप्यगेवा
त ३ कमित्याशङ्कानावकाशस्यादेतैः। पाश्चात्त्यौ ङित्वस्य तिप्रसिद्धमिवर्थत्वादज्ञापकत्वे पिच्छडिन्नेति भाष्योक्तेर्दि
न्यस्वरसादाह। अङ्गः शानचश्चितसोपरीशेति। जातिलक्षणाङीषुताश्रुपतीश्रि दपत्यस्यैस्त्रीप्योठकु
।शिलायाठः। ठञ्छुंदसीत्येतयोठेयोः स्त्रियां द्वितिनीत्यात्रिभाष्योक्तेर्निरनुबंधकेन्यनुपस्थितेठगेवोदाहृतः।
निभावः। श्रौत्सीति। [illegible] ७ तमेभवावत्सादिभ्योञ्ञानन्वनेनैव सिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यत्र चाञ्यग्रहणा
व्यर्थं। अञन्तस्याद्युदात्तत्वेन ङीङीनोः स्वरे विशेषाभावात्। सत्यं। उत्सस्यापत्यं स्त्री श्रौत्सीत्यत्र ङीयोपि परत्वा
ज्जातिलक्षणाङीषि प्राप्ते तद्बाधनार्थं तत्। शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यत्र हि जातेरिति निवर्तते। अत एव श्रौत्सस्य भगिनी
श्रौत्सीति पुंयोगे ङीषेव। अन्तोदात्तमिदं। इहत्येतु भवाद्यस्य जातित्वेनापरिभाषणात्तत्रापि ङीबर्थमिति दिक्।
पत्तु एतेनानञ्यग्रहणस्य छाधीमि निषसादोक्तमपास्तमिति नव्य प्रश्नतय अङः। नङ्भसाभिधानादित्याहिनदी

सि॰ र॰ स्त्री योगे ग्रः। शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यत्र पुनर्योग्यहणं जातिलक्षणं ङीषं बाधितुं तत्र हि जातेरिति वर्त्तनेनेन पुंयोगे ङी
२११ षेव स्यादिति। ऊरुद्वयसीति। प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः। आह्निकीति नेनदी व्यलीति ठञ्। लावणीकीति।
212 लवणं पण्यमस्याः। लवणाट्ठञ्। यादृशीति। त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च। इत्वरीति। इण्नशजीति क्वरप्। नन्वा
पिशलमधीयाना ब्राह्मणी। आपिशला। अण्। ङीप्प्राप्नोतीति चेन्न। अनुपसर्जनं योऽणिति व्याख्यानात्। तत्र
हि योऽनुपसर्जनमध्येऽण् स प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। यस्कश्रूयते स नानुपसर्जनं। न च प्रत्ययलक्षणेनाध्येत्र
णां तत्त्वं शंक्यं। अणपोऽकारः इति व्याख्यानादर्थप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणाभावात्। अत एवात्र ठञेवेति टिड्ढा त
द्धीलिकेति। एतच्च कामिकाद्धील्यइति ज्ञापकाल्लब्धं तेन यञश्चेति ङीपि विहितप्रकृतिभावं बाधितुं तस्य
त्यये परतस्तल्लोपो नियम्यते। चौरीति। चुराशीलमस्याः। छत्रादिभ्यो णः। नाद्धीलिकेति। कीद्दंडप्रह
रणमस्यां क्रीडायां। तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः। दांडा। तसरात नप्युतेन्न। क्षद्वहरि भ्यव जनन्त्रो राम
स्य लोपे कृते न तं नाबाधकत्वात्। नन्वेनयोर्वयसि प्रथमे इत्येव सिद्धमिति चेन्न। नयोगौरादिषु पाठात् ङीष्। २११

र्थं नोदात्तत्वमेव प्राप्ते ङीप्यघुदात्तत्वार्थं पुनरिह पाठात् । अत एव वचनद्वयमाम्नायेषौ स्वरद्वयस्यापि विक
इति कैय्यटहरदत्तौ । यञश्च । योगविभाग उत्तरार्थः । हलस्तद्धितस्य । उपधाभूतस्येति । तानन्विहेह व्यर्थो । यञो कारस्य प
स्येति लोपे यकारस्य ईकारपरत्वानपायात् यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधादिति चेन्मैवं । अभीपत्वेना लोप
स्यासिद्धत्वेन यकारस्य ईकारपरत्वाभावात् । यदा तु सूत्रारम्भसामर्थ्यादवधा नेपिलोपहृष्यते न तदाऽस्या लु४
ईतिपरतङ्गिरे । तद्धितग्रहणं विहनानुवर्त्तते । आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीत्यस्य पुनस्तद्धितग्रहणात् । अनपत्याधिकारे
तिष्ठहाधिकारग्रहणं चिन्त्यं । आपत्यग्रहणं कर्त्तव्यमिति हि वार्त्तिकं तत्रायमाशयः यस्तद्धिकारलक्षणायां माना
भावात् । ननु वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय प्रकरणः । अयञश्चेति पदं छित्त्वा भाष्यकृता तत्सूत्रेष्वेत्यत्र भाष्यरीत्या टाबे
वयुक्तः । दैवाघजाविन्यत्राकारप्रश्लेषासंभवात् । अतस्तदनुरोधेन लक्षणाश्रितेति चेत्तान । अभिडिताः
पसंख्यानीत्यरणातात्वार्थः । मिडिद्विदम्र दितियनि भाष्यरीत्या मिडितानि तिङ्गी बंतु रूपस्यैषमाणस्यासिद्धत्वात् नथाव
भाष्यरीत्या गर्गादिभ्योऽञ्यञश्चमदरोऽश्प्य विधेय यञथा यस्कादिभ्यो गोत्रे यञयोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः

सि॰ रू॰ ख
२१३
213

वसेपः॥द्वैप्येति॥द्वीपादनुसमुद्रंयञ्॥प्राचांष्फ॥यञ्इतिवर्त्ततेतदाहयञंतादितिासचनद्धितइति॥तस्फलंचप्रा
तिपदिकसंज्ञा॥तस्फलंचषित्त्वगौरादिङीषनुषित्त्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वेपिङीष्सिद्धइतिकिंतेनेतिचेत्स
त्यांष्फंतादपिकचित्ष्फज्ञापयितुंतत्रानचतद्धितेपरतोयस्येतिचेत्यकारलोपार्थंतदितिवाच्यंासवर्णदीर्घेण
ष्फपपत्तेः॥तेनाष्फेरूपसंख्यानमितिवक्ष्यमाणमुपपन्नं॥इहोत्तरसूत्रात्सर्वत्रग्रहणमपकृष्यतेनेनावघायन
त्यत्रावघात्येतिपरमपिचापंबाधित्वायत्रेष्फोभवति॥षः प्रत्ययस्य॥प्रत्युपादिरितिकिं॥अविमह्योष्टिषच्
अविषः॥महिषः॥आपनेयी॥फादीनामकारणञ्चारणार्थः॥च्छ्वघामितिनिर्देशात॥मादिति॥फत्र्आपनःठस्य
खईनां॥छ्इघ॥घइपित्यर्थः॥असंजातविरोधित्वापसहकृतान॥फिनोनित्करणादायनीनोर्नस्येनेत्वप्रत्यय
ग्रहणं॥किं॥फक्ति॥ठेकुनो॥खननि॥किन्नि॥घूर्णो॥आदिग्रहणं॥किं॥ठक॥ग्रीघञ्खशादिषु[illegible]त्संज्ञयापहारान्
यादयः॥इयादीनांतद्धितेषुसावकाशत्वात्तानुशंखः[illegible]स्त्वप्रयोजनाभावादित्संज्ञापात्रभावादादेशोऽनु राम
बंधिरितिचेन्नाठकनेष्ठुडिमिवाच्येईपक्व॥रगौननेनआदेशाधातुप्रत्ययानीइतिभाष्यकृतैवज्ञापितत्वात्ापञुतथाास २१३

निलरपृच्छस्तेनाविनिवाच्येईयस्तेन्करस्तांप्रातिपदिकप्रत्यायानामप्यादेशाभावंज्ञापयतीति वक्तुंशक्य
त्वात्तन्नेतिहरदत्तेनोक्तं।तन्न।ज्ञापकस्योभयत्रतुल्यत्वेपिठ्ञादीनांचित्करणेनतद्धितेष्वादेशप्रवृत्तिज्ञा
पनवद्धातुप्रत्ययेनादृक्कज्ञापकाभावात्।नचात्रापिप्रियवशेवदःखच्दुनिरवचश्चित्वंलिंगमिनिवाच्यं।त
स्यखच्चिकृस्वद्गुत्यत्रविशेषणापित्वात्।वार्चयमपुरंदरौचेतिविपरीतलिंगात्सूत्राएतेननक्रनेष्ठाडिन्त्या।दि
प्रसादोक्तमनस्यहरदत्तरीत्यायमौश्चिद्दूषितंततन्निरस्तमितिदिक्।सर्वत्रलोहिता।विकल्पस्यपूर्वेणासिद्धत्वान्निमा
र्थ[redacted]मिदमित्याह।नित्यमिति।लोहितोहिगर्गादिषुनगराः।तत्रेकतस्यांतःकर्त्तंतः।कर्त्तोनोपेषांतेकतंता।श
कंध्वादित्वात्पररूपंततोयस्योतिरस्वरविधिरितिवक्तुव्रीहिः।शिष्यते।तेनशाकल्यापनीतिसिद्धं।गार्गादौहि
कतकरावशाकलनुइतिपठ्यते।तत्रकरावशब्दात्पूर्वंशकलशब्दःपठितव्यः।करावादिभ्योगोत्रइत्यत्रापि
बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषोबोध्यः।तेनशाकल्यस्यछात्राःशाकलाइत्यत्रापिसिद्धमितिभावः।कौरव्या
ऽणः।ङीषोर्रितियोपधत्वात्पारिभाषिकगोत्रस्यैवजातित्वाच्चङीषःप्राप्त्यभावः।नव्यमतेतुटाण्ङीषोरिति

सि॰र॰ऽ
२२४ पार्थ्यं स्यादिति भावः । कथं तर्हि घसौकृपमांडूकिनवेति भट्टिः । अत्राहुः । कौरव्यसाहचर्यान्मांडूकशब्दो
प्यपत्यप्रत्ययांत एव गृह्यते । इह मंडूकस्येदं भार्येति तिन स्येदमित्यण् । वयसि प्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रे
णो वयो [illegible] वयो वाचकः स एव गृह्यते । अंतरंगत्वात् नाद् इति नाड्डीलिकणीनाध्वनपत्राह । वयो वाचिनपूनितेने
हन उत्तानशया लोहितपादिका । अत्र हि प्रकरणादिना बाल्यादिरूपं वयो वगम्यते न श्रवणमात्रेणेति भावः । कु
मारीति । प्रथमवयोवचन एवायं न त्वन्त्यवयः प्रयुक्तः । पुंस्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति तु भाक्तः । अच
रम इति । चरममंत्यं तद्भिन्नवयो वाचकादित्यर्थः । त्रिलोकीति त्रयाणां लोकानां समाहारः तद्धितार्थ इति द्विगुः । अका
रांतोत्तरपदो द्विगुरिति स्त्रीत्वं । अपरिमाणा । द्विगोरिति प्राप्तस्य ङीपः प्रतिषेधार्थमिदं । इह परितः सर्वतः आ
रोहतः परिमाणाहतस्थ्वयेन मीयते तेन देवपरिमाणं गृह्यते न तु परिच्छेदकमात्रमिति मनोरमायामुक्तं । तन्न
विस्तकंबल्यशब्दयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे इत्यमरकोशः कंबल्यमस्त्रीणां पलशतमिति चोक्तौ कौ राम
स्तुभादौ स्वयमेव तयोरूर्ध्वमानवचनत्वाभ्युपगमात् तानच न्यासकृता द्वौ वितस्तीयचनीत्युदाहरणं [illegible] शब्द २२४

ताविस्त १

स्म १

ॐ परिमाणविशेषवाचित्वमंगीकृतमितिहृदयं नैमोक्तत्वान्नदीमानविस्तरग्रहणास्य वैयर्थ्यमि
तिवाच्यं। एवमपि कंबल्यस्य शाकस्योर्ध्वमानवाचित्वे विवादाभावात्। तस्मात्परिमाणमूर्ध्वमा
नं च द्वयमपि परिमाणग्रहणे न गृह्यते। ननु प्रमाणं संख्या कालो चातिधां ग्रहणे प्रमाणाभावात्।
न च काण्डोत्तादिनिर्लिंगात्प्रमाणमपि गृह्यतामिति वाच्यं। तथात्वे नस्य विध्यर्थत्वापत्त्या निय
५५ मार्थत्वानुपपत्तेः। नियमार्थत्वान्नंगीकारे हि द्विकाण्डा रज्जुरिति सिद्धावपि तुल्यन्यायपनपाद्दोश
मा मो द्वे रामस्यादि इति मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकि सति द्विशमा त्रिशमा द्विहस्ता इत्यादा
वपि ङीप् स्यात्। पाणिः शमः शयो हस्त इत्यमरमालायां शमादीनी प्रमाणवाचित्वावगतेश्च सर्वाणि
८१२ ष्ट इति प्राचां संप्रदायः। भाष्यकारस्त्वत्रौदासीनः। ऊर्ध्वमानादिभेदस्तु वार्तिककृतोक्तः। ऊर्ध्वमा
नं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्यास्तु सर्वतः इति। संख्याका
लयोर्ग्रहणं तेन प्रकृतेन न तत्र परिमाणतां तत्त्वानुगामिविशेषो भवत्येव। द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विश

सि र सु ता। परायाद माषशाला। द्वितिनिनित्यपाति प्रामेशाराग हेत्यनशानाद्वेति वाच्यमिति वचनान्यहे संख्याया
२२५ अतिशदंतायाइतिकन्। नस्याध्यर्द्धेतिलुक्। द्विवर्षभूनाद्विवर्षा। प्राग्वतेष्ठञ्। वर्षाल्लुक् चित्तवति नि
215 त्यमिति ठञो लुक्। पञ्चाश्वेति ठकोऽणोऽकोरसंदंतान्डीबिति व्याख्यानत्वान्नलुक्तद्धितो यिडीकेति भाव
। द्वौ बिस्तौ पचतीति। संभवत्यवहरति पचतीत्यनेन ठञ्। ध्यर्द्धेतिलुक्। मतांतरे खुठकः। घ्याव
नेति। द्वावाचितोपचतीति वि अहेश्राढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्यां द्विगोष्ठंश्चेति पक्षेष्ठन्खो। नाभ्यां
मुक्के प्राग्वतीयष्ठञ्। तस्याध्यर्द्धेतिलुक्। आचितो दशभाराः स्युः। द्विकं बल्येति। कंबलाच्च संज्ञा
यामिति यत्। तत्र क्रीतार्थस्य ठञो लुक्। द्याढकीति। द्याचितावता। कांडांतात्। षोडशहस्तप्रमाणो
दंडः कांडान्तु विशेषणे नन्दनविधिः। क्षि द्विकंतप्रत्ययहरतावव्यर्थमिति चेत्सत्यं। असत्यंतप्रत्ययहरणो ह्येकद
न्येत त्वतुनत्वा कांडस्येविशेषणात्स्यान्तनंदनस्यान्तनभ्यद्वाभ्यां कांडाभ्यां कांडप्रमिताभ्यां हेत्रा राम
भ्यां क्रीता द्विकांडी वडवाइत्यत्र निषेधः स्यात्। ताद्दहचनस्यान्तद्विकांडाहेत्रभक्तिरिति। अतीतनयह २२५

रांमात्रवइति। द्वयसचो लुगिति नित्तु प्राचः प्रमादः। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति पंचमेव द्वयसमा
त्रान्वात्। पुरुषात्। अपरिमाणांतत्वान्नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनं। लोके पुरुषशब्दः पंचपघपिजा
तिवाची तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य इति वाक्ये प्रमाणवाच्येव प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्।
प्रकृतसंबंधे हलिंगा। हस्तीनुशब्दशक्तिस्वाभाव्यादेवा। पंचारत्निः पुरुष इति सूत्रस्वंच द्विपुरुषीति। स्फुत
द्वितलुकीत्यनुवर्तनेन तत्सामर्थ्याद्द्वयसज्जादेर्लुग्गम्यते इति भावः। नहि तल्लुकीति किं। पंचपुरुषीसमा
हारे द्विगुर्नित्यमेव ङीप्। पञ्चन्यासकृता प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुगित्युक्तं। तन्न प्रमाणवाचि
त्वेनैव प्रसिद्धाः शमादयस्तेषामेव तत्र ग्रहणमिति सिद्धांतात्। अत एव पुरुषद्वयसमित्यत्र न लुक्। पुद
षिपुरुषहस्तिभ्यामणाच त्पात्र द्विगोर्नित्यं लुगिति यद्व्याख्यानेन वार्त्तिकांतरेणालुगिति कै नदयिना। तत्स्तत्रस्थैव
भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामस्पष्टत्वेन वचनं स्पष्टयापास्तं न्यासादिग्रन्थानां नावन। ऊधसः। बहुव्रीहेस कथ्य हशा। रि
त्यन्तो बहुव्रीहावित्यनुवर्तनेन ङ्न्यापा हा ऊधांतस्य बहुव्रीहेरिति। समासांतप्रकरणात्स्वयं नङ्ङीनप्रत्ययत्वं ङि

श्वि २

सि.२.स्त्रि त्ववैयर्थ्यादितिप्रागुक्तावस्तौष्ठ्यङइवप्रत्ययत्वेय्यादेशत्वमविरुद्धंकुंडोध्नीत्यत्रङीषिस्वरेयिविशेषाभा
२१६ वादित्याशयेनाह।अनङादेशइति।नञ्स्त्वेपेवुसिद्धेइनङ्वनंधनुषश्चेत्यत्तरार्थमित्याशुवक्तातस्त
216 इहार्थमप्यावश्यकमन्यथात्रनोलाह्वाशीकत्वेनाश्नोयाप्रसंगात्।स्त्रियामिति।वाचनिकमेततावकृ
पृ.४ व्रीहेः।इहआँपञातिपादिकादित्यत्रसमासांतानांबलवत्त्वस्योक्तत्वात्सर्वमनङिसतिडाप्इडीम्निषेधेपु
प्राभेषुतदयवादोडीष्विधीयतेप्रकृतोडीबेवत्तुविहितः।स्वरभेदात्वत्रनउपधालोपिनइत्यस्पाधिङी
स्यो ६ योविकुनरत्वाद्विप्तेवाधइष्यनशतिवत्तिः।एतुमध्येयवादन्यायेनडाप्प्रतिषेधयोरेवबाधस्यान्नत्वन
उपधेतस्येन्याशंकयनस्यनियमार्थनायाःप्रागेवोक्तत्वा।स्त्रिमाहितंनवेः।नद्विरत्यानियमार्थत्वेपिके
डोध्नीत्यप्राप्तिसत्वान्यत्तेतत्प्रुहमेतुवारत्वात्।नस्माद्दतिकेनोक्तमेवरमणीयाववाध्यसामान्यचिंता
वाशरत्रीकर्तव्येतिदिक्।कुंडोध्नीतिकुंडमिवऊधोयस्याःसाबहुव्रीहेः।किं।प्राप्नाउधः।प्राप्तोधाः।सं राम
ख्याव्ययादेरुदिग्रहणान्यदातेरव्यवधानेपिभवतिद्विविधोध्नीदामासमासनिर्देशेप्येकदेशस्येक्ख २१६

रितत्वात्संख्याग्रहणमेवानुवर्त्ततेनान्ययग्रहणमित्याह।संख्यादेरिति।बहुव्रीहिविशेषणत्वादेवसिद्धेतय
हणंस्पष्टार्थमिष्यतइति।भाष्यहतेनेतिशेषः।नित्यसंज्ञा।पंचदाम्नीति।एतच्चपूर्वेणैवसिद्धमितिसमानमू
र्ध्नी।एकमूर्ध्नीत्युदाहार्यं।केवलमामकेंद्रसित्रध्यस्पांमामकीतनूः।मित्रावरुणयोर्भागधेयी।अनिषव्यो
स्तन्वः।संतुपापीः।उतायरीम्यो मघवाविजिग्ये।समानीनआकूतिः।आर्यकृतीसुमंगली।शिवारुद्रस्यभे
षजी।प्रत्युदाहरणंत्विति।पत्युअंतर्वत्नीपतिवत्नीतिप्राचोदाहृतंतन्न।वाक्यमेवप्रत्युदाहर्त्तव्यमितिकेच
ट्पदमंजर्यादावुक्तत्वात्।[redacted]।पत्युर्नः।नकारमात्रमनेनविधीयतेङीपूत्तुक्तेभ्यइत्यनेनैवसत्वाधि
कारादिति।ह्रीमेवसमानावह्निमादधीयातामितिश्रुतेः।सपत्नीपत्न्याःसुहृनेनगच्छतामितिमंत्रलिंगाच्चे
तिभावः।विभाषासविद्यमानःपूर्वावयवोयस्यसमुदायस्तस्यसपूर्वस्यातएवपतिशब्देनतदंतविधिरित्या
हापतिशब्दांतस्येति।व्यस्तेकथमिति।प्राचानुसमस्तेप्यपचारह्यत्यकेनद्वयर्थमितिभावः।गर्भापतिरिति।प
तिशब्दः।स्त्रीलिंगोप्यस्तिअन्यथारस्त्रियोंहनित्याभावेस्वअधिकारोक्तयत्नानइतिस्त्रस्येवानुपयनेरितिभावः।

त्तिन्यं सुपन्न्या। नित्यग्रहणं स्पष्टार्थमारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धेः॥ इलन्तकनोः॥ एकारश्चादेशो नतुप्रत्ययः॥ उ
न्नरस्य त्रेउदात्तग्रहणात्॥ त्रिरस्त्रीति॥ एतत्कत्वादीनां पुंयोगप्रकरणोवचनमिति वार्त्तिके बहुवचनं कपिञ्ज
लाधिकरणान्यायेन त्रित्वेपर्यवसन्नमतएव सरूपस्य त्रेहरितस्य स्त्री हरिणी॥ त्रयेतस्य स्त्री रयेनीति भाष्यके
य्यटे नान्यथेव व्याख्या मिति भावः॥ नत्विति॥ इतरथा लघावं नहृति मध्योदात्तो वृषाक पिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजय
ति अग्न्यादिषु त्रिषु पूर्वेणैव रस्य मध्यत्येव सिद्धमिति हत्यादिषु यथा विरुध्येरन्निति भावः॥ मनोः॥ शब्दस्येति हि
त्यादिना मनेनस्य प्रत्ययः॥ नुत्र च धान्ये निदित्येतो निदित्यनुवर्त्तनाम्मनुशब्द आद्युदात्तः॥ श्रूयते चाग्रहे म
नुरभवं स्य र्यश्चेति॥ इह च ऐकारस बहुमोवोदात्तग्रहणमनुवर्त्तत इति ननस्यौकारेणासं बंधइति समासनि
र्देशेन ध्वनयन्व्याचष्टेउदात्तैकारइति॥ एतेनऐका रौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं निरस्तं॥ वत्तिपदमंडयी
दिविरोधादिति भावः॥ मनापीति॥ मध्योदात्तमिदं॥ इतरे द्वे पदे आद्युदात्ते॥ वर्णानामिति॥ एतः॥ शो॥ एः॥ शितिः॥ राम
इत्विषः॥ पृषत्य इत्युदाहरणानि॥ आद्युदात्तइति॥ अनुदात्तंपदमेकवर्जमिति मध्योदात्तमिदं॥ इतरे द्वे पदे आद्यु॰ २२७

शेषनिघातेनानुदात्तान्तताएनइति।भावः।येरायेति।त्रीरायेता।नियस्याासासंज्ञात्वास्मत्वं।पिशंगादिति।
लघावंतइत्यनेनमध्योदात्तः।पिशंगशब्दइत्यन्यतोङी।षितिङी।षिप्रोमेङी।भुयसंख्यायनो।क्रमेकइति।
दस्यकरछंतिभाषा।पांतुक्तौभवन्त्येवेत्यर्थः।अतएवेकथ्यहरा।साथीकोतेनगनोगरा।स्वरीमसिक्किकाना
मितिनानुपपन्नमितिभावः।विम्बुद[illegible]वाचीति।देपृशोधनइत्यकेः।अवदानः।सितोगोरइत्यत्रकोशेविश
दत्वसाहश्यात्।गौराः।पाठइतिभावः।लघाविति।अतएकस्मिलघोर्द्वयोाश्चलघ्वोः।परनोबहूचस्यगुरूद
नोभवति।अपि[illegible]त्यत।प्राचांसंज्ञा।[illegible]म्याकपिलेति।फिट्स्वरेणांतोदात्तावेतौ।षि[illegible]रः।षिदितिप्राति
पदिक।मिहग्रहणेनो।पुनानादीनांषित्वस्यावयवेऽवृत्तिनार्थत्वेनसमुदायविशेषकत्वात्।यत्रत्वअवय
वेचरितार्थतत्रतुनयथात्रयाम्रजेति।वातोः।षि[illegible]त्वस्याद्विर्धेकतार्थत्वात्।यत्तुम्रजेः।षित्वमनार्थ
मिदारोमजेतिपाठादितिनव्येरुक्तानचिंत्या।वेपरीत्यस्यापिसूवचत्वात्।अनंतीकीतिान्ततीगात्रविहोपोन्त
त्यतिनछीला।शिल्पानिषुनराजैोरीति।[illegible]।[illegible]स्यपुस्तकादित्यर्चफिट्स्वरेणांतोदात्तस्यगोरशब्दस्य

पाञ्चिकत्वाद्धिनिरह्-त्यमेतदावश्यकत्वाच्च २

स्त्री गौरोऽयथापि वेत्यत्र किं द्व स्वरेणान्तोदात्तस्य गौरशब्दस्य द १

सि.र.स्व
२१८
218

ईनादन्यतो ङीषित्यप्राप्ते ङीषितीह पाठः। अनडुही। अनड्वाही इति। एतयोर्ङीषि वा विकल्पेन न दन्तत्वादप्राप्ते ङी
षीह पाठः। ङीषन्तयोः पाठस्त्वाम्विकल्पस्यानडुही भार्येत्यत्र पुंवद्भावप्रतिषेधे पञ्चनियामनार्थः। इह
हन्महतोः पाठो न कर्तव्यः। न घञ्जाद्युदात्तत्वे हन्महतोरुपसंख्यानमिति वार्तिकेनो गिल्लहराङीपे एवो
दात्तत्वसिद्धेः। विभक्त्युदात्तत्वार्थं हि तद्वचनमावश्यकं। एतच्छ्राघजाघनष्टावितिसूत्रे कैय्यटस्य ईं। श्वनशब्दोऽप्य
त्रपठ्यते। तेन कृत्रैभ्यश्चेत्यत्र शुनीतिप्राचोदाहृतमयुक्तं। पठ्यत्वानमाचष्टे श्वेवाचरतीति वा रिङौ नालिक
वनाद्यापकर्तरि क्विपि शतदर्थप्रत्ययोपसर्जनत्वान्निःशुनीति कन्डी विति केचिद्व्याचक्षते। तन्न संप्रसार
णादि लोपयोः रूपरूपमुख्यमतेऽलभमिति तिन यो [illegible] तत्त्वपघञ्यस्मन्मतरीत्या नारीपरिभाषयापि लोपा
गीकरणासम्भवेऽवतथापित्वमुह मित्यत्र स्वाङ्करीत्याकथं मुख्यमतममिति परस्य रविरुद्धापदापि आचा
र क्विबन्ते शुनीत्यास्तां पथा कथंचिदिस्युक्तं। तदपि नारी ङ्नेक्विबन्ते वा अनुनासिकस्य क्वी निदाघस्या
द्वेरत्वानाद्ङ्कोविधिं प्रतिस्थानिवद्भावनिषेधात्तान चाक्विब्विमित्तान्तरंगदीर्घकर्तव्यो बहिरंगस्य ङीम्त्रिमि

राम
२१८

ने संप्रसारणस्यासिद्धत्वं शंक्यं नाजानन्तर्य इति निषेधात् । न च श्वन्शब्दोऽत्र न पठनीयः केवलादेव
ङीपि संप्रसारणे कृते संप्रसारणाच्चेति बाधित्वा वार्णादाङ्गमित्यल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैवेष्टसि
द्धेरिति वाच्यं बहुश्वुनीत्यत्राप्यन्तोदात्तत्वापत्तेः । न च न गोश्वन्साववर्णेत्यत्र श्वन्शब्दग्रहणमुदात्तनि
वृत्तिस्वरस्यापि निषेधार्थं गीकारान्नेवमिति वाच्यं श्वुनीत्यत्रापि निषेधापत्तेः । तस्माच्छुन्युदात्तनिवृ
त्तिस्वराप्रवृत्तिज्ञापनद्वारा श्वुनीत्यत्रान्तोदात्तत्वसिद्ध्यर्थं पठनीय एवायं शब्द इत्येतदसिद्धवत्सूत्रे विप्र
तिषेधसूत्रे च भाष्ये स्पष्टं । इदमवधेयं अनुत्तरीत्या श्वन्शब्दस्योपधालोपित्वादनुपधेति प्रत्याह्योडीप् डाब्भ्यां विधे
यौ च भवतीति बहुश्वन्यौ बहुश्वानौ बहुश्वेय इति रूपत्रयं भवत्येवं एवं बहुश्वूनी बहुश्वुवेत्यादिरूपत्रयं भा
ष्यरीत्योह्यम । न च डाप्सूत्रे बहुश्वा बहुश्वुवेत्येव भवितव्यमिति भाष्यविरोधः । डाप्यप्येवं बहुश्वका बहु
श्वकेति रूपमाशंक्य नन्विराकस्य नत्थोक्तत्वेन तदभावादिति पन्नविप्रतिषेधसूत्रे तु रगं बलीयो भवतीति व
क्तव्यमिति पठितं भाष्ये नत्वत्र न्यायमूलकमिति तस्य बाधकाभावादल्लोपं बाधित्वाऽनेन वचनेन प्रसारणाप्

मि

सि॰र॰स्तु
११९
219

र पूर्वत्वस्यावश्यंभावात्तदुपधालोपि स्याभावाज्जीवभावे रूपद्वयमेवेति कैयटेनोक्तं। तन्नापवादे द
मिति सिध्यर्थं बहिरंगपरिभाषाया आवश्यकत्वात्तया व्यापिकयैवेष्टसिद्धिमंगीकृत्यानंतरंगं बलीय इ
[illegible] त्यप्य भाष्ये हतनाप्रत्याख्यातत्वात्। यदपि भागवृत्तिमतानुरोधे
धेनत्रंतरंगं बलीय इति परिभाषा निरपवादा। असिद्धपरिभाषा तु नाजानंतर्य इति निषेधात्सावकाशे
तिनद्भुभयप्रमावश्यकं। तेन डीष्ये ति कौस्तुभे उक्तं। तदपि न। तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात्। किंचां
तरंग बलीय इत्यस्य वार्तीय परिभाषाऽपवादत्वेन नाधः परिभाषानंतरस्य फलाभावेन वैयर्थ्यापत्तेः। श्व
रवाट्स्योपधालोपि तेन डीपोऽवंरित्वाद्बानोऽन्त्यः। कारउवोरवइत्यादावपि पररूपकादेशयोर्वर्णत्वा
त्तानचैवं शुनेत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्वेन परत्वाच्छ्रां कथं अंतरंगे परिरि संप्रसारणस्यासिद्धत्वात्
नाजानंतर्य इत्यनित्यमिति ज्ञत्वात् अत्र श्रुनीत्यादि भाष्योदाहरणमेवेह तदनित्यताश्रयणे मानं। यत्तु राम
कोरसिद्धत्वेनेन बहिष्टपरिभाषायाश्चानित्यत्वमात्रं ज्ञापयित्वा वृद्धविचरणाकारादिभिर्नाजानंतर्य इत्यस्य ११९

कौस्तुभोक्तरीत्या ३

४ स्यपिसूत्रे प्राग्भाद सिद्धत्वमिति पन्देसंप्रसारणस्यासिद्धताविरहेण कृत्वेनाद्भ्रोपपद्यते बहुशुनीतिरूपस्य दुर्वारत्वाद्धा
र्यपरि भाषाया अनित्यत्वाश्रयणे मानाभावात् अतएवारम्भ प्रत्याख्यानयोः फलैक्याय तदनित्यताश्रयणमिति
परास्तम् । अतएव प्राग्भाद सिद्धत्वमित्युपक्रमेव बहुशुनीत्यादि द्भ्रोपस्य भाष्य एवोक्तत्वेन सहते नेत्युपसंहार भाष्येप्य
सिद्धवदत्रेत्यस्यानित्यत्वमाश्रित्य बहुशुनीत्यर्थं कार्यमेवापुष्पता । अतएव तत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे पि बहुशुनीतिना

साध्वितिके
यट नेया
धुक्तिरेवा
साधुरिति
संक्षेपः ४

दा२

प्रत्याख्यानत्वाचानव शुद्धन आशति [illegible] स्थिते आभीयत्वेन संप्रसारणस्यासिद्धत्वान्न संयोगादिस
लोपनिषेधादनुपधालोपित्वान्डीब भावस्य एष एवासिद्धवदत्रेत्यारंभे एवं च तत्सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपि वा
र्यपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य संप्रसारणात्पूर्वं संगकार्यमेवेति बहुशुनीत्यसाध्वेवेति वाच्यं उक्त
स्तत्रद्वयेपि बहुशुनीति भाष्योदाहरणात्संकोचे मानाभावात्फलभेदोयं तदभ्युपगमो किंनिदिक्कमहान
मनुवाहकः । सर्पतिष्य गाद्बहुमर्पति वर्तते तत्र न सर्पादीनां विशेषणात्सर्पसौकदिक्सौरीबलाकेल
डेः । नह्यत्र सर्पशब्दोभ संज्ञः । किंतु सोपपन्यणं नोपितु अंगस्येत्याह । अंगस्योपधायोयइति भसंज्ञकस्या
स्याय धायोपइत्यर्थः सर्पादयस्तु यकारस्यैव विशेषणमित्याहास्येचेध सर्पाघवपवइनि । दंडिनिदुपते
यपेनि । दाम्नीशसपुपुडे निष्टुन । आवपनमिति । आप्युते निहित्यन्ते धान्यंपत्विमित्याधिकरणे ल्युट्
गोणांमतीति । यस्यापाहद्धिर्केनाम ॥ अस्त्रिमिति । यथासे घाल्बेलीपत्र विचिन्वतीत्वाममिति । स्थलान्यति
पुरुषेणास[redacted]सद्भुत । हत्रिमा । यथास्थलयोदकं परिगृह्णीति । आरापक । अयविकारइति । फालीतिप्र
३१

सि॰र॰स्त्री ढः।कुशान्येतिस्त्रोत्रीयागगानार्थः।शंकुःकुश्या।पतिंवरेति।एवंचयाज्ञियग्रहरौतत्कांघवाविल्वनयुगावाचा
२२० यमितिभाका।बह्वादिभ्यः।गुणवचनत्वादेवसिद्धेबह्वग्रहणमुत्तरार्थम्।अजननीतिशितिश्रीक्रोशे।नञ्पूर्वनिः
220 पुंयोगादाख्यायामितितुप्रविभक्तिके एवं थकुपदांत न च्चावर्तते योगादिति हेतौ पंचमी।आख्यायामिति च प
चम्यर्थेसप्तमीत्याशयेनाह।यापासुमाख्येति।पुंवाचकोऽयःशब्दइत्यर्थः।पुंयोगादिति।योगः संबन्धः।पुंवाच
कएवशब्दःकेनचिच्छिमित्तेनलक्षणयायदास्त्रियांवर्ततेतस्मान्ङीष्स्यादित्यर्थः।गोपीति।गाःपातीति
गोपः।आतोनुपसर्गेकः।प्रकृत्यैवेदमर्थस्योक्तत्वादुक्तार्थानामितिन्यायेननाराप्रदान्नलक्षणातदाऽसौ
गोपीतिभवत्येव।पुंयोगात्किं।देवदत्ताश्रयंहिंसन्नाशश्नूल्वात्स्वभावात्स्त्रियामाह।नपुंवाचकोभूत्वाअ
स्याःपाः।किंप्रसूता।अयंहिजातप्रसवामाह।सचपुंसवपुंयोगनिमित्तकः।ननिमित्ताचास्यस्त्रियांवृत्तिरितिन
त्वयंपुंसोवाचकइति।नङीषापवनानीति।जातेरपतरमेवायमन्निधते।अयमेवघस्यदोषः।पङ्क्तेयपवब्लजा राम
त्यसत्वपितदाकारान्तवृत्तिः।ङीषावाध्यइति।इदंचनदीपेङ्ग्ङीष्क्रुतिसत्त्रेभाष्येस्थितं।कायमिति।सूत्रेब्रह्मन् २२०

शब्दाग्रहणादानुगनुपपत्तेरिति प्रश्नः। समाधत्ते आमारामिति। अत्रागन्त्वान्ङीप्संज्ञात्वात्समत्वांके चिदत्र
नुकैव सिद्धे दीर्घोच्चारणादात्रनुगिति विभज्यते। तेनं इत्यादीनामनुकैव सिद्धे आकारादेशविधिरन्यत्रा
पितदनुमापयति। तेन आम्भिणाति सिद्धमित्याहुः। तन्न। अत्रानुकि कृतेऽतो गुणे इति पररूपापत्तेः। न च तु
किकर्त्तव्ये अकारोच्चारणाद्दीर्घ एव भविष्यतीति वाच्यम्। अत्र लोपो नङ्क्यस्य बाधेन चारितार्थ्यादिति नव्या
ःतन्ना इँइ अत्र ईइति स्थिते पूर्वमेवागत्वेनाल्लोपस्यैवन्याप्यत्वात्पररूपापदनोऽनुपपत्तेः। न च पुनरल्लोप
ःशंक्यः। चिरात्तुङ्न्यायेन स्थानिवद्भावेन वा तदनुपपत्तेः।। यदपि तु किकर्त्तव्य इत्यादि तदपि नाऽत्र
नोलाहारीकत्वेनैवाल्लोपाप्रवृत्तेः। तस्मादकारोच्चारणादेव पररूपं नेति सम्प्रयोगे वा एतेनऽस्वादि से
वानुकृकर्त्तव्य इति हरदत्तोक्तिरपास्ता स्फातिरेवापास्ता। पदपि पन्नान इति वदाशौ कर्त्तव्य आगमलिंग
ककारोच्चारणादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न। शार्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात्। न हि तत्र लोपोऽति
नसंयोगादिति निषेधादिति। तदप्याशंका समाधानयोरतिफल्गुत्वादेव निरस्तं। तस्मादानुकैव सिद्धे

सि॰ स॰ ख मूलमसंगतमिति चेन्न उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः। न च दीर्घोच्चारणात्सन्देहः स्यादेति नाच्यं।
२२१ इद्धमाचष्टे ताराहृहृहृः स्त्री इद्धा तामित्यत्र तस्यश्रवणार्थत्वात्त्रित एवानइत्युपाधिकारोपि हि बा
221 धानै। अन्यथा जैमिनारा गीत्यत्राप्यादेशानुपपत्तेः। अतो मूलकृतानाकमेष्ठा याराति निसमभ्यगेवोक्तेमि
त्यासाता। वनक्रीताता इहप्रकरणे सर्वत्र प्रातिपदिकाद इतिचानुवर्त्तनेतदाह। अदन्तादिति।
प्रातिपदिकादितिशेषः। वस्त्रक्रीती। तिवस्त्रभिस्क्रीत इति स्थितेनेकर्तृकरणेति गतिकारकोप
पदानामिति वस्त्रमारात्वात्कृदन्तेनैव समासे अदन्तत्वादनेन ङीष्॥ क्वचिन्नेति। कर्तृकरणेति हेना नो ६
बह्वलमिति बहुलग्रहणात्कतिकारकेन्यस्य कस्यचिदप्यहृत्तो लिंगस्यांतरंगत्वेन तद्बोधकेनाप्युत्प
न्नेस्त्वपिचनतः स्वं तेन समासे अनदन्तत्वान्न ङीष्विति भावः। करणादुर्वादितिकि। वस्त्रक्रीताः नृवेग्र्यह
गाकि। धनेनक्रीता। अत्रालिष्टीति। अल्पैरर्थैरेति त्यर्थः। इहाप्याराम्भिमात्वेनत्वक[redacted]कलेयुनम राम
य्यल्पमेवेति ङीषं तनमल्पत्वद्योतकमिति भावः। वक्रजाहैः। बंजाहैः क्रांतादिति। क्रांतनादित्यर्थः। यद्वा २२१
हु।
२ए।२

ह्रु ह्रुहरणाय परिभाषया बहुव्रीहिरपि नेक्तं नइति व्याख्यानं केचित्तन्नेति भावः। नेन बहुव्रीहिः। बहोर्नञ्वत्
उत्तरपदभूम्नि। नञ्सुभ्यां। जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात्। क्तोऽ कृतमितप्रतिपन्नाः इति द्वंद्वो
दात्तत्वविधायकानि। एवं च जातिपूर्वादिं नोदात्तादिन्यूनत्वः घोदकादिपूर्वीराणां निवृत्तिरिति भावः। अस्वां
गपूर्वपदाद्विकल्पं वक्ष्यतीतीह स्वाङ्गपूर्वं यदाहरति। जरामित्राति। जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा ताप
वाच्येति भिन्नशब्दस्य परनिपातः। जातानानोनेमि। वराणीदन्तुदादिति बहुव्रीहेरुदात्ता दिवृक्तव्येत्यग्रहणं
नित्यं ये नोदात्तइत्यर्थं प्रतिपत्त्यर्थमिह च वा जात इति विकल्पेनान्तोदात्तत्वविधानान्ङीषन्तार्थकमि
दमि नितिभावः। यारीरहानीतीत्याद्यमिसाहित्रियारीयह रोत्यर्थः। अन्यति। दास्यादिः। बहुच्छत्रेति
बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तस्वरे शेषनिघाते च कृते ऽनुदात्तानामनो यमास्वाङ्गाद्वा। अनुपसर्गे नाधिक
रनिकृत्यर्थमुपसर्गग्रहणं। न च बहुव्रीहिग्रहणानुवर्तनान्नदर्थसंग्रह इति वाच्यं तत्पुरुषे मा भूदित्याश
येनोदाहरति। अतिकेशीनिशिखेति। अन्यथा पंचाधिस्वापदोऽङीष्यादिति भावः। शिखेति चित्यानवंतेन
काचित्कं।
इतो बहुव्रीहिग्रहणं नेह संबध्यत इति स्वयितुं तदि २

सि॰ र॰ ख
२२२
222

समासेऽ नदं नत्वात्।। सुखमुखाशालेति। तथा च फलमुखीत्यादि प्रयोगाः प्रामादिकाइति भावः। ने
नचेदिति। चेदित्यवधारणार्थकं। तेन प्राण्यंगेन तदप्राणि। तथैव प्राणीवत्। तथा च येन प्राण्यंगेनाप्राणी प्रा णि
वदेव युक्तमतदपि स्वांगमित्यर्थः। उरःक्रोडेति। हरदत्तमते स्त्रीलिंगत्वाद्युपसर्जनह्रस्वत्वे कृते ङीषः प्रा
प्तिर्बोध्या। ङीषोङीवादेशइति। अन्यतो ङीषित्यतो ङीषित्यनुवर्तते। तत्त्वादिकृदेवं पदादिति पंचम्याषष्ठ्यंते
प्रकल्प्यत इति भावः। अस्य हि स्वनंत्र विधायकत्वे प्रांगुल्याप्रत्यग्ललाटेत्यत्रापि ङीप्रसज्येत्। अत्र समयोगोप
धादित्यादीनामिहानुवृत्त्यंगीकारेतु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः। वाहंताद्विति। कर्मण्युपपदे वहेर्विनि विधानात्केवलो वाहशब्दो नास्तीति भावः। सख्यशिश्वी। सखिशब्दादशिश्वीशब्दाच्च ङीष् निपात्यते। न विद्यते शि
शुरस्याः साऽशिश्वी। भाषायां किं। सखा सप्तपदी भव। जातेरस्त्री। अर्थे कार्पासंभवाद्धेतुः कार्यं विज्ञापयतः
त्याह। जातिवाचीति। अनन्यभावो विषयशब्दार्थ इत्यादिनत्तु केयं जातिर्नामनित्यत्वे सत्यनेकसमवेताए राम
काचयासेवेतिचेत् नादेवदत्तेत्यसिद्धेः। शुक्लादि गुणास्यैकत्वपक्षे शुक्लेत्यसिद्धेश्च। औपगवी कठीत्यादाव २२२

व्याघ्रेश्चेन्याशंक्येह पारिभाषिक्येव सेत्याह। आकृतिग्रहणेति। सामान्यतः करणीयग्रहणापदं कृत्वा
घटतो बहुव्रीहिः कर्तव्यः। नन्वेवमपि ब्राह्मणत्वादीनामुपदेशगम्यत्वेनाकृतिव्यंग्यत्वाभावादसंग्रह इत्या
शंक्य लक्षणान्तरमाह। लिंगेत्यादिना। वृषलीति। एकस्मिन्पिंडे वृषलत्वे कथिते तदपत्यत्वसहोदरादौ
विनापि कथनं वृषलत्वं ज्ञातुं शक्यमिति भावः। देवदत्तेति। बाल्याद्यवस्थाभेदेन नैयायिकाभिमतजाति
सत्वेपि तद्व्यवहारश्चेन्नारद्धेवापि पिंडांतरे कथनं विना स्वग्रहणं नास्तीति भावः। एवमपि। औपगवी कठी
त्यनयोरसंग्रहः। उक्तलक्षणद्वयाभावादित्याशंक्य तृतीयं लक्षणमाह। गोत्रं चेत्यादिना। अपत्या
धिकारादन्यत्रापत्यमात्रे गोत्रशब्देन ग्रहणमित्याशयेनाह। अपत्यप्रत्ययांत इति। औपगवीति। अत्र
गोत्रलक्षणं ङीष्परत्वाद्ङीष्बाधने। कठीति। कठेन प्रोक्तमधीयाना। कलापिवैशंपायनांतेवासि
भ्यश्चेति वैशंपायनांतेवासित्वाद्भिनः कठचरकादिति लुक्। अध्येतृणां स्त्रीणां प्रोक्ताल्लुगिति। पुराकल्पेहि
स्त्रीणामप्यध्ययनमासीत्। तानदाह यमः। पुराकल्पे तु नारीणां मौंजीबंधनमिष्यते। अध्यापनं च वेदानां
एतच्च भाष्याविरुद्धमिति तस्याप्रामाण्यमित्यत्रैव न्यासः। ४

१ शारवेत्यर्थः। यत्तु बह्वृत्त्रवो ध्येतव्याय यासेति विग्रहः। अन्न बबह्वृचाव ध्येतर्येवेति न ध्यैर्वन्द्यमाणावचनादि
तितन्निर्मूलम्। अन्न चो माणवके बह्वृच बभ्वरणास्व्यायामिति भाष्यविरुद्धमर्थान्तरे तयोः साधुतापत्तिर्मा
णावक शारवयोरसाधुतापत्तिश्चेत्युपेन्द्यम्। बह्वृच वशाद स्य क्वचिदध्येतरि प्रयोगस्तु भाक्तोऽस्य व वेयम्। १

सि॰ स्व॰ सावित्री वचनेनेत्युतिवह्वृचीति। ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः समासांतः। बलाकेति। बलाकायत्नीति व्यक्त्यन्नी
२२३ लिंगान्तरेऽप्यप्रसक्तिनञापि बलाकान्त्वं कस्याजानौ नित्यस्त्रीलिंगत्वाल्लिंगान्तरवृत्तित्वं नास्तीति भावः। न
न्वेवं द्रोणीकुटीपात्री न्यत्र दोषः। द्रोणशब्दो हि परिमाणविशेषे पुंल्लिंगः। गवादन्यां तु स्त्रीलिंगः। कुट
223 शब्दो घटे पुंल्लिंगः। गेहे स्त्रीलिंगः। पात्रशब्दो पि भाजनविशेषे स्त्रीलिंगः। भाजनसामान्ये द्व्यचीदित्वादुभ
यलिंग इति चेन्नानेषां गौरादित्वान्ङीषुपगमादिति भावः। भाष्यकारस्तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेऽप्यस्त्री विष
यत्वमंगीकृत्य बलाकामालाशब्दयोरजादित्वमभ्युपगमाद्द्वितीमन्त्रात्र पोपधस्ये बद्धपूर्वं जाति
यहणामिति तन्निरस्तये पुनर्जातिग्रहणं तदा हयोपधादपीति। इग्नोउपसंख्यानमजात्यर्थासोऽन्त्यमीनिर्दि
ताद्यर्थे तु इणादिषु सतं गमादिभ्यडूर्ज्जऊ ङः ऊङ्कारोनोऊङ्धात्वोरित्यत्र विशेषणार्थः। अन्यथायुवाग्वा
पवागवेत्यत्रापि सन्निषेधः स्यात्। दीर्घोच्चाररणान्तु श्वश्रूरित्येवमर्थाः। किंच दत्तुकारो विधीयेतेम व्यादार्थे राम
णानिर्देशात्तेन ब्रह्मबंधूरित्यत्र शेषाद्वाः कस्मा ब्रह्मबंधूक इति न ऊङ्नानयन कोबहुव्रीहिरिति न घ २२३

पापामे ऽ

न्तरपदलक्षणाः कथं भवन्त्येवेति भावः । कुरूरिति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिंगविशिष्टप
रिभाषया वा स्वादयः । प्राचा तु परं प्रत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् स्वादय इत्युक्तं । तन्न । अप्रत्यय इति प्रतिषेधप्रसं
गात् । पक्षे दासत्वे परादित्वस्यानुपपत्तेश्च । श्वश्रुरस्येति श्वश्रुः श्वश्रू इति लिंगादर्थसिद्धमिदं । अतो नाद्या
कारस्य लोपः शंक्यः । लिंगविशिष्टेति । यत्तु श्वश्रुः श्वश्रुरः श्वश्रूरिति निर्देशात् स्वादय इति केचित् पक्षे कृशोषप्रकरणे
शङ्कितस्योक्तमेवात्र प्रातिपदिकत्वेपि श्वश्रूरिति निर्देशान्नेति पेन्याऽऽस्तु तदुभयमपि चिंत्यं । निर्देशस्य शङ्कय
रत्वात् ऊङ् इति वदितव्यस्य पाक्षिकत्वाल्लिंगमा[illegible] विशिष्टपरिभाषयेष्टसिद्धेरिहत्यमनोरमाग्रन्थेन स
हविरुद्धत्वाच्च । ऊरूत्तरात् उपमीयतेऽनयेत्युपमानं तद्भावश्चौपम्यमिति व्याचष्टे उपमानवाचीति । पूर्वपदमिति
उत्तरपदेन तदाक्षिप्तमिति भावः । अत एव धात्री कराभ्यां करभोपमोरूरित्यत्र न । उपमानवाचिनः कर
भशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावात् । उपमानवाचित्वाभावान्नेहापि वृत्तोरूः । ऊर्वनादित्येव सिद्धे उत्तरपदग्रहणा
हस्तिस्त्वामूरूरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थं तत्र हि हस्तिन इव स्वामूरू यस्याः इति विग्रहे ऊर्वतत्त्वे पूरूत्तरपदत्वा

सि·र·स्त भावः। अथ कथं पीवरोरुः पिबनीव[illegible] बहिराद् इति संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् संबुद्धि गुणो नेति बोध्यं।
२२५ शफाविति यद्यपि शफं क्षीरं खुरं पुमानित्यमरस्तथापि शफः खुरे गवादीनामस्त्रे विटपिनाम् इति हेमचंद्रको
224 शाच्छफाविव जंघे रसानारो भिरितिश्रुनोदर्शनाच्छफस्य पुंस्त्वमविरुद्धमिति भावः। वामा नितं सं दरोरु[illegible]स्याः सा
हितेन सह इति समो वा हितततयोर्लोपः इति वक्तव्यादिति सहि[illegible]हितशब्दो नेह गृह्यते एकदेशविकृतत्वेन संहित
ग्रहणात् स्वेष्टसिद्धेः। अजोयोकार इति। अजाऽकारविशेषणान्नेह अप्सरसेनी जनपदशब्दादित्यजोऽतश्चेति[illegible]के
जातिलक्षणो ङीषेव। शार्ङ्गरवीति। शार्ङ्गरशब्दाद्यत्यं अण्। आदिवृद्धिरगुणः। ततो ङीप् प्रदानानि वृत्तिस्वरेणानो
न्तत्वे ४ दात्तं[illegible]प्राप्ते ङीन्विधानमित्याहुः। तत्ताङीपं बाधित्वा जातिलक्षणो ङीषि परत्वात्प्राप्ते इनिवक्ष्यमाणत्वात् बैदीति। अन
ष्यानंतर्ये विदादिभ्योञ् गोत्रत्वाज्जातिलक्षणो ङीषि प्राप्ते ङीन्। नरयोरिति। नृ शब्दाद् ह नन्नप्यइति ङीपि नर
शब्दाज्जातित्वान्ङीषि प्राप्ते वचनं। अत्रानिर्दिष्टस्थानिकत्वेनेक्परिभाषोपस्थितौ नुरेव वृद्धिर्न नरस्य तेन राम
किं नरी नारीणामिति सिद्धमित्याहुः। अन्ये तु एकस्मिन् त्रैयोरुपादानसामर्थ्याद विशेषेणोभयोर्वृद्धिरित्याहुः २२५

भ१

ज२३

गस्रः ग्रामादिकएवान्यतरोपादानेनैवसिद्धे द्वयोरप्युपादानंयाज्ञिकानिष्टमित्याहुः। नन्वेवंनरशब्देत्र
लोन्त्यस्यवृद्धिः प्राप्नोतीतिचेन्न। अत्र केचिद्यस्येतिलोपेनान्त्यस्यापहारादनन्त्यस्याप्यकारस्यवृद्धिरान्तर
स्यात्। गुणोत्वन्त्याप्यकल्पनेतिन्यायेनपरिभाषाबाधस्येवन्याप्यत्वादित्याहुः। प्रत्ययसंनियोगशिष्टयाहवृद्धे
रेन्तरंगत्वेनयरमपियस्येतिबाधित्वाप्रवृत्तौचित्यात्तन्नेतिनव्याः। वस्तुतस्तु वार्णीपरिभाषयायस्येतिलोपस्ये
तत्वात्। एवमपिरेफस्यवृद्धिः प्राप्नोति। स्थानेन्तरतमइतिसम्भाव्यंतयत्रहृषपित्वाप्रथमान्तपदस्यैवभाव्यस्थानाय
तत्वादितिचेन्न। अत्र नव्याः। नशिष्टिरंतानुकरणान्नरःअइतिषष्ठीतत्पुरुषाश्रयणादिष्टसिद्धिरित्याहुः। तन्न।
वानरशब्देऽतिप्रसंगात्। तस्मान्नरस्यऋः नरः शकंध्वादित्वात्पररूपमितिप्रश्लेषसामर्थ्यादनन्त्यस्या
प्यकारस्यवृद्धिः। अर्थवत्परिभाषयावानरशब्देनातिप्रसंग इतिदिक्। इह पुत्रशब्दः पठ्यते तेन पुत्री वत्सपुत्री इति
दपूतनोनिकुर्वतद्वर्षपित्रिपुत्रीसर्वमित्यादिसिद्धम्। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियांत्वमी। आहुर्दुहि
तरंसर्वेइत्यमरोक्तेः पुत्रशब्दः स्त्रियामपिवर्ततेनापन्नुहरदत्तेनोक्तंकेवलः पुंशब्दः स्त्रियांनास्तीति। तन्न। उक्तंको

सि॰र॰स्तु शुविरोधात्स्तिकापुत्रिकेत्यत्रमस्वर्यंयविरोधाद्वा।एवंचसू यराजभोजकुलमेरुभ्योदुहितुःपुत्रड्वे
२२५ तिकारेत्यत्यागदस्येतिसूत्रस्थवार्त्तिकंव्यर्थं।यत्तुस्वरार्थमितिकेचित्तच्चिंत्यं।ङीप्प्रदानेनिवृत्तिस्वरेराज्ञी
225 नेतेनसमासेसमासांतोदात्तत्वावश्यंभावेनस्वरविशेषाभावादित्याहुः।वस्तुतस्तुराज्ञीदुहितायस्याइ
तिबहुव्रीहौस्वरेविशेषस्य सत्वाद्वार्त्तिकम प्यावश्यकं।ट्चित्वसामर्थ्यादिवोपसर्जनत्वेपिङीबित्यवधेयं।प
उष्ठ्यायुहलश्चादिसूत्रेसामान्यग्रहणार्थः पकृषः।चितइत्यंतोदात्तत्वार्थश्चकारः।चित्स्वरंबाधित्वायुदात्तत्वाच्चे स्व
रएवभवति।आंबष्ठ्येति।आंबष्ठस्यापत्यंस्त्रीइत्युक्तौसलेतिञ्यङ्।कारीषगंध्येति।करीषस्येवगंधोऽस्यक
रीषगंधिः।उपमानाच्चेतिगंधस्येदंतादेशः।तस्यगोत्रापत्यंस्त्रीत्यत्र।अणिञोरनार्षयोरितिष्यङादेशः।तस्य
यद्यपिस्त्रियामेवविधानंतथापितिङ्त्वाररासामर्थ्येनेदंनादण्यर्थंवाण्टाषाघञ्इति।एतश्चावयाद्येतिचकारस्या
नुक्तसमुच्चयार्थत्वात्सिद्धं।स्तृतिमाषशब्दोगर्गादिः।तद्धिताःमहासंज्ञाकरणंतेन्यःप्रयोगेभ्योहिताइत्यन्वर्थत्वा राम
र्थंतेनयथाप्रयोगमेवव्यवतिष्ठंते।बहुवचनंतुपसंख्येयानांप्रत्ययानांसंग्रहार्थं।नवठायक्प्रागयमधिकारो २२५

कार्य्यविधौ नष्टि तयरूहरां न करिष्यन् इति वाच्यं पट्वीव क्रीत्यादावोर्गुणापत्तेः। यस्येति चेत्यत्र ईत्यग्रहणान्ङीबू
ङोरोर्गुणाभावज्ञापनेन तु न कश्चिद्दोष इत्यवधेयम्। पुनस्तिःकृन्नेभ्य इति ङीपीयपवादः। शत्रन्तादितिपोतिप
त्यासहमित्रीकरोतीति व्युत्पत्तेः। अन्ये तु योतेरौणादिके बाहुलकात्कनिप्रत्यये ऋदिकारादितिङीपि
युवतीसिद्धेत्याहुः॥ श्री॥ ॥इति श्रीमद्रामकृष्णभट्टविरचिते सिद्धांतरत्नाकरे स्त्रीप्रत्ययाः॥ श्री॥ ॥ग
णेशो विजयते॥ स्वौजसमौडित्यत्र आ प्रादिपदिकादित्यधिकृतं तत्रोपजीव्यत्वात्सर्वेतत्स्वरूपं तत्प्र
संगिकं चोस्कास्वादीनामर्थान् वक्तुमुपक्रमते। प्रातिपदिकार्थेति। नियतोपस्थितिक इति अनियतलिं
गान्यः शक्य इत्यर्थः। न चैवं सिंहो माणवको गौर्वाहीक इत्यादावप्रसंगः। शक्यार्थमादाय प्रथमोत्पत्तौ
सत्यां पश्चात्पदांतरसमभिव्याहारेलक्ष्यार्थबोधेपि हानिविरहात्। न चैवं सिंहो माणवको गौर्वाहीक इ
त्यादावप्रसंगः। शक्यार्थमादाय प्रथमोत्पत्तौ सत्यां पश्चात्पदांतरसमभिव्याहारेलक्ष्यार्थबोधेपि हा
निविरहात्। न च गोरधीत इत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे दोष एवेति वाच्यं। पदसंस्कारपक्षस्यैवेहाश्रय

सि·र·स्त णात्॥ अनियतलिंगैरन्यत्वे सति कस्य बोध्य इति वा। प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां शक्तिलक्षणाव्यवहारो न दोषाये
२२६ ति भावः। प्रातिपदिकार्थ इति। षष्ठी न सुरूपोय। के चित्तु प्रलंबनेऽध्यागच्छतीत्यत्रानर्थकान्निपा
226 तान्प्रथमासिद्धये द्वंद्वमिच्छंति। तन्न तु अनर्थकस्य प्रातिपदिकत्वसामर्थ्यादिकवचनमुत्सर्गत इति विष्ठ
सिद्धावुपेक्ष्यमिति भावः। मात्रशब्दस्येति। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इति कोशादर्थद्वयसाधारणेयमिति नका
स्प५ र्त्स्न्यार्थकेऽग्रहणालिंगादिग्रहणानर्थक्यापत्तेः। किंत्ववधारणार्थकस्य। प्रातिपदिकादीन्येवेत्येवका धा५
रेण। स्वपदविग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। प्रत्येकमिति। द्वंद्वेनैकत्वाद्धिति भावः। उच्चैरिति। अ
स्य प्रथमांतत्वाज्ञाम उच्चैस्त्ववस्तुर्धर्म उच्चैस्त्वमिति सप्तम्या इति नेमयोर्विकल्पात् रूपं च सिद्धमिति भा
वः। कृष्ण इति। त्रिकपक्षे यद्यपि नैव्यगुणा बहुव्रीहेयं त्रिलिंगस्तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुंल्लिंग
एवेति भावः। यत्तु नीलकृष्णवत्परोपमनियतलिंग इति न व्याख्यातं तन्न मन्दप्रयोगःलभ्यः। बहुव्रीहिमतु राम
बेतयोस्तुल्यार्थत्वे बहुव्रीहिरेव न्याय्य इति वर्णौ वर्णाने न्यत्र रक्तत इत्यत्र च भाष्यसिद्धांतिनत्वात्तानतः इत्या २२६

दि। द्विकपक्षे लिंगं विभक्त्यर्थ इति कपक्षे प्रकृत्यर्थः। अत्र हि तत्तल्लिंगस्य पाहिकोपस्थितिकत्वान्न प्राति
पदिकार्थेति गतार्थेनायत्नु अनियतलिंगे पुल्लिंगं न प्रकृत्यर्थ इति केचित् तन्न। वै याकरणसिद्धांत
विरोधात् दर्वीचौः पुंसि चेत्याद्यनुशासनविरोधाद्धेतुरूप्याच्च। परिमाणे तु। परिच्छेदकमात्रोपलक्षणमेतत्।
द्रोणः खारी हस्तौ वितस्तिरित्यादि सिद्धं। अत्रैके प्यट। परिमेये लक्षणया द्रोणादयो वर्तन्ते न दा व्यभिचा
रत्वान्नियदिकार्थेति न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमित्याह। तन्न। सिंहो माणवक इत्याद्यसिद्धेरिति
ध्वनयन्नायोऽन्तरमाह द्रोणाइत्यादिना। व्रीहिरिति जातावेकवचनं। व्यक्तिविवक्षायां तु बहु त्रा ४
वचनं भवत्येव तेन द्रोणो व्रीहि [illegible] पक्षे त्य पि भवति यदा तु लक्षणा न दा भ ये [illegible] प्ये कवच
नाद्येव भवति। एवं चास्मिन् पक्षे द्रोणपरिछिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदसंबंधेनान्वयो नामार्थ
योरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात्। पूर्वं च तु प्रत्ययार्थे नामार्थयोर्भेदान्वय इति विवेकः। एतेन प
रिमाणग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति नवीनोक्तमपास्तं। फलभेदप्रत्याख्यानापोगातान वशक्यार्थ

सि·र·सु मादायसोऽत्यन्तौ द्रोणो व्रीहिरित्यौ भेदसंसर्गस्य घटः पटः इत्यत्रैव बाधितत्वात्परिच्छेद्य परि
११७ च्छेदकभावरूपभेदसंसर्गे गौवान्वयोपपत्तौ किं परिमाणग्रहणेनेति वाच्यं नामार्थयोर्भेदसंस
227 र्गस्याव्युत्पन्नत्वात् । अभेदेनेति । एवं इह विशिष्टत्रैद्रोभिन्नदेवतां कहविरितिबोधस्य सर्वजनी
नत्वेन हि वत्तान्तद्धिते प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदसंसर्गदर्शनादिति भावः । वचनसंख्येति ।
तथैव दृष्टं विचार्य व्यवहारादिति भावः । वस्तुतस्तु वचनग्रहणं व्यर्थं । न केवलेति निषेधादेव वि
भक्तेः सुसाधत्वात् । अनन्वितविभक्त्यर्थे दोषात् । अनुवादकविभक्तेरेवन्याय्यत्वात् । त्रिकपक्षे
लिंगग्रहणमप्यर्थं वा संबोधने च मात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्यं प्राप्नोति तत्प्रत्याख्यानपक्षे च कर्माद्या
धिक्यं प्रथमा पात्र अप्रवृत्तिज्ञापनाय वेदः । संबोधनं चाभिमुखीकरणं । तच्च युष्मदर्थनिष्ठेनेष्ट ह
प्र योगजन्यज्ञानविषयत्वं । अस्ति चेह कुसुम मां पाहि । चैत्र मैत्रो गच्छतीत्यादौ । तत्राद्ये कुसुमसंबो राम
धकं कुसुमकर्तृकं मत्कर्मकं रक्षणं मन्ये च चैत्रसंबोधकं मैत्रकर्तृकं गमनं चेति शाब्दबोधः । का ११७

रकाराणां संबोधनांतस्य च सर्वेषां धात्वर्थरूपक्रियायामेवान्वय इति नव्यमाराणां तन्मतं च हरिणा
संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणं। व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सतीति। अन्यथा समान
वाक्यत्वाभावात्तन्न स्यात्। चैत्र मैत्रौ गच्छतमित्यादौ तु चैत्रस्य त्वन्निष्ठलोडर्थप्रार्थनाविषयीभू
तगमनक्रियायां संबोध्यत्वेन स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यत्वसंबंधेन चान्वयः। तत्रैतदनुशास
नबलात्संबोधने शक्तिः कर्त्रादौ तु लक्षणा। राजा भव पुत्रस्तेऽस्त्वित्यत्र राजत्वस्य विधेयत्वात्संबो
धनविभक्त्यभावः। मीमांसकमते तु आख्यातार्थभावनायामेव कारकादेरन्वयः। सैव च मुख्यवि
शेष्या वस्तुतो भावनाया धात्वर्थत्वमेवेति साधयिष्यते। यत्तु प्रथमान्तविशेष्यकबोध इति नैयायिका
नां तन्न चैत्र मैत्रौ गच्छतमित्यादौ चैत्रविशेष्यकबोधापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। हे चैत्र मैत्रौ गच्छतमित्या
दावाख्यातार्थसंख्यान्वयादर्शनात्। न च संबोधनरूपप्रथमार्थप्रतीतस्य विशेषणत्वान्न
चैत्रे प्रत्याख्यातार्थकृतेः प्रकारतेति वाच्यं। रामम् आयाहीत्यादावप्यनन्वयापत्तेः। न च त्वंप

सि॰र॰स्त्र
२२८
228

दाध्याहारेणारामसंबोध्यकमत्कर्मकरणानुकूलकृतिमांस्त्वमितिबोध्यं गीकारात्त्रैवमिति
वोच्यं। हेचैत्रात्वंपचेतिप्रयोगापत्तेः। गौरवाच्च। अस्मन्मतेनुमध्यमपुरुषवाच्याप्रयोगेणसंबोध्य
स्यान्वयान्निङर्थसंख्यायाअपितत्रैवान्वयाभ्युपगमान्नताहकप्रयोगापत्तिरित्याशयेनावतारइति
प्रथमा॥कर्तुरीकर्तुरितिकस्यचवर्त्तमानइतिकर्तरिषष्ठीनशेषे।तथात्वेघटंनेत्यंकरोतीत्यत्रापि
परत्वात्कर्मत्वापत्तेः। आप्लव्याप्तौसन्नर्द्धित्वमाप्ज्ञप्यामीतीत्वमभ्यासलोपः मतिबुद्धिरजार्थम्पस्वेतिव
र्त्तमानेक्तः। मतिरिच्छाज्ञानंबुद्धिग्रहणात्तात्पर्यतोऽतिशयेतमप्। तथाचकर्त्रीष्टमिष्यमाणातमी
कर्मेत्यर्थः। कैनेतिकरणायेन्द्वापाप्रकारीभूतव्यापारेणोत्पत्त्यर्थाल्लब्धमित्याशयेनाह। क्रिययेति। कैनो
पात्तंवर्त्तमानत्वमेकत्वंनपुंसकत्वंचातंत्रं। षष्ठ्युपात्तमेकत्वंचानेहं। श्रीका [redacted]
[redacted] मित्याशयेनाह। क्रियेयेति। कैनोपात्तंवर्त्तमानत्वमेकत्वंनपुंसकत्वंचातं [redacted] नांपत्तवि राम
शेषमंतरेणानाविवक्षेत्यर्थेनपुंसकमितिनपुंसकग्रहणेनज्ञापितन्ना। तेनैकटोवाकरोतित्र्यक १२८

द्वि:पुनर्तु ५ कृटं

रोदकरिष्यदकरिष्यतइत्यादिसिद्धेः। कारकमितिकारकेइत्यधिकारादिदंलब्धं। तत्र व्यत्ययेन प्रथमार्थे
सप्तमीत्याकरे स्थितं। केचित्तु निर्द्धारणे सप्तमीयं जातावेकवचनमित्याहुः। अनेन हि प्रातिसूत्रं वा क्य
भेदेन कारकसंज्ञा विधीयते। तथा च ध्रुवमपायेऽपादानमिति योगो विभज्यते। अपाये यद्ध्रुवं तत्कारकसंज्ञं स्या ८३
त्तानेन च कारकमपादानसंज्ञं चेति। कारकमेवोद्दिश्य तत्तत्संज्ञाविधानात्तत्संज्ञाभिः समावेशासिद्धेः।
योगविभागमंतरेणापि पर्यायसिद्धेः। तेन संबंधे रमइत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदुत्तरपद
प्रकृतिस्वरश्च सिध्यति। संबंधकर्मणोरिति निर्देशात्प्रातिपदिकस्यापि पदत्वेऽपि विभक्तिविशिष्टस्यानर्थात्वान्नात्र
यपदस्वरेणान्यथासिद्धिः। नापि थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं शंक्यं। अपासेहचुर्ये गोरघर वत्त्रापादानात्।
अन्वर्था चेयं। तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयित्वेन न संज्ञा। इत्यकेऽप्यटादिभिः संज्ञापक्षेवाक्ख्या
तद्वत्ययादानाघुनांकांतं कारकं नास्तीति फलितं। तच्चिन्त्यं। आख्यातोपयोगइति सूत्रेन टस्य शृणोतीत्य
त्र विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वेनानटस्य कारकत्वमभ्युपगच्छता भाष्यकृता सह विरोधात्। तानतश्च नट अवश्य

कृ३

सि॰र॰त्र
२२९
229

मित्यत्रभाष्यसंमतकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरानापत्तिःपरविहितैवसत्त्वेनटस्यकारकत्वमित्युक्तंकौस्तुभे
नदेतेननिरस्तं आख्यातोपयोगइत्यत्रोपयोगेकिंनटस्यग्रहणोतिअकथितंचनटस्यग्रहणानीत्यत्रानिय
संगानिहन्तयेपरिगणनमित्येवंपरोक्तरकौस्तुभेनसहविरुद्धत्वाच्चाएतेनाधीगर्थेतिसूत्रेहरिस्मरणामि
त्यत्रशेषकारकषष्ठीसमासयोःस्वरेविशेषइतिहौविदर्थस्यकरणाइत्याद्यष्टसूत्रीस्वराद्यर्थतेनिनिष्कर्ष
इतिनव्याख्याकिंनिरस्ताःतस्मात्कारकइतिलक्षणंचाधिकारश्चेत्यवधेयंएवंचोत्तरसूत्रेपुसंज्ञाविशेष
समर्पणद्वारैकवाक्यतयैवकारकपदंसंबध्यतेनतुभिन्नवाक्यतयाफलाभावात्प्रमाणाभावाच्चाऽ
तश्चवाक्यभेदाभावकृतंलाघवंनटस्येत्यादीनांकारकत्वंचास्मिन्पक्षेसिद्धमितिअतएव[redacted]नित्व
पक्षेणासहफलैक्यमप्यस्मत्पक्षेसंगच्छतइत्यासतांतावतावस्तुतस्तुवाक्यभेदव्यवस्थयादिकल्पना
गौरवान्नेयंसंज्ञाप्रवृत्तिंकरोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानिमित्तत्वान्त्याक्रियापरःकारकशब्दोविषयप्राम
विशेषसमर्पणायाधिक्रियतेएवंचोत्तरेक्रियायामित्यस्योपस्थित्याक्रियान्वयिनामेवतत्तत्संज्ञाविधी २२९

त्र १

वो॰ संज्ञा
प॰सं

यतेकारकाद्दृत्तश्कृतयोरित्यत्रकारकशब्देनविभक्त्यर्थद्वाराक्रियान्वयिनोग्रहणमितिबोध्यं।यत्तुकार
कशब्दःस्वरूपपरस्तेनेनायादानादिकारकषट्कमेवगृह्यतइतिनव्यैरुक्तंतन्नानटश्रुतइत्यत्राव्याप्तेः।पदपि न्या २
केयरेननतत्रकारकषट्कस्यैवग्रहणमिष्यतइत्यफक्ततद्दर्पिप्रमाणाभावात्।पैर्भ्नीएतेनषडेवकारकाणी
तिनैयायिकादिमतमयास्तं।ईप्सिततमंकिं।कूपादौधंवारयति।पयसैति।पयःसंस्कृतौदनएवेप्सिततमोनपु
योनःसाधकतमत्वात्करणसंज्ञामेवा।ईप्सिततमत्वविवक्षायांतुपयःपिबतीतिभवत्येवेतिमाधवः।कर्म
त्यनुवृत्ता।वेति।अधिशीङ्स्थासां।अनभिहितेइहविधेयानीदृशात्याराख्यानि।पञ्चतरस्सूत्रे।रेकवाक्य
तायत्नमिदमितिसच।पिन्त्रमाह।अधिकत्येति।तत्रद्वेकयोरित्यस्यकर्मणिद्वितीयेत्यस्यानभिहितइत्यस्य
चैकवाक्यतायांकीदृशीवचनव्यक्तिः।एकत्वविशिष्टेकर्मण्यनुक्तेद्वितीयैकवचनमभिमितिमनानुक्तेकर्मस क ३
मवेतैकत्वइति।नाद्यः।क्रियतेघटइत्यत्रतिङैवकृत्वाविच्छिन्नकर्मणउक्तत्वेनबहुत्वघटवत्स्यत्रकर्मबा
देरिवद्वितीयायाअप्रवृत्त्यापत्त्याघटंकरोतीत्यत्रसावकाशायाद्वितीयायानिरवकाशायाप्रथमयाबा

नोघटइत्यादौबाधितत्वेनचाधिकारवैय्यर्थ्यात्॥नचःवृक्षःप्रक्षइत्यादिरवकाशः॥प्रतीयमाना्नास्तिक्रि
यायेन्नयानुयौयिकर्त्तरित्वनीयायाउर्वोरत्वात्॥नचशुक्लमिदंनतुपीनमित्यत्रास्तिक्रियानाश्रेकत्वा वश्य २
त्प्रथमानिरवकाशेतिवाच्यं॥एवमपिपरत्वात्प्रथमोपपत्तेः॥नोत्यः॥क्रियतेघटइत्यत्रकर्मणितेकत्व
स्यतिङोक्तत्वेनद्वितीयायाअप्रसंगात्॥नस्मात्प्रार्थोनभिहिताधिकारेयोतिचेत्॥नाकारकंविभक्त्यर्थ
इतिप्रथमयइतैतद्वैय्यर्थ्यापि॥संख्याविभक्त्यर्थइतिद्वितीयपक्षेनदारंभात्॥तथाहि॥हतःकटइत्यत्रक्तेन
कर्ममात्राभिधानेपितद्गतैकत्वस्यानुक्तत्वात्तदभिधानायद्वितीयाप्राप्ताऽनेनवार्यते॥अनुक्तेक
र्मणीतियदेकत्वंतत्रैवतस्याविधानात्॥परत्वात्प्रथमेत्ययमेवक्तो॥मतोपिपरत्वेनकर्त्तव्यःकटइत्यत्रक्त
योगेकर्मणिषष्ठ्यापत्तेरतोद्वितीययहोस्तचमावश्यकमितिस्थितमिति॥दृष्टा॥कर्मणि॥नियमार्थमिदप्र
करणं॥तत्रकर्मणीयेवद्वितीयेतिप्रत्ययनियमः॥प्रत्ययस्यार्थांतरसंबंधव्यावर्त्तनात्॥कर्मणिद्वितीयेवे राम
त्ययमर्थनियमः॥कर्मरूपार्थस्यप्रत्ययांतरसंबंधनिवर्त्तनात्॥एवंचैतन्नियमद्वयकोडीकारायेवका २३०

रमनुयादायैवसूत्रं व्याचष्टे। अनुकूलत्यादिना। हरिं भजतीति भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादान्न द्विशिष्टत्वे
नासौ प्राप्यं कर्म द्वितीयार्थः फलाश्रय आधेयं वा। अधेऽभेदेनान्य आधेयत्वेन प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन
सधात्वर्थस्याप्यफले आधेयत्वसंबंधेनाभेदेन चान्वयः फलस्य च भजने। तथा च हर्याभिन्नाश्रयिकाहर
निष्ठाधेयाभिन्ना वा या प्रीतिस्तदनुकूलमेकदेवदत्ताभिन्नाश्रयकं वर्त्तमानं भजनमिति बोधः सेवनेह
त्रा ५ रिर्द्देवदत्तेनेत्य[illegible]प्येवं। कर्मत्वादिकं तु न द्वितीयादिवाच्यं कर्म्मरो द्वितीये निरूढ च स्वरसात्। हरिपाक
मीदयोप्यर्थः संख्यावैवतथातिङामिति भाष्याच्च। न चाकृत्याधिकरणान्यायेन कर्मत्वमेवात्र कर्मशब्दे
न विवक्षितमिति वाच्यं तथात्वे तिङामित्यत्र रवा कयेपि तथात्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। तयोरेव कृत्यत्वब
लर्थाद्द्रत्येत्राधिकर्मत्वस्येव तद्धेतुनपरामर्शप्रसंगेन हरिः सेव्यः सेवितो वेति सामानाधिकरणयानुप
पत्ति प्रसंगात्। न च सत्वप्रधानानि नामानीति वचनाद्धर्म्येवतत्र ग्राहिष्यते न धर्ममात्रमिति वाच्यं।
याक इत्यादिवल्लिंगसंख्यान्वितत्वमात्रेणापि सत्वप्राधान्योपपत्तेस्ततः कृतांधर्मिवचनत्वासिद्धेः। तस्मा

सि॰ र॰ त्त
२३१
231
न्मीमांसकाघम्फयेनमर्द्दजरतीयंहेयमेवेतिनव्याःभाष्यकारास्तुक्रियाकारकयोरभिसंबंधस्याद्वि
नीयावाचिकाभवतीतिसमर्थसूत्रेऽनभिहितसूत्रेचगुणाःसाधनमितिचब्रुवाणाःकर्मत्वादिकमेवविभक्त्यर्थ
च्यमितिस्पष्टमेवाहुःकैयटेनतुकर्मत्वशक्तिरेवाभिसंबंधशब्देनविवक्षितेतिव्याख्यातंचास्तेषांकर्मादयोपि
त्वन्नकर्मत्वादयोपीतिव्याख्येयंहस्त्यकरवलर्थादीनामपिधर्मएवशक्तिधर्मिणोस्तुनिरूढलक्षणेति
भाष्यानुसारिणांपंथाःयत्तुकर्मत्वादीनांविभक्तिवाच्यत्वेप्रातिपदिकार्थमइत्यादौवषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौयथा
मादिसामानाधिकरण्यंनस्यादितिनव्यैरुक्तंतन्नाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावपिसामानाधिकरण्यानुपप
त्तिप्रसंगस्यतुल्यत्वेनषष्ठ्याअपिसंबंधवाचकतापत्तेःनचेष्टापत्तिःअपसिद्धांतात्द्राजपुरुषयोरभि
संबंधस्यषष्ठीवाचिकाभवतीतिसमर्थसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चअतएवानन्यलभ्यमखंडोपाधिरूपं
कर्मत्वादिकमेवद्वितीयादिवाच्यंप्रथमायास्त्वनभिहितकर्तृत्वादिकमेवतादृशंवाच्यमितिवक्तव्यमिति राम
नस्तुत्पत्तिवैचित्र्यंभाष्यमनइतिदिक्नानुयामन्यडजातिजहातिइत्यादौकर्मसंज्ञानप्राप्नोतिकर्तरि २३१

षि ४

२।५

१५

ष्ठ क्रियया ग्रामं गच्छतीति वदाम्रुमिष्टतमत्वाभावात्तान चक्रियाजन्या विभागरूपफलाश्रयत्वात्तत्सिद्धिः।
ग्रामा दागच्छतीत्यत्रापि तथात्वापत्तेरिति चेन्न। क्रियानाधारत्वे सति तज्जन्यफलशालित्वस्यैव सूत्रेणा विवक्षि
तत्वात्तस्य च प्रतीत्यनुसारेणा[ ]व श्लिकत्वात्। नार्धिकालरूधात्वर्थानाधिकरणत्वे सति धात्वर्थतावच्छे
दकफलशालित्वं कर्मत्वं चैत्रो गच्छतीत्य[redacted]त्र चैत्रे सत्यंतोपादानान्नातिप्रसंगः। नापि द्रुत्तात्पततीत्यादौ वि त्व ५
भागस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलत्वान्नम्फयगमात्रा[redacted]पतनजन्यसंयोगस्यापि धा[ ]र्थतानवच्छेदकत्वा
त्पततिरकर्मक इत्यन्ये। द्वितीयाश्रितेति लिंगान्नरकं पतितइति प्रयोगाच्च सकर्मक एव तितत्तं। त्यजेर्विभागए
च तदर्थतावच्छेदकफलं न संयोगः। गमेः संयोग एव फलं न विभागः प्रतीत्यनुसारात्। काशीं गच्छतीत्यत्र द्वि
वै ३ तीयार्थो[ ]नित्वं भेदश्च। फलं डो नि कां क्रिया धात्वर्थः। तत्र संयोगरूपफले निरूपकता संबंधेन वृत्तित्वं क्रिया
यां भेदः सामानाधिकरण्यसंबंधेनान्वेति। प्रकृत्यर्थश्च कारूपादि द्विविधेपि प्रत्ययार्थक्रमेणान्वेयत्तयाप्रति
योगितया च। धात्वर्थश्च आख्यातार्थकृतौ। सा च प्रथमांतोपस्थाप्ये। तथा च काशीनिष्ठवृत्तित्वनिरूपकसंयोग

न१

सि॰ र॰ स॰ ऽनैकं काशीप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणं चयत्नमनं तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इति शाब्दबोधः। एवं गम्यते
२३१ ऽकाशी चैत्रेणेत्यत्र फलं भेदश्चात्मनेपदार्थः। तृतीयार्थस्य कृतिः। तत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्या काशी स्वप्रति
232 योगिना वृत्तिसंबंधेन भेदे। स च धात्वर्थगमने सामानाधिकरण्येन। स च धात्वर्थगमनं जन्यत्वसंबंधेन पुनरात्म
नेपदार्थफले। तच्चाश्रयत्वेन नामार्थे काश्यां। चैत्रस्य तृतीयार्थकृतौ। सा च गमने जन्यत्वसंसर्गेणान्वेति। तत
श्च चैत्रनिष्ठकृतिजन्यकाशीभिन्नचैत्रसमवेतसंयोगजनकगमनजन्यसंयोगाश्रयः काशीति बोधः
। कर्तृकर्माख्यातस्थले प्रथमान्तविशेष्यक[illegible]बोधांगीकारात्। भावाख्याते तु चैत्रेणास्थीयत इत्यादौ धा
त्वर्थविशेष्यक एव प्रथमान्ताभावात्। तत्र चाख्याते न धात्वर्थो लक्ष्यते। तृतीयार्थे वहनेऽन्वयात्। कृते वा
द्वयं बोधांगीकारात् कृतिविशेष्यक एव वा बोधो लक्ष्य। पक्व ओदन इत्यत्र कर्मकर्तृस्थले तु कर्मकर्त्रर्थः प्रतियोगी भे
दः। इत्यन्विते। आश्रयश्च तत्र ओदनो भेदेन प्रतियोगिनि। स च भेदो मच्च क्रियायां। सा च फलद्वारा वा त्वेन तच्चाश्र राम
ये स च अभेदेनौदने इति अनुभवानुरोधेनानेकबोधांगीकारात्। एवं यत्र घटं जानातीति घटस्य ज्ञातेत्यादौ स २३२
= तथा चौदनाभिन्नप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणक्रियाजन्यफलनिरूपितवृत्तित्वाश्रयाभिन्नओदन इति
= बोधः। भेदस्य वा यत्वानङ्गीकारे ग्रामो गतो मैत्रेणेत्यत्र मैत्रस्यापि फलाश्रयतया कर्तृत्वं यथा यतेत स्यात्।
= इत्थं वा व्यापारसमानाधिकरणफलाश्रयो मैत्र इति मत मैत्र इति वोध्यम्। एवं च प्रतियोगिना विना

विषयकार्य[redacted]मिप्रायिधात्वयोगेद्वितीयाषष्ठ्योर्विषयित्वेलक्षणा। आख्यातस्य चाश्रयत्वेघटवि
ना२ षयकज्ञानाश्रयश्चैत्रइतिबोधइत्याहुः। अत्रेदंवक्तव्यं। फलावच्छिन्नव्यापारस्यधातुवाच्यत्वेद्वितीयार्थवृत्ति
त्वस्यैकदेशेफलेन्वयांगीकारादेकदेशान्वयलक्षणोदोषः। नचचैत्रस्यनप्तेत्यादाविवनादृशान्वयो
नदोषायेतिवाच्यं। परंपरासंबंधस्यषष्ठ्यर्थत्वेनैकदेशान्वयस्यतत्राभावात्। अथफलव्यापारयोःपृथगे
ववैयाकरणानामिवधातोःशक्तिः। नहिकिमिदंफलस्यावच्छेदकत्वंनामधात्वर्थव्यापारप्रतिप्रका
रत्वमेवेतिचेत्तन्न। व्यापारत्वेऽतिव्याप्तेः। काशीगमयपिचैत्रंमैत्रइत्यत्रगमनस्यधात्वर्थतानवच्छेदकत्वे
[redacted]नेनतच्छालिनःप्रयोज्यस्यकर्मत्वानापत्तेश्चानचारीजर्थप्रकृत तिम२
स्तर्थ त्वर्थस्यप्रकारत्वेनधात्वर्थतावच्छेदकत्वमस्त्येवेतिवाच्यं। पाचयतिचैत्रेणौदनमित्यत्रातिव्याप्तेः। अथयत्क्रिया
जन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालियत्तत्क्रियाकर्मेतितन्न। क्रियाभेदेनानालक्षणाकरणात्तिव्या
प्तिः। पक्वादिप्रकृतानकारीडांतस्थलेप्रकृत्यर्थस्यावच्छेदकत्वानंगीकारादितिचेन्न। नानालक्षणाकर

तिप५ न२

सि॰र॰ख॰ सामानाधिव्याभिप्रायव्यादिप्रसक्तिकर्मीजंतस्थलेऽप्यन्यथासिद्ध्यावच्छेदकत्वानंगीकारादितिवे
२३३ न्नोनानालक्षणाकारगोऽतिगौरवात्। कावच्छेदकेकनेतिनियंतुमशक्यत्वात्। आगतिबुद्धीतिस
233 त्वंनियामकमितिचेन्न। ततएवापादानेपिनातिव्याप्तिरितितद्धात्वर्थतयेऽवच्छेदकत्वविवक्षायावैयर्
थ्यात्। निरवकाशापाऽपादानसंज्ञपाकर्मसंज्ञायाबाधात्। द्वितीयोत्पत्तिप्रयोजककर्मसंज्ञाविरहे
क४ नावकपारिभाषिककर्मत्वस्यसतोप्यकिंचित्करत्वात्। किंचभेदेहतित्वेचद्वितीयायाःशक्तत्वेऽ
नेकशक्तिकल्पनागौरवं। नचचैत्रोगच्छतीत्यत्रचैत्रस्यकर्मत्ववारणायभेदोवाच्यएवेतिवाच्यं
। परपाकर्तृसंज्ञपाकर्मसंज्ञायाबाधात्। पत्रआत्मानमात्मनावेत्सीत्यत्रैकस्यैवसंज्ञाप्रयुक्तका
र्यद्वयदर्शनात्। तन्नेतिमीमांसकाः। तच्चिंत्यं। औपाधिकभेदमादायैवतन्निर्वाहस्यभाष्यकारोक्तत्वा
त्। नचैवंचैत्रश्चैत्रंगच्छतीत्यत्रापिशरीरप्रदेशांतरावच्छिन्नात्मभेदस्यापिकल्पनायांसाधु राम
त्वंदुर्वारमितिवाच्यं। तथात्वेऽदृष्टापत्तेः। नचैवंस्वात्मानंजानातीतिस्वराद्प्रयोगानुपपत्तिःभवतन्म २३३

तेपि तस्यास्फलत्वात्। नैयायिकोक्तफलद्वारागतफलशालित्वसमानिपतनमखंडोपाधिरूपं कर्मत्वमि
तिहि भवन्मते तात्रैकस्मिन्विरुद्धमेवेति स्पष्टमेवानेन च मुख्यकर्मत्वस्यात्रासंभवात्फलाश्रयत्व
मात्रं द्वितीयापालद्वारागतस्यां वस्तुत्र व्यापाराभावान्नैकसंज्ञाविधायकशास्त्रबाध इति वाच्यं भवदन
भिमतस्य चैत्रश्चैत्रमित्यस्यापीत्थं दुर्वारत्वात्। वास्तवाभेदाभिप्रायेण क्वाचित्कस्वशब्दोपपत्तौ स्व
त्वविषयत्वकल्पनानुपपत्तेश्चेति दिक्। तस्मात्क्वेदोन द्वितीयार्थः कार्यकारणभावस्याकान्वय
क्रमेणानेकत्वाच्चापरं गौरवं। एवं कर्मलकारे शक्तिद्वयस्य कर्मफलत्वले च शक्तिचतुष्टयस्य च
कल्पनारूपमनुसंधेयं। आर्षिफलस्य धातुमएव लाभाल्लः कर्मणि चेनिस्त्वविरोधाच्च कर्मफलक
मिलकारयोर्नफलेऽन्यलभ्यत्वाक्तिः फिक्।। ननु न फलं धातोर्वाच्यमपि तु द्वितीयादेः। न चैवं त्यजिग
म्योः पर्यायतापत्तिः इष्टापत्तेः। न चातिप्रसंगः। ननु द्वात्तु समभिव्याहृतद्वितीयायास्तत्तत्फलविशे
षस्यैव न जानः किंतु काठिन्यमेवास्तीति विक्लित्तिमात्रे तात्पर्यकव्यवहारेण धातोः फलवाचित्वा
वोधकत्वाभ्युपगमादिति चेन्न। वा ४ कर्म[illegible]णि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसात्तेषां फलवाचित्वस्या
प्रामाणिकत्वात्। तत्पदु[illegible]लानां पाको [illegible] तेनेति [illegible] १

अत एवोभयत्र शक्तिरिति वादिनां मते पि कर्मक[illegible]तीरित्यत्र इति ग्रामः अधिगच्छति शास्त्रार्थमि
त्यादि [illegible] प्राचीनै र्न जिज्ञास्योदाहरिष्यमाणं ग्रामं प्राप्यते न रो[illegible]मि ४

सि॰ स॰ २३५ वृक्षापायस्य बहवो ऽर्था अपि धातवो भवन्तीति भाष्योक्त्यातत्र तत्र त्यनेकार्थत्वस्यादोषत्वात् तान च यत्नो धातो
र्वा फले लक्षणा। वैपरीत्यस्यापि शब्दवचनत्वेन मण्डनमिश्रमतवत् फलमात्रस्यैव वाच्यतापत्तेः। पक्ष
234 फलमात्रवाच्यता पांग्रामो गमनवानिति प्रतीत्यापत्तेरिरिमिवहंति। तन्न। व्यापारलक्षणायास्तु
न्मते पि तुल्यत्वात्। वस्तुतस्तु तन्मात्रतात्पर्यकत्वे पाकः इति वदिष्टापत्तिः। त्यवधेयानस्मादि
निगमकाभावाद् इत्यादि सूत्रस्थक्रियावचनो धातुरिति वार्तिकस्य कर्मवत्कर्मणेति [illegible] सूत्र
[illegible] स्य च स्वरसात् फलव्यापारौ द्वाव पि धातुवाच्यौ नित्यं गीकार्यौ तन्न स्यफलस्यान्यलभ्यत्वेन
द्वितीयादेः कर्ममात्रं कर्मत्वमेव [illegible] नाशंक्यात त्राधेयत्वाश्रयत्वापरपर्यायं कर्मत्वं शक्यतावच्
छेदकाद्वितीये तु तन्न क्रियानिरूपितकर्मत्वानां भेदात् घेकमखण्डोपाधिरूपं कर्मत्वम्
वस्वीक्रियते नैयायिकैः पाधेयत्वत्वमखण्डोपाधिरूपं अपि च ह क्रोरन्यतरस्यामित्यनद्विष राम
यक कर्मत्वलक्षणोत्तरत्वीयां न पदानभिधेयत्वं यमेग्रामा प्रवागच्छतीत्यादावनिव्याप्तिवार २३५

राणपनन्नल्लक्षणोसन्नम्भनादिपदानभिधेयत्वमपिदेयमितिगौरवांतरंपदपिप्रथमांतार्थविशे
शेष्यकबोधांगीकररां तदपिनाकार्यकाररणाभावेगौरवान्नातथाहिार्थख्यातार्थकृतिप्रकारक
शाब्दत्वावच्छिन्नंप्रतीतराविशेषरांभ्रूनप्रथमांतपदजन्योपस्थितिरितितावत्कार्येख्यात
एवसंभवतिनान्यत्रातत्रचैत्रइवमैत्रोगापतीत्यत्रैवार्थविशेषराचेत्रविशेष्यकबोधवाररा
प्रकाररादलेइतराविशेषरात्फपादानातद्विशेष्यकएवतुनाशंकाचैत्रइवमैत्रोगापतीत्यत्र
चैत्रेष्याख्यातार्थकृत्यन्वयाभ्युपगमेनतुप्रातसेरख्यायांअप्यन्वयापत्तौचैत्रौइतिवद्वचनानुपप २।६
त्तेः।कर्माख्यातेतुआख्यातार्थफलप्रकारकेत्यादिकार्यकाररणाभावांतरंभावेचचैत्रसमवेतकृ
तिजन्यसंयोगजनिकाकृतिरित्येवंरूपबोधाभ्युपगमाद्धात्वर्थप्रकारकबोधंप्रतिआख्या
तपदजन्यकर्तृपस्थितिरितिचेतिकार्यकाररणाभावत्रयंयुतभूतंवाच्यांअपिचचैत्रःकीदृशइ
तिप्रश्नेपाकानुकूलकृतिमानितिवत्पचतीत्यपिप्रश्नुत्तरायन्निः।किंचैवंपाकोभवतीत्यर्थपचति

सिर. स्व
२३५
235

भवतीतिमृगकर्तृकं धावनं पश्येत्यर्थे पश्य मृगो धावतीति च वाक्यमसाधु स्यात् । न चेष्टापत्तिः साधु
त्वानुशासनार्थं प्रवृत्तैर्भाष्यकारादिभिरेव तदभ्युपगमात् । अस्माभिर्नेष्यत इति चेत् । किं ततः । न ह्या
नुभवानुरोधेन प्रवृत्तमानार्थविशेष्यकबोधनिष्ठयेतद्द्वयमप्यसाध्वेवेति वाच्यं । तावकानुभवस्यासाधुत्वाऽ
व्यवस्थापकत्वात् । सर्वेषां तथैवानुभव इति चेन्न । शास्त्रकाराणां विप्रतिपत्त्यनुपपत्तेः । न च व्याकरणस्य
हि साधुत्वमात्रपरत्वेन तथाविशेषविधायकं समर्थसूत्रे अर्थानादेशनादिति भाष्योक्तेः स्वार्थे हि द्वे स्या
तां वाक्यभेदा[illegible]पत्तेश्चेति वाच्यं । अर्थादेशतात्पर्यकमपि शिष्टप्रसिद्धविरोधिनमर्थमुद्दिश्यैव
साधुतां गमयतीत्यपि तदुक्तेः । अन्यथा गवादीनामपि व्याकरणानुगतत्वेन गवितद्वाषरोप्राय
श्चित्तीया आहितार्ययोर्नस्युः । न च तं पश्येत्यध्याहारान्नैवमिति वाच्यं । एकवाक्यतया भाष्यसंमतत्वा
त् । न च बोधस्य वाक्यभेदेपि जायमानत्वात्तद्विरोधेन दोषायेति वाच्यं । असाधुष्वपि बोधस्य जा राम
यमानत्वात् । न हि भाष्यविरोधे बोधो न स्यादित्यभिदध्महे । अपि तु तादृगर्थेऽसाधुत्वमात्रं । अन्यथा नस्त २३५

२ पचतो भवति पचन्ति भवति पचसि भवति पचथो भवति एवं पचामीत्यादावपीत्येते व्याहारा योगात् २

रांपि वेदित्यादेरप्यप्रामाण्यापत्तिः। तत्संमतार्थे गोतमवचनाभावात्सत्वेवा तस्य कार्य
कारणाभावे गौरवाच्चन वाक्यभेदो न्याय्यः। अस्तु न हि एकवाक्यतैवेति चेत्। मृगयद्वाक्ये इति
यापत्तेः। न चैवमप्रथमासामानाधिकरण्ये धातुर्दुर्वारत्वे न धावति मृग इत्यसाध्वैति वा
च्यं। तावता द्विती यानुत्पत्तेरसमाधानात्। अयाहीर्द्दैवदत्तो विहीत्यादौ शत्रादेरप्रसंगाद्युक्तवा
क्यानामसाधुत्वस्य दुर्वारत्वाच्चातत्श्चप्रथमांतविशेष्यकबोधो भाष्यानुसारिभिर्नादर्त्तव्यः। मीमांस
कास्तु व्यापारसामान्यरूपायत्नाख्यो वा भावनाख्यानवाच्या। तत्रैव सर्वकारकान्वयः। सेव मुख्यवि
शेष्या ऽतो न कार्यकारणाभावानेकत्वं नाप्युक्तवाक्यानामसाधुतेत्याहुः। तन्न। तस्या व्यापारविशे
षत्वेन धातुत एव लाभात्पचति भवतीत्यादौ पचादयः क्रिया भवति क्रियायाः कर्त्री भवंतीति भूवा
दिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति निरुक्ताच्चा। आख्यातं तिङंत
धात्वर्थप्रधानमित्यर्थः। भावक्रियाशब्दयोर्भूवादिसूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकव्यवहारानुरोधेन धात्वर्थ

द २ वे ३

सि·र·म एवंशक्तिमत्त्वावधारणात्तु भाष्यनिरुक्तयोरेकवाक्यत्वं चास्मन्मते संगच्छते। प्रत्ययार्थः प्रधानमिति वचन
२३६ मपि भाष्यविरोधान्न संख्याकालयोर्व्यभिचारान्न प्रधानप्रत्ययार्थवचनमिति सूत्रकृता प्रत्याख्या
236 तत्वाच्चनादर्तव्यं। एतेन प्रत्ययार्थः प्रधानमिति विशेषवचनेनाख्यातार्थभावनायाः प्राधान्यवि
धानाद्वैयाकरणमतमसंगतमिति केषांचिदुक्तिरपास्ता। व्याख्यातं हि नामभवकलहे आर्षो
ऽभवदेव नियामक इति स्वयमेवाभ्युपगमात्। तथाचाख्यातार्थभावनानात्पर्येणायचतीतिप्रयुं
जानात्र असाधुशब्दप्रयोगप्रसक्तेनान्न नैव दैदिति श्रौतनिषेधोल्लंघनात्प्रायश्चित्तीयाः स्युरित्यास्तां
नावत्तानस्माद्धात्वर्थमुख्यविशेष्यकएवबोधोन्याय्यः। तत्रैव सर्वकारकान्वयः पचतिभवतीत्यादीनां व ४
साधुत्वं च निर्वाधं याद्य को व्रजतीति नित्य पचति व्रजतीति नैकौ प्रधानद्वयस्य परस्परान्वयायोगा
हा२ ताश्शाद्वोध्यौरवादेशाद्धोपच्छिन्नस्यैवार्थस्य शाब्दबोधे प्रकारतया भानं नान्यस्य यथा विधेहीत्य राम
कैद्वारमिति अध्याहार्दिवकर्मत्वप्रकारकोबोधस्तथा धावति पश्यतेत्यत्रैकवाक्यत्वानुरोधात्तमितरा २३६

हा१ वाक्यम् ३

ध्याहारांयोगे नांपदार्थत्वात्क मित्वंसंसर्गएवनतुप्रकारः। अर्थाध्याहारवादेतुयथा कथंचिदु
पस्थितस्यापिप्रकृते न क्रियान्वयांगीकारात् प्रकारत्वेपिनक्षतिः। तत्राघेशोभनंपचतीत्यत्र धात्वर्थ
स्याप्यफलविशेषणे। द्वितीयानस्यात्। अन्यपदेतुसामवत्येवेत्यवधेयं। अङ्पातिष्ठोमेनयजेतेत्य
त्रयागविशेषणात्दृतीयोत्पत्तिरपिसंगच्छते। अप्रातिपदिकत्वाद्धातुतिङन्ताभ्यांनद्वितीया।
धातुवाच्यक्रियायाश्चकर्तृकर्मेतरकारकानन्वयित्वेसतिलिंगानन्वयित्वंलिंगसंख्यानन्वयि
त्वंवाऽसत्वरूपत्वंवोध्यमितिदिक्। अनभिहितेविति। तिङादिभिरुक्तेकर्तादौकर्त्र्यादौवा
प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमेत्यर्थः। नचैवंप्रासादआस्तेआसनेआस्तेइत्यादौसप्तमीनस्यात्घ
आदिनाऽधिकरणत्वस्योक्तत्वादितिवाच्यं। तिङन्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्या
नुक्तत्वात्। एकस्याश्रयस्याधिकरणत्वशक्तेरौपाधिकभेदाभ्युपगमात्। अयमेवपक्षोमादनंभुंक्तेइत्या
दौतुपचिभुजिनिरूपितैकमित्वशक्तौतत्रप्रधानभुजिक्रियानुरोधेनद्वितीया। नचानभि

सि॰ ष्ठ हि नइतितन्निषेधःशांकचः। लाघवेनतस्यपर्युदासत्वात्। न चैवं यत्कौदनो भुज्यतइत्यत्रापि द्वि
२३७ तीयायत्निः। गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानानुरोधित्वात् प्रथमायाएवन्याय्यत्वात्। एतेन वाक्यपदी
२३७ पहेलाराँ [illegible] स्पष्टं। अन्येतु कर्मप्रत्ययस्थलेऽध्याहारएव कर्तव्यः ओदनं पक्त्वा भुज्यतइ
त्यपिप्रयोगदर्शनात्। तत्र किं भुज्यतइत्यपेक्षायामर्थादोदनइत्यध्याहारः पक्त्वौदनइत्यत्रापि किंप
क्वा अर्थादोदनमित्याहुः। शोभनो घटोऽस्मिन्दरे कुम्भपदरूपेत्यादौ प्रथमांतविशेषणस्य घटे क्रि
यायां वाऽन्वयोऽस्त्वत्र तु गुणवचनानामाश्रयतइति क्रियायामेवान्वयाद्वा विशेषणाद्विभक्तिरिति
स्त्रमतं। कात्यायनमते विशेषणस्य घटे क्रियायां वाऽन्वयोऽस्त्वत्र तु गुणवचनानामाश्रयतइति क्रि
यायामेवान्वयाद्वा विशेषणाद्विभक्तिरिति स्त्रमतं। कात्यायनस्तु तिङः समानाधिकरणे प्रथमेत्या
हास्त्वदरः कृष्णोऽस्तीत्यादौ तु प्रथमं क्रियायामेवोभयोरन्वयः। अभेदबोधिस्त्वरूपौ कहायनीन्याये राम
नपार्ष्ठिकश्चायत्रापि क्रियापदं नप्रयुज्यतेन हि इन्येकं केवलं प्रयुज्यते तत्राप्यस्तिर्भवंतीपरइति भाष्यं। २३७

क्तैर्गम्यमानास्तिक्रियायेत्तैवप्रथमापार्ष्टिकाभेदान्वयमादायसामानाधिकरण्योपपत्तेरेकार्थी
भावविवक्षायांनीलोत्पलमितिविशेषणसमासोप्यविरुद्धः।अस्मिन्मतेचक्तबष्ठीकर्तृत्वादिप्रका
रकक्रियाविशेष्यकशाब्दत्वावच्छिन्नेप्रतिधातुजन्यक्रियोपस्थितिःकारणमितिकार्यकारणभा
वेकथंसिध्यतिानचैवंदेवदत्तःपचतीत्यत्रतिङःसामानाधिकरण्याभावात्प्रथमानुपपत्तौश
तृशानचावेवस्यातांनतिङःनेषांपपाचदेवदत्तइत्यादौसावकाशत्वादितिवाच्यं।।अप्रथमासमाना
५६ धिकरणाइत्यस्यवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्यालटःस्थानेपितिङस्त्यनेर्ज्ञापनात्।।समाधानांतरमपिभा
ष्येबोध्यं।।चैत्रइवमैत्रोपालीत्यत्रेवशब्देनसादृश्यमात्रेशक्तेनगमनकर्तृत्वरूपसादृश्यस्यलक्ष
णयोक्तत्वात्तैत्रपदात्प्रथमातिङःसमानाधिकरणाइतिवार्तिकेतिङ्ग्रहणांनियानस्याप्युपलक्षणा
र्थंतथाचतिङ्पातान्यतरसामानाधिकरण्येसबोधनप्रथमाभिन्नप्रथमाप्रयोजक[redacted]वा
र्तिकेतिङ्ग्रहणंनिपातस्याप्युपलक्षणार्थंतथाचतिङ्निपातान्यतरसामानाधिकर[redacted]मितिनिग[redacted]

सि.र.ख
२३८

नोर्थः॥ एवं च चैत्र इव मैत्रो याती त्युपमाने बहुवचनेनानुपपन्नमिति केचित्॥ वस्तुतस्तु वार्ति
के तिङ्ग्रहणस्योपलक्षणत्वे मानाभावाच्चैत्रकर्तृकं यानमिति बोधाच्चैत्र इवेत्यत्र यातीत्यध्या
हारेण गम्यमानतदर्थाधेयत्वपर्यायप्रथमान्ततया भयोर्यानक्रिययोरुपमानोपमेयभावेनान्वयांगीका
रादेकवाक्यतोपपन्नेति बोध्यं॥ विग्रहे तोपि संबन्धेन्यत्रापि न निपातार्थसामानाधिकरण्यमिवे
याकरणमते तेषां वाच्यार्थाभावात्॥ अपि तु असांप्रतमित्यत्र तात्पर्यग्राहकानुरोधेन नपुंस
नइत्याहेयानन्तरैव हसुहत्यस्यान्वयः॥ असुनारद इत्यबोधीत्यत्रापि असुमवोधिकिमित्यपेक्षा
यांनारद्येत्साधनारदोमवनीतिभुवतिक्रियाध्याहारेणोवयोजना॥ अन्यथाऽमुमित्यत्रापिहि
तीयानापत्तेः॥ पनु असुमित्यस्यादौक्रियान्वयांगीकारान्नदोषइतितन्नतथापिविभक्त्यर्थेऽव्य
यीभावस्यैवीरत्वान्॥ सविशेषणानांवृत्तिर्नेत्यस्यानित्यसमासविषयकत्वात्॥ तस्मिद्धं कर्त्रादि राम
भिधायकप्रथमातिङ्सामानाधिकरण्यएवेतियान्तु चवेन्यादौप्रथमातत्रनायंनियमः॥ तस्याः २३८